

BAKİ BEYNƏLXALQ
MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİ
BAKU INTERNATIONAL MULTICULTURALISM CENTRE

QAFQAZ ALBANİYASININ ETNO-MƏDƏNİ İRSİ

№ 3

BAKİ BEYNƏLXALQ
MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİ
BAKU INTERNATIONAL MULTICULTURALISM CENTRE

QAFQAZ ALBANİYASININ ETNO–MƏDƏNİ İRSİ

№ 3

BAKİ 2022

Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu), № 3.
Bakı, 2022, 168 səh.

Baş redaktor: **Kamal Abdullayev,**
*Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Himayəçilər Şurasının
sədri, Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, Xalq yazıçısı, akademik*

Elmi redaktorlar: **Kərim Şükürov,**
*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş direktoru,
tarix elmləri doktoru, professor*

Nəcəf Müseyibli,
*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
"Etnoarxeologiya" şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor*

Ülviyyə Hacıyeva,
*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
"Etnoarxeologiya" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Layihəyə məsul: **Rəvan Həsənov,**
Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktoru

"Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi" jurnalının oxucularımıza təqdim edilmiş üçüncü buraxılışı görkəmli Azərbaycan alimi, qafqazşünas-albanşünas, tarixçi, mənbəşünas, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Fəridə Cəfər Ağa qızı Məmmədovanın xatirəsinə həsr edilib. Məcmuəyə albanşünaslığın arxeologiya, antropologiya, tarix, mənbəşünaslıq, etnologiya, epigrafiya, lingvistik, numizmatika, memarlıq sahələrində bir sıra problemlə məsələlərinin araşdırıldığı məqalələr daxil edilib. Nəşr elmi ictimaiyyətin nümayəndələri və Qafqaz Albaniyası (e.ə IV əsr – eramızın VIII əsrlərinin əvvəlləri), habelə keçmişin və indinin alban etno-mədəni irsi ilə maraqlanan hər kəs üçün nəzərdə tutulub.

ISBN 978-9952-8461-0-2

Görkəmli Azərbaycan alimi, qafqazşünas-albanşünas, tarixçi, mənbəşünas,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki,

Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureatı, “Şöhrət” ordeni
kavaleri, “Qızıl qələm” və Y.Məmmədəliyev, Nizami Gəncəvi, Moskva və Bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksi
adına medalların sahibi, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası
və demoqrafiyası” şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

**FƏRİDƏ CƏFƏR AĞA QIZI MƏMMƏDOVANIN
XATİRƏSİNƏ HƏSR EDİLİR**

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	7
--------------	---

GİRİŞ

HACIYEVA Ü., NƏSİROVA L. Haqq və şərəf yolu	9
---	---

ARXELOGİYA, ANTROPOLOGİYA

MÜSEYİBLİ N., AXUNDOVA G. Albaniya dövlətinin tarixi kökləri məsələsinə dair	22
--	----

CƏBİYEV Q., KWON OHYOUNG, KİM JONGİL, NƏCƏFOVA İ.M., ABBASOVA E., SON JAEHYUN. Azərbaycan–Koreya Qəbələ Beynəlxalq Arxeoloji Expedisiyası tədqiqatlarının bəzi nəticələri	30
---	----

ƏLİYEV T. Qafqaz Albaniyasının Zərnə abidələri	41
--	----

ƏLİYEV T. Xristianlığın simvolu xaç Alban mədəni irsində	46
--	----

ƏSƏDOV V., AĞALARZADƏ A. Antik dövrə aid bir qrup küp qəbirləri haqqında	54
--	----

KİRİÇENKO D. Azərbaycanın fiziki antropologiyasının tarixi	59
--	----

QULİYEV A. İmişli dəfinəsi: Azərbaycanda qədim dövrdə pul dövriyyəsi	65
--	----

SƏFƏROVA Ü. Antik Qəbələnin oval tikililəri	70
---	----

TARİX, MƏNBƏŞÜNASLIQ, ETNOLOGİYA, EPİQRAFİKA, DİLÇİLİK

ŞÜKÜROV K. Albanşünaslığın (Qafqaz) tarixinə dair	78
DANAKARİ R., MOBİLİ R. Postsovet cəmiyyətləri və udilərin gündəlik həyatı: milli özünüdərkin formalaşmasının xüsusiyyətləri.....	87
ƏSƏDOV F. Qafqaz Albaniyası haqqında yeni kitab: Nikonorov, İqumen Aleksi. Musa Kalankatlıya əsasən Qafqaz Albaniyası Kilsəsinin tarixi.....	94
QOŞQARLI Q. Bir daha kaspilər haqqında.....	106
LOLUA R. Dərbənd qala divarlarında Qafqaz Albaniyası epigrafikası və alban işarələri.....	109
MƏLİKOV R. Maskutlar ölkəsi.....	117
NİKONOROV, Arximandrit Aleksi. Sasanilər dövlətinin dini islahatları kontekstində Qafqaz Albaniyasının xristianlaşması	124
OTYE J. Udin-alban və qohum dillər arasındakı fərqlər və bənzərlik	129
PAŞAYEVA M. Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində qədim türk ənənələrinin izləri	134
SƏFƏROV R. Yeni əlavə məlumatların fonunda Süniyənin tarixi coğrafiyasının şərhə	141

MEMARLIQ

HACIYEVA S. Qarabağın xristian memarlığı – Alban irsinin saxtalaşdırılması məsələsinə dair	151
QARABAĞLI R., HƏSƏNZADƏ L. Şuşanın funksional, perspektiv və şəhərsalma problemləri.....	157
MƏMMƏDOVA Z. Qarabağ bölgəsinin monastır kompleksləri.....	161
ZAMMATTEO P. Dadivəng/ Xudavəng monastırının (Kəlbəcər) bədii və mədəni perspektivi.....	165

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası öz ərazisindəki bütün müsəlman və xristian etnik-mədəni irsinin hüquqi varisidir. Çoxkonfessiyalı və çoxmillətli ölkəmizdə bütün etnosiyasi və etnokonfessional münasibətlərin əsasında multikulturalizm dayanır.

2020-ci ildə məhz multikulturalizm Azərbaycanın Avropa və ABŞ-dakı Azərbaycan diasporasının dəstəklədiyi bütün etnos və konfessiyalarının vətənpərvərlik hissi ətrafında dəmir yumruq kimi birləşməsinə və Şanlı Azərbaycan Ordusunun Azərbaycan Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı, Böyük sərkərdə İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 44 gün ərzində (27 sentyabr – 10 noyabr) Cəbrayıl şəhəri və Cəbrayıl rayonunu (04.10.2020), Füzuli şəhəri və Füzuli rayonunu (17.10.2020), Zəngilan şəhəri və Zəngilan rayonunu (20.10.2020), Qubadlı şəhəri və Qubadlı rayonunu (25.10.2020), Xocalı və Xocavənd rayonlarının bir sıra kəndlərini, Hadrut şəhərini (09.10.2020) və Qarabağın incisi – Şuşa şəhərini (08.11.2020) azad etməsinə imkan verib.

Bu böyük zəfər nəticəsində Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında bağlanmış 10 noyabr 2020-ci il tarixli bəyanatla Ağdam şəhəri və Ağdam rayonu (20.11.2020), Kəlbəcər şəhəri və Kəlbəcər rayonu (25.11.2020), Laçın şəhəri və Laçın rayonu (01.12.2020), habelə de-yure olaraq Xocavənd, Xocalı rayonlarının bir hissəsi (10.11.2020) Azərbaycana geri qaytarılıb. Bu Qələbə ilə Azərbaycan 30 illik işğala son qoydu və dövlət sərhədlərimiz bərpa edildi.

2022-ci ilin avqust ayında ermənilərin Qarabağda törətdiyi hərbi təxribatlara cavab olaraq Azərbaycan Ordusu bölmələrinin keçirdiyi “Qisas” cavab əməliyyatı nəticəsində Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazisini əhatə edən dağ silsiləsində yerləşən Qırxqız yüksəkliyi, həmçinin Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin Qarabağ silsiləsi boyu Sarıbəbə və Buxduz dağının və onun ətrafındakı yüksəkliklərdəki mövqelər azad edildi. Azərbaycanın nəzarətinə keçən Laçın şəhərindən, Zabux və Sus kəndlərindən Ermənistandan çağırışçılar və Suriyadan, Liviyadan olan ermənilər çıxarılıb.

Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizədə həlak olan bütün Şəhidlərimizin xatirəsi əbədidir.

Bu Böyük Zəfər Azərbaycana Qarabağ, Şərqi Zəngəzur və ümumilikdə regionun iqtisadi, ekoloji, elmi və mədəni potensialını bərpa etmək imkanı verib.

XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan alimlərinin böyük ordusu, xüsusilə də akademik Ziya Bünyadov, akademik İqrar Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Fəridə Məmmədova, AMEA-nın müxbir üzvü İlyas Babayev, t.e.d., prof. Zelik Yampolski, memarlıq elmləri doktoru, prof. Davud Axundov, memarlıq elmləri doktoru, prof. Gülçöhrə Məmmədova, filologiya elmləri

doktoru Q.Voroşil, t.e.d., prof. Cabbar Xəlilov, t.ü.f.d. Fazil Osmanov, t.ü.f.d., dosent Fərdə Əsədov, t.ü.f.d., dosent Qoşqar Qoşqarlı, t.ü.f.d., dosent Təvəkkül Əliyev və digər alimlər Azərbaycan albanşünaslığının formalaşmasının və inkişafının təməlinə dayanmışlar.

Z.Bünyadovun “Azərbaycan VII–IX əsrlərdə” monoqrafiyasında irəli sürülən problemlər M.Şərifli, S.Aşurbəyli, F.Məmmədova, V.Beylis, A.Novoseltsev, N.Vəlixanlı və başqa alimlərin elmi əsərlərində tədqiqat mövzusu olmuşdu.

Onların hamısı öz dəyərli əsərləri ilə Azərbaycanın tarixi torpaqları ilə bağlı qeyri-qanuni və elmə zidd erməni konsepsiyalarını təkzib edirdilər.

Albanşünaslığın bir çox problemli məsələləri hələ də dərinlən araşdırılmalıdır. Onların araşdırılması arxeologiya, antropologiya, tarix, mənbəşünaslıq, etnologiya, epigrafiya, linqvistik, numizmatika, memarlıq sahələrində tədqiqatların davam etməsinin sayəsində mümkün olacaq.

Qarabağın erməni işğalçılarından azad edilməsi həm yerli, həm də xarici alimlərə bu bölgəyə səfər etmək və arxeoloji tədqiqatlar aparmaq, müsəlman memarlığının saxlanılan abidələrini və Alban xristian kilsələrini araşdırmaq üçün yeni perspektivli imkanlar verir. Arxeoloqlar, tarixçilər, memarlar, sənətşünaslar və digər alimlərin elmi fəaliyyəti üçün geniş sahə yaranıb.

Qarabağın incisi Şuşa şəhərinin 2021–2022-ci illərdə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsindən sonra burada Azərbaycanın elmi maarifçilik, multikulturalizm və böyük quruculuq yolu ilə getdiyini bütün dünyaya nümayiş etdirən bir sıra mühüm tədbirlər keçirilib. Bu tədbirlərdən bəzilərinə xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Heydər Əliyev Fondu 12–13 may 2021-ci il tarixlərində şəhidlərin əziz xatirəsinə həsr edilmiş beynəlxalq Xarıbülbul Musiqi Festivalını təşkil edib. Festivalda Azərbaycan Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev, Birinci vitse-prezident və Birinci xanım Mehriban Əliyeva iştirak edib.

15 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Türkiyə Prezidentinin Azərbaycana iki günlük rəsmi səfəri çərçivəsində ikitərəfli əməkdaşlığın bir sıra vacib məsələlərini əhatə edən Müttəfiqlik haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalayıb. 1 fevral 2022-ci il tarixində Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan parlamenti tərəfindən, iki gün sonra isə Türkiyə parlamenti tərəfindən təsdiq edilib.

30–31 avqust 2021-ci il tarixlərində 39 illik tarixə malik Vəqif Poeziya Günləri Şuşa şəhəri işğaldan azad edildikdən sonra ilk dəfə Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə keçirildi. Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Vəqif Poeziya Günlərinin rəsmi

açılışında iştirak etdilər. Bu tədbir çərçivəsində “Qarabağ – Azərbaycan mədəniyyətinin incisi”, “Yenidən doğma diyar. Qarabağın sənət inciləri”, “Yaddaş. Fotoqrafik tarix” sərgiləri təşkil edildi. Sərgilərdə Böyükağa Mirzəzadə, Toğrul Nərimanbəyov, Maral Rəhmanzadə, Nadir Əbdürrəhmanov, Mikayıl Abdullayev, Ucal Haqverdiyev, Müseyib Əmirovun əsərləri, eləcə də Altay Hacıyevin “Məclisi-üns”, Səttar Bəhlulzadənin “Yuxarı Daşaltı”, İnnə Kostininin “Qarabağın zənginliyi”, Leyla Əliyevanın “Xarıbülül”, heykəltəraş Faiq Hacıyevin “Qarabağ atı”, Orxan Nəbizadənin “Qarabağ gözəli” və digər əsərlər nümayiş etdirildi.

Şuşadakı Xalçaçılıq Qalereyasında təşkil olunan “Yenidən doğma diyar. Qarabağın sənət inciləri” sərgisində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasından olan xalça nümunələri, o cümlədən müxtəlif bölgələrə məxsus, əsrlər boyu yüksək qiymətləndirilən və xarici muzeylərin və şəxsi kolleksiyaların nadir eksponatlarından hesab edilən Qarabağ xalçaları nümayiş etdirildi. Burada xalça məmulatları, milli tikmə və geyimlər, bədii metal nümunələri təqdim edildi.

“Yaddaş. Fotoqrafik tarix” fotosərgisi Azərbaycanın qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, mənzərəli təbiəti, adət-ənənələri haqqında məlumatlar, habelə 2020-ci il Vətən Müharibəsi zamanı Ermənistanın mülki əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətləri əks etdirən, işğaldan azad edilmiş rayon və şəhərlərdə ermənilərin törətdiyi vandallıq və dağıntıları əks etdirən fotosəkilləri əhatə edirdi.

31 avqust tarixində Vaqif Poeziya Günləri çərçivəsində simpozium keçirilib, xalq şairlərinin, orta və gənc nəslin söz ustalarının, muğam ifaçılarının çıxışları baş tutub, “Nizamidən Vaqifə qədər” poetik kompozisiya təqdim edilib.

Azərbaycan Nazirlər Kabineti 2022-ci ilin Şuşa şəhəri ili elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq mədəniyyət və idman sahələri ilə bağlı 35 bəndi əks etdirən tədbirlər planını təsdiq edib.

12–14 may 2022-ci il tarixlərində Şuşada Mədəniyyət Nazirliyi, Heydər Əliyev Fondu və Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin təşkilatçılığı ilə beşinci beynəlxalq “Xarıbülül” folklor festivalı keçirilib.

1 iyun 2022-ci il tarixində Uşaqların Beynəlxalq Müdafiəsi Günündə məktəblilər arasında Şuşa şəhəri ilinə həsr olunmuş “Könlüm keçir Qarabağdan” Respublika İncəsənət Festival-Müsabiqəsinin yekun konserti keçirilib. Bu, Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsindən sonra Təhsil Nazirliyinin Mədəniyyət Nazirliyi və Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin tərəfdaşlığı ilə keçirdiyi ilk respublika

uşaq tədbiri olub.

“Bülül poeziya günləri” (iyulda), Azərbaycan Televiziyasının “Muğam” televiziya müsabiqəsinin final mərhələsi və qaliblərin qala-konserti (iyul–avqust aylarında), Xurşudbanu Natəvanın 190 illik yubileyinə həsr olunmuş bir sıra tədbirlər (avqustda), çövkən turniri (aprel–avqust aylarında), Şuşa beynəlxalq velosiped turniri (may–oktyabr aylarında), “Wonderland–Azərbaycan 2022” Beynəlxalq Yay Skaut Düşərgəsi (avqustda), 2022-ci ilin iyul–noyabr aylarında Qoşulmama Hərəkətinə üzv olan ölkə şəhərlərinin “Şuşa Assambleyası” kimi tədbirlərin keçirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bütün bu tədbirlərdə iştirak etmək üçün Azərbaycan və xaricdən musiqçilər, rəssamlar, yazıçılar və idmançılar dəvət olunub. 2022-ci ildə “Şuşa yaradıcılıq emalatxanası” layihəsi həyata keçirilir. “Şuşanın 270 illiyi” və “Xurşudbanu Natəvan – 190 il” mövzusunda üç poçt markası və poçt zərfi dövriyyəyə buraxılacaq.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSOY-un Daimi Şurasının Bursa şəhərində keçirilən iclasında Şuşa şəhəri 2023-cü ildə türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilib.

Azərbaycanda yaşayan bütün etnos və subetnosların bir-birinin və bütün dünya etnoslarının çoxəsrlik adət-ənənələrinə, ayinlərinə, mədəni irsinə yüksək ehtiram və tolerantlıq göstərməsi Azərbaycanda əlverişli etnosiyasi mühit yaradır və dünyanın bir çox ölkələri üçün nümunə ola bilər.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yarandığı gündən Azərbaycan Respublikasındakı bütün etnoslar və subetnoslar arasında multikultural dəyərlərin inkişafına və qorunmasına yönələn, ictimai əhəmiyyəti yüksək vətəndaşlıqdan ibarət olan böyük və hərtərəfli mədəni-maarifçilik və elmi fəaliyyəti həyata keçirir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin elmi istiqamətlərindən biri də albanşünaslığın inkişafıdır. Bu məqsədlə, beynəlxalq konfranslar, seminarlar keçirilmiş, dəyərli monoqrafiyalar nəşr edilmiş, F.Məmmədovanın “Qafqaz Albaniyası və albanları” monoqrafiyası ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur (2021). Üç dildə nəşr olunan “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” jurnalı (№1, 2019; №2, 2021; №3, 2022) yerli və xarici alimlərin (Gürcüstan, Rusiya, ABŞ, Norveç, Yaponiya, Koreya, İngiltərə, Fransa, İtaliya) arxeologiya, antropologiya, tarix, mənbəşünaslıq, etnologiya, epiqrafiya, dilçilik, memarlıq, incəsənət, numizmatika sahəsində elmi araşdırmalarını bir araya gətirməyə imkan verir.

Akademik Kamal Abdullayev

GİRİŞ

Hacıyeva Ülviyyə

*“Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” jurnalının elmi redaktoru,
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Nəsirova Lala

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
“Azərbaycanın arxeoloji abidələrin toplusu” şöbəsinin elmi işçisi*

**De: “Ey Rəbbim! Məni doğruluqla daxil et və məni doğruluqla çıxart,
və Öz dərgahından mənə kömək edə bilən bir dəlil ver!”**

**De: “Haqq gəldi, batil yox oldu,
Çünki batil yoxluğa məhkumdur!”**

Quran, 17-ci surə, 80-81-ci ayələr

HAQQ VƏ ŞƏRƏF YOLU

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (2001), Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki (1991), Azərbaycanın əməkdar elm xadimi (1990), Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1991), “Şöhrət” ordeni kavaleri (2004), “Qızıl qələm” və Y.Məmmədəliyev, Nizami Gəncəvi, Moskva və Bütün Rusiyanın Patriarxı II Aleksı adına medalların sahibi, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və demoqrafiyası” şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru (1993), professor Məmmədova Fəridə Cəfər Ağa qızı Ümummilli Lider Heydər Əliyevin başçılığı ilə ölkənin ziyalı elitasının – görkəmli alimlər, memarlar, heykəltəraşlar, bəstəkarlar, musiqiçilər, rəssamlar, şairlər, xanəndələrin Azərbaycan dövlətçiliyinin qüdrətli bünövrəsində ən zəngin elmi-texniki, sosial, humanitar və mədəni irsin təməl daşını qoyduğu XX əsr – XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri dövrünün dahi nümayəndəsidir. Bu nəslin daxili mənəvi və intellektual özəyində şərəf və ləyaqət, prinsiplilik, yaradıcılıq, yüksək ideallara inam, dərin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq borcu dururdu.

Məmmədova Fəridə Cəfər Ağa qızı 1936-cı ildə Əli-Bayramlıda ziyalı ailəsində anadan olub: atası Cəfər Ağa salyanlı Axund Ağa Hüseynin tanınmış seyid nəslindən, anası Sara Qasımbəy qızı isə Qarabağın Şirinhəyovlar bəy nəslindən olub.

F.Məmmədova 189 sayılı Bakı qadınlar məktəbini və Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirdikdən sonra 1960-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda işləməyə başlayıb.

O, burada milli elmin formalaşmasının əsasında dayanan tarixçi Əliövsət Quliyev (1922–1969: 1952–1958, 1967–1969-cu illərdə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun direktoru, 1968-ci ildən Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü), şərqşünas Ziya Bünyadov (1921–1997: 1978-ci ildən Azərbaycan SSR EA-nın akademiki, 1987-ci ildən SSRİ EA-nın müxbir üzvü, 1988–1997-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru, 1990-cı ildən EA-nın vitse-prezidenti, 1995-ci ildən Milli Məclisin deputatı), tarixçi İqrar Əliyev (1924–2004: 1978–2004-cü illərdə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun direktoru, 2001-ci ildən AMEA-nın akademiki), epiqrafist Məşədixanım Nemətova (1924–2016: 2001-ci ildən AMEA-nın müxbir üzvü), arxeoloq İdeal Nərimanov (1927–2006: 2001-ci ildən AMEA-nın müxbir üzvü), t.e.d. Sara Aşurbəyli (1906–2001), t.e.d., prof. Məmmədəli Şərifli (1909–1969), t.e.d., prof. Zelik Yampolski (1911–1981), memarlıq doktoru, prof. Davud Axundov (1918–2003), filologiya e.d. Q.Voroşil (1932–1986), arxeoloq, t.e.d., prof. Cabbar Xəlilov (1928–1994), etnoqraf, t.e.d., prof. Arif Mustafayev (1938) və başqa görkəmli Azərbaycan alimləri ilə tanış oldu.

*atası Cəfər Ağa Məmmədov,
anası Sara Qasimbay qızı Şirinbəyova*

Leningrad, 1968-ci il (F.Məmmədovanın arxivindən)

Leningrad. Şərqşünasların Ümumittifaq konfransı.

60-cı illər: aşağıdan 1-ci sıra – İ.M.Dyakonov;
2-ci sıra, soldan sağa – Tofiq Məmmədov (5),
Abdulla Fazili (6), Yusif Yusifov (9), Solmaz Qaşqay (11),
Fəridə Məmmədova (12), İqrar Əliyev (13);
3-cü sıra, sağdan sola – M.A.Damdamayev (5),
Kamal Əliyev (6)

Əliövşət Quliyev, Ziya Bünyadov və Zelik Yampolski 1964–1969-cu illərdə F.Məmmədovanı qədim dilləri öyrənmək üçün Leningrada Şərqşünaslıq İnstitutuna aspirantura təhsili almağa göndərdilər. Məhz Z.İ.Yampolski sənədlərə pəhləvi, fars, qədim gürcü dilləri ilə yanaşı qrabar dilini də daxil edib bu dilin onun gələcək tədqiqatlarında vacib rol oynayacağını izah etdi və onun bu sözləri sonradan özünü doğrultdu.

İ.M.Dyakonov, M.Dandamayev, K.V.Trever və başqa məşhur rus alimlərinin rəhbərliyi altında Leningradda keçən aspirantura illəri F.Məmmədovanın qafqazşünas, albanşünas, mənbəşünas kimi formalaşması üçün əsl elmi məktəb oldu. Leningradın sərt iqlimi, elmi mühitin

sərt akademik prinsipləri və sovet elminin korifeylərinin maarifçilik ruhu F.Məmmədovanın peşəkar və alim kimi yetişməsinə kömək etdi.

Burada o, ermənişünaslar akademik S.T.Yeremyan, A.Perixanyan, K.N.Yüzbaşyanla (ona qrabar dili dərsi deyən) görüşüb, onların sayəsində Kürün sağ sahilindəki torpaqlar və Ermənistanın bir çox xəritələri ilə bağlı erməni psevdoelmi konsepsiyasının necə yaranmasını dərk etdi, üstəlik erməni xalqının tarixinin öyrənilməsi sahəsində ən yaxşı mütəxəssisə çevrildi. XX əsrin çətin 60–80-ci illərində sovet Qafqaz tarixşünaslığında ermənişünaslıq əsas yer tuturdu. Qafqaz Albaniyası ilə bağlı bütün tədqiqatlar alban irsinin erməni tarixinə mənsubluğu ilə bağlı erməni konsepsiyalarına zidd olmamalı idi. Albanşünaslıq çox çətin tələyə malik idi, çünki daima sovet ermənişünaslığının əsirliyində qalmışdı. Bütün problemlər və mürəkkəb müzakirələr Sovet İttifaqının xaricdə böyük nüfuzu ilə tanınan görkəmli ermənişünaslarının başçılıq etdiyi Moskva və Leningradın elmi kulluarlarında həll edilirdi. Azərbaycan alimlərinin elmi dissertasiyaları Moskvada Ali Attestasiya Komissiyası (AAK) tərəfindən təsdiq edilməli olurdu.

F.Məmmədova tədqiqat mövzusu kimi həmin illərdə Azərbaycan tarix elmində az öyrənilən Qafqaz Albaniyasını götürmüşdü. Onun tədqiqatçı təfəkkürü üçün Azərbaycanın qədim dövlətlərindən birinin onu Ermənistan tarixinin bir hissəsi hesab edən erməni tarixçilərinin yaxın nəzarəti altında olmasının səbəbi aydın deyildi. Qrabar, pəhləvi, fars, qədim gürcü dillərinin öyrənilməsi bu dillərdəki yazılı mənbələrlə işləmək üçün güclü elmi erudisiya bazası yaratmışdı.

1965-ci ildə Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII–IX əsrlərdə” monumental əsəri işıq üzü gördü və o, bu əsərə görə 1967-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçildi. Z.Bünyadov hələ 1964-cü ildə IX–XVIII əsrlərə aid ərəb mənbələrinin Azərbaycan tarixinə aid toplu icmalını nəşr etdirmiş (100-dən çox adda) və bu icmal alimlərin istifadəsinə verilmişdi. Fars, qədim erməni, gürcü və ərəb dillərindəki bir çox mənbələri dərinlən təhlil etmiş Z.Bünyadov “Azərbaycan VII–IX əsrlərdə” əsərində ölkənin ərəblərə qədərki, son Sasanilər dövrünü, Ərəb işğalı ərəfəsində, dövründə və bundan sonrakı sosial-iqtisadi vəziyyətini və siyasi mövqeyini obyektiv şəkildə göstərmişdi. Alman şərqşünası B.Spulerin qeyd etdiyi kimi, “bu kitabda toplanmış materiallar uzun müddət ölkənin erkən İslam tarixinə aid çox vacib dövrünün mükəmməl əks olunması nümunəsi olaraq qalacaq” [Der Islam, BD43, Heft, 3, 1967, p.321-322].

Bu əsərdə tarixşünaslıqda ilk dəfə aşağıdakılara düzgün qiymət verilmişdi: 1) strateji mövqeyinə görə Sasanı imperiyasında xüsusi yer tutan Albaniyanın siyasi əhəmiyyəti; 2) xəzərlərin Albaniyaya hücumları; 3) Albaniyanın iştirak etdiyi fars-Bizans müharibələri;

4) Alban Həvari kilsəsinin konfessional mövqeyi; alban hökmdarları Vaçe və III Vaçaqanın fəaliyyəti; Aquen kilsə məclisini çağıran alban katolikosu Vironun siyasi və konfessional fəaliyyəti; 603–604-cü illərdə Sasanilərə qarşı üsyan; Böyük knyaz Cavanşirin fəaliyyətinin tarixi əhəmiyyəti; 5) Alban mədəniyyəti və alban ədəbi ənənələrinin əhəmiyyəti; X əsr ərəb mənbələrinin məlumatlarına əsasən, ərəblərdən sonrakı dövrdə də qorunub saxlanılan alban dili; əsərdə alban dilinin yoxa çıxmasının səbəblərini açmaq cəhdləri də edilir; 6) ərəblərin gəlişi ilə Albaniya əhalisinin islamlaşması və qriqorianlaşması prosesləri. Bu əsərdə ərəblərin işğal olunmuş torpaqlarda həyata keçirdiyi inzibati və vergi siyasəti, torpaq münasibətləri, idarəetmə sistemi, şəhərlər, ticarət və ticarət yolları haqqında məlumatlar öz əksini tapmış, IX əsrin ikinci yarısında ölkə ərazisində yaranmış feodal mülkləri, Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər hərəkatı haqqında məlumat verilmişdi.

F.Məmmədovanın qeyd etdiyi kimi, Z.Bünyadov “Azərbaycan VII–IX əsrlərdə” monoqrafiyasında elm tarixində ilk dəfə alban ideologiyasının – xristianlıq, Alban kilsəsi, onun strukturu, alban ədəbiyyatının tarixini düzgün işıqlandırmış, Erməni-qriqorian kilsəsinin Alban kilsəsinin hüquqlarının pozulmasında və müstəqilliyinin itirilməsində oynadığı rolunu, bunun bu iki Kilsənin katolikosluqları arasında uzunmüddətli mübarizənin başlanğıcı olmasını göstərmişdi. Burada alban dili, mədəniyyəti, alban etnosunun yoxa çıxmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri göstərilir [Məmmədova, 1986, c.65-67].

Z.Bünyadovun bu monoqrafiyasında irəli sürülən problemlər S.Aşurbəyli, M.Şərifli, V.Beylis, A.Novoseltsev, F.Məmmədova, N.Vəlixanlı və başqa alimlərin elmi əsərlərində tədqiqat mövzusu olub.

F.Məmmədova aspirantura təhsili alarkən “Azərbaycan VII–IX əsrlərdə” əsəri nəşr olunandan dərhal sonra erməni alimlərinin bütün Leningrad professorluğunu Z.Bünyadovu Leningrad və Moskvanın əlyazma fondlarına buraxmamaq, onun bütün tədqiqatlarını təkzib etmək üçün dilə tutmasının şahidi olmuşdur. Lakin onlar cavab olaraq yalnız bir şeyi eşitdilər – Z.M.Bünyadovun ərəbsünaslığı mükəmməldir və onun arqumentlərini təkzib etmək mümkün deyil. Bir müddət sonra onun qrabar dili müəllimi K.N.Yüzbaşyan İrəvandan qayıdıb F.Məmmədovaya bildirdi ki, İrəvanda bu kitaba cavab olaraq Qarabağın ələ keçirilməsinə qərar verilib. Uzaq 60-cı illərdə bu məsələ hamı üçün anlaşılmaz olsa da, 80-ci illərin sonunda Qarabağda mitinqlər, birinci Qarabağ müharibəsinin qanlı hadisələri başlayanda hər şey aşkar oldu.

Leningrad. Şərşünaslıq İnstitutu. 60-cı illər:

soldan sağa – aşağı sıra: Abdulla Fazili,
Fəridə Məmmədova, akademik İqrar Əliyev,
Solmaz Qaşqay, Yusif Yusifov;
– yuxarı sıra: Tofiq Məmmədov, Kamal Əliyev

Namizədlik dissertasiyasının müdafiəsi:

sağdan sola – Fəridə Məmmədova,
t.e.d., prof. Zelik Yampolski, Solmaz Qaşqay

Konfranslarda

Q.Voroşilin yubileyi, Nic kəndi, 1992-ci il

F.Məmmədovanın yaradıcılıq yoluna qayıdaraq qeyd etməliyik ki, onun tarixşünaslıq üçün göstərdiyi əsas xidmətlərindən biri onun müəllimi hesab etdiyi akademik Z.M.Bünyadov (450 elmi məqalənin müəllifi) və Albaniya ilə bağlı ilk tədqiqatları (1949, 1952, 1954–1955, 1958, 1961–1962-ci illərdə) nəşr etdirən prof. Z.Yampolski ilə birlikdə Azərbaycan tarix elminin tərkib hissəsi kimi albanşünaslığın inkişafının bünövrəsində dayanmasıdır.

XX əsrin 60-cı illərindən albanşünaslıq Zelik Yampolski, Q.Voroşil, Davud Ağayev, Gülçöhrə Məmmədova, İlyas Babayev, Kamal Əliyev, Tofiq Məmmədov, Cabbar Xəlilov, Qoşqar Qoşqarlı, Təvəkkül Əliyev, Fərdə Əsədov, Rauf Məlikov, Yunis Nəsimov, Vaqif Piriyev və başqa Azərbaycan alimlərinin simasında inkişaf etməyə başladı. Onların hamısı öz əsərləri ilə Azərbaycanın tarixi torpaqları ilə bağlı erməni konsepsiyalarının qeyri-qanuni və elmə zidd olduğunu sübut edirdilər.

F.Məmmədova bütün həyatını Ermənistan tarixinin bir hissəsi kimi şərh edilən və mənbələrin tərcümələrində erməni redaksiyasına məruz qalan Qafqaz Albaniyasının tədqiq edilməsinə həsr edib.

Onun monoqrafiya kimi nəşr edilmiş “Musa Kalankatlinin “Alban tarixi” əsəri Qafqaz Albaniyasının ictimai quruluşu üzrə bir mənbə kimi” namizədlik dissertasiyası V–VIII əsrlərdə Albaniyanın sosial-iqtisadi və siyasi quruluşunun tədqiq edilməsi, “Alban tarixi”nin əlyazmalarının şəcərəsi, onların nəşrlərinin müəyyən-ləşdirilməsi, bütün nəşrlərin əlyazma əsaslarının təyin edilməsi; habelə sosial terminlərin mənaları, torpaq mülkiyyəti və torpaqdan istifadə formaları, zadəganların, alban ruhanilərinin sosial-hüquqi vəziyyətinin öyrənilməsi; “mestniçestvo” institutu, vassallıq, iyerarxiya və alban

kanonik hüquqi institutlarının araşdırılmasına həsr edilmişdi [Mamedova, 1977].

Onun opponentlərindən biri dissertasiyaya uzun müddət müsbət rəy verməyən akademik S.T.Yeremyan idi, buna görə F.Məmmədova bir neçə dəfə İrəvana səfər etmişdi. Nəhayət, çoxsaylı iradlarla rəyini bildirmiş S.T.Yeremyan bunu bir şərtlə etdiyini bildirdi ki, F.Məmmədova heç vaxt Albaniyanın siyasi tarixi, tarixi coğrafiyası və Alban kilsəsinin tarixi ilə məşğul olmasın.

Bu araşdırmalara qadağa qoyulması bu məsələlərin tarixşünaslıq üçün əhəmiyyətindən xəbər verirdi və F.Məmmədova İrəvandan qayıtdıqdan sonra məhz bu problemləri öyrənməyə başlayır. O, qarşısına əlçatmaz görünən məqsəd qoymuşdu – alban mədəniyyətinin Azərbaycan tarixinə mənsubluğunu sübut etmək və onu ermənişünaslığın əsarətindən qurtarmaq. Güclü elmi erudisiyaya, böyük mənəvi gücə malik olan alim illər boyu yazılı mənbələri diqqətlə öyrəndi və onların müqayisəli təhlilini apardı. O, Qafqaz Albaniyasının tarixini düzgün əks etdirən və həmin dövrdə mövcud olan erməni modellərini və psevdoelmi nəzəriyyələrini məhv edən elmi konsepsiya yaratdı.

1986-cı ildə “Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası” monoqrafiyası nəşr olundu və bu, onun doktorluq dissertasiyasına çevrildi. Qədim və orta əsr mənbələrinin əsasında Azərbaycanın antik dövr və erkən orta əsrlərdə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatı, ideologiyası və mədəniyyəti məsələləri; siyasi-inzibati quruluş, etnik və siyasi sərhədləri (e.ə. III – e. VIII əsrləri), ölkə hökmdarlarının hakimiyyətə gəlmə prinsipi (I–VIII əsrin əvvəli), Alban Həvari kilsəsinin təşəkkülü, Alban tarixi-ədəbi ənənələri, alban etnosunun yoxa çıxmasının səbəbləri işıqlandırıldı [Mamedova, 1986].

F.Məmmədova diplomunun təsdiq edilməsi üçün Tarix İnstitutunun elmi katibi, t.ü.f.d. Vaqif Piriyev və t.ü.f.d. Qoşqar Qoşqarlı ilə birlikdə Moskva Ali Attestasiya Komissiyasına getdi. Dissertasiyada qaldırılan bütün məsələlərlə bağlı uzun sorğu-sualdan sonra dissertasiyanın təsdiq edilməsindən imtina edildi və bu əsərin ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etnik münaqişələri qızışdırması ilə əlaqədar olaraq dissertasiya işinin əlavə baxış üçün nəzərdən keçiriləcəyi bildirildi. Daha sonra Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu ilə Moskva arasında uzunmüddətli yazışma başladı, çünki Ali Attestasiya Komissiyası diplomu təsdiq etməkdən heç bir elmi əsas olmadan qəti şəkildə imtina edirdi.

1992-ci ildə akademik Z.M.Bünyadovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan alimlərindən ibarət nümayəndə heyəti Nic kəndində Q.Voroşilin (1932–1986) 60 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi simpozium keçirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 2022-ci il yanvarın 9-da alimin anadan olmasının 90 illiyi tamam olub.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yaradılmasına imkan verdi. Komissiyanın sədri akademik A.X.Mirzəcanzadə 19 fevral 1993-cü il tarixində F.Məmmədovaya 0101 sayılı tarix elmləri doktoru diplomunu təqdim etdi.

Bu o demək idi ki, albanşünaslıq müstəqil tarix elmi sahəsinə çevrilərək Qafqaz Albaniyasının etnik-mədəni irsinin öyrənilməsi üçün qanuni hüququnu əldə etdi. F.Məmmədovanın başda olmaqla albanşünaslıq elm aləmini onun irəli sürdüyü elmi konsepsiyanın müxaliflərə və tərəfdarlara böldü.

Prof. F.Məmmədovanın respublikanın müstəqillik illərində Azərbaycanda və xaricdə təşkil etdiyi və keçirdiyi albanşünaslığın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş altı beynəlxalq konfrans ölkənin və Azərbaycan tarix elminin nüfuzunu yüksəltdi.

Prof. F.Məmmədova 1998-ci ildə Bakıda Qərb Universitetində "Azərbaycan milli kimliyi və onun təzahür mərhələləri" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirmiş, 2002-ci ildə "Azərbaycan tarixində qadınlar" (qədim dövrlərdən XX əsrədək) mövzusunda gender proqramının nəşrində iştirak etmişdir.

O, 2000–2003-cü illərdə Qafqaz Albaniyasının Tədqiqat Mərkəzinin direktoru olmuş və Bakıda 2 beynəlxalq konfrans və bir seminar təşkil etmişdi. Tədbirlərin materialları iki jurnalda nəşr edilmişdi (The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue №1, 2001; №2, 2002).

Prof. F.Məmmədova Şəkinin Kiş (Qis) kəndində I əsrə aid Müqəddəs Yelisey Kilsəsinin və Nic kəndində XVIII əsrə aid Müqəddəs Yelisey adına Cotari kilsəsinin bərpası layihələrinin həyata keçirilməsində iştirak etmişdir.

2000–2003-cü illərdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan–Norveç arasında "Kiş" layihəsinin həyata keçirilməsinə dəstək vermişdir.

Bu layihədə prof. Gülçöhrə Məmmədovanın (S.Hacıyeva və başq.) rəhbərliyi ilə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin memarları, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloqları (V.Kərimov, A.Qarəhmədova və başq.), Norveç Krallığı və Norveç Humanitar Yardım Cəmiyyətinin dəstəyi ilə Norveç alimləri B.Sturfiel, S.Sturfiel, Tur Heyerdal iştirak etmişdir. Layihə ilə bağlı bəstəkar Qalib Məmmədovun Norveç Humanitar Cəmiyyətinin ilə Azərbaycan tərəfdən mədəniyyət və restavrsiya məsələləri üzrə məsləhətçi kimi fəaliyyətini, onun gözəl "Alban oratoriyası" musiqisini yaratmasını və həmçinin rəssam Namiq Məmmədovun "Alban oratoriyası" üçün çəkdiyi və Avropada böyük uğur qazanmış rəsmlərini qeyd etmək lazımdır.

Konfranslarda

Tur Heyerdal arxeoloji ekspedisiyanın üzvləri ilə

Kiş məbədi bərpadan əvvəl və sonra

Müqəddəs Yelisey kilsəsi (Cotari) (1723–1726)

Tur Heyerdal, Georgi/Jora Keçaari. Nic kəndi. 2000-ci il

Nic kəndində Müqəddəs Yelisey (Cotari) kilsəsinin Bakının və Xəzəryanı bölgənin yepiskopu Aleksandr tərəfindən təqdis edilməsi

Kiş kilsəsində arxeoloji və bərpa işləri aparılmışdır. Məbədin ərazisində və onun daxilində aparılan qazıntılar zamanı burada eramızdan əvvəl III minillikdən başlayaraq dini ayinlərin icra olunması, buna görə də Müqəddəs Yeliseyin bura gələrək bütün alban xristian kilsələrinin əsasını qoyması aşkar edilib. Qazıntı materialının araşdırılması Kiş məbədinin təkrar-təkrar yenidən qurulmasını göstərmiş, yer üzərində kiçik dini binanın tikildiyi qədim bünövrənin (e.ə. II–I əsrlər) bir hissəsi dövrümüzdə daha yaxşı vəziyyətdə çatıb. Məbədlə bağlı tarixləri e.ə. II əsr – eramızın II əsrinə aid məişət keramika əşyaları da təsdiq edir. Qədim bünövrənin aşağı hissəsində

Kiş məbədinin eramızın I–III əsrlərinə aid mövcud hissəsi dayanır [Мамедова Г., 2001, с.33–36; Мамедова Г., 2002, с.41–49; Гошкарлы, 2002, с.54–56; Керимов, 2002, с.101–107; Керимов, Стурфиел, 2003].

2000-ci ildə Tur Heyerdal Nic kəndində olmuş və Müqəddəs Yelisey adına Cotari kilsəsinin (1723–1726) bərpasına qədər kilsə ilə tanış olmuşdur. 2006-cı ildə Nic kəndində dövlət rəsmiləri, alimlər, Azərbaycan və udi icmasının iştirakı ilə Bakının və Xəzəryanı bölgənin yepiskopu Aleksandr tərəfindən Müqəddəs Yelisey (Cotari) kilsəsinin açılışı və təqdis edilməsi mərasimi keçirilmişdir.

F.Məmmədova uzun illər boyunca Georgi/Jora Keçaari başda olmaqla Azərbaycan udları ilə əlaqələrini saxlamış, onun sadıq tələbəsi olmuş Zurab Kanançevin elmi rəhbəri olmuşdur. Qafqaz Albaniyasının Tədqiqat Mərkəzinin təsisçilərindən biri olan Z.Kanançev udi icmasının nümayəndəsi kimi 2002-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dəvəti ilə Bakıya gəlmiş Roma Papası II İohann Pavelə özünün hazırladığı alban xaçını hədiyyə etmişdi. O, 2003–2005-ci illərdə Alban-udi xristian icmasının vitse-prezidenti olmuşdu. Vyana Universitetinin Bizansşünaslıq İnstitutunun doktorantı, 2012-ci ildən Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun dissertant olan Z.Kanançev “Cənubi Qafqaz” Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin direktoru və Moskvada nəşr olunan “Transqafqaziya: Cənubi Qafqaz” jurnalının redaktorudur.

2003-cü ildə dünya şöhrətli qafqazşünas, dilçi, tarixçi, Gürcüstan EA-nın müxbir üzvü, prof. Zaza Aleksidzenin rəhbərliyi ilə Azərbaycan–Gürcüstan alimlərinin Sinayda yerləşən Müqəddəs Yekaterina monastırına birgə elmi ezamiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. AMEA-nın müxbir üzvü Fəridə Məmmədova, Zurab Kanançev və Z.N.Aleksidzenin oğlu də daxil olduğu tədqiqat qrupunun əsas məqsədi orada saxlanılan alban-gürcü palimpsesti ilə tanışlıq idi.

2005-ci ildə əvvəlki iki monoqrafiyanın materiallarını, habelə Azərbaycan xalqının etnogenezi, Qarabağ probleminin alban mənşəyi, Erməni Kilsəsinin Kiçik Asiyada, Van gölü ərazisində, Qafqazdan çox uzaqlarda yerləşən yeparxiyaları və uzun əsrlər boyunca Qafqazdan uzaqda, öz yeparxiyalarının ərazisində yaşayan ermənilərin real tarixi kimi məsələlərin araşdırılmasını əhatə edən “Qafqaz Albaniyası və albanları” monumental əsəri işıq üzünə gördü. Bu monoqrafiya albanşünaslığın erməni və digər psevdoelmi təcavüzə qarşı mübarizədə ən güclü elmi arqumentidir və ermənilərin Azərbaycanın alban etnik-mədəni irsinə heç bir tarixi haqqının olmadığını sübut edir [Мамедова, 2005].

Prof. F.Məmmədova “Qafqaz Albaniyası və albanlar” kitabının nəşr edilməsindən sonra albanşünaslığın milli tarix elmdə saxta vətənpərvərlər tərəfindən təqib edildiyi çətin dövrlərdə onu Aviasiya Akademiyasına “İctimai fənlər” kafedrasının müdiri vəzifəsinə dəvət etmiş və Bakıda (2011) və Londonda (2014) albanşünaslıq üzrə iki beynəlxalq konfransın təşkilinə dəstək vermiş Azərbaycan Respublikası Milli Aviasiya Akademiyasının rektoru, akademik Arif Mircəlal oğlu Paşayevə dərin minnətdarlığını

hər zaman ifadə edirdi. Bu çətin dövrdə milli elm sahəsində bir sıra görkəmli alimlər və vətənpərvərlər, o cümlədən AMEA-nın akademiki Cəlal Əliyev, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Şahbaz Muradov, AMEA-nın müxbir üzvü Məşədixanım Neymətova, AMEA-nın müxbir üzvü İlyas Babayev, t.e.d., prof. Gülçöhrə Məmmədova, t.e.d., dosent Vəfa Quliyeva, t.ü.f.d., dosent Qoşqar Qoşqarlı, t.e.d., prof. Nəcəf Müseyibli, t.ü.f.d., dosent Fərdə Əsədov, t.e.d. Vəqif Piriye F.Məmmədovanı dəstəkləyirdi.

Prof. F.Məmmədova 6 monoqrafiya, 120 məqalənin müəllifi, "Azərbaycanın tarixi coğrafiyası" (1987), "Azərbaycan tarixi" (1998, II cild), "Qarabağ" (2004), "Gəncə şəhərinin tarixi" (2004), "Qarabağ: Kürəkçay müqaviləsi-200" (2005) kollektiv monoqrafiyalarının, həmçinin "The History of the Caucasus. The scientific-public almanac" (Qafqaz tarixi. Elmi-ictimai almanax) (№1, 2001; №2, 2002) və Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən üç dildə nəşr edilən "Ethnocultural heritage of Caucasian Albania (collection of articles)" (Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu)) (№1, 2019; №2, 2021) jurnallarının elmi redaktorudur.

Yazılı mənbələrə əsasən, mənbəşünas, mətnşünas, professor F.Məmmədova:

1. Alban dövlətinin 1000 illik dövrə aid sərhədlərini müəyyən edib (6 xəritə hazırlayıb);

2. Qafqaz Albaniyasının sosial-iqtisadi sistemi, ictimai quruluşu, feodalizmin genezisini öyrənib, siyasi hakimiyyətin müstəqilliyini sübut edib;

3. Albaniyada xristianlığın yayılma yolunu; Qüds (Yeruşəlim) Patriarxlığı ilə genetik əlaqəni, bunun ilk növbədə Albaniyada qədim zamanlardan yaşayan, bəziləri Abşeronda nazarilər icmasını yaradan yəhudilərlə bağlı olmasını göstərib; Qafqazın ən qədim xristian kilsələrindən bir olan Alban Həvari Avtokefal Kilsəsinin (IV–XIX əsrin əvvəlləri) konfessional fəaliyyətinin tarixini tədqiq edib, V əsrin Aquen kilsə məclisinin və burada qəbul edilmiş qanunların vacibliyini aşkar edib;

4. alban etnosunun formalaşması və onun deontologiya prosesi, alban etnik təbəqəsinin Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirakını araşdırıb;

5. XIV əsrə qədərki alban tarixi-ədəbi ənənələri və alban yazısından istifadə faktı ilə bağlı tədqiqat mövzusunı davam etdirib; tarix elmində erməni kimi qəbul edilən bir çox tarixşünasların alban etnosuna mənsubiyyətini aşkar edib: Musa Kalankatlı ("Alban tarixi"), David Alavik (XII əsrə aid "Nəsihətverici Qaydalar"), Mxitar Qoş (XII–XIII əsrlərə aid "Alban salnaməsi", "Qanunnamə", "Gəncəli Xosrovun əzablı həyatı"), Böyük Vardan Areveltsi/Aqvanetsi (XIII əsrə aid "Ümumi tarix"), Qriqor Patmiç-Maqakia ("Monqolların tarixi"), Smbat Sparapet (XIII əsrə aid "Qanunnamə"), Sünikli Stepanos (XIII əsrə aid "Sisakan ailəsinin tarixi"), Hetum Patmiç (qədim fransız dilində "Şərq ölkələrinin hekayətlərinin xəbəri" – "La Flor des estoires de la Terre d'Orient", 1307), Yesai Həsən-Cəlal(yan) ("Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702–1722)"); göstərilən mənbələrdə alban mənlik şüurunun olduğunu bildirib;

6. Kilikiya çarlığının yaranmasında alban zadəganlarının rolunu göstərib;

7. ermənilərin qanun kitabı Kanonagirkdə verilmiş məlumata görə, Erməni Kilsəsinin yeparxiyalarının Qafqazdan uzaqda, Kiçik Asiyada, Van gölü ətrafında yerləşməsinə sübut edib və tarixən ermənilərin yaşadığı ərazinin məhz onların yeparxiyalarının olduğu yerdə olduğunu göstərib;

8. erməni paytaxtlarının Fərat çayı bölgəsində yerləşdiyini, Aqafangelin məlumatına görə ("Tarix") ermənilərin ilk dəfə IV əsrdə burada Müqəddəs Maarifçi Qriqori tərəfindən vəftiz edilməsini sübut edib;

9. Alban Həvari Kilsəsinin bütün irsinin (yeparxiyalar, arxivlər, kitabxanalar) 1836-cı ildə I Nikolayın fərmanı ilə Erməni Eçmiədzin Kilsəsinə verilməsini, nəticədə XIX əsrin sonlarına qədər bir çox alban kilsələrinin dağıdılması, arxiv və kitabxanaların yoxa çıxması; alban etno-mədəni irsinin ermənilər tərəfindən mənimsənilib erməni elan edilməsini ilk dəfə göstərib;

10. Qarabağ münaqişəsinin alban etnik-mədəni irsi ilə səbəb-nəticə əlaqələrini – bu irsin XIX əsrdə ermənilər tərəfindən mənimsənilməsinin XX əsrin 80-ci illərin sonlarında ermənilərə Qarabağ torpaqlarının qədim Ermənistanın tərkibinə daxil olmasını iddia etmək; Azərbaycanla Qarabağ müharibəsinə və Qarabağın təxminən 30 illik işğalına başlamaq imkanı verməsini göstərib.

*Papa II İohann Pavelə alban xaçının təqdim edilməsi.
Bakı, 2002-ci il*

*Sinayda yerləşən Müqəddəs Yekaterina monastırına
elmi ezamiyyət. 2003-cü il:*

*Gürcüstan EA müxbir üzvü Zaza Aleksidze,
AMEA-nın müxbir üzvü Fəridə Məmmədova,
Zurab Kanançev*

Humboldt Universitetində prof. Eva-Maria Auchun rəhbərliyi altında "Azərbaycan tarixi" kafedrasının açılışla əlaqədar Beynəlxalq konfrans. Berlin, 2010

Gürcüstan EA müxbir üzvü Zaza Aleksidze, AMEA-nın müxbir üzvü Fəridə Məmmədova. Bakı, 2011-ci il

AMEA-nın müxbir üzvü Fəridə Məmmədova, t.e.d., prof. Murtuzəli Hacıyev, Yoko Hirose, Zurab Kanançev, Ülviyyə Hacıyeva. Bakı, 2011-ci il

AMEA-nın müxbir üzvü F. Məmmədova, Yoko Hirose, Maurisio De Vita. Bakı, 2011-ci il

F. Məmmədovanın fundamental əsərləri sübut edirdi ki, Qafqaz Albaniyasının ərazisi Azərbaycan Respublikası ərazisi, müasir Ermənistan, Dağıstanın bir hissəsi, o cümlədən Dərbənd (Çola) ərazisini əhatə edirdi, əsl Ermənistan və onun yeparxiyası isə Van gölü ətrafında yerləşirdi. Alban tayfaları Qafqaz etnik mənşəyinə sahib

olduqları halda, ermənilər Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub idi və Kiçik Asiyada yaşayırdı. Eçmiədzin monastırı XV əsrdə Azərbaycan torpaqlarında inşa edilmiş, bundan sonra ermənilər onun ətrafında məskunlaşmağa başlamışdı.

F. Məmmədovanın bütün elmi fəaliyyəti haqq qılıncı və alim qələmi ilə albanşünaslığın çətin yollarında irəliləməsindən ibarət idi. Onun qələmi amansız idi, çünki Vətənimizin tarixini oğurlayan ermənilər öz yalanlarında, ərazi iddialarında qəddar idilər. O, yalançı alimlərin və saxta vətənpərvərlərin riyakarlıq maskalarını açırdı. Azərbaycana sevgi, ölkəsinin tarix elminə xidmət, Azərbaycanın qədim dövlətlərindən birinin – Qafqaz Albaniyasının sərhədlərinin qorunması alimə təkan, mətanət verir, ruhlandırır, yüksək elmi mövqelərə aparırdı. F. Məmmədova sona qədər öz prinsiplərinə və vətəndaşlıq borcuna sadıq qaldı. O, həmişə qeyd edirdi ki, Qafqaz Albaniyası ölkənin strategiyasıdır.

Prof. F. Məmmədova elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, Azərbaycan Dövlət Universitetində (1978) və Xəzər Universitetində (1997–1998) "Azərbaycan tarixi" fənnindən dərslər demiş, Qərb Universitetində "Politologiya" (1998) və "Humanitar fənlər" (1998–2001) kafedrasının professoru və müdiri olmuşdur.

O, 20 dissertantın elmi rəhbəri və məsləhətçisi olub, onların arasında Zurab Kanançevlə yanaşı:

Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının katibi, kilsə tarixi üzrə doktor, ilahiyyat elmləri namizədi Arximandrit Aleksi (Nikonorov);

fəlsəfə doktoru Kəmalə İmranlı-Lou (Birmingem Universitetinin Rusiya, Avropa və Avrasiya Tədqiqatları Mərkəzi, Böyük Britaniya/İngiltərə);

Yoko Hirose (Hokkaydo Universitetinin Slavyan Tədqiqatları Mərkəzinin xüsusi elmi işçisi, Kolumbiya Universitetinin Harriman İnstitutu (2013–2014), Finlandiya Helsinki Universitetinin Aleksandr İnstitutu (2017–2018), Strateji və Beynəlxalq Tədqiqatlar Mərkəzinin elmi işçisi (2018), Tokio Keyo Universitetinin Siyasi İdarəetmə və Beynəlxalq Əlaqələr kafedrasının professoru) var.

1970–2015-ci illərdə bir neçə dəfə Bakıda, Rusiya (Moskva, S-Peterburq), Gürcüstan (Tbilisi), Finlandiya (1989), ABŞ (1989), Fransa (1989, 2004: Paris, Strasburq, Normandiya), Almaniya (1991, 1993, 1994, 2010: Berlin, Köln), Türkiyə (1989, 1990, 1991: Ankara, Qeysəriyyə), İsveçrə (1994: Sürix), Avstriya (1998: Vyana), ABŞ (1990), İngiltərə (2012, 2014: 2 dəfə London, Kembridcə), İtaliyada (2015: Roma) keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda iştirak etmiş F. Məmmədova elmi sübut bazasının sayəsində çox vaxt konfrans iştirakçısından arbitrə çevrilirdi. O, Qafqazın qədim tarixinə dair biliklərini nümayiş etdirir və məqsədi Azərbaycan tarixinin alban xristian irsini mənimsəmək olan çoxsaylı erməni konsepsiyalarının arqumentlərini darmadağın edirdi.

Onunla bu konfranslarda iştirak edən alimlər onun erməni alimlərinin elmə zidd arqumentlərini məhv edən çıxışlarını və Avropa elmi auditoriyasının onun arqument və mülahizələrini necə qəbul etməsini həmişə xatırlayacaqlar.

Gürcüstan EA-nın müxbir üzvü Zaza Aleksidze, Liana Melikişvili (Gürcüstan), Vladimir Livşits, Məhəmməd Dandamayev, Yuri Kobişanov, Rauf Muncayev, Mariya Poqrebova, Ələkbər Ələkbərov, Murtuzəli Hacıyev, O.Davudov, Sergey Mokrousov, Riçard Danakari (Rusiya), Yaşar Kalafat (Türkiyə), Qriqori Xalimonenko, Vladimir Sergeyçuk (Ukrayna), Keyt Hiçens (ABŞ), Yeva-Mariya Aux, Cost Qippert, Maykl Reynhard Hess, Anneqret Plonke-Lüning (Almaniya), Byorn Veqqe (Norveç), Bernard Utye, İren Məlikova, Fransua Telyamon (Fransa), Tamara Draqadze (İngiltərə), Françesko Maççola, Maurisio De Vita, Paolo Zammattéo (İtaliya), Martin Rzepka, Yadvika Pistruşinskaya, Marek Yan Olbraxt (Polşa), Yoko Hirose (Yaponiya), Ksavye Luffin (Belçika), Vladimir Besolov (Osetiya) kimi görkəmli alimlər F.Məmmədovaya hörmət edir və onun elmi nüfuzunu, elmi fikirlərini qəbul edirdi, düşmən psevdo-alimlər isə ondan qorxur, ona nifrət edir, hədələyirdilər.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbərliyi, Milli Aviasiya Akademiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu və Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin dəstəyi və Gürcüstan, ABŞ, Yaponiya, İtaliya, Rusiya, Almaniya olan alimlərin iştirakı ilə "Qafqaz Albaniyasının Azərbaycan və Qafqaz tarixində yeri və rolu" mövzusunda Beynəlxalq albanşünaslıq konfransı keçirilib.

Prof. F.Məmmədova 2014-cü ildə onun rəhbərliyi ilə Londonda "Qafqazda konfessiyalar" adlı albanşünaslıq üzrə birinci beynəlxalq konfransı təşkil edən Avropa-Azərbaycan Cəmiyyətinin və Azərbaycan Respublikası Milli Aviasiya Akademiyasının rəhbərliyinə dərin minnətdarlığını həmişə bildirirdi. 2016-cı ildə TEAS bu konfransın materiallarını dərc etmişdi [Religions in the Caucasus. A collection of essays and articles. The European Azerbaijan society. Baku: TEAS Press publishing House, 2016].

Prof. F.Məmmədova onun elmi məziyyətlərinə yüksək hörmətlə yanaşmış, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda albanşünaslıq rəhbərlik etməsini təklif etmiş Tarix İnstitutunun baş direktoru, t.e.d., prof. Kərim Şükürova minnətdar idi.

F.Məmmədova Azərbaycanı Tanrının seçdiyi diyar adlandırır, bunu qədim zamanlardan burada etnik və dini müxtəlifliyin, qafqazdilli, türkdilli və irandilli etnik təbəqələrin mədəni ənənələrinin mövcudluğu və bir-birinə qarışması, bütün bunların Azərbaycan Respublikasında müasir multikulturalizm siyasətinin əsasını təşkil edən çoxəsrlik tolerantlıq ənənələrinin yaranması üçün əsas olması ilə izah edirdi. O, Azərbaycanın etnik-mədəni irsinin

öyrənilməsi istiqamətində böyük işlər görülməsinə 2016-cı ildən rəhbərlik etmiş Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Himayəçilər Şurasının sədri, akademik Kamal Abdullayevi dəstəkləyir və "Qafqaz Albaniyasını öyrənirik" layihəsinin reallaşdırılmasına cəlb edilməsinə görə ona minnətdarlığını bildirirdi.

London. 2014-cü il

Roma, 2015-ci il

T.e.d. Həcər Verdiyevanın rəhbərliyi altında alimlərin və tələbələrin iştirakı ilə müxtəlif dəyirmi masalar [Alban Apostol kilsəsi: Tarixi baxış, 2017], seminarlar, elmi turlar keçirilib. Qeyd edilən layihə çərçivəsində Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi Salesian Pontifik universiteti (The Salesian Pontifical University) ilə birlikdə 2015-ci ildə Romada prof. F.Məmmədovanın rəhbərliyi altında "Azərbaycan multikulturalizmi və Qafqaz Albaniyası (udilər)" mövzusunda ikinci beynəlxalq albanşünaslıq konfransını təşkil edib.

Rəvan Həsənovun Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinə (2017–2019-cu illərdə direktor vəzifəsini icra edib, 2019-cu ildən icraçı direktor olub) rəhbər təyin edilməsindən sonra albanşünaslıq üzrə elmi tədqiqatlar yeni stimula aldılar. Beynəlxalq konfranslar, seminarlar keçirildi, F.Məmmədovanın “Qafqaz Albaniyası və albanları” (2021) monoqrafiyası ingilis dilinə tərcümə edildi, “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” jurnalı (№1, 2019; №2, 2021; №3, 2022) üç dildə və bir sıra monoqrafiyalar dərc edildi. Jurnalın son iki nömrəsində Azərbaycan-Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyası (SEBA) ilə elmi əməkdaşlıq çərçivəsində qədim Qəbələdə arxeoloji qazıntılar aparmış Azərbaycan-Koreya alimlərinin müştərək məqalələri yer alıb. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi böyük ictimai və elmi fəaliyyət göstərir.

Prof. F.Məmmədovanın bütün elmi fəaliyyəti bir məqsədə – Azərbaycanın zəngin tarixi irsinin elmi təcavüzdən qorunmasına xidmət edirdi və o, nəhayət, 2020-ci ilin payızında Qarabağın erməni işğalçılarından azad olunmasına şahid oldu.

F.Məmmədova “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” jurnalın elmi redaktoru olaraq Böyük Qələbəyə həsr olunmuş 2-ci nömrəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti və Silahlı Qüvvələrin Rəşadətli Ali Baş Komandanı, Böyük Sərkərdə-Xilaskar İlham Əliyevə müdrik rəhbərliyi ilə şanlı Azərbaycan Ordumuzun ikinci Qarabağ müharibəsində torpaqlarımızı azad edilməsinə və qalib gəlməsinə nail olunmasına dərin minnətdarlığını bildirib. O, bütün ölkə kimi, çoxmillətli və çoxdinli Vətənimizin sakinlərinin, bütün dünya azərbaycanlılarının qəhrəmanlığına və vətənpərvərliyinə heyranlıq duyaraq bütün şəhidlərin matəmini ürəkdən yaşadı, və elmi və ictimai-siyasi düşmənlərinin biabırçı məhvini gördü.

Onun 85 illik ömür yolu elmi həqiqət işi uğrunda çətin mübarizə yolu olmuş, tarix elmində Vətənə məhəbbəti sübut etmiş, əzəli Azərbaycan torpaqlarının sərhədlərinin qorunmasını təmin etmişdi. O, alban-

şünaslığın patriarxı, dünya şöhrətli tarixçi idi. Sarsılmaz iradəyə, bəşirli xarakterə və cəsarətə malik olan bu balaca zərif qadın həyatını Azərbaycan tarix elminə xidmət etməyə həsr edib və sözün müəyyən mənasında onun şahidi olub.

25 fevral 2022-ci il tarixində AMEA-nın müxbir üzvü, prof. F.Məmmədovanın əziz xatirəsinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi simpoziumu keçirmiş Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin rektoru, prof. Gülçöhrə xanım Məmmədovaya buna görə dərin təşəkkürümü bildirmək istədim.

F.Məmmədovanın elmi fəaliyyəti Qafqaz Albaniyası və albanların ərazi, siyasi, etnik və mədəni baxımdan erməni elan edildiyi erməni konsepsiyalarını tamamilə təkzib etdi. Bununla sübut olundu ki, Azərbaycan Respublikası Azərbaycan etnik-mədəni irsinin tərkib hissəsi olan alban irsinin yeganə varisi, mirasçısı və qoruyucusudur. F.Məmmədovanın əsərləri Azərbaycanın xaricdəki konsulluq və səfirliklərində stolüstü kitabdır və ölkəni elmi təcavüzdən daim qoruyacaq. O, tarix elminin səmasından parlaq ulduz kimi keçərək adını Azərbaycanın XX–XXI əsr maarifpərvər alimlərinin və ictimai xadimlərinin qızıl lövhələrinə həkk edib.

Azərbaycan tarixinin alban etnik-mədəni irsi hazırda tədqiq edilir və dövlətin diqqət və himayəsi altındadır və bu, professor F.Məmmədovanın əsas məqsədinə nail olduğunu və bütün düşmənlərinə qalib gəldiyini göstərir. O, tez-tez türk şairi Nazim Hikmətin sözlərini sitat gətirirdi:

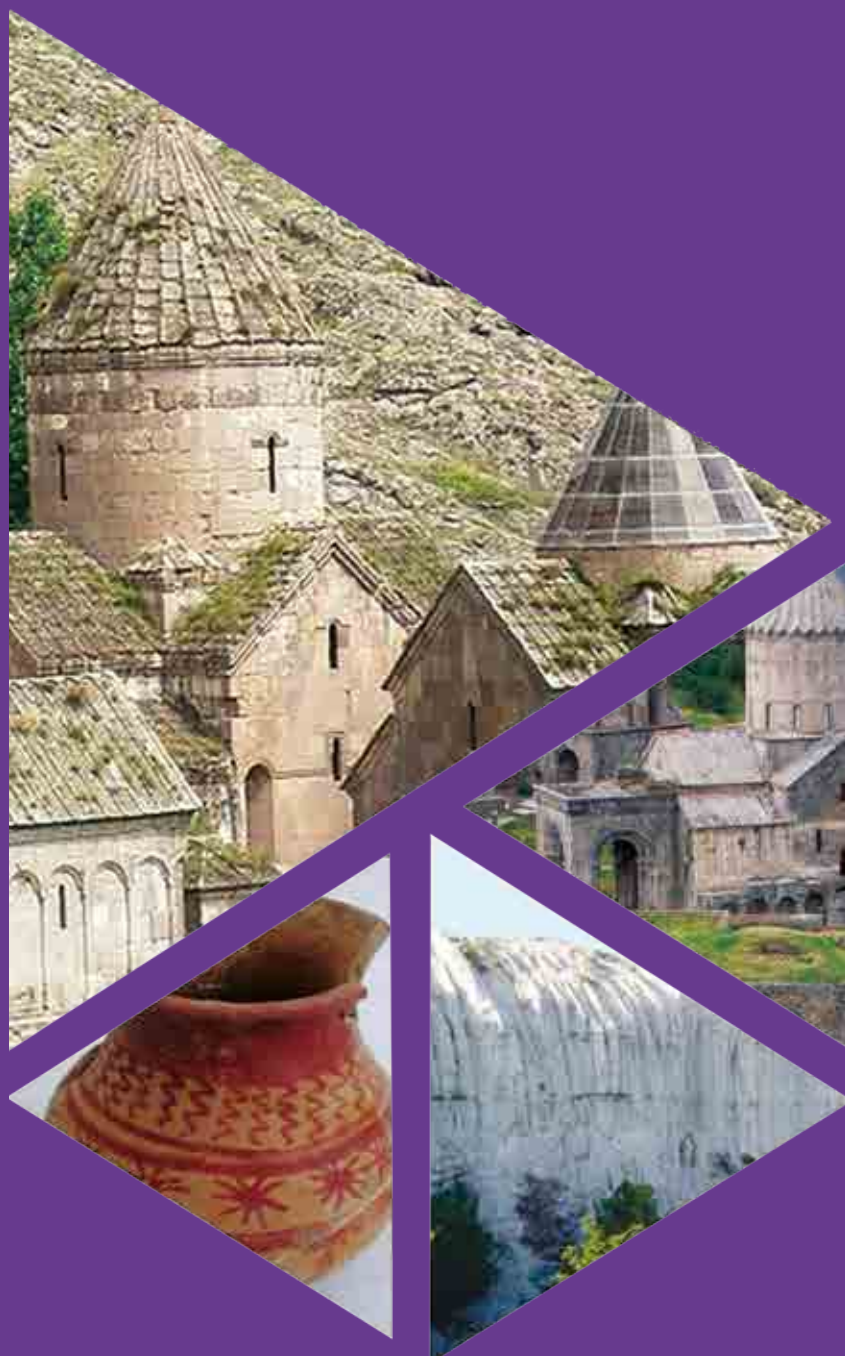
“Axı mən yanmasam
Və əqər sən yanmasan,
Axı biz yanmasaq,
Onda kim burada qaranlığı dağıdıb işıqlandıracaq?”

Azərbaycan odlar yurdu və burada haqq və şərəf yolu ilə gedən qəhrəmanlar və vətənpərvərlər həmişə olacaq.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alban Apostol kilsəsi: Tarixi baxış. VI Dəyirmi masa. Bakı, 10 oktyabr 2015-ci il. Bakı: Bakı Multikulturalizm Mərkəzi, 2017, 180 s.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-60. Bakı: Elm, 2005, c.311.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası simalarında. 75-il. 1945–2020. Bakı: Elm, s.806-807.
4. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993, 264 s.
5. Piriyeu V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı, 2006, 148 s.
6. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Аз.Гос.издат., 1986, 311 с., с илл.
7. Ахундов Д.А., Ахундов М.Д. К вопросу о «спорных» моментах в истории культуры Кавказской Албании // Изв. АН Аз.ССР, Серия литературы, языка и искусства, №2, Баку: Элм, 1986, с.104-113.
8. Ахундов Д.А., Мамедова Г.Г. Христианская культовая архитектура Азербайджана (IV–VII вв.) // Журнал «Маскан» №1, Ташкент, 1992, с.6.
9. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 130 с.
10. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 238 с.
11. Алиев К. Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в. н.э.). Баку: Элм, 1974, 363 с.
12. Бабаев И. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с.
13. Буниятов З.М. Азербайджан в VII–IX вв. Баку: АН Аз.ССР, 1965, 384 с.
14. Буниятов З.М. Избранные сочинения в трех томах. Баку: Элм, 1999, т.I, 468 с.; т.II, 368 с.; т.III, 375 с.
15. Гошгарлы Г. Античная и раннесредневековая торговля из Азербайджана. Баку: Элм, 1985, 170 с.
16. Гошкарлы Г. Кишский могильник (Традиция и инновация) // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue №2, June 2002. Baku, 2002, с.54-56.
17. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
18. Гукасян В. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков: Автореф. дисс. доктора филол. наук. Баку, 1968.
19. Гукасян В. Удинско-азербайджанско-русский словарь. Баку: Элм, 1974, 260 с.
20. Гукасян В. Фразеологические калькирования в удинском языке // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, 1968, с.167-170.
21. Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, 148 с.
22. Керимов В. Предварительные археологические исследования Кишского комплекса // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue №2, June 2002, с.101-107.
23. Керимов В., Стурфиел Б. Киш. Баку: Изд-во «Чашыюглу», 2003, 183 с., 73 илл.
24. Коран / Перевод смыслов и комментарии. Третье издание дополненное и переработанное Валерии Пороховой. Главный редактор д-р Мухаммед Саид Аль Рошд. Каир, 1997, 800 с.
25. Мамедов Т.М. Албания и Атропатена по древнеармянским источникам (IV–VII вв.). Баку: Элм, 1977, 147 с.
26. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV–VII вв. Баку: Маариф, 1993, 214 с.
27. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыюглу, 2004, 222 с.
28. Мамедова Г.Г. Культовое зодчество Кавказской Албании. Баку: Элм, 1997, 248 с.
29. Мамедова Г. Церковь в селе Киш–«мать албанских церквей» // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue №1, august 2001. Baku, 2001, с.33-36.
30. Мамедова Г. Отчет о ходе азербайджано-норвежского проекта «Киш» // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue №2, June 2002. Baku, 2002, с.41-49.
31. Мамедова Ф. Албанские выдающиеся личности в истории Азербайджана // Этнокультурное наследие Кавказской Албании (сборник статей), №2, Баку, 2021, с.11-25.
32. Мамедова Ф. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку: Элм, 1977, 302 с.

33. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 800 с.
34. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку: Элм, 1986, 284 с.
35. Мамедова Ф. Об исторической географии Кавказской Албании, Армении и албанском этносе // The History of the Caucasus. The scientific-public almanac. The Caucasus Albanian research center. Issue №1, august 2001. Baku, 2001, с.9.
36. Мамедова Ф. Причинно-следственная связь Карабахской проблемы // Проблемы истории, филологии, культуры. Москва-Магнитогорск, №2, 1995, с.215-229.
37. Мамедова Ф. Христианство в Кавказской Албании / Qafqaz Albaniyasında xristianlıq / Christianity in Caucasus Albania. Баку, 2003, 72 с.
38. Мирный С.М. “La Flor des estoires de la Terre d’Orient” Гайтона как историко-географический источник по Востоку и по истории монголов // “Советское востоковедение”, 1956, №5, с.72-82.
39. Назим Хикмет. Избранное в двух томах. Т.1, М., 1987, с.75.
40. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 276 с.
41. Ямпольский З. Из истории древней Кавказской Албании. М., 1949.
42. Ямпольский З. Атропатена и Кавказская Албания в I в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1952.
43. Ямпольский З. Древние религии Азербайджана. Баку, 1958.
44. Ямпольский З. Кавказская Албания. Баку, 1961.
45. Ямпольский З. Древняя Албания III–I вв. до н.э. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, 393 с.
46. Ямпольский З. Роль Атропатены в истории Азербайджана. Баку, 1971.
47. Mamedova F. Caucasian Albania and Albanians / Baku International Multiculturalism Centre. Second edition. Baku, 2021, 512 p., with colored inserts.
48. Mamedova F. Interacaction of history with the Albanians’ Literary Ttradition // International Journal of Multiculturalism. Volume 2, Number 1, 2021, p.75-83.
49. Marcigliano A., Messa A., Visintainer E., Zammattéo P. La Chiesa Apostolica Albana. Le radici di un simbolo dell’ Azerbaigian. Stampa: Publistampa Arti Grafiche – Pergine Valsugana. 2014, 126 s.

ARXEOLOGİYA, ANTROPOLOGİYA

Müseyyəibli Nəcəf

*“Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” jurnalının elmi redaktoru,
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor*

Axundova Gülnarə

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
“Çöl tədqiqatları” bölməsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

ALBANIYA DÖVLƏTİNİN TARIXİ KÖKLƏRİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Qafqaz Albaniyası (e.ə. IV əsr – b.e. VIII əsrin əvvəli) Azərbaycanın çoxəsrlik dövlətçilik tarixində mühüm bir mərhələdir. Özüün mövcudluğunun müxtəlif dövrlərində bu ölkə müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə yanaşı tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur bölgəsini, Göyçə gölü hövzəsini, Qanix (Alazan) və Qabırri (İori) çayları hövzələrini, Dərbənd şəhəri də daxil olmaqla cənubi Dağıstanın bir hissəsini əhatə etmişdir. Qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyanın adı hələ XIX əsrdə tarixşünaslığa “Qafqaz Albaniyası” adı ilə də daxil olmuşdur.

XX–XXI əsrin əvvəllərində Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixinin, tarixi coğrafiyasının, maddi mədəniyyətinin, əhalisinin etnik tərkibi və dini etiqadları ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi istiqamətində geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Şübhəsiz, bu istiqamətdə başlıca tədqiqatlar görkəmli albanşünas alim, AMEA-nın müxbir üzvü Fəridə Məmmədovaya məxsusdur.

Albaniyanın maddi mədəniyyəti başlıca olaraq arxeoloji qazıntılarla öyrənilmişdir və bu sahədə S.Qaziyev, Ö.İsmizadə, C.Xəlilov, İ.Babayev, F.Osmanov, Q.Qoşqarlı və digər arxeoloqlar sanballı tədqiqatlar aparmışlar.

Bütün bu araşdırmalar bilavasitə Albaniya dövlətinin özüün tarixinin xronologiyasını əhatə

etmişdir. Tarixşünaslıqda təsdiq olunan fikirlərə əsasən Albaniya dövləti e.ə. IV əsrin axırlarında meydana çıxmışdır. Lakin əvvəlki mərhələ, bu dövlətin yaranmasına gətirib çıxaran proseslər demək olar ki, ətraflı tədqiqatlara cəlb edilməmişdir. Bəhs edilən mövzu ilə bağlı İ.Babayev və Q.Qoşqarlı albanlarla birbaşa bağlı olmayan yazılı mənbələr və qismən arxeoloji abidələr əsasında nisbətən geniş bəhs etmişlər. Onların fikrincə sonralar Albaniya dövlətinin meydana çıxdığı ərazilər e.ə. VII–IV əsrlərdə əvvəlcə Midiya dövlətinin sonra isə Əhəmənilər imperiyasının tərkibində olmuşdur. Əhəmənilər dövründə alban tayfalarının konsolidasiyası başa çatmış və e.ə. 330-cu ildə Əhəmənilər imperiyasının süqutundan sonra müstəqil, mərkəzləşmiş Albaniya dövləti yaranmışdır [Бабаев, 1990; Гошгарлы, 2012].

Bu problem ilə bağlı birbaşa yazılı mənbələr olmadığından Albaniya dövlətçiliyinin mənşəyi məsələsinin tədqiqatları yalnız arxeoloji abidələr əsasında mümkündür. E.ə. I minilliyin birinci yarısına aid yaşayış yerləri, qəbir abidələri, arxeoloji materiallar bu məsələdə əsas mənbələrdir. Bu istiqamətdəki tədqiqatlar Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin tarixi varisliyi məsələlərinin öyrənilməsi üçün olduqca vacibdir.

Yaşayış yerləri

Albaniyanın yaşayış yerlərinin arxeoloji qazıntıları bəhs edilən mövzu ilə əlaqədar olduqca maraqlı informasiyalar vermişdir. Bu tip abidələr başlıca olaraq şəhər tipli yaşayış yerləri əsasında tədqiq edilmişdir. Albaniyanın bəzi şəhər abidələrində aparılan qazıntılar bu şəhərlərin daha əvvəlki tarixi mərhələyə aid yaşayış yerlərinin inkişafının davamı olaraq yarandığını göstərir. Belə abidələrin bir neçəsinin tədqiqatlarının nəticələri bəhs olunan mövzu ilə əlaqədar xüsusilə diqqəti cəlb edir.

1. Bu şəhərlərdən ilk növbədə 800 ilə qədər Albaniyanın paytaxtı olmuş Qəbələ şəhərini qeyd etmək

lazımdır. Antik Qəbələ şəhər yerində sistemli arxeoloji qazıntı işləri 1959-cu ildə başlanmış, müəyyən fasilələrlə bu günədək davam etməkdədir. Qaraçay və Qoçalançay çayları arasında yerləşən antik Qəbələ şəhər yeri torpaq sədlə əhatə olunmuşdur, yaxın vaxtlara qədər bu sədd 1 km uzunluğunda saxlanmışdı [Бабаев, 1990, c.19].

Antik dövr Qəbələ şəhərinin əvvəlki tarixi mərhələ ilə irsi bağlantıları probleminin tədqiqatları üçün son illər İ.A.Babayevin rəhbərliyi ilə aparılmış arxeoloji qazıntıların mühüm elmi əhəmiyyəti var. Onun yazdığına görə bu qazıntılar zamanı Antik dövr şəhər qalıqlarından

altı İlk Dəmir dövrünə – e.ə. I minilliyin birinci yarısına aid mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Çox zaman hər iki dövrün qalıqları qarışıq halda aşkar edilmişdir və bunlar keramika məmulatı, ərzaq saxlamaq üçün şaquli olaraq torpağa basdırılmış təsərrüfat küpləri, daş toxalar, obsidian alətlərdir. Ən maraqlısı isə bu təbəqədə, IV qazıntı sahəsində 200-ə yaxın sistemli sıralanmış, standart ölçülərə yaxın təsərrüfat quyularının aşkar edilməsidir. Qazıntıların genişləndiriləcəyi təqdirdə bu quyuların sayının daha çox olacağı şübhə doğurmur. Bu quyuların bəziləri e.ə. I minilliyin ortalarına aiddir. Onların böyük əksəriyyəti isə daha əvvəlki dövrlərə, Son Tunc–İlk Dəmir dövrünə, ümumiyyətlə, e.ə. I minilliyin ortalarından əvvələ aiddir. Bu quyu sıraları hələ arxeoloji tədqiqatların aparılmadığı sahələrə doğru davam edir. İ.A.Babayev qazıntıların nəticələrinə əsaslanaraq haqlı olaraq qeyd edirdi ki, burada e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərində kifayət qədər böyük yaşayış yeri yerləşmiş, bu yaşayış yeri fasiləsiz inkişaf edərək e.ə. I minilliyin ortalarında böyük şəhərə çevrilərək e.ə. IV əsrdə şimali Azərbaycan ərazisində yaranan Qafqaz Albaniyası kimi tanınan ilk müstəqil dövlətin paytaxtı olmuşdur [Babayev və b. 2017, s.194-196]. Antik dövrün sonrakı mərhələlərinə aid, nizamlı düzülmüş iri təsərrüfat küplərindən ibarət ərzaq anbarı həmçinin Gürcüstanda Mxeta abidəsindən məlumdur [Кипиани, 2006, c.219].

Bu deyilənlərə onu əlavə edə bilərik ki, burada aparılan qazıntılar Qəbələ şəhərinin e.ə. IV əsrdə yox, daha qədim dövrdə, ən azından e.ə. VIII–VII əsrlərdə meydana çıxdığını göstərir. Çünki qazıntılar göstərdi ki, bu sahədə Antik və İlk Dəmir dövrləri sıx bağlı olub, onlar arasında xronoloji fasilə yoxdur. İlk Dəmir dövründə nizamlı sıralanmış təsərrüfat quyularının salınması prosesi ardıcıl olaraq Antik dövrdə də davam edir. Lokal bir sahədə ərzaq saxlanması üçün iri anbar, 200-ə yaxın təsərrüfat quyusu (qazıntı davam edərsə onların sayının daha çox olacağı şübhəsizdir) o dövrdə, yəni e.ə. VIII–VII əsrlərdə yalnız iri şəhər məskəninə məxsus ola bilərdi. Buna görə də hesab edirik ki, Qəbələ e.ə. VIII–VII əsrlərdə artıq İlk Dəmir dövrünün böyük şəhəri idi və onun mövcudluğu artıq İlk Dəmir dövründə bu ərazidə dövlət qurumunun olduğunu göstərir. Ona görə də sonrakı dövrdə – e.ə. IV əsrdə bu şəhərin Albaniyanın paytaxtına çevrilməsi də tarixi proseslərin məntiqə uyğun nəticəsi idi.

2. Albaniyanın şəhərlərindən birinin qalıqları Mingəçevir qazıntıları zamanı tədqiq edilmişdir. Burada Kür çayının sağ sahilində 1 №-li çoxtəbəqəli yaşayış yeri qazılmışdır. Abidənin I ən qədim alt təbəqəsi İlk Tunc dövrünə, II təbəqəsi Son Tunc–İlk Dəmir dövrünə, III təbəqəsi isə e.ə. VII–I əsrlərə aid edilmişdir. Abidənin III təbəqəsində Dəmir dövrü və Antik dövrə aid artefaktlar qarışıq halda aşkar edilmişdir [Асланов и др., 1959,

c.15-16]. Bu vəziyyət, görünür, burada qeyd edilən tarixi mərhələlərdə intensiv yaşayışın davam etdiyinə dəlalət edir. Yəni Dəmir dövründə mövcud olmuş yaşayış ardıcıl olaraq Antik dövrdə – Albaniya mərhələsində də davam etmişdir.

Bu şəhər Antik dövrün sonrakı mərhələlərində daha da böyümüş və Kür çayının sol sahilini də əhatə etmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə Mingəçevirdə tədqiq edilmiş bu şəhər qədim yazılı mənbələrdə adı çəkilən Samunis şəhərinin qalıqlarıdır [Гончарлы, 2012].

3. Albaniyanın ən qədim və möhtəşəm şəhərlərindən biri Dərbənddir. Çox əlverişli təbii-coğrafi şəraitinə görə bu şəhərin ərazisi qədim tarixin bütün mərhələlərində insanları cəlb etmişdir. Dərbənd Böyük Qafqaz dağlarının qurtaracağı ilə Xəzər dənizi arasındakı dar bir keçiddə meydana çıxmışdır. Ən qədim zamanlardan başlayaraq Cənubi və Şimali Qafqaz, Ön Asiya ilə cənub-şərqi Avropa əlaqələrinin böyük bir qismi məhz Dərbənd keçidi vasitəsi ilə reallaşmışdır. Antik dövrdə Qafqaz Albaniyasının şəhəri kimi tanınan Dərbənd əvvəlki tarixi mərhələ ilə sıx bağlı olmuş, daha qədim dövrdə mövcud olmuş yaşayış yerinin davamı kimi təşəkkül tapmışdır.

Dərbəndin yerləşdiyi təpənin üstündə salınmış ilk yaşayış məskəni e.ə. IV minilliyin sonu–III minilliyin əvvəlinə – İlk Tunc dövrünə aiddir. Burada həmin dövrə aid yaşayış yerinin qalıqları qeydə alınmışdır. Burada həmin dövrə aid yaşayış yerinin qalıqları qeydə alınmışdır. Sonra iki min ildən artıq xronoloji boşluq davam etmişdir və buna görə də Dərbəndin yaranmasını bilavasitə bu yaşayış məskəni ilə bağlamaq doğru deyil. Dərbəndin meydana çıxması məhz bu ərazidə – Qafqazın əsas strateji əhəmiyyətli keçidində müdafiə istehkamlarının adı çəkilən təpənin zirvəsində e.ə. VIII–VII əsrlərdə inşa edilməsi ilə əlaqədardır.

Bu istehkamlarda möhkəmləndirilmiş müdafiə sistemləri təşkil edilmiş və keçidlərin özləri nəzarətə götürülmüşdür. Həmin müdafiə tikililəri burada e.ə. IX–VIII əsrlərə, skiflərə qədərki mərhələyə aid yaşayış məskəninin bazasında meydana çıxmışdır [Кудрявцев, 1982, c.30-31].

Dərbənd şəhərinin meydana çıxdığı təpənin üstündə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində burada skiflərə qədərki yaşayış yerinin 4-5 hektar sahəni əhatə etdiyi məlum olmuşdur. Skif dövründə – e.ə. VII əsrdə burada yaşayış daha intensiv xarakter almış, yaşayış yerinin sahəsi böyüyərək 14-15 hektara çatmışdır. Qazıntılar nəticəsində Dərbəndin qədim dövrünün zəngin, çoxqatlı mədəni təbəqəsi aşkar edilmişdir ki, bu da xronoloji cəhətdən iki təbəqəyə bölünür: e.ə. VII–VI əsrlər və V–IV əsrlər. Ümumiyyətlə, Dərbəndin sasanilərə qədərki mədəni təbəqələri skiflərə qədərki-skif dövrü (e.ə. IX–IV əsrlər) və alban-sarmat dövrü (e.ə. IV– b.e. IV əsr) olmaqla iki mərhələyə bölünür [Кудрявцев, 1982, c.32-33].

Göründüyü kimi, Dərbənd şəhərinin Albaniya dövrü e.ə. I minilliyin birinci yarısından başlanmış tarixi mərhələnin irsi ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

4. Bəhs edilən mövzu ilə əlaqədar böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən abidələrdən biri də Mil düzündə, Beyləqan rayonunun ərazisində yerləşən Qaratəpə yaşayış yeridir. Ö.İsmizadənin rəhbərliyi ilə Qaratəpədə XX əsrin 50-ci illərində aparılmış arxeoloji qazıntılar Azərbaycanın e.ə. I minillik tarixinin, İlk Dəmir dövrünün və erkən alban mərhələsinin öyrənilməsi üçün maraqlı faktların aşkarlanması ilə nəticələnmişdir.

Qaratəpənin üst təbəqəsi Orta Əsrlərə aiddir, II və III təbəqələri isə Ö.İsmizadə e.ə. VII–I əsrlərə aid etmişdir. Bu təbəqələrdə çiy kərpiclərdən inşa edilmiş, biri-birini ardıcıl əvəz edən tikili qalıqları və əsasən keramika məmulatından ibarət çoxsaylı arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir.

II və III təbəqələrin ümumi qalınlığı 4 m-ə yaxın olmuşdur, II təbəqə alt qatlarda bilavasitə III təbəqənin davamıdır. Bununla əlaqədar Ö.İsmizadə bu təbəqələrin biri-birindən bölünməsinə də şərti hesab etmişdir. Xronoloji cəhətdən o, ən qədim III təbəqəni iki horizonta bölmüşdür: ən qədim alt horizontu e.ə. VII–VI əsrlərə, üst horizontu isə VI–V əsrlərə aid etmişdir. Növbəti II təbəqə isə e.ə. V–I əsrlərə, yəni alban dövrünə aid edilmişdir [Исмизadə, 1965, c.197–198].

Lakin sonralar C.Xəlilov Qaratəpənin II təbəqəsinin xronologiyasını bir qədər dəqiqləşdirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, II təbəqədə e.ə. II–I əsrlərə aid tapıntılara rast gəlinmədiyindən bu təbəqəni e.ə. V–III əsrlərə aid etmək olar [Хəлилов, 1985, c.26].

Qaratəpənin III və II təbəqələrinin əsas tapıntıları olan keramika məmulatı arasında bir o qədər kəskin fərqlər müşahidə edilmir. Hər iki təbəqədə çoxsaylı qara cilalı qab fraqmentləri ilə yanaşı cilalı, kobud hazırlanmış boz və qırmızı rəngli saxsı qab qalıqları da aşkar edilmişdir. Lakin II təbəqədə bu tapıntıların nisbəti dəyişir, boz və daha açıq rəngli qablar üstünlük təşkil edir. Bu təbəqədə həm də yeni formalı və fərqli ornamentlərlə bəzədilmiş

qablar meydana çıxır [Исмизadə, 1965, c.213].

Bütün bu tapıntılar göstərir ki, bu yaşayış yerində İlk Dəmir dövründən Albaniya dövründə də qorunub saxlanılan və inkişaf etdirilən istehsal ənənələrinin davamlılığı mövcuddur. Əlbəttə, Albaniya dövrünün inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yeni istehsal məhsulları da yaranır.

Arxeoloji qazıntılar Qaratəpədə erkən alban irsinin əvvəlki tarixi mərhələ – yəni Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin son mərhələsi olan İlk Dəmir dövrü ilə bilavasitə irsi bağlılığını göstərir.

5. Mil düzündə digər bir yaşayış yeri – Ağcabədi rayonu ərazisində Qaraköbər abidəsi də bəhs edilən mövzu ilə əlaqədar diqqəti cəlb edir. Yaşayış yeri və nekropoldan ibarət Qaraköbər kompleksində aparılan arxeoloji tədqiqatlar Albaniyanın erkən dövr mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Abidənin tədqiqatçısı F.Osmanov aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin, onların yaxınlıqdakı Qaratəpədən tapılmış materiallarla müqayisəli təhlili əsasında Qaraköbər yaşayış yerini və nekropolunu e.ə. VI–I əsrlərə aid etmişdir. Bundan əlavə, F.Osmanovun İsmayilli rayonu ərazisində tədqiq etdiyi Uzunboylar yaşayış yerinin erkən Antik dövr təbəqəsi altında Son Tunc–İlk Dəmir dövrü təbəqəsi aşkar edilmişdir [Османов, 2006, c.43; 90–108].

6. Ağstafa rayonunun Kol Xələfli kəndində Qabaqtəpə adlı yaşayış yerində 2010-cu ildə aparılmış tədqiqatlar İlk Dəmir–Antik dövrlər arasında bağlantı məsələsinə dair müəyyən informasiya vermişdir. Abidənin təxminən 4 hektar olan ərazisində ümumilikdə 75 m² sahəni əhatə edən bir neçə kəşfiyyət şurfu qazılmışdır. Mədəni təbəqənin maksimal qalınlığı 2,8 m olmuşdur. Üst horizontlarda (60 sm-ə qədər) İlk Dəmir və Antik dövrlərə aid materiallar qarışıq halda aşkar edilmişdir, alt qatlar isə bütövlükdə İlk Dəmir dövrünə aiddir. Müəyyən edilmişdir ki, burada həmin dövrdə böyük yaşayış yeri mövcud olmuş, son mərhələ isə bilavasitə Albaniya dövrü ilə əvəz olunmuşdur [Eminli və b., 2011].

Qəbir abidələri

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qafqaz Albaniyasında Antik dövrdə 7 tip qəbirlərin olduğu müəyyən edilmişdir: 1) torpaq qəbirlər; 2) küp qəbirlər; 3) daş qutu qəbirlər; 4) çiy kərpic qəbirləri; 5) taxta qutu qəbirlər; 6) gil təknə qəbirlər; 7) katakomb qəbirləri. Torpaq və küp qəbirləri digər qəbir tiplərindən daha qədim olub Albaniyanın demək olar ki, bütün ərazisində yayılmış əsas qəbir tipləri idilər. Daş qutu qəbirlərə isə dağlıq və dağətəyi bölgələrdə rast gəlinir. Bu üç qəbir tipi yerli əhaliyə məxsus olub əsrlər boyu albanların dəfn adətlərinin əsasını təşkil etmişdir. Qalan qəbir tipləri isə azsaylı olub yalnız lokal ərazilərdə aşkar edilmişdir. Belə

qəbirlər daha çox Albaniyaya kənardan gəlmə tayfalarə məxsus olmuş, tədricən yerli dəfn adətləri ilə qovuşmuşdur [Говһарлы, 2012].

Torpaq qəbirlər Azərbaycanın bütün ərazilərində yayılmış ən qədim qəbir tipidir. Hələ Neolit dövründə Naxçıvan və Qarabağın qədim əhalisi ölümləri adi torpaq qəbirlərdə dəfn edirdilər. Sonrakı mərhələlərdə – Xalkolit və xüsusilə də Tunc–İlk Dəmir dövrlərində torpaq qəbirlərdə dəfnlər daha çox yayılmışdır. Yerüstü əlamətləri olmayan torpaq qəbirlərdən əlavə daş və ya torpaqdan qurulmuş kurqanların altında da çoxsaylı torpaq qəbir kameraları aşkar edilmişdir.

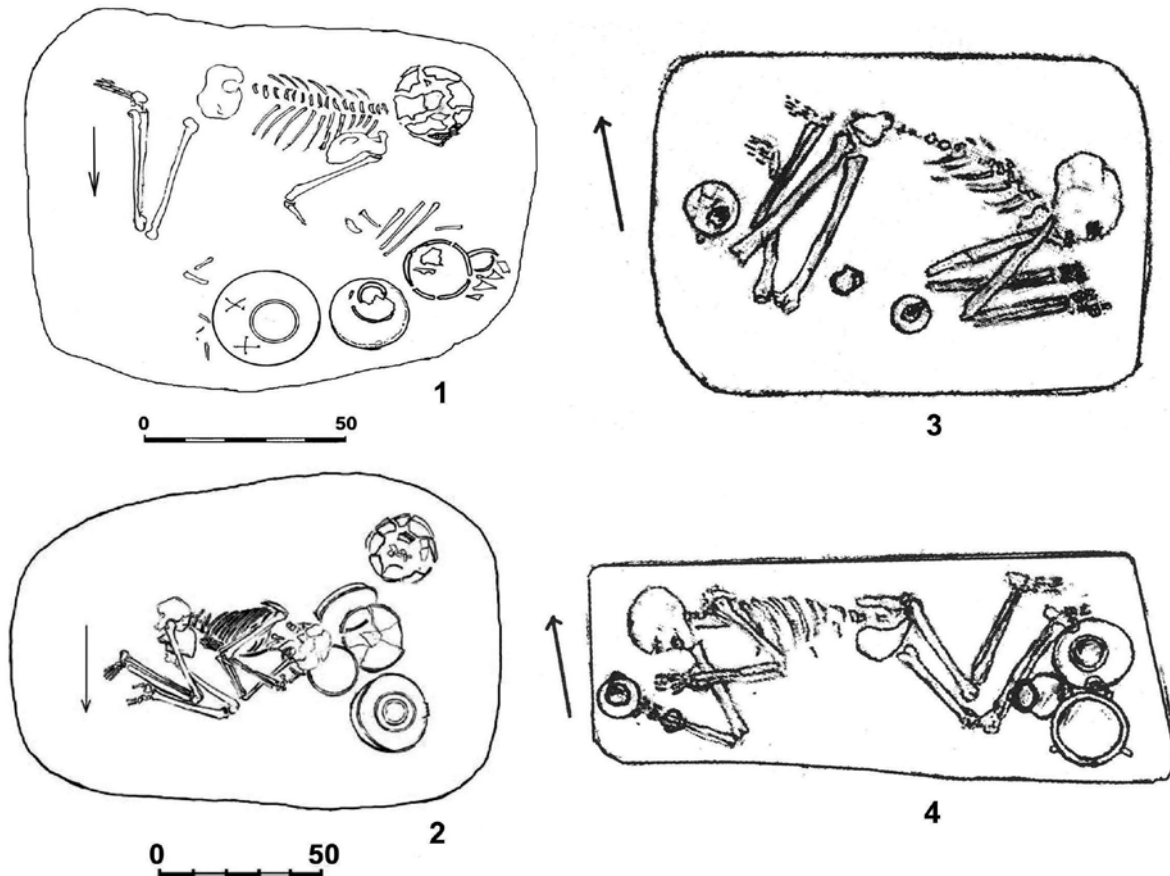
Sonralar Albaniya dövlətinin mövcud olduğu arealda – Şimali Azərbaycanın əsas ərazisində Son Tunc–İlk Dəmir dövründə Xocalı–Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti yayılmışdır. Düzən və dağətəyi bölgələrdə bu mədəniyyətin əsas qəbir tipi məhz torpaq qəbirlər olmuşdur. Albaniyanın torpaq qəbirləri tipoloji xüsusiyyətləri və dəfn qaydaları ilə əvvəlki dövrə aid Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin müəyyən qədər davamıdır (Şəkil 1).

Albaniyaya məxsus torpaq qəbirlərinin ən qədimləri e.ə. V–III əsrlərə aid edilmişdir. Tədqiqatçılar bu qəbirləri dəfn qaydalarına görə üç qrupa bölmüşlər: arxası üstə düz uzadılmış, zəif bükülü və sıx bükülü dəfnli qəbirlər. Arxası üstə düz uzadılmış dəfnli qəbirlər gəlmə skif tayfalarına aid edilir. Bu qəbirlər bəzi istisnalarla əsasən Mingəçevirdə (24 qəbir) tədqiq edilmişdir. E.ə. VII–IV əsrlərə aid belə dəfn abidələrinin tədqiqatları elmdə gəlmə skiflərin, onların dəfn adətlərinin tədricən alban mədəniyyətinə inteqrasiya etdiyi barədə fikirlərin yaranmasına imkan vermişdir [Казиев, 1949; Гошгарлы, 2012].

İkinci qrup torpaq qəbirlərdə zəif bükülü dəfnlər icra edilmişdir. Belə qəbirlər kompakt şəkildə Mingəçevirdə tədqiq edilmişdir. Digər nekropollarda da belə qəbirlərə rast gəlinmişdir [Гошгарлы, 2012]. Eyni zamanda Ağstafa rayonu ərazisində Qıraq Kəsəmən nekropolunda zəif bükülü dəfnlərin icra edildiyi qəbirlər aşkar edilmişdir. Bu abidədə həm də sıx bükülü dəfnli qəbirlər də tədqiq edilmişdir [Müseybli, Axundova, 2007].

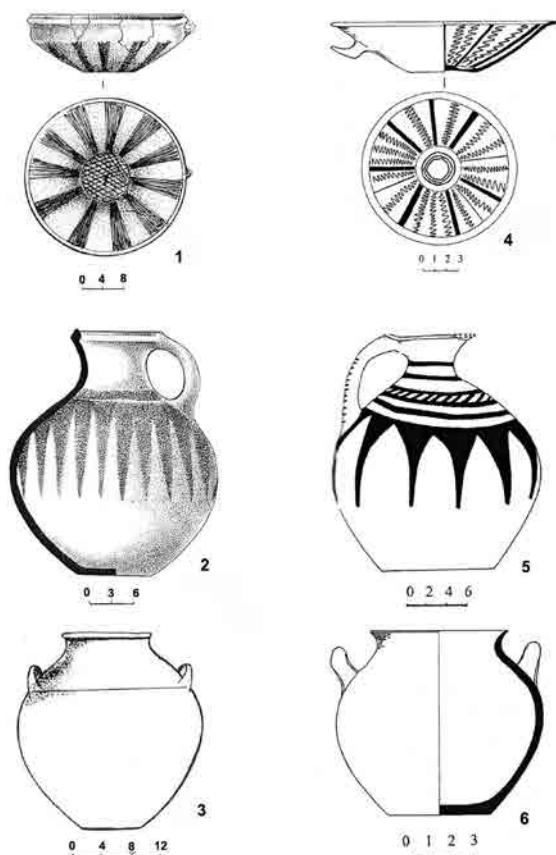
C.Xəlilov Mingəçevirin zəif bükülü qəbirlərini mədəni-tarixi baxımdan əvvəlki mərhələyə aid torpaq qəbirlərin arxası üstə uzadılmış və sıx bükülü dəfnlərin davamı kimi dəyərləndirmişdir. Buna görə də zəif bükülü qəbirlərdə əvvəlki dövrlərin bir çox elementləri müşahidə olunur [Халилиов, 1985, с.54].

Üçüncü qrup qəbirlər sıx bükülü dəfnlərin icra edildiyi torpaq qəbirlərdir. Belə qəbirlər Albaniyanın bütün ərazisində və bütün mərhələlərdə yayılmışdır. Daha çox Yaloylutərə mədəniyyəti üçün səciyyəvi hesab edilir [Исмизаде, 1956; Гошгарлы, 2012].

Şəkil 1. Son Tunc – İlk Dəmir (1, 2) və Antik (Albaniya) dövrlərə aid (3, 4) qəbir abidələri.

1, 2 – Tovuzçay nekropolu; 3, 4 – Qıraq Kəsəmən nekropolu

Şəkil 2. Son Tunc – İlk Dəmir (1–3) və Antik (Albaniya) dövrlərə aid (4–6) saxsı qablar.
1–3 – Zəyəmçay nekropolu;
4–6 – Qıraq Kəsəmə nekropolu

Zəif bükülü və xüsusilə də sıx bükülü dəfnlərin icra edildiyi qəbir abidələri Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti, eyni zamanda onun son mərhələsi olan İlk Dəmir dövrü üçün kütləvi səciyyə daşıyır. Belə dəfnlər o dövrdə həm adi torpaq qəbirlərdə, həm də kurqanaltı qəbirlərdə icra edilmişdir. Son 20 ildə Azərbaycan ərazisində Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə aid çoxsaylı qəbir abidələri qazılıb tədqiq edilmişdir. Bu müddətdə Şəmkir rayonunda Zəyəmçay və Tovuz rayonunda Tovuzçay nekropolları bu

mədəniyyətə aid ən geniş tədqiq edilmiş abidələrdəndir. Hər iki nekropolda sıx bükülü dəfn əsas dəfn qaydasıdır. Eyni zamanda bu nekropollarda zəif bükülü dəfnlərin icra edildiyi qəbirlərə də rast gəlinmişdir [Müseibli, Nəcəfov, 2019; Müseyibli və b. 2021]. Yəni bu nekropollardakı dəfn qaydaları Albaniyanın torpaq qəbirlərindəki dəfn adətləri ilə çox yaxındır. Fərq yalnız arxeoloji materiallarda və xronoloji çərçivədədir.

Qafqaz Albaniyasında ən geniş yayılmış qəbir tiplərindən biri də **küp qəbirləridir**. Albanların dəfn adətlərində əhəmiyyətli yer tutmuş küp qəbirləri Albaniya dövlətinin mövcudluğunun bütün mərhələlərində yayılmışdır. Araşdırmalar belə qəbirlərin Albaniya dövlətinin meydana çıxmasından daha əvvəl mövcud olmasını, sonra isə geniş yayıldığını göstərmişdir. F.Osmanovun Ağcabədi rayonu ərazisində Qaraköbər yaşayış yeri və küp qəbirləri nekropolunda apardığı arxeoloji qazıntılar bu məsələyə xeyli aydınlıq gətirmişdir. Qəbirlərdən aşkar edilmiş arxeoloji materialların müqayisəli təhlili nəticəsində Qaraköbər nekropolunun e.ə. VI–V əsrlərə aid olduğu müəyyən edilmişdir [Османов, 2006, с.128]. Eyni zamanda, küp qəbirlərinin daha qədim nekropollarının Cənubi Azərbaycanda, Mil və Muğan düzlərində, Naxçıvanda və Talış dağları zonasında aşkar edilməsi Şimali Azərbaycana bu dəfn adətinin məhz cənubdan yayılmasını göstərir [Гошгарлы, 2012, с.42].

Qədim albanlara məxsus qəbir tiplərindən biri də **daş qutu qəbirləridir**. Albaniya tarixinə qədərki mərhələdə – Son Tunc–İlk Dəmir dövründə daş qutu qəbirlər Qarabağ, Gəncə–Qazax, Naxçıvan, Talış dağları bölgələrində dəfn adətlərində əsas qəbir tiplərindən biri olmuşdur. Albaniya dövrünə aid bu qəbir tipləri ilk dəfə olaraq Q.Qoşqarlı tərəfindən geniş təhlil edilmişdir. Antik dövrün ilk mərhələsindən – e.ə. V–III əsrlərdən başlayaraq sonrakı əsrlər də daxil olmaqla daş qutu qəbirlər Naxçıvan, Talış və Şirvan bölgələrində yayılmışdır. Albaniya dövrünə aid bu qəbirlərin tədqiqi onların Tunc–İlk Dəmir dövründə geniş yayılmış daş qutu qəbirlərin ənənələrinin davamı olduğunu söyləməyə əsas verir [Гошгарлы, 2012, с.45–59].

Arxeoloji materiallar

Qafqaz Albaniyası mədəniyyətinə aid arxeoloji materialların müəyyən qisminin – saxsı qabların, bəzək əşyalarının, silah nümunələrinin texniki-tipoloji xüsusiyyətləri e.ə. II minilliyin axırları – I minilliyin birinci yarısının analoji maddi mədəniyyət qalıqlarının ənənələrinin davamı kimi səciyyələndirilə bilər. Bu baxımdan kütləvi istehsalın məhsulu olan keramika məmulatı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yaloylutəpə tipli qəbir abidələrinin keramika məmulatının əvvəlki dövrlə bağlılığı məsələsinə toxunulsa da [Исмизаде, 1956] bütövlükdə

Albaniyanın erkən Antik dövr dulusçuluq məmulatlarının mənşəyi, İlk Dəmir dövrü keramikası ilə irsi bağlılıq problemi geniş tədqiq edilməmişdir.

Əlbəttə, Albaniyada Antik dövrdə keramika istehsalında yeni üsullar tətbiq edilir, yeni saxsı qab tipləri meydana çıxırdı. Lakin bəzi naxışlama üsulları, bir sıra qab tipləri əvvəlki tarixi dövrün ənənələrini saxlamışdır. Bunların sırasında bir qrup boşqab tipli qabları qeyd etmək olar. Məsələn, Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti üçün xas olan boşqab tipli qabların cila üsulu ilə naxışlanması faktlarına

Albaniyanın erkən Antik dövr qablarında da rast gəlinir (Şəkil 2. 1, 4).

Antik dövrə aid bir sıra küpə, təqulp, parç, üçayaqlı vaza və s. tipli qabların prototipləri (Şəkil 2; Şəkil 3) Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən məlumdur [Müseibli, Nəcəfov, 2019; Müseyibli və b. 2021; Həджафoв, 2022; və s.]. Saxsı qabların hazırlanmasında bədii tərtibat üsulları e.ə. I minilliyin birinci yarısında geniş tətbiq edilirdi. Albaniya dövründə isə yeni bədii üslublarla bu ənənə davam edirdi. Məsələn, Son Tunc–İlk Dəmir dövründə bardaq tipli qabın səthi cilalı və ya kəsmə xətlərlə bəzədilirdisə (Şəkil 2.2) Albaniyanın Antik dövründə eyni tipli qabın səthi eyni motivlərlə, lakin boya vasitəsi ilə naxışlanırdı (Şəkil 2.5).

Ümumiyyətlə, İlk Dəmir dövrü və Albaniyanın Antik dövr keramika istehsalı ənənələrinin varisliyinə dair faktlar kifayət qədərdir.

Son Tunc–İlk Dəmir dövrü və Albaniyanın maddi mədəniyyətindəki varislik ənənələrini əks etdirən digər kateqoriyaya aid arxeoloji tapıntılar metaldan və müxtəlif

minerallarda hazırlanmış bəzək əşyalarıdır.

Şübhəsiz, məhz bəzək əşyaları əsrlər boyu konservativ ənənələri saxlayan maddi mədəniyyət nümunələridir. Albaniya mədəniyyətinə aid bir sıra bəzək əşyalarının, məsələn, ortası batıq qolbaqların, sonluqları zoomorf tərtibatlı qolbaqların, zoomorf tunc asmaların, gərdənliliklərin, müəyyən qrup sırğaların və s. bəzəklərin bilavasitə prototipləri İlk Dəmir dövrü abidələrindən məlumdur [Ахундова, 2020].

Bəhs edilən mövzu ilə bağlı silah nümunələrini də qeyd etmək olar. Albanların silahlarına ayrıca elmi tədqiqat əsəri həsr edilsə də [Əliyev, 2008] bu silahların əvvəlki dövr silahları ilə geniş müqayisəli təhlili aparılmamış, varislik məsələləri araşdırılmamışdır. Halbuki, Albaniya döyüşçülərinin istifadəsində olan uzaqvuran (nizə və ox ucluqları) və yaxın döyüş silahlarının (xəncər, qılınc, yaba) yaxın analoqları İlk Dəmir dövründən yaxşı məlumdur.

Əlbəttə, Albaniyanın hərbi sənətinin mənşəyi Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin son mərhələsi ilə birbaşa bağlı olmuşdur.

Şəkil 3. Son Tunc – İlk Dəmir (1–3) və Antik (Albaniya) dövrlərə aid (4–6) saxsı qablar.

1, 3–Zəyəmçay nekropolu; 2–Qazıqulu nekropolu;

4–6 – Qıraq Kəsəmən nekropolu

Nəticə

Beləliklə, onilliklər ərzində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının tarixi varisliyi məsələsinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. Bütün tapıntılar Albaniya maddi mədəniyyətinin, dəfn adətlərinin, dövlətçilik ənənələrinin mənşəyinin Azərbaycanın Son Tunc–İlk Dəmir dövrü tarixi ilə irsi bağlılığını göstərir. Şübhəsiz, bir məqalə çərçivəsində belə bir geniş elmi problemi tam əhatə etmək mümkün deyil. Bu ayrıca bir tədqiqat işinin mövzudur. Bununla belə hazırda bu məsələ ilə əlaqədar bəzi ümumiləşdirilmələr aparmaq olar.

Albaniyanın bir sıra yaşayış yerlərində, o cümlədən onun paytaxt şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar İlk Dəmir və Antik dövrlərinin mədəni təbəqələrinin stratigrafik ardıcılığını, bu tarixi dövrlər arasındakı irsi bağlantıları müəyyən etmişdir. Qəbələ şəhər yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar burada hələ e.ə. VIII–VII əsrlərdə şəhər tipli yaşayış məskəninə olduğunu göstərir. Gələcək qazıntılar zamanı bu şəhərin müdafiə və məbədi tikililərinin aşkar ediləcəyi istisna deyil.

Albaniyanın torpaq və daş qutu tipli qəbir abidələrinin mənşəyi bilavasitə əvvəlki, Son Tunc–İlk Dəmir dövrünə bağlanır. Belə qəbirlərdəki zəif və sıx bükülü dəfnlər hər iki dövr üçün səciyyəvidir. Arxeoloji qazıntılar göstərdi ki, küp qəbirlərində dəfn etmə adəti də Albaniya dövlətinin yaranmasından əvvəlki ərəfədə – e.ə. VI–V əsrlərdə Azərbaycan ərazisində mövcud idi. Bu ənənə davam etmiş və sonrakı mərhələdə küplərdə dəfn etmə Qafqaz Albaniyasında əsas dəfn adətlərindən biri olmuşdur.

Antik Albaniyanın abidələrinin əsas tapıntıları olan keramika məmulatı, bəzək əşyaları, eyni zamanda silah nümunələrinin təhlili onların müəyyən qrupunun hazırlanma texnologiyasının, tipoloji xüsusiyyətlərinin Xocalı–Gədəbəy mədəniyyəti ənənələri ilə irsi bağlı olduğunu göstərir.

Yaşayış yerlərinin, qəbir abidələrinin arxeoloji qazıntıları, aşkar edilmiş artefaktların, xüsusilə də keramika məmulatının təhlili Şimali Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda Antik dövr adlandırılan dövrün demək olar ki, əksər göstəricilərinin artıq e.ə. VI əsrdə təşəkkül tapdığını göstərir. Bu tədqiqatlar bu regionda Antik dövrün və bununla yanaşı bilavasitə Albaniya mədəniyyətinin e.ə. VI əsrdən başladığını ehtimal etməyə, e.ə. VI–IV əsrləri Antik dövrün və Albaniya mədəniyyətinin formalaşmasının birinci mərhələsi kimi

dəyərləndirməyə əsas verir. Əlbəttə, bu məsələ gələcəkdə araşdırılacaq çox geniş bir mövzudur.

Şimali Azərbaycan əraziləri Yaxın Şərqi qədim sivilizasiyalarının bilavasitə periferiyasında yerləşdiyindən həmin regionda gedən sosial-mədəni, siyasi proseslərin təsir dairəsində olmuşdur. Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində gedən sosial-iqtisadi, mədəni proseslər bilavasitə Ön Asiyadakı sosial-siyasi vəziyyətlə sıx təmaslar halında inkişaf edirdi. Bu təsirlər nəticəsində Şimali Azərbaycan ərazisində hələ Xalkolit dövründə (e.ə. IV minilliyin birinci yarısında) istehsal üzərində xüsusi nəzarət sisteminin, əmlak bərabərsizliyinin, cəmiyyətdə iyerarxik münasibətlərin ilkin rüşeymləri yaranmışdır. Sonrakı dövrlərdə bu proses daha da güclənmiş və Orta Tunc dövründə – e.ə. II minilliyin birinci yarısında ətrafı möhkəmləndirilmiş protoşəhər tipli yaşayış məskənləri (Naxçıvanda II Kültəpə, Qarabağda Üzərliktəpə, Qaraköpəktəpə) meydana çıxmışdır. Bu yaşayış məskənlərinin Ön Asiyanın şəhər dövlətləri tipində ilk siyasi qurumlar olması istisna deyildir.

Sonrakı dövrdə – e.ə. II minilliyin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan ərazilərində sürətli demoqrafik artım, iqtisadi inkişaf yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Nəticədə cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyi, sosial diferensiasiya, təbəqələşmə prosesləri güclənmişdir. Silahlı birləşmələrə malik siyasi qurumlar, daha geniş arealları əhatə edən iri tayfa ittifaqları meydana çıxmışdır. Xocalı–Gədəbəy, Naxçıvan və Talış–Muğan mədəniyyətlərinin yayıldığı bölgələr belə ittifaqların arealları ola bilərdi. E.ə. I minilliyin birinci yarısında bu proseslər daha da güclənmiş və çox ehtimal ki, siyasi qurumun daha mükəmməl forması olan mərkəzləşmiş dövlət meydana çıxmışdır. Bu dövrdə, e.ə. IX əsrdə qonşu regionlarda – Şərqi Anadoluda Urartu, Cənubi Azərbaycanda Manna, bir qədər sonra, e.ə. VII əsrdə Midiya kimi böyük dövlətlərin yaranması Şimali Azərbaycan ərazilərindəki proseslərə siyasi baxımdan təsir etməyə bilməzdi. Bu dövrdə Naxçıvanda, Qarabağda, Gədəbəy, Daşkəsən ərazilərində möhkəmləndirilmiş müdafiə istehkamlarına malik yaşayış yerlərinin çoxalması regionda baş verən siyasi-hərbi proseslərlə birbaşa bağlı idi.

E.ə. IX–VIII əsrlərdə Urartunun hücumlarından müdafiə üçün bu şəhər-qalalarını, e.ə. VIII–VII əsrlərdə şimaldan köçərilərin, o cümlədən skiflərin yürüşlərinin qarşısının alınması üçün Dərbənd keçidində müdafiə istehkamlarını inşa edən cəmiyyət heç şübhəsiz dövlət qurumuna malik olmalı idi.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, e.ə. IV əsrdə minlərlə piyada və süvaridən ibarət qoşuna malik olan Albaniya dövləti məhz həmin əsrdə birdən-birə yaranma bilməzdi. Qədim dövlətin yaranması, formalaşması uzun sürən mürəkkəb prosesdir. Qafqaz Albaniyası da əvvəlki, İlk Dəmir dövrünün –

e.ə. I minilliyin birinci yarısının qədim dövlətçilik ənənələri əsasında təşəkkül tapmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar Albaniya dövlətinin meydana çıxmasının tarixini e.ə. IV əsrdən daha qədimə aid etməyə əsaslar verir. Alban dövlətçiliyinin yaranması ərəfəsinin tarixinin gələcəkdə geniş araşdırılması aktual elmi istiqamətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Babayev İ.A., Nəcəfova İ.M., Heydərova Ü.M., Mustafayev L.X. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası Antik Qəbələ dəstəsinin çöl tədqiqat işləri haqqında / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2015-2016. Bakı, 2017, s.194-203.
2. Eminli C., İsgəndərov E., Alışov N., İsmayılov R. Ağstafa rayonu Kol Xələfli və Pirli kəndləri ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2010. Bakı, 2011, s.285-294.
3. Əliyev Ə. Qədim albanların silahları. Bakı, 2008, 158 s.
4. Müseyibli N., Axundova G. II Qıraq Kəsəmən nekropolunda arxeoloji qazıntılar // Azərbaycan arxeologiyası, 2007, №3-4, s.53-65.
5. Müseyibli N., Nəcəfov Ş. Zəyəmçay nekropolu. Bakı, 2019, 424 s.
6. Müseyibli N., Nəcəfov Ş., Hüseynov M. Tovuzçay nekropolu. Bakı, 2021, 348 s.
7. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку, 1969, 238 с.
8. Ахундова Г.К. Украшения Азербайджана античного периода. Баку, 2020, 280 с.
9. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с.
10. Бабаев И.А. Юго-Восточный Кавказ в мидийско-ахеменидское время / Труды Международной конференции «Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа». Баку, 2012, с.76-84.
11. Гошгарлы Г. Албаны и Ахеменидский Иран / Труды Международной конференции «Место и роль Кавказской Албании в истории Азербайджана и Кавказа». Баку, 2012, с.225-230.
12. Гошгарлы Г. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку, 2021, 248 с.
13. Гошгарлы Г. Албанский город Самунис и его некрополи / Antik və Orta Əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012, c.156-162.
14. Исмизаде О.Ш. Раскопки холма Кара-Тепе в Мильской степи / Материалы и исследования по археологии СССР. №125. Труды Азербайджанской археологической экспедиции. Т.II. М.-Л.: 1965, с.195-228.
15. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, 1956, 132 с.
16. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре / Материальная культура Азербайджана. Т.I. Баку, 1949, с.9-49.
17. Кипиани Г. Новые находки в древней столице Грузии Мцхета / Археология Кавказа. №1, 2006, с.211-234.
18. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М., 1982, 174 с.
19. Наджафов Ш. Некрополь Газыгулу – памятник Ходжалы–Гедабекской культуры поздней бронзы–раннего железного века бассейна реки Товуз // Поволжская археология, №1(39), 2022, с.118-129.
20. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании. Баку, 2006, 288 с.
21. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, 1985, 236 с.

Cəbiyev Qafar

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
Albanşünaslıq Elmi Mərkəzin rəhbəri, tarix elmləri doktoru, professor*

Kwon Ohyoung

Seul Milli Universiteti (Koreya), Koreya tarixi kafedrası, professor

Kim Jongil

Seul Milli Universiteti (Koreya), İncəsənət tarixi və Arxeologiya kafedrası, professor

Nəcəfova İradə M.

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
Albanşünaslıq Elmi Mərkəzin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent / SEBA*

Abbasova Elmira

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
Albanşünaslıq Elmi Mərkəzin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Son Jaehyun

Avrasiya Sivilizasiyasının Tədqiqi üzrə Koreya Assosiasiyasının baş katibi (Koreya)

AZƏRBAYCAN–KOREYA QƏBƏLƏ BEYNƏLXALQ ARXEOLoji EKSPEDİSİYASI TƏDQIQATLARININ BƏZİ NƏTİCƏLƏRİ

Paytaxt şəhərlərin arxeoloji tədqiqi hər zaman xüsusi maraq doğurub. Bu cəhətdən e.ə. IV əsrdən – b.e. V əsrinə qədər Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri olmuş Qəbələ ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir [Babayev, Əhmədov, 1981, s.56-58].

Xatırladaq ki, Qəbələ şəhər yerində arxeoloji tədqiqatlar müəyyən fasilələrlə artıq 100 ildir ki, davam etdirilməkdədir. Həmin tədqiqatlar başlananadək Qəbələnin, hətta dəqiq yeri belə elm aləminə bəlli deyildi. Ayırı-ayrı tədqiqatçılar onu müxtəlif ərazilərdə yerləşdiyini bildirirdilər. Məhz arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qəbələnin dəqiq yeri elmi cəhətdən təkzib olunmaz dəlillərlə sübuta yetirilmiş oldu. Bu cəhətdən 1959–1990-cı illərdə orada görkəmli Azərbaycan arxeoloqları S.M.Qaziyev, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Əhmədov, İ.A.Babayev və F.V.Qədirovun rəhbərliyi ilə aparılmış tədqiqatların əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır [Babayev, Əhmədov, 1981, s.3-55; Cəbiyev, 2015, s.157].

2005-ci ildən etibarən SEBA (Seul–Bakı) Azərbaycan–Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının təşəbbüsü və hərtərəfli dəstəyi ilə Qəbələdə arxeoloji tədqiqatların yeni mərhələsi başlandı. 2009-cu ildən Koreya Respublikasının mütəxəssislərinin də əməkdaşlığa dəvət

edilməsi ilə Qəbələ arxeoloji ekspedisiyanın fəaliyyəti daha da genişləndi. Həmin dövrdən etibarən Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası Azərbaycan–Koreya Qəbələ Beynəlxalq Arxeoloji Ekspedisiyası olaraq fəaliyyət göstərməyə başladı [Kwon Ohyoung, Cəbiyev və b., 2021, s.37].

2009–2019-cu illərdə tədqiqatlar əsasən Çaqqallı adlanan Antik şəhər yerində İlyas Babayevin [Babayev, Ağamaliyeva və b., 2019, s.29-44], Səlbir ərazisində Kim Jongil və b. [Kim Jongil, Cəbiyev və b., 2019, s.81-112], Ceyhun Eminlinin [Eminli, 2019, s.63-80], Qala ərazisində isə Qafar Cəbiyevin [Cəbiyev, Abbasova və b., 2019, s.113-139] rəhbərliyi ilə davam etdirilmişdir. Paralel olaraq Qədim Daş dövrü ərazilərində Mənsur Mənsurovun [Mənsurov, 2014, s.38-45] və Azad Zeynalovun [Zeynalov, 2014, s.18-37] rəhbərliyi ilə, Eneolit dövrü abidədə Nəsim Muxtarovun rəhbərliyi ilə [Muxtarov, Bədəlova, 2014, s.46-87], Dizaxlı kəndindəki Tunc dövrü kurqanında Yi Seonbok, Kwon Ohyoung və b. rəhbərliyi ilə [Yi Seonbok, Kwon Ohyoung və b., 2017, s.118-149], Soltannuxa və Quşlar kəndindəki nekropollarda Ceyhun Eminlinin rəhbərliyi ilə [Eminli, İskəndərov, 2016, s.102-127; Eminli, İskəndərov, 2017, s.156-171], Kilsəlitəpə məbəd yerində isə Natiq Alışovun rəhbərliyi ilə [Alışov, 2015, s.124-139] tədqiqatlar aparılmışdır.

Antik ərazidə tədqiqatlar

Qəbələnin Antik şəhər yeri hesab olunan ərazi Azərbaycan Respublikasının Qəbələ rayonun Çuxur Qəbələ, Tövlə və Şamlı kəndləri yaxınlığında – Qaraçay və Qoçalan çayları arasındakı yüksəklikdə yerləşir.

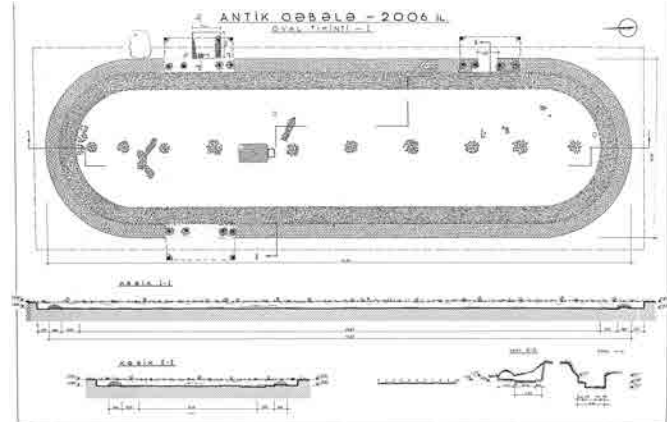
Həmin ərazidə 1967–1990-cı illərdə aparılan qazıntılar zamanı 50 hektarlıq sahəni əhatə edən şəhər infrastrukturuna aid çoxsaylı tikinti qalıqları aşkar edilib. Bura əsasən çiy kərpiclərlə tikilən, kirəmit ilə örtülən 580 m²-lik dördbucaqlı formada olan ictimai bina-kompleksi də daxildir. E.ə. I–b.e. I əsrlərinə aid olan bu binanın geniş və sütunlu zalları var idi [Bağəev, 1990, c.88-91]. Binanın ətrafında da müxtəlif tikili qalıqları, emalatxanalar, çox sayda kirəmit parçaları, bullalar, yerli və xarici pul dəfənləri, yerli və xarici sənətkarlıq nümunələri və s. aşkar olunmuşdur [Babayev, Əhmədov, 1981, s.8-21; Cəbiyev, 2018, s.157-160].

2005-ci ildən başlayaraq Antik ərazidə davam etdirilən arxeoloji tədqiqatlar orada şəhər infrastrukturunun daha erkən dövrdə formalaşdığını deməyə əsas verdi. Daha dəqiq desək, e.ə. II minilliyin sonunda mövcud olan yaşayış yeri inkişaf edərək e.ə. I minilliyin ortalarında şəhərə çevrilmişdir [Babayev, Ağamaliyeva və b., 2019, s.30; Babayev, Nəcəfova və b., 2017, s.47; Qəbələ tarixi, 2017, s.27].

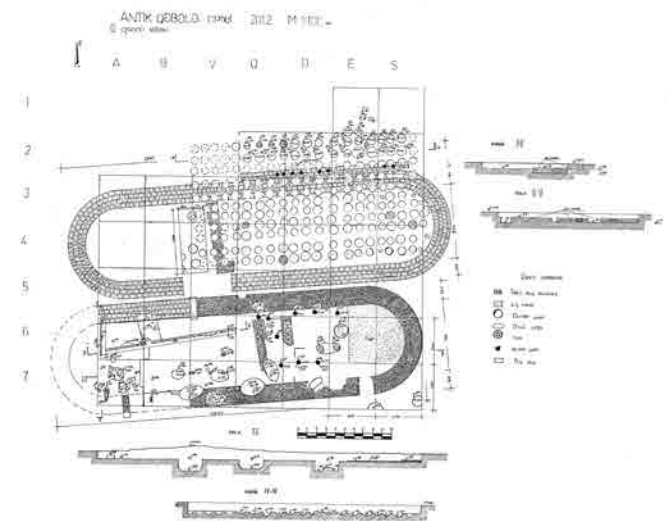
Son illərin tədqiqatları zamanı orada aşkar olunan ən böyük tapıntılar elmi cəhətdən xüsusilə böyük maraq doğurur. Bir-birinin yaxınlığında aşkar olunan və vahid tikinti kompleksinə aid olduğu güman edilən beş ədəd nəhəng oval tikili də bu qəbildəndir (Şəkil 1-4):

- I oval tikili (Şəkil 1) – ölçüləri 74m x 23m, e.ə. I – b.e. I əsrləri [Babayev, Nəcəfova və b., 2017, s.48];
- II oval tikili (Şəkil 2) – ölçüləri 42m x 12m, e.ə. I əsr [Babayev, 2012, s.70];
- III oval tikili (Şəkil 2) – ölçüləri 41m x 11m, e.ə. III əsr [Babayev, Mustafayev və b., 2014, s.118];
- IV oval tikili kompleksi (Şəkil 3) – ölçüləri 17m x 12m, 20m x 12m, arada keçid – 4,3m, e.ə. I – b.e. I əsrləri [Babayev, Mustafayev və b., 2015, s.26-27];
- V oval tikili (Şəkil 4) – ölçüləri 29m x 12m, b.e. I əsr [Babayev, Ağamaliyeva və b., 2019, s.37-38].

Bu tikililərin bünövrəsi çaydaşından (IV tikilidən başqa), divarları isə çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Həmin tikililərin möhtəşəmliyi, ictimai xarakter daşınması, sözsüz ki, onların kütləvi tədbirlər, tamaşalar və s. üçün istifadə olunmasından xəbər verir [Cəbiyev, 2018, s.158-159; 19, 32].

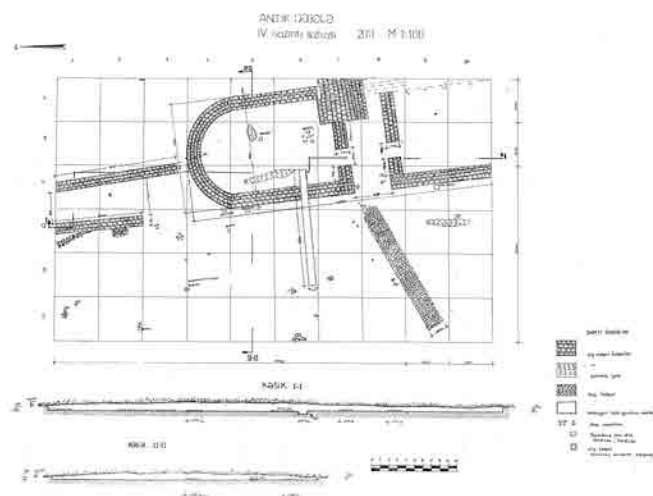
Şəkil 1. I oval tikilinin planı (e.ə. I – b.e. I əsrləri)
/ Antik ərazi

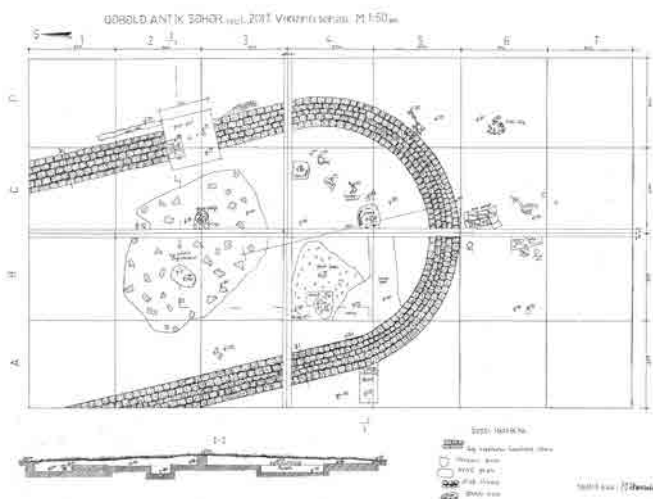
Şəkil 2. Yuxarıda: II oval tikilinin (e.ə. I əsr) altındakı
ərzaq anbarı (e.ə. IV–III əsrləri) ilə birgə planı.
Aşağıda: III oval tikilinin planı (e.ə. III əsr) / Antik ərazi

Son illər ərzində aşkar olunan böyük, dəyərli tapıntılardan biri də e.ə. I minilliyin ortalarına (bəziləri daha da əvvələ aid edilir) aid, sıra ilə qazılmış 200-ə yaxın təsərrüfat quyusudur (taxıl saxlanması üçün istifadə olunan). Quyuların diametri 1,5-2 m və daha çox, dərinliyi isə 2 m qədərdir. Bu quyularda tonlarla taxıl saxlanıla bilirdi [Babayev, Nəcəfova və b., 2017, s.49].

Dəyərli tapıntılardan biri də ikinci oval binanın (və onun ətrafına uzanan) altında açılan e.ə. IV–III əsrlərinə aid böyük ərzaq anbarıdır [Babayev, Mustafayev və b., 2014, s.116].

Şəkil 3. IV oval tikili kompleksinin planı
(e.ə. I – b.e. I əsrləri) / Antik ərazi

Şəkil 4. V oval tikilinin planı (b.e. I əsri) / Antik ərazi

Bu anbarda torpağa basdırılan böyük təsərrüfat küplərinin (pifosların) içərisində əvvəlcə çaxır, sonra isə (onlarda çatlar əmələ gəldiyindən) qoz, fındıq və digər ərzaq məhsulları saxlanılırdı [Babayev, Mustafayev və b., 2014, s.118-119]. Pifosların hündürlüyü 0,7-1 m-ə, gövdələrinin diametri isə 1 m-ə qədər idi. İctimai xarakter daşıyan bu anbarın sahəsi hələ tam açılmayıb (Şəkil 2). Açılmış sahədə sıra ilə yerləşdirilmiş 240 pifosun fragmentləri və ya onların yerləri aşkar olunmuşdur [Babayev, Mustafayev və b., 2015, s.25].

Ümumilikdə, 2005–2017-ci illərdə Antik ərazidə aşkar olunan möhtəşəm tikililər, ərzaq saxlanması üçün nəzərdə tutulan böyük anbar qalıqları və digər tapıntılar e.ə. V əsrdən başlayaraq [Babayev, Ağamaliyeva və b., 2019, s.30; Qəbələ tarixi, 2017, s.32] Qəbələnin artıq dövrünün böyük şəhərlərindən biri olduğunu təsdiqləyən çox ciddi maddi sübutlardır. Bu isə o deməkdir ki, Qəbələ I əsr müəllifi Böyük Plininin “Təbii tarix” əsərində və II əsr müəllifi Klavdi Ptolemeyin “Coğrafi təlimat” kitabında adı çəkildiyi dövrdən [Qəbələ tarixi, 2017, s.27] ən azı 500-600 il əvvələ aid olan və Azərbaycan ərazisində qədim şəhərlərdən biri kimi təqdim edilməlidir [Cəbiyev, 2022, s.9].

Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, I əsrin sonlarında Antik şəhər yerində bəzi tikililər dağıntıya və yanğına məruz qalmışdır [Babayev, Əhmədov, 1981, s.21]. Ola bilsin ki, bu hadisə alanların Albaniyaya hücumlarından sonra baş vermişdir. Bundan sonra şəhərin mərkəzi Antik ərazidən 2 km şimal-qərbdə Qaraçay və Covurlu çayları arasında yerləşən, xalq arasında Səlbir və Qala adı ilə tanınan yüksəklikdə öz inkişafını davam etdirmişdir.

Səlbirdə öyrənilən dəfn təcrübəsi

Koreyalı mütəxəssislərdən ibarət arxeoloqlar qrupu 2009–2019-cu illərdə əsasən şəhərin Səlbir ərazisində qazıntı aparmışdır. Orada şəhərin şimal və qərb qala divarları, habelə geniş ərazidə yaşayış kvartalları tədqiq edilmişdir. Tədqiq olunan və daha çox maraq doğuran istiqamətlərdən biri də ərazidə qeydə alınan dəfn təcrübəsidir.

Məlum olduğu kimi, əvvəlki illərin tədqiqatları zamanı da Səlbir ərazisində Antik və Orta əsrlərə aid müxtəlif növ qəbir tipləri, o cümlədən torpaq qəbirlər, kirəmit qəbirlər və küp qəbirlər aşkar edilmişdir. Son tədqiqatlar zamanı isə orada həmçinin, taxta qutu qəbirlər və katakombalar da qeydə alınmışdır [The Salbir site, 2017, pp.56-72].

Xatırladaq ki, son tədqiqatlar zamanı Səlbirin şimal və qərb divarlarına yaxın yerlərdə doqquz ədəd torpaq qəbir aşkar edilmişdir. Ola bilsin ki, həmin qəbirlərdə də

insanlar taxta tabutlarda dəfn olunub. Əlbəttə, ölürlərin məhz taxta tabutlarda dəfn olunduğunun aydın sübutu hesab edilə biləcək artefaktların hələlik tapılmaması səbəbindən taxta tabut qəbirləri torpaq qəbirlərdən fərqləndirmək o qədər də asan deyil. Bununla belə, taxta izi qalmayan həmin qəbirlərin məhz torpaq qəbir olduğu qənaətinə gəlmək də şərt deyil.

Tədqiqatlar zamanı belə qəbirlərdən biri (6 saylı qəbir) Antik dövrə aid şimal qala divarları yanında aşkar olunub və orada taxta dirəyin izləri müşahidə edilirdi (Şəkil 5). Qəbirdə dəfn bükülü vəziyyətdə, başı qərb istiqamətində olmaqla həyata keçirilib. Qəbirdə müxtəlif əşyalar, o cümlədən bəzək əşyaları (iki ədəd tunc sancaq, müxtəlif muncuqlar, o cümlədən çoxsaylı şüşə və sümük muncuqlar, bir cüt tunc biləzik, iki ədəd üzük və üçbucaq şəbəkəli bəzəkləri olan tunc toqqa başlığı), doqquz ədəd saxsı qab (altı ədədi cəsədin başının yaxınlığında, üç ədədi

isə ayaq tərəfində yerləşdirilmişdir), bir ədəd kiçik dəmir bıçaq və bir ədəd kiçik dəmir ox ucluğu qeydə alınıb [The Salbir site, 2017, pp.57-59].

Tədqiqatlar davam etdirilərkən Səlbirin qərb qala divarının altında iki ədəd taxta tabut-torpaq qəbir tədqiq edilmişdir. Həmin qəbirlərdə isə Antik dövrə aid iki ədəd saxsı küpə aşkar edilmişdir. Səlbirin şimal divarı yanında Orta əsrlərə aid 6 ədəd bu tip qəbir tədqiq edilmişdir. Müxtəlif yaş qruplarından olan insanlara aid olan bu qəbirlərdə insan sümüklərindən başqa heç bir maddi mədəniyyət nümunəsi qeydə alınmayıb.

Orada aşkar edilən 5 nömrəli kirəmit qəbir də elmi cəhətdən maraq doğurur (Şəkil 6). Bu qəbirin döşəməsi bir-birinə birləşdirilmiş iki ədəd kirəmitdən ibarətdir. Bu isə Səlbir ərazisində qeydə alınan ikinci tip dəfn təcrübəsini təcəssüm etdirir. Qəbirdə insan sümükləri, iki ədəd şüşə muncuq və üç ədəd qulplu bardaq qeydə alınmışdır [The Salbir site, 2017, pp.56].

Səlbir ərazisində qeydə alınmış üçüncü növ dəfn təcrübəsi katakomb tipli qəbirlərdə dəfn adətidir. Xatırladaq ki, son illər Səlbirin qərb hissəsində 20-dən çox ədəd katakomb qəbir aşkar edilərək öyrənilmişdir (Şəkil 7a-b). Onlardan bəzilərini təqdim edirik [Kim Jongil, Cəbiyev və b., 2019, s.88-89; The Salbir site, 2017, pp.59-67].

1 nömrəli katakombanın qəbir kamerasının döşəməsi dəyirmi və nisbətən hamar, tavanı isə günbəz formasındadır. Qəbir kamerasının uzunluğu 195 sm, eni 155 sm, hündürlüyü 127 sm-dir. Kameranın girişində qapı çərçivəsi vardır. Həmin katakombadan tapılmış artefaktlar bunlardır: on iki ədəd saxsı qab, iki ədəd toqqa başlığı, bir ədəd tunc üzük, iki ədəd tunc qolbaq, iki ədəd yaxa sancağı-fibula, altı yüz yetmiş üç ədəd muncuq (Şəkil 8a-d). Maraqlıdır ki, katakomb tipli bu qəbirdə insan qalıqları aşkar edilməmişdir. Lakin tapıntılar içərisində iki ədəd toqqa başlığının olması orada əlavə dəfnin də olduğunu söyləməyə əsas verir [Yi Seonbok, Kim Jongil və b., 2016, s.87; The Salbir site, 2017, pp.59-60].

8 nömrəli katakomb qismən dağılmış vəziyyətdədir. Qəbir kamerasının uzunluğu 307 sm, eni 217 sm, hündürlüyü 295 sm-dir. Oradan xeyli sayda saxsı qab, dəmir silahlar, Parfiya sikkəsi (Artaban II(III)?), bəzək əşyaları, iki ədəd Roma istehsalı olduğu ehtimal edilən bardaq (Şəkil 9a) və s. tapılmışdır. Qeyd olunan qəbirdən həmçinin əlli ədəddən çox dəmir ox ucluğu (Şəkil 9b), dəmir nizə ucluqları (Şəkil 9c) və döyüş yabanın (Şəkil 9d) tapılması xüsusi maraq doğurur. Deformasiyaya məruz qaldığı güman edilən skeletin sümüklərinin isə qadına məxsus olduğu ehtimal olunur [Yi Seonbok, Kim Jongil və b., 2016, s.88; The Salbir site, 2017, pp.62-63]. Məhz silahların tapılması bu qadının ordu ilə açıq şəkildə bağlı olduğuna işarə edir və onların sayı bu qadının alban cəmiyyətinin hərbi ierarxiyasında xüsusi mövqeyi olduğunu göstərir.

Şəkil 5. 6 sayılı qəbirin görünüşü / Səlbir ərazisi

Şəkil 6. 5 sayılı qəbirin görünüşü / Səlbir ərazisi

Şəkil 7a. Qərb divarı yaxınlığındakı ərazidə katakombaların yayılma sahəsinin görünüşü / Səlbir ərazisi

Şəkil 7b. Qərb divarı yaxınlığındakı ərazidə katakombaların yayılma sxemi (çəhrayı rəngdə) 1/150 / Səlbir ərazisi

Şəkil 8a. 1 nömrəli katakombanın görünüşü / Səlbir ərazisi

Şəkil 8b-d. 1 nömrəli katakombada aşkar olunmuş muncuqlar və tunc toqqa başlıqları / Səlbir ərazisi

Şəkil 9a. 8 nömrəli katakombadan görüntü / Səlbir ərazisi

Şəkil 9b. 8 nömrəli katakombada aşkar olunan dəmir ox ucluqları / Səlbir ərazisi

9 nömrəli katakombada öyrənilərkən bəlli olmuşdur ki, onun dəhlizi düzbucaqlıdır və şaquli şəkildə aşağıya doğru uzanır (Şəkil 10). Dəhlizin döşəməsi qəbir kamerasına doğru bir qədər meyillidir. Qəbir kamerasının uzunluğu 208 sm, eni 217 sm və hündürlüyü 288 sm-dir. Döşəməsi nisbətən hamardır və dairəvi küncələri olan düzbucaqlı şəklindədir. Günbəz formalı tavanı Orta əsrlərə aid quyu nəticəsində dağılıb. Bu katakombadan olan artefaktlar iki ədəd küpdən, həmçinin romalıların məxsus bardaq fraqmentlərindən, yüz altı ədəd muncuqdan və Antik qabların çoxlu sayda qırıntılarından ibarətdir [Yi Seonbok, Kim Jongil və b., 2016, s.88; The Salbir site, 2017, pp.63-64].

13 nömrəli katakombada qıl plitələrdən istifadə edilməklə örtülmüşdür. Onun da tavanı günbəz formasındadır. Qəbir kamerasının uzunluğu 200 sm, eni 130 sm, hündürlüyü 180 sm-dir. Qəbir kamerasının döşəməsindən insan skeleti tapılmışdır. Cəsədin başı və bədənəni şərqə doğru çevrilmiş, qolları sinəsinə qoyulmuş halda, əyilmiş vəziyyətdə basdırılmışdır (Şəkil 11). Skeletin onurğa sütununun yanında qaqat, sümük, serdolik və şüşə muncuqlardan ibarət qolbaq tapılmışdır. Buradan dörd ədəd saxsı qab da aşkar edilmişdir. Bu katakombadakı insan sümüklərinin təxminən 40 yaşlı və boyu təqribən 155 sm olan bir qadına məxsus olduğu güman edilir, skeletdə deformasiya izi aydın müşahidə olunur [Yi Seonbok, Kim Jongil və b., 2016, s.88; The Salbir site, 2017, pp.64-65].

16 sayılı katakombanın da qəbir kamerası dairəvi küncələri olan kvadratformalı döşəməyə malikdir. Qəbir kamerasının girişinin eni dəhlizin enindən 20-30 sm dar olduğundan qapı çərçivəsinə bənzər effekt yaradır. Dəhlizin döşəməsi ilə qəbir kamerasının döşəməsi arasında bir pillə var. Qəbirin torpaq çöküntüsündən insan qalıqları (çiyin sümüyü, qabırğa və onurğa sütunundan ibarət) və müxtəlif artefaktlar aşkar edilmişdir (Şəkil 12). Bu artefaktlara beş ədəd saxsı qab (onlardan dördü qara rəngli küplərdir), bir ədəd saxsı iplikbənd, bir ədəd saxsı muncuq, bir ədəd tunc muncuq, iki ədəd dəmir qılinc, altı ədəd dəmir bıçaq, beş ədəd dəmir ox ucluğu, iki ədəd dəmir halqa, səkkiz ədəd şüşə muncuq və bir ədəd qaqat muncuq daxildir [Yi Seonbok, Kim Jongil və b., 2016, s.88; The Salbir site, 2017, pp.65-67].

Səlbir ərazisində, həmçinin iki ədəd küp qəbir aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı həmin qəbirlərdən birində ortayaşlı qadına məxsus qalıqlar tapılıb. İçərisində qeydə alınmış sümük, şüşə, qaqat və serdolikdən ibarət bir ədəd boyunbağı, yeddi ədəd tunc üzük, nazik tunc çubuqlardan hazırlanmış sırğalar və qulplu saxsı qab nümunələri həmin qəbirin xronoloji baxımdan Antik dövrün sonu – Orta əsrlərin əvvəllərinə aid olduğundan xəbər verir [The Salbir site, 2017, pp.67-68]. Səlbir ərazisində tədqiq olunan müxtəlif tip qəbirlərdən çıxarılan nəticələrə əsasən Qafqaz Albaniyasında dəfn təcrübəsini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Qəbirlərin taxta tabut-torpaq qəbir, kirəmit qəbir, katakombə və küp qəbir kimi ən azı dörd növü olmuşdur. Bu fərqi cins, iyerarxiya, etnik mənsubiyyət və ya yaşla bağlı olub-olmadığı hələ tam aydın deyil. Buna baxmayaraq, tikinti və qəbir əşyalarının hazırlanmasına sərf olunan vəsait, enerji və qayğı baxımından katakombə qəbirlərinin ən nüfuzlu dəfn təcrübəsi olduğunu söyləmək olar.

2. Torpaq qəbirlər əsasən şəhərin şimal qala divarlarına yaxın hissəsində (Şəkil 13), katakombə qəbirləri isə daha çox qərb hissəsində aşkar edilib.

3. Qəbirlərdən tapılan romalıların məxsus artefaktlar Qəbələnin Şərqlə Qərb arasındakı mədəni mübadilədə iştirakından xəbər verir. Xatırladaq ki, Səlbir ərazisində tapılan romalıların məxsus bardaqların bənzərlərinə Şərqi Asiya, daha doğrusu, Koreya yarımadası və Yaponiya arxipelaqında və Roma imperiyası ərazisində tez-tez rast gəlinib. Bu da Qafqaz Albaniyasının həmin dövrün Şərqlə Qərb arasında mübadilə və ya ticarət şəbəkəsinin kəşiməsində yerləşdiyini göstəricisidir.

4. Sarmatiya və Parfiyanın təsiri altında hazırlanmış müxtəlif silahlar və digər qəbir əşyaları Qəbələnin təmsalında Qafqaz Albaniyasının qonşu dövlətlərlə sıx mədəni əlaqələrə malik olduğunu göstərir.

5. 8 və 13 nömrəli katakombalardan tapılmış qadın sümükləri Qafqaz Albaniyası qadınlarının həyat tərzini araşdırmaq baxımından vacib məlumatlara malik ola bilər. Məsələn, bu iki qəbirdən tapılan qadın skeletlərində müşahidə olunan deformasiya və alanlara məxsus adətlər bizə qadının Alan tayfasına məxsus olduğunu və ya Alan adətlərindən təsirləndiyini söyləməyə imkan verir.

Nəhayət, Səlbir ərazisində öyrənilən dəfn təcrübəsi Qafqaz Albaniyasında sosial struktur, mədəni mübadilə, şəxsiyyətin kimliyi və onun formalaşması prosesi haqqında mühüm məlumatların əldə olunmasına da zəmin ola bilər.

Şəkil 9c. 8 nömrəli katakombada aşkar olunan dəmir niza ucluqları / Səlbir ərazisi

Şəkil 9d. 8 nömrəli katakombada aşkar olunan dəmir döyüş yabası / Səlbir ərazisi

Şəkil 10. 9 nömrəli katakombanın görünüşü / Səlbir ərazisi

Şəkil 11. 13 nömrəli katakombanın görünüşü / Səlbir ərazisi

Şəkil 12. 16 nömrəli katakombanın görünüşü / Səlbir ərazisi

Qala ərazisində tədqiqatların ən mühüm nəticələri

Şəkil 13. Şimal divarı yaxınlığındakı qəbirlər / Səlbir ərazisi

Şəkil 14. Qala ərazisində 2010–2013-cü illərin qazıntılarının görünüşü

15

16

Şəkil 15-16. Dulus kürələri / Qala ərazisi

Qala ərazisi Antik şəhər yeri və Səlbirlə müqayisədə Qəbələdə şəhər həyatının daha intensiv və uzun müddət davam etmiş olduğu ərazidir. Orada sovet dönməində, daha doğrusu 1926-cı ildən başlayaraq 80-ci illərin ortalarında D.B.Şərifov, S.M.Qaziyev, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Əhmədov və F.V.Qədirovun rəhbərliyi ilə beş qazıntı sahəsi olmaqla kifayət qədər geniş ərazi arxeoloji cəhətdən öyrənilərək Qəbələ tarixinin bir sıra məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir [Babayev, Əhmədov, 1981, s.41-54; Cəbiyev, 2015, s.116-122].

2008-ci ildən başlayaraq SEBA-nın hərtərəfli dəstəyi və professor Q.C.Cəbiyevin rəhbərliyi ilə Qala ərazisində VI–IX qazıntı sahələrində aparılmış tədqiqatlar da Qəbələ tarixinin ayrı-ayrı problemlərinin araşdırılması baxımından bir sıra mühüm elmi nəticələrlə əlamətdar olmuşdur. Bu cəhətdən 2008–2013-cü illərdə Qalanın cənub-qərb hissəsində – VI qazıntı sahəsində aparılmış tədqiqatlar xüsusi olaraq qeyd oluna bilər (Şəkil 14). Xatırladaq ki, həmin ərazidə 1500 m² artıq sahədə şəhərin X–XVIII əsrlərə aid mədəni təbəqəsi terrasvari planda tədqiq olunmuşdur: yəni, qazıntı sahəsinin müəyyən hissəsi XVI–XVIII əsrlərdə, digər hissəsi XIV–XV əsrlərdə, qalan hissəsi isə X–XIII əsrlərdə öyrənilmişdir. Bu isə şəhər infrastrukturunun inkişaf dinamikasının xronoloji baxımdan izlənməsində çox əhəmiyyətlidir.

VI qazıntı sahəsində qeydə alınan ən mühüm elmi nəticələr:

– ilk dəfə məhz orada şəhərin X–XVIII əsrlərə aid sıx yaşayış kvartallarından biri öyrənilmiş oldu, yaşayış kvartalını səciyyələndirən əlamətlər isə aşağıdakılardır:

– daşdan bünövrəsi olan və bişmiş kərpiclə inşa olunmuş çoxsaylı yaşayış evləri, onların əhatəsində çoxsaylı istehsalat təyinatlı yardımçı tikililər [Cəbiyev, Abbasova, 2015, s.109-123; Cəbiyev, Xəlilli və b., 2014, s.260];

– şəhərin XVI–XVII əsrlərə aid əsas küçələrindən biri – şimal-cənub istiqamətində olan küçə, başdan-başa çaydaşı ilə səliqəli döşənilən. Küçənin hər iki tərəfində həm yaşayış evləri, həm də istehsalat obyektləri var: məsələn, onun qərb tərəfində iki ədəd dulus kürəsi, şərq tərəfində isə qəssab dükəninin qalıqları qeydə alınıb [Cəbiyev, Xəlilli və b., 2014, s.259-261];

– VI qazıntı sahəsində ayrı-ayrı dövrlərə aid ümumilikdə on bir ədəd dulus kürəsi qeydə alınıb (Şəkil 15-17). Azərbaycan ərazisində ilk dəfə məhz orada dulusçu ustaya aid emalatxana və onun yanında palçıq quyusu aşkar edilib [Cəbiyev, Abbasova, 2015, s.109-123];

– VI qazıntı sahəsində iki yerdə döşəməsi iriölçülü saxsı plitələrlə örtülmüş, XII əsrə aid hamamın qalıqları aşkar olunub: hamam plitələrindən bəzilərinin üzəri mozaika ilə bəzədilib. Onlardan birinin orta hissəsində xüsusi dəyişiklər açılıb (Şəkil 18) [Cəbiyev, Abbasova, 2015, s.119]. Bu isə həmin plitədən hamamın trapı kimi istifadə olunduğuna dəlalət edir. Bütün bunlar isə sözsüz ki, Qəbələnin sanitar durumundan xəbər verən tapıntılardır [Cəbiyev, Abbasova, 2015, s.109-110];

– qazıntı sahəsinin cənub-şərq hissəsində Antik dövrə aid xeyli sayda kirəmit parçası, habelə iri təsərrüfat küpü və bu tip qablara aid çoxsaylı fraqmentlər tapıldı [Cəbiyev, Xəlilli və b., 2014, s.268-290];

– XIII–XIV əsrlərə aid təbəqədən Orta əsrlərə aid iki torpaq qəbir, alt təbəqədən isə Antik dövrə aid bir ədəd katakomba tipli qəbir aşkar olundu. Xatırladaq ki, əvvəlki illərin tədqiqatları zamanı da Qala ərazisindən xeyli sayda torpaq və küp qəbirlər aşkar edilib.

Katakomba tipli yeganə qəbir isə məhz VI qazıntı sahəsində qeydə alınıb.

2009-cu ildə Qalanın şimal-qərb kənarında, VII qazıntı sahəsində tədqiqatlar davam etdirilərkən Qəbələnin XV–XVI əsrlərə aid çoxşaxəli su təchizatı şəbəkəsinin qalıqları, şəhərin piyadalar üçün nəzərdə tutulan giriş qapılarından biri, onun yanında isə gözətçi məntəqəsi aşkar olunaraq tədqiq edilib. Oradan, həmçinin qala qapısının açarı (Şəkil 19), üzərində mühafizəçi-döyüşçü təsviri olan şirli kasa (Şəkil 20) və qala gözətçisinin gecələr işıqlandırma vasitəsi olaraq istifadə etmiş olduğu xeyli sayda lüləkli saxsı çıraq tapılıb.

2013-cü ildə Qalanın cənub-şərq tərəfində, VIII qazıntı sahəsində tədqiqatlar davam etdirilərkən şəhərin e.ə. I əsrə aid ilkin qala divarlarının qalıqlarının aşkar olunması (Şəkil 21) son illərin ən mühüm elmi nəticələrindən hesab oluna bilər. Xatırladaq ki, bundan xeyli əvvəl arxeoloq F.V.Qədirov və koreyalı mütəxəssislər tərəfindən şəhərin Səlbir ərazisində də Qəbələnin erkən qala divarlarının qalıqları aşkar olunaraq tədqiq edilmişdi. VIII qazıntı sahəsində erkən qala divarlarının qalıqlarının aşkar edilməsi onu deməyə əsas verir ki, Qəbələ hələ eramızdan xeyli əvvəl Səlbir və Qala ərazisini əhatə edən vahid qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş şəhər olub [Cəbiyev, 2015, s.118-119].

Qala ərazisinin şimal hissəsində şərti olaraq IX qazıntı sahəsi kimi qeydə alınan sahədə 2018-ci ildən başlanan tədqiqatlarda məqsəd şəhər qalıqlarının müasir relyef-landşaftı ilə Qəbələnin müxtəlif dövrlərə aid mədəni təbəqələrinin uyğun olub-olmaması və Səlbirdə həyat söndükdən sonra Qalanın şimal hissəsinin qala divarları ilə nə dərəcədə möhkəmləndirilməsi məsələlərinə aydınlıq

gətirmək idi (Şəkil 22) [Cəbiyev, Abbasova və b., 2019, s.114-119].

İlkin elmi nəticələr isə belədir:

1. Şəhərin mövcud olduğu 2000 ildən artıq dövr ərzində ərazinin relyef-landşaft göstəricilərində elə bir ciddi dəyişiklik müşahidə olunmur, yəni, ayrı-ayrı tarixi mərhələlərə uyğun mədəni təbəqələr ümumilikdə şəhər qalıqlarının hazırkı relyef-landşaft göstəricilərinə uyğun formalaşmış.

2. X əsrin sonu–XI əsrin əvvəllərində Qala ərazisinin şimal kənarı boyunca eni 2,2 m olan möhtəşəm qala divarları inşa olunub. Qala divarının bünövrə hissəsi yonulmamış çaydaşlarından, üst hissəsi isə müxtəlifölçülü bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla inşa edilib. Yeni tikilən şimal qala divarları Qalanın şimal-şərq və şimal-qərb kənarlarında şəhərin erkən qala divarları ilə qovuşaraq vahid müdafiə sistemi yaradıb. Maraqlıdır ki, Qalanın şimal divarları inşa edilərkən, həm də o vaxtadək dəfələrlə çox ciddi dağıntılara məruz qalaraq yararsız vəziyyətə düşmüş şərq, qərb və cənub qala divarları da ilkin bünövrə üzərində yenidən inşa olunub.

Şəkil 17. Dördqulplu bardaq / Qala ərazisi

Şəkil 18. Hamamın döşəmə hissəsindəki su ötürücüsü / Qala ərazisi

Şəkil 19. Qala qapısının açarı / Qala ərazisi

Şəkil 21. Qala ərazisinin cənub-şərq kənarında e.ə. I əsrə aid qala divarlarının qalıqları

Şəkil 20. Üzərində mühafizəçi-döyüşçü təsviri olan şirli kasa fragmentləri / Qala ərazisi

Şəkil 22. Qala ərazisinin şimal qala divarları

Bir sözlə, Qəbələdə 100 il öncə başlanılmış arxeoloji tədqiqatlar bu gün də daha əhatəli və intensiv şəkildə davam etdirilməkdədir, çünki, qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının ilk paytaxt şəhəri olmuş Qəbələnin tarixi, hərbi-iqtisadi, dini-siyasi və sosial-mədəni həyatı, yaxın və uzaq ölkələrlə əlaqələri ilə bağlı araşdırılması, öyrəniləsi məsələlər hələ olduqca çoxdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alışov N. 2013-cü ildə Qəbələdə Kilsəli Təpə xristian abidəsində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2013. Bakı: CBS, 2015, s.124-139.
2. Babayev İ.A. 2005-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları 2005-2010. Bakı: CBS, 2012, s.67-82.
3. Babayev İ., Ağamaliyeva S., Nəcəfova İ., Heydərova Ü., Hüseynova S., Mustafayev L. 2017-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2017-2018. Bakı: CBS, 2019, s.29-44.
4. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji öçerk). Bakı: Elm, 1981, 66 s.
5. Babayev İ., Mustafayev L., Alışov N., Hüseynov S. 2013-cü ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2013. Bakı: CBS, 2015, s.22-57.
6. Babayev İ., Mustafayev L., İsmayılov R., Alışov N. 2012-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları 2011-2012. Bakı: CBS, 2014, s.114-149.
7. Babayev İ., Nəcəfova İ., Məmmədova B., Heydərova Ü., Mustafayev L. 2015-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2015-2016. Bakı: CBS, 2017, s.46-63.
8. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 595 s.
9. Cəbiyev Q.C. Girdiman. Tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Elm-təhsil, 2015, 450 s.
10. Cəbiyev Q.C. Qafqaz Albaniyasının ilk paytaxt şəhəri / Xalq qəzeti, 20 mart 2022, s.9.
11. Cəbiyev Q., Abbasova E. 2013-cü ildə Qəbələnin Qala ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2013. Bakı: CBS, 2015, s.108-123.
12. Cəbiyev Q., Abbasova E., Mustafayev L., Qasımlı Ə. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının 2018-ci ildə Qala ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2017-2018. Bakı: CBS, 2019, s.113-139.
13. Cəbiyev Q., Xəlilli F., Abbasova E. 2011-ci ildə Qəbələnin Qala ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları 2011-2012. Bakı: CBS, 2014, s.258-313.
14. Eminli C. 2018-ci ildə Qəbələdə aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı. Səlbir ərazisinin V qazıntı sahəsi / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2017-2018. Bakı: CBS, 2019, s.63-80.
15. Eminli C., İskəndərov E. 2014-cü ildə Qəbələnin Səlbir ərazisinin V qazıntı sahəsində və Soltannuxa kəndində aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2014. Bakı: CBS, 2016, s.102-127.
16. Eminli C., İskəndərov E. 2016-cı ildə Qəbələdə aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı (Səlbir ərazisinin III qazıntı sahəsi, Quşlar kəndi ərazisində Antik dövr qəbirlərinin tədqiqi) / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2015-2016. Bakı: CBS, 2017, s.156-171.
17. Kim Jongil, Cəbiyev Q., Son Jaehyun, Jo Mirae, Kim Geonyoung, Boo Seunga, Bae Sanghyun, Nəcəfova İ. 2018-ci ildə Qəbələnin Səlbir ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2017-2018. Bakı: CBS, 2019, s.81-112.
18. Kwon Ohyoung, Cəbiyev Q.C., Kim Jongil, Nəcəfova İ.M., Son Jaehyun. Qafqaz Albaniyasında şəhərsalma elementləri Qəbələnin arxeoloji tədqiqi kontekstində // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi. Bakı, 2021, №2, s.37-45.
19. Qəbələ tarixi / Baş redaktor Teymur Bünyadov. Bakı: CBS PP, 2017, 312 s.
20. Mənsurov M. 2012-ci ildə Qəbələ rayonunda Paleolit dövrünə aid kəşfiyyat işləri zamanı əldə olunmuş materiallar haqqında qısa məlumat / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları 2011-2012. Bakı: CBS, 2014, s.38-45.
21. Muxtarov N., Bədəlova İ. 2011-ci ildə Qəbələ Beynəlxalq Hava Limanı ərazisində aşkar olunmuş abidədə aparılan xilasedici arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları 2011-2012. Bakı: CBS, 2014, s.46-87.

22. Yi Seonbok, Kim Jongil, Kwon Ohyoung, Seong Jeongyong. 2014-cü ildə Qəbələnin Səlbir ərazisində və Dizaxlı kəndində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2014. Bakı: CBS, 2016, s.86-101.
23. Yi Seonbok, Kwon Ohyoung, Seong Jeongyong, Kim Jongil, Oh Jaejin, Yu Byungrok, Kim Euijung, Sim Hyonchol, Choi Youngjun, Son Jaehyun, Park Junyoung. 2014-2016-cı illərdə Qəbələdə Dizaxlı kurqanında aparılmış arxeoloji qazıntılar barədə ümumi hesabat / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: Hesabatlar, Tapıntılar 2015-2016. Bakı: CBS, 2017, s.118-149.
24. Zeynalov A. 2011-2012-ci illərdə Qəbələ rayonunda Paleolit dövrünə aid arxeoloji kəşfiyyat işləri haqqında hesabat / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları 2011-2012. Bakı: CBS, 2014, s.18-37.
25. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с.
26. The Salbir site 2017. vol.I. Seoul: Zininzin. 2017, 275 p.

Əliyev Taleh

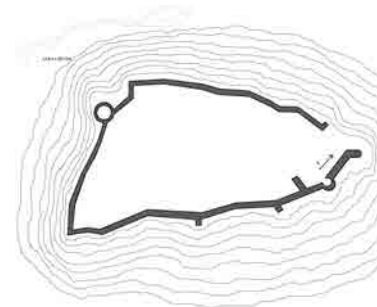
*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
Albanşünaslıq Elmi Mərkəzin "Qafqaz Albaniyasının maddi mədəni
irsinin arxeoloji tədqiqi" sektorunun müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

QAFQAZ ALBANIYASININ ZƏRNƏ ABİDƏLƏRİ

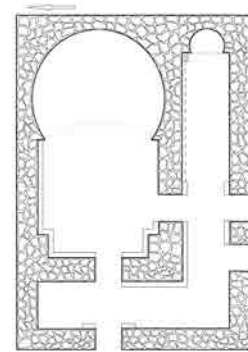
Azərbaycanın tarixi torpaqları olan şimal-qərb bölgəsində Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsr istehkam, qala və müstəhəmləri əsrlərdir tarixin müxtəlif hadisələrinə şahidlik edir. Bu müdafiə tikililərindən biri Qax rayonu Zərnə kəndinin şimalında Lay-Şirin adlı ərazidə yerləşir. Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyalətinin şimal hissəsində yerləşən məntəqə qala-məbəd kompleksi kimi öz möhtəşəmliyi ilə seçilir. Qalada 2012-ci ildə N.Ə. Alışov arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış və orada yerləşən alban məbədinin ilkin planını hazırlamışdır [Alışov, 2013, s.89]. 2018-ci ildə tərəfimizdən aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Zərnə qalasının müdafiə divarlarının ilkin planı hazırlanmışdır [Əliyev, 2018, s.27]. Oğuz-Qax arxeoloji ekspedisiyası (rəhbəri Taleh Əliyev) 2019-cu ildə qala-məbəd kompleksində qazıntı işləri aparmışdır (Şəkil 1). Tədqiqatlar ilk orta əsr abidəsinin kompleks planını hazırlamağa imkan vermişdir [Əliyev, 2019, s.38].

Qax rayonunun Zərnə kəndində arxeoloji tədqiqat işləri əsasən Zərnəçayın yuxarı axarına doğru olan istiqamətdə, kəndin tamamilə şimal qurtaracağında, Lay-Şirin adlı ərazidə olduqca strateji nöqtədə yerləşən Zərnə qalasında həyata keçirilmişdir. Qalaya giriş şimaldan tək və olduqca dar bir yoldan keçir. Oraya yalnız tək atının keçəcəyi mümkündür, bu isə dağ qalaları üçün səciyyəvi haldır. Qalanın şimal-şərq hissəsində yerləşən diametri 6 m olan müdafiə bürçü gözətçilərin qoruq çəkməsi üçün əlverişli yerdə inşa olunmuşdur. qalanın yeganə girişin və ətrafının qorunması üçün istifadə olunmuşdur. Qalaya hücum zamanı həmin bürcdən nizə, daş və oxlar vasitəsilə asanlıqla müdafiə olunmaq mümkün idi. Qalanın giriş hissəsi və şərqə doğru olan istiqamət qismən hündürdür. Həmin hissədə qala divarları girişə yaxın olduğu üçün daha möhkəm tikilmişdir. Təsədüfi deyil ki, hazırda qala divarlarının salamat qalan hissəsi də məhz həmin hissədədir. Cənuba və qərbə doğru qalanın arxa hissəsi Zərnə kəndində və Zərnəçay dərəsinə doğru olan hissədir. Oradan uzaqda olan təhlükəni görmək və düzənlikdə olan, eləcə də Zərnəçay dərəsində baş verənləri izləmək üçün strateji nöqtələr var. Həmin hissənin qaladan Zərnəçay

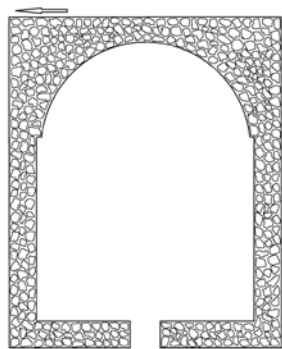
dərəsinə doğru olan hissəsi uçurumludur. Oradan qalaya hücum etmək qeyri-mümkündür. Sözü gedən ərazidən uzaq təhlükəni gördükdə qala girişində və bürclərdə olan gözətçilərə asanlıqla məlumat vermək və hücumla lazımi səviyyədə hazırlaşmaq mümkün idi. Qalanın strateji əhəmiyyətini artıran digər amil onun yerləşdiyi dağın mövqeyidir. Belə ki, Zərnə qalası Zərnəçayın hər iki tərəfindən yerləşən dağların mərkəzi hissəsində, çayın sol sahilində həmin dağlardan qismən aşağıda olan dağ üzərində inşa olunmuşdur. Bu isə həmin digər iki dağdan olan hücumu bir növ sığortalamış olur və çay dərəsindən hücum demək olar ki, alınmazdı. Bunun üçün yeganə yeri qala girişi idi ki, həmin hissə də çox mükəmməl şəkildə müdafiə olunurdu. Zərnə qalasının sakinləri müdafiə işini çox böyük ustalıqla bacarırdılar [Əliyev, 2019, s.36; Əliyev, 2019a, s.41] (Şəkil 1).

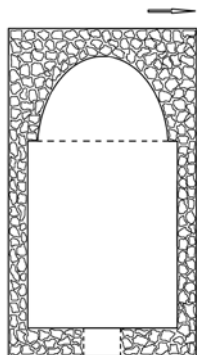
Plan 1. Zərnə qalasının planı (1:20 m) (Əliyev Taleh)

Plan 2. Zərnə qalasında alban məbədinin planı (1:2 m)
(Əliyev Taleh)

Plan 3. Zərnə kəndində Taxtəli alban məbədinin planı (1:2 m) (Əliyev Taleh)

Plan 4. Zərnə kəndində Qobulararası sərdabə tipli abidənin planı (1:5 m) (Əliyev Taleh)

Qafqaz Albaniyasının möhtəşəm istehkamlarından olan bu qalaya yuxarıya doğru qalxdıqca sola burulan cığır qalanın yeganə girişinə aparır. Zərnə qalasının giriş hissəsində divarın ölçüləri 3x4 m-dir, divar özünüçmüş haldadır; eni 2-3 m arasında dəyişir, çay və qaya daşlarından kirəc məhlulu ilə tikilmişdir. Giriş hissənin digər yanında 2 m eni olan divar yerləşir. Yerli əhalinin məlumatına görə Zərnə qalasından Güllük kəndi yaxınlığında yerləşən Pəri qalaya [Armatay məbədinə.–T.Ə.] piyada dağ yolu ilə 1 saatlıq məsafə var [Əliyev, 2019, s.35-36].

Zərnə qalasında apardığımız tədqiqatlar onun içərisində 1 hektara yaxın ərazidə müxtəlif tikili qalıqlarının, su və ərzaq anbarının olduğunu söyləməyə əsas verir. Qalanın içərisində iki hissədə şimal-şərqdən cənub-qərbə doğru divarlar arasında uzun tikili qalıqlarının hissələri izlənilir. Zərnə qalasının əhəmiyyətli tikililərindən biri qalanın cənub-qərb qurtaracağında yerləşən alban məbədidir [Əliyev, 2018, s.27; Əliyev, 2019, s.38].

Zərnə qalasının giriş hissəsində yerləşən divarların salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 2 m-dir. Qalanın giriş hissəsinə və onun əsas təhlükə gözlənilən hissəsinə nəzarət etmək üçün tikilmiş qalanın 1 N-li bürcü qalaya

doğru qalxarkən görünür. Bürcün diametri 6 m-dir (Şəkil 1), 1,5 m enində möhtəşəm divarla əhatələnmişdir. Onun mərkəzi hissəsində 4,5 m diametri olan hissə gözətçinin dayanması və nəzarəti üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bürcdən sonra qalanın giriş hissəsinin əksinə doğru qala divarı 6 m davam etdikdən sonra 90 dərəcə bayıra doğru 2 m uzunluğunda çıxır. Gözətçi bürcündə dayanan müdafiəçilər hücum edən düşməni yuxarıdan ox və nizə atəsinə rahat şəkildə tuturdular, buna görə də qalanın tək girişinə girmək çox çətin idi. Yalnız bir atının çıxı biləcəyi dar cığır müdafiəçilərin işini asanlaşdırırdı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 2 m-lik hissədən bürcdə dayanan gözətçilərə kömək etmək mümkün idi. Beləcə qalanın giriş hissəsinin təhlükəsizliyi tam təmin olunurdu. Bürcdən sonra qalanın içərisinə doğru 6 m divar uzanır. Bürcdə dayanan gözətçilərin növbə dəyişməsi üçün otaq məhz həmin hissədə yerləşirdi [Əliyev, 2019, s.37; Əliyev, 2019a, s.42] (Şəkil 3).

Zərnə qalasının içərisində yerləşən alban məbədi qaya və çay daşlarından kirəc məhlulu ilə inşa olunmuşdur. Yaxınlıqda təndir yerləri, tikinti qalıqları və su hovuzunun qalıqları var. Bayır hissədən divarlar uçaraq içərisinə düşmüşdür. Orada üç böyük divar qalıqlarının hissələri var. Ona bitişik 5 m uzunluğu və 1 m eni olan divar uzanır [Əliyev, 2019, s.37-38].

Qalada yerləşən alban məbədi istehkamın cənub hissəsində təhlükəsiz ərazidə tikilmişdir. Alt qat divarlar dərinədə inşa olunmuş və üzərində növbəti lay salınmışdır. Şərqə doğru istiqamətlənən məbədin əvvəlvə şimal divarı hissə-hissə təmizlənmişdir. Mehrabın şərq divarının şimal divarı ilə kəsişdiyi hissədə bitən ağac abidəni digər ağaclar kimi zədələyir. Yaxınlıqda yerləşən kirəc quyularından əldə olunmuş kirəc vasitəsi ilə hörülmüş məbədin tikilişi mükəmməldir. Məbədin şimal-qərb küncündə bayır hissədə orta həcmli küpənin oturacaq hissəsi qazıntı zamanı aşkar olunmuşdur. Şimal divarının yanından məbədin tavanının inşasında istifadə olunmuş saxsı kirəmit hissələri aşkar edilmişdir. Oradan, həmçinin, su xəttinin çəkilişində istifadə olunan saxsı su tünqlərinin hissələri və saxsı məmulatının hissələri tapılmışdır. Məbədin arxasında qərb qurtaracaqda yuxarıda göstərdiyimiz hovuz və divar qalığı yerləşir. Yaxınlıqda şimal-qərb hissədə kirəc quyularının qalıqları qeydə alınmışdır [Əliyev, 2019, s.39].

Zərnə qalasında yerləşən alban məbədinin ümumi ölçüləri 13x9 m (12,95x8,85 m) -dir, divarının qalınlığı bəzi yerlərdə 90 sm, bəzi yerlərdə isə 80 sm-dir. 0,5-0,7 m dərinlikdə torpaq qatı çıxarıldıqdan sonra döşəmə aşkar olunmuşdur, məbədin girişləri açılmış, otaqların divarları üzə çıxarılmış və təmizlənmişdir. Mehrab hissə açılmışdır. Mehraba çıxan hissə hündürdə yerləşməklə, üzə çıxan qövsvari tikili təmizlənmişdir.

Onun qövsvari forması mehrab apsidasının simmetriyasına uyğun inşa olunmuşdur. Əsas hissənin zal yerləşən ərazisinə zəlzələ və ya digər təbii hadisələr nəticəsində düşmüş iri divar parçası oradan təmizlənmişdir. Kənarda divarın döşəməyə yaxın hissəsində oturacaq formalı tikili səliqə ilə hörülmüş və kirəclə suvanmışdır. Zəlzələ döşəməsi digər yerlərlə müqayisədə daha yaxşı qalmışdır. Məlum olmuşdur ki, alt hissədə kirəc məhlulu tökülmüş və üzərində yastı daşlar düzülmüşdür. Beləcə döşəmə düz və səliqəli alınmışdır. Ağac köklərinin dağıdıcı təsiri döşəmənin üst hissəsini tamamilə dağıtmışdır. Onun yalnız kiçik hissələri qırıntılar halında qalmışdır. Yalnız mərkəzi zalda və pastofori ilə zəlzələ arasında olan giriş hissədə döşəmənin alt təbəqəsi olan kirəc səliqəli formada qalmışdır [Əliyev, 2019, s.39] (Şəkil 2).

Məbədin ümumi girişi qərbdə yerləşir. İçəriyə daxil olduqdan sonra üzbəüz zala giriş var. Cənuba doğru isə dəhliz formalı keçiddən şərqə tərəf döndükdən sonra pastoforiyə doğru istiqamət var. İlk baxışda narteksi xatırladan hissə əslində zala və pastoforiyə rahat hərəkət etmək üçün dəhliz funksiyasını daşıyır. Maraqlıdır ki, məbədin cənub divarından da söz gedən hissəyə giriş var. Məhz orada zala cənubdan da daxil olmaq mümkündür. Zəlzələ cənub girişi ilə üzbəüz məbədin ümumi divarının cənub hissəsində əvvəlki girişlə yan-yanı digər giriş hissə yerləşir (Şəkil 2). Həmin girişlərin kəsişdiyi hissədən pastoforiyə qalxaraq kiçik mehrab apsidası ilə tamamlanan cübbəxananın içərisinə daxil olmaq mümkündür. Əsas mehrab apsidasından fərqli olaraq cübbəxananın apsidasının qərbdən başlanğıc hissəsi düzxətlidir. Şərqdə isə yarım dairəvi apsidada mehrabı tamamlayır. Cübbəxananın cənub divarı da zəlzələ və ya digər təbii hadisə nəticəsində uçmuşdur. Həmin hissə də təmizlənmiş və divar qalıqları üzə çıxarılmışdır. Pastoforinin döşəməsi mehrab istisna olmaqla ağac köklərinin dağıdıcı təsiri ilə məhv olmuşdur. Lakin pastoforinin giriş hissəsi və divarlarının kənarında aşağı hissədə qalan kirəc onun döşəməsi haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Şərqdə tamamlanan kiçik mehrab apsidasının döşəmə hissəsi isə kirəc təbəqədə salamat qalmışdır. Dəhliz formalı cənub-qərb hissədə də bəzi yerlərdə döşəmə ağac və kol bitkilərinin dağıdıcı təsirinə məruz qalmış, müəyyən hissələrdə isə kirəc təbəqəsi salamat qalmışdır.

Arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində məbədin daxilində mehrab, zal, pastofori və giriş hissələrinin yanında saxsı qabların oturacaq, ağız və qulp hissələri aşkar olunmuşdur. Oradan, həmçinin, məbədin tavanını vaxtilə örtən saxsı kirəmit hissələri və məbədi su ilə təchiz edən saxsı su tünqlərinin hissələri aşkar olunmuşdur (Tablo 1). Tədqiqatlar məbədə su xəttinin yaxınlıqda yerləşən ərazidən gəldiyini söyləməyə əsas verir. Alban məbədinin cənub-qərb tərəfində qalanın qurtaracağında yerləşən, 6 m diametri olan dərin su hovuzu funksiyasını daşıyan tikili də fikrimizi əsaslandırır. Həmin tikili də çay

daşından kirəc məhlulu ilə dairəvi formada hörülmüş və içərisi suvanmışdır. Onun yuxarısında isə cənuba doğru qala divarının qalıqları davam edir. Arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində əldə olunmuş saxsı məmulatı V–IX əsrlərə aiddir (Tablo 1).

Şəkil 1. Zərnə qalasında bürc qalığı

Şəkil 2. Zərnə qalasında alban məbədinin cənub girişləri

Şəkil 3. Zərnə qalasında alban məbədinin interyerinin altara doğru görünüşü

Şəkil 4. Zərnə qalasında müdafiə divarının qalığı

Aparığımız tədqiqatlar qalanın və alban məbədinin ilk orta əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir. Qafqaz Albaniyası memarlığının çiçəkləndiyi dövrdə (V–VII əsrlərdə) inşa olunmuş məbədlər VIII–IX əsrlərdə yaqın ki bərpa olunmuşdur. Bərpa zamanı kiçik bişmiş kərpiclərdən də bəzi hissələrdə istifadə olunmuşdur. Beləliklə, istər inşa

xüsusiyyətləri və planı, istərsə də tapılan materiallar Zərnə qalasının və alban məbədinin V–IX əsrlərə aid olduğunu söyləməyə əsas verir [Əliyev, 2019, s.40-41; Əliyev, 2019a, s.42-43].

Şəkil 5. Zərnə kəndində Taxtalı alban məbədinin qalıqları

Şəkil 6. Zərnə kəndində Qobulararası adlı ərazidə sərdabə tipli abidənin qalıqları

Şəkil 7. Zərnə kəndində Marallıq alban məbədinin qərbdən görünüşü

Zərnə qalasında yerləşən ilk orta əsr alban məbə-dində apardığımız arxeoloji qazıntı işlərinin yekununda abidənin planı hazırlanmışdır [Əliyev, 2019, s.41].

Alban məbədinin planı hazırlanarkən ölçülər dəqiqləşdirilmişdir (Plan 2). Məbədin uzunluğu 12,95 m, eni isə 8,85 m-dir, divarının eni 80-90 sm arasında dəyişir, divarların daxilində çıxıntılar yerləşir. Sözü gedən alban məbədinə zəmin ölçüləri 3,8x3,9 m və ya 3,8x4,5 m-dir. Mehraba çıxışda simmetrik 10 sm ölçüdə əyilmə qövsün mərkəzindədir. Mehrabın hündürlüyü 40 sm, mehraba girişdə simmetrik qövsün eni 60 sm-dir. Həmin tikili ilə paralel mehrabın daxili qövsvari çıxıntısı başlayır. O hissə 30 sm içəridən başlayır. Mehrabın içərisində torpaqla giriş qövsü (divarı) arasında hündürlük 20 sm-dir [Əliyev, 2019, s.42-44]. Zərnə qalasının ümumi planı da tərəfimizdən

hazırlanmış, relyefə uyğun inşa olunmuş istehkamın inşa xüsusiyyətləri orada öz əksini tapmışdır [Əliyev, 2019, s.43] (Plan 1).

Zərnə qalasında apardığımız arxeoloji tədqiqatlar zamanı əsas məsələlərdən biri istehkamın ölçülərinin dəqiqləşdirilməsi olmuşdur. İlk öncə yoxlama məqsədilə primitiv şəkildə ölçüləri yoxladıqdan sonra GPS vasitəsi ilə nöqtələri müəyyənləşdirərək dəqiqləşmələr apardıq. Nəticədə Zərnə çayının sol sahilində, çayın hər iki tərəfində yerləşən hündür dağların mərkəzində, dəniz səviyyəsindən 600 m yüksəklikdə yerləşən dağın yuxarısında inşa olunmuş istehkam tipli yaşayış yerinin relyefə uyğun tikildiyi və strateji əhəmiyyətli müdafiə istehkamı olduğu qənaətinə gəlinmişdir [Əliyev, 2019, s.44; Əliyev, 2019a, s.44].

Şimal-şərqdən cənub-qərbə doğru uzanan qala divarlarının 120x63 m ölçüsü var, giriş qapısı şimaldandır. Girişdən sola doğru qalanın bürücü, bürcün yanından divar qalıqları, bürçə köməkçi hissə, daha sonra uzun divar qalıqları, divar qalıqları relyefə uyğun olaraq küncə çatana qədər davam edir (Şəkil 4). Daha sonra saat əqrəbi istiqamətində alban məbədinin yerləşdiyi məntəqəyə doğru relyefə uyğun qalanın arxa hissəsi məbədə yaxın ərazidə su anbarına bitişik divar qalıqları ilə davam edir. Su anbarından sonra kirəc quyularının arxa hissəsindən keçərək girişə doğru davam edən istehkamın relyefə uyğun forması giriş qapısının sağ hissəsində yerləşən divar qalıqları ilə başa çatır [Əliyev, 2019, s.43-44; Əliyev, 2019a, s.44-45].

Beləliklə, Qax rayonunun Zərnə kəndində yerləşən ilk orta əsr Zərnə qalası özünəməxsus memarlıq üslubu və qala-məbəd kompleksi kimi əhəmiyyəti ilə seçilir. Arxeoloji tədqiqatlar istehkamın Qafqaz Albaniyası üçün vacib strateji məntəqələrdən biri olduğunu söyləməyə əsas verir.

Taxtalı alban məbədi Zərnə kəndində tədqiqat apardığımız Taxtalar adlanan ərazidə yeni bir abidə qeydə alınmışdır. Talada yerləşən alban məbədi dağılmış vəziyyətdədir (Şəkil 5), yalnız kənar divarları və bünövrə hissələri qalmışdır. Üzü şərq istiqamətində olan xristian məbədinin ölçüləri 9x11 m-dir. İçərisində tavanın inşasında istifadə olunmuş saxsı kirəmit hissələri və su borusu üçün saxsı su tünqləri aşkar olunmuşdur (Tablo 1). Alban məbədi çay daşından kirəc məhlulu ilə inşa edilmişdir və ilk orta əsrlərə aiddir (Plan 3)[Əliyev, 2019, s.45].

Zərnə sərdabəsi Zərnə kəndinin Qobulararası adlanan ərazisində yerləşir, çay daşı və kirəc məhlulu ilə inşa olunmuşdur (Şəkil 6). İstiqaməti qərbə doğrudur, uzunluğu bayırda 3,5 m və içəridə 2 m-dir, eni 2 m-dir, apsida formalıdır, 1,1 m hündürlüyü var. Abidənin planı hazırlanmışdır [Əliyev, 2019, s.48] (Plan 4).

Marallıq məbədi Zərnə kəndində Maralik [Marallıq.–T.Ə.] adlanan ərazidə Ləkit kəndinə gedən köhnə yolun solunda inşa olunmuşdur, o çay daşından kirəc məhlulu ilə inşa olunmuşdur (Şəkil 7). İstiqaməti şərqə doğrudur, girişi qərbdəndir. Tavanını sarmaşıqlar tutmuşdur, döşəməsi dağılmışdır, divarları isə salamat qalmışdır. Qeyd etdiyimiz xristian məbədi ilk orta əsrlərə aiddir [Alışov, 2013, s.89; Əliyev, 2019, s.48-49].

Zərnə kəndi Qafqaz Albaniyasının Kambisena əyalətinin əhəmiyyətli məntəqələrindən biri olub və Zərnəçay sahilində yerləşən abidələr bir-biri ilə sıx əlaqədar olan tikililər kimi ilk orta əsr memarlığında özünəməxsus yer tutur. Arxeoloji tədqiqatlar əminliklə söyləməyə əsas verir ki, bu cür abidələr Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsi üçün səciyyəvidir [Alışov, 2013, s.86-88; Əliyev, 2017, s.81-84].

Tablo 1. Saxsı məmulatı

(1–3 №-li saxsı su tüngləri və saxsı kirəmit və 5–8 №-li saxsı qabların oturacaq, ağız və qulp hissələri Zərnə qalasında alban məbədinə, 4 №-li saxsı kirəmit Zərnə kəndində Taxtalı alban məbədinə əldə olunmuşdur)

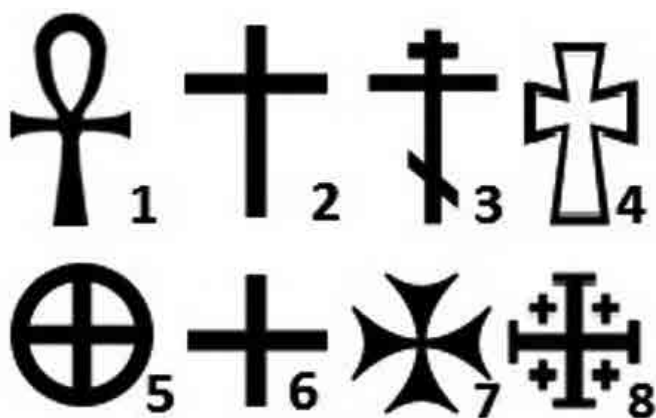
ƏDƏBİYYAT:

1. Alışov N.Ə. Azərbaycanın Qax, Zaqatala və Balakən rayonları ərazisindəki xristian abidələri haqqında // Pedaqoji Universitetin xəbərləri, Bakı, 2013, №1, s.85-103.
2. Əliyev T.V. Oğuz və ətraf ərazilər orta əsrlərdə (tərxibi-arxeoloji tədqiqat). Bakı, 2017, 350 s.
3. Əliyev T.V. Oğuz-Qax arxeoloji ekspedisiyasının 2018-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı: AMEA AEİ Elmi Arxivi, Bakı, 2018, 300 s.
4. Əliyev T.V. Oğuz-Qax arxeoloji ekspedisiyasının 2019-cu ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı: AMEA AEİ Elmi Arxivi, Bakı, 2019, 320 s.
5. Əliyev T.V. Zərnə qalası haqqında / Gənc alim və tədqiqatçıların IV Respublika konfransı. Gəncə, 2019a, s.41-45.

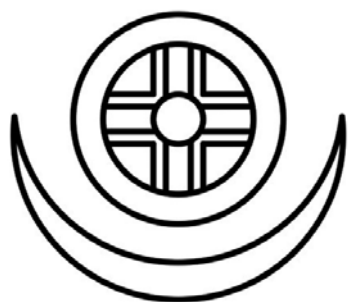
Əliyev Təvəkkül

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
"Çöl tədqiqatları" bölməsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XRİSTİANLIĞIN SİMVOLU XAÇ ALBAN MƏDƏNİ İRSİNDƏ

Şəkil 1. **Xaç nümunələri:** 1. Həyat rəmzi olan qədim Misir xaçı Anx; 2. Latın xaçı; 3. Rus pravoslav xaçı; 4. Bizans xaçı; 5. Neolit və Tunc dövrlərində rast gəlinən Günəş xaçı; 6. Yunan xaçı; 7. V əsrdən Gürcüstanda geniş yayılan Bolnisi xaçı; 8. Yerusəlim (Qüds) xaçı

Şəkil 2. Mesopotamiyada Aşşur Günəş tanrısı və Sina Ay tanrısının simvolu

Şəkil 3. Minoy keramikası üzərində svastika təsviri (Krit adası)

Xaç xristian dininin ən müqəddəs simvollarından biridir. Təsadüfi deyildir ki, Yer kürəsinin bu dinə etiqad olunan bütün ölkələrində kilsə gümbəzlərinin üzərində xaç ucalır, inancılı insanlar xaç suyuna salınarkən onlara verilən xaçı ömür boyu böyük məhəbbətlə sinələrində gəzdirirlər. Xristianlar İsa Məsihi günəşə bənzədirlər və buna görə də xaç həm İsa Məsihi, həm də günəş simvolunu əks etdirir. Xristian kilsəsinin günbəzindəki xaç təsviri də məhz buradan qaynaqlanır [Успенский, 2006, с.239]. Eyni zamanda o da məlumdur ki, xaç simvolunun tarixi xristianlıqdan çox-çox qədimdir. Günəşi simvolizə edən xaç universal bir rəmz kimi geniş ərazilərdə, məsələn, Budda məbədlərində, qədim Şərqi, demək olar ki, bütün ölkələrində (Çin, Yaponiya, Hindistan, Nepal, Tibet və b.) yayılmışdır.

Xaç işarələrinin tarixinə qısa nəzər yetirək. Mərkəzi Asiyada, Türkmənistanın Eneolit dövrü abidələrində, məsələn, Qaratəpə və Geoksür keramikası üzərində xaç işarələrinin bütün inkişafını – evolyusiyasını izləmək mümkündür [Энеолит СССР, 1982, табл. XXI, 35, 38; XXII, 41, 44, 45; XXIV, 5, 6, 11, 12]. Təxminən 5 min ilə yaxın yaşı olan qədim Elam, Krit, Tripolye boyalı qablarının üzərində də xaç təsvirlərinə təsadüf olunmuşdur. Qədim Hindistanda xaç işarəsinə etiqad çox geniş yayıldığından bir çox tədqiqatçılar müqəddəs simvol kimi xaçın vətəninə məhz Hindistan olması fikrini irəli sürmüşlər [Нейхардт, 1975, с.10-13].

Xaç işarəsindən geniş istifadə etmiş ilk sivil xalq qədim misirlilər olmuşdur. Misir ənənəsinə görə həyatın və tanrıların simvolu olan xaçın yuxarısı halqa şəklində idi (Şəkil 1, 1). Misir baş tanrıları əllərində xaçla təsvir edilirdilər. Xaç işarəsi eyni zamanda, əbədiyyət, ölümsüzlük simvolu idi. Qədim Misir sərdabələrinin divarlarında nəhəng xaçlar çəkilir, ölən insan fiqurlarının əllərində xaç əks olunurdu. Babilistanda xaç Səma tanrısı Anunun simvolu idi. Maraqlıdır ki, Hammurapinin hökmrənliyi dövrünə aid (e.ə. II minillik) bir çox Babil sənədləri xaç formasında olan işarə ilə tamamlanır. Bununla, sanki sənəddə nəzərdə tutulan işlərə xeyir-dua verilir [Нейхардт, 1975, с.13-15].

Qədim Assuriyada isə Günəş tanrısı Aşşurun atributlarından olan xaçda Günəşi simvolizə edən halqa ilə yanaşı həm də aypara təsviri vardır (Şəkil 2). Krit adasında üzərinə svastika işarəsi çəkilmiş Minoy

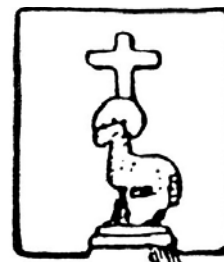
keramikasının yaşı 4 min ilə yaxındır (Şəkil 3). Dəclə çayının sahilində, qədim Aşşur şəhəri Kalhunun xarabalığında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində Aşşurun qüdrətli hökmdarı V Şamşi-Adadın (e.ə. 824–811-ci illər) əzəmətli qabartma təsviri olan böyük daş stelaya rast gəlinmişdir. Stelada – hökmdarın sinə hissəsində boyundan asılan iri bərabəryanlı xaç həkk olunmuşdur (Şəkil 4). Hazırda bu stela Britaniya muzeyində nümayiş etdirilir. Qədim Romada başı üzərində xaç olan quzu təsviri (Şəkil 5), Sinayda müqəddəs Yekatrina məbədinin divarındakı aypara şəkilli xaç (Şəkil 6) quruluşuna görə maraqlıdır.

Cənubi Qafqaz və o cümlədən, Azərbaycan xaç işarəsinin yayıldığı ilk ərazilərdəndir. Belə işarələrin sadə quruluşlu ən qədim nümunələrinə Azərbaycanın qədim qayaüstü təsvirlərində (Qobustan, Gəmiqaya) rast gəlinmişdir. Onların arasında xaç, yaxud svastika ilə dörd yerə bölünən dairələr vardır ki, bu da Günəşin öz şüalarını dünyanın dörd tərəfinə yaymasını əks etdirir (Şəkil 7). Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Göyəm (Geqam) dağlarındakı bir qaya üzərində dörd yerə bölünmüş dairə və hər bölmədə bir insan təsvir olunmuşdur. Bu təsvirdəki insanlar dünyanın dörd tərəfini qoruyan Tanrıları simvolizə edir. Gəmiqayada Günəşə, aya və ulduzlara sitayişlə bağlı fikirlər həmin səma, qalaktika varlıqlarının simvolları sayılan işarələrdə – dairə, aypara, svastika nişanları ilə həkk edilmişdir. Piktoqrafik qayaüstü rəsmlərin – təsvirlərin bir qrupunda çərxi-fələk (svastika) nişanı da verilmişdir [Əliyev, 2005, s.57-58].

Qobustan və Gəmiqaya abidələrdən rast gəlinən işarə və damğaların təsnifatını verən N.Ə.Müseyyibli xaçvari işarələri XV qrupa daxil etmişdir. Onun yazdığına görə, Qobustan petroqliflərində 5 ədəd belə işarə qeydə alınmışdır. Onlardan ikisi sadə quruluşa malikdir. Digər iki xaçvari işarənin isə dörd qollarından hamısının sonlarını qısa xətlər kəsir. Beşinci işarədə isə xaçın yuxarı və aşağı sonluqları dairə şəkilində tamamlanır. Gəmiqayanın xaçvari işarələri isə öz quruluşuna görə daha rəngarəngdir. Burada 9 ədəd belə işarə qeydə alınmışdır. Onların bir hissəsi sadə quruluşa malikdir. İki xaç işarəsi quruluşca insanın sxematik təsvirini xatırladır. Üç işarə rəmzi “həyat ağacı”nı əks etdirir. N.Ə.Müseyyibli qeyd edir ki, sadə quruluşlu xaç işarələrinə dünyanın bir sıra abidələrində rast gəlinərsə də, orijinal quruluşa malik işarələrin bəzilərinin oxşarlarına, xüsusilə Gəmiqayanın mürəkkəb formalı xaçşəkilli işarələrinin paralellərinə digər abidələrdə nadir halda rast gəlinir [Müseyyibli, 1998, s.15].

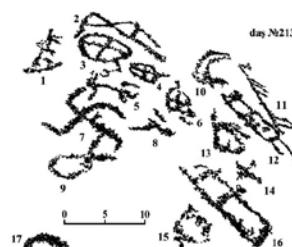
Şəkil 4. Sinəsində xaç təsviri olan Aşşur çarı Şamşi-Adad (e.ə. 824–811)

Şəkil 5. Qədim Romada başı üzərində xaç olan quzu təsviri

Şəkil 6. Sinayda Müqəddəs Yekatrina məbədinin divarında aypara şəkilli xaç (VI əsr)

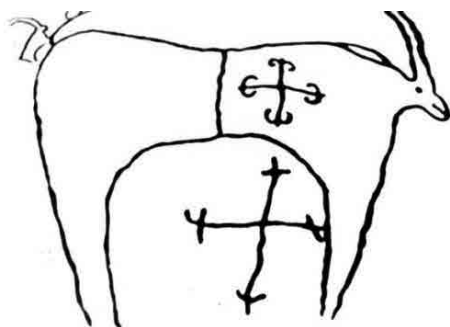

Şəkil 7. Gəmiqayada dairə və xaç təsvirləri

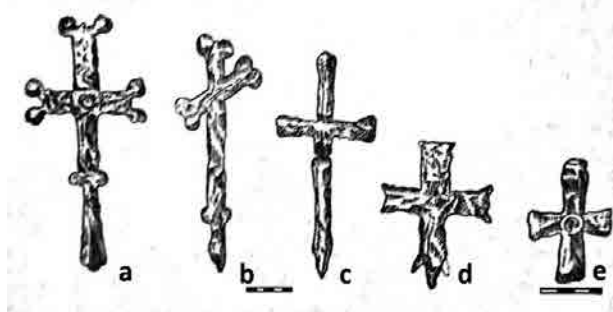
Gəmiqayada Günəşə sitayışı ifadə edən sərbəst dairə, ortasında nöqtə oyulmuş dairə, daxilinə xaç çəkilmiş dairə, svastika və s. kimi işarələr qeydə alınmışdır [Müseyyibli, 2004, s.75-76]. Bu abidədə çərxi-fələk (svastika) işarələri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Naxçıvanda Kültəpənin e.ə. II minilliyə aid olan tunc dövrü təbəqəsindən əldə edilmiş gil lövhə üzərində çərxi-fələk (svastika) işarəsi cızılmışdır. Bu işarə tunc dövrünə aid boyalı qablar üzərinə də çəkilmişdir. Azərbaycanda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə (e.ə. XIV–VII əsrlər) aid keramika məmulatı və gil pintadərələr üzərində çərxi-fələk nişanına çox təsadüf olunur [Əliyev, 2005, s.61].

Şəkil 8. Qobustanda Günəş və xaçvari insan şəkilləri olan qayıq təsvirləri

Şəkil 9. Xaç işarəli maral təsviri
(Qobustan, Yazılıtpə, daş № 59)

Şəkil 10. Dəmir xaçlar. Mingəçevir, IV məbəəd

Şəkil 11. Tunc xaç. Mingəçevir, IV məbəəd

Ümumiyyətlə, araşdırmaçılar arasında Günəşi əks etdirən işarələrdən daha çox mübahisəyə səbəb olanı daxilində xaç təsvir edilmiş dairədir. Bir qrup tədqiqatçıların fikrincə od simvolu olan xaçı Günəş rəmzi olan dairənin içərisində təsvir edən insanlar Günəşi səma

odu kimi dərk etmişlər. B.A.Rıbakovun fikrincə, Günəş diskinin daxilində çəkilmiş xaç “dünyanın dörd tərəfini” ifadə edir [Рыбаков, 1965, c.36]. O.H.Həbibullayev isə bu işarənin yaranmasını qədim insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlamağa çalışmışdır. O yazır: “Qədim əkinçi üçün dünyanın dörd tərəfindən daha çox ilin dörd fəslə vacib olmuşdur. Ona görə də bizə elə gəlir ki, dairənin xaç vasitəsilə dörd hissəyə bölünmüş təsviri ilin fəsillərinin simvoludur” [Абибуллаев, 1982, c.248].

N.Ə.Müseybli tədqiqatlarında qayaüstü təsvirlərin xronoloji çərçivəsinə də diqqət yetirmişdir. Onun gəldiyi qənaətə görə, Qobusatan petroqliflərindəki insanın sxematik təsvirindən ibarət işarələr nisbətən qədim dövrlərdə (e.ə. V–IV minilliklərdə) rəsm edilmişdir. O, Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində geniş yayılmış svastika işarələrini e.ə. IV–II minilliklərə aid edir.

Qobustanın xaç işarələri arasında b.e.-nin III–IV əsrlərinə – Albaniyada xristianlığın yarandığı dövrə aid olan işarələr xronoloji baxımdan sonuncu yeri tutur (Şəkil 9). Onların quruluşu bu dövrdə Albaniyada xristianlıqla bağlı geniş yayılmış xaç işarələrinin müxtəlif növləri ilə eyniyyət təşkil edir [Müseybli, 1998, s.21].

Qobustan qayaları üzərində tədqiqatçıların (İ.Cəfərzadə, C.Rüstəmov, A.Formozov, T.Heyerdal, N.Müseybli, M.Fərəcova və b.) böyük marağına səbəb olan çoxlu qayıq təsvirləri də qazılmışdır. Onların burun hissəsində, İ.M.Cəfərzadənin qeyd etdiyi kimi, “parlaq günəş” təsvir edilmişdir, gövdə hissədə – qayıqların içərisində isə xaçvari insan şəkilləri əks olunmuşdur (Şəkil, 8). İ.M.Cəfərzadə bu qayıq təsvirlərinin ən qədimlərini Neolit dövrünə – e.ə. VII–VI minilliklərə aid etmişdir [Джафарзаде, 1973, c.15, 148].

Təkcə qayaüstü təsvirlərdə deyil, Azərbaycanda xristianlığa qədərki digər maddi mədəniyyət abidələri üzərində də xaç işarələrinə rast gəlinmişdir.

Qarabağda e.ə. XIII–XII əsrlərə aid Borsunlu kurqanından tapılan saxsı qabların səthi müxtəlif xaç təsvirləri ilə bəzədilib. Sarıçoban (e.ə. XII–XI əsrlər) kurqanındakı qəbirin isə xaç şəklində qazıldığı müəyyən edilib [Cəfərov, 2020, tablo, 74, 3; 95, 1-2].

Xaçşəkilli toxumalar Azərbaycanın xalça, tikmə və digər maddi mədəniyyət nümunələri üzərində geniş yayılan naxışlardandır. Belə naxışlar qədim türk xalqlarının inancları ilə bağlıdır. Xristianlıqdan 5-6 min il əvvəl də mövcud olmuş xaçşəkilli işarələr qədim insanların dini-mifoloji görüşlərini əks etdirmişdir. Bəzi xalılarda xaçşəkilli rəsmlər insanı və heyvanı xatırladan simvolları ifadə edir. Görünür, xalq sənətində rast gəlinən bu işarələr qoruyucu funksiyasını daşımışdır.

Beləliklə, xaç işarəsi xristianlığa qədər dünyanın ən müxtəlif xalqları arasında, o cümlədən qədim Azərbaycan əhalisi arasında geniş yayılmışdır ki, bunu da arxeoloji materiallar bir daha təsdiq edir.

III–V əsrlərdə müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisini, Dağıstanın cənubunu, Gürcüstanın və indiki Ermənistanın şərq hissəsini əhatə edən Qafqaz Albaniyasının mədəni-iqtisadi həyatında yeni bir mərhələ başlandı. Bu dövr Albaniyada yeni ictimai münasibətlərin təçəkkülü, xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi, yerli əlifbanın kəşfi, bir sıra Orta əsr şəhərlərinin yaranması kimi çox mühüm hadisələrlə səciyyələnir. Bu dövrdən başlayaraq ölkə ərazisi o zamanın qüdrətli dövlətləri olan Sasanı, Bizans və Ərəb xilafətinin aramsız hücumlarına, işğallarına məruz qalır. Tədqiq olunan bir sıra arxeologi abidələrdə Erkən Orta əsr təbəqəsinin zəif olması da, görünür, bu proseslə bağlıdır.

Xristianlıq Albaniyada Ermənistan və Gürcüstanda olduğu kimi dərin kök sala bilməmişdir. Bunun əsas səbəbi, xristianlığın daxilində üç böyük cərəyanın (monofizitlərin, diofizitlərin və nestorianların) bir-birilə kəskin mübarizəsi, sasanilərin dövlət dini olan Zərdüştüliyin Albaniyada güclü təsiri və nəhayət, ölkədə ibtidai dini təsəvvür qalıqlarının çox olması idi. Beləliklə, dini hərc-mərclik və dövrün siyasi vəziyyəti ərəb işğalından sonra əhalinin kütləvi şəkildə islam dinini qəbul etməsinə səbəb oldu.

Xristianlıq Albaniyanın etno-mədəni irsində çox mühüm mərhələ təşkil etmiş, bütövlükdə Azərbaycanın maddi və mənəvi həyatında dərin iz buraxmışdır. Ölkəmizin bütün ərazisində rast gəlinən və qiymətli mədəni irs kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən qorunan xristian məbədləri deyilənlərə bariz nümunədir. Bu abidələrin bir qismi hələ ötən əsrin II yarısında tədqiq edilmiş, bəzilərinə isə bərpa və konservasiya işləri aparılmışdır. Təəssüf ki, Qarabağın 30 ilə yaxın işğal altında olması bu bölgədə abidələrin mühüm bir hissəsinin dağılmasına və məqsədyönlü şəkildə məhv edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Alban tarixçisi Kalankatuklu Musa öz əsərində alban cəmiyyətinin müqəddəs xaça olan münasibətini dəfələrlə nəzərə çatdırmışdır. Məsələn, o yazır: “keşiş Yakov, naharar [Tsiri şəhərinin hakimi. – T.Ə.] Xoçkorik və iki gənc oğlan xaç çevirərək kilsə tərəfə getdilər. Onlar üzərində xaç olan qapıya yaxınlaşıb ibadətə durdular. Diz çökərək xaça baş əydilər. Ayağa duranda kilsənin içində valehedici parlaq işıq gördülər”. Yaxud: “Müqəddəs cəsədlər olan yerədək çar və arvadı piyada gedirdilər, onların arxasınca xadimlər gedirdilər və bunların hamısını İsa Xaçı, buxur və çoxlu gül-çiçəklə hesabsız adam müşaiyət edirdi..., çar haraya gedirsə də o, həmişə özüylə müqəddəslərin cəsədlərini aparırdı. Onlar üçün gözəl təxti-rəvan düzəltdirib al-əlvan parça və kətana sarıtdırır və üzərinə qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş xaç asdırırdı. Bu xaçın üzərinə çar Vaçaqanın adı həkk olunmuşdu [Kalankatuklu, 2006, I, 26].

Bir çox ölkələr kimi, Albaniyada da hələ xristianlıqdan əvvəl xaç od, günəş, əbədi həyat simvolu kimi müqəddəs işarə olmuşdur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, xristianlığın erkən çağlarında xaç bu dinin simvolu deyildi və ilk xristianlar xaça sitayiş etmir, əksinə ona əzabverici

bir edam aləti kimi nifrət bəsləyirdilər. Onların gözündə xaç İsa Məsihə inanmayan bütperəstlərin işarəsi idi. Yalnız IV əsrdən sonra xristianlar arasında xaça səmavi xilaskarın simvolu kimi sitayiş meydana gəlməyə başladı.

Şəkil 12. Üzərində xaç təsviri qazılmış daş (Mingaçevir)

Şəkil 13. Məbəd divarına həkk edilmiş xaç təsviri (Ağdam r-nu, Govurqala)

Şəkil 14. Xaçdaşı üzərində təsvir (Tərtər r-nu, Sığnaq yaşayış yeri)

Erkən alban xristian xaçları öz formasına görə xristianlığa qədərki qədim xaçlardan fərqlənirdi. Onlar bərabər qollu dördbucaq formaya malik idilər. Lakin daş üzərində həkk olunan xaçların qolları uca yaxınlaşıdıqca enlənirdi. Metaldan düzəldilən, daş lövhə üzərində qazılan, katakombə qəbirlərinin divarlarına, ayrı-ayrı məişət əşyalarının üzərinə çəkilən erkən xristian xaçlarına da rast gəlinmişdir. R.Göyüşov alban abidələrindən məlum olan xaçları bir-birindən fərqlənən üç əsas qrupa ayırır: 1) qolları eyni ölçülü xaçlar; 2) uzunsov və ucları qoşa yumaqla tamamlanan xaçlar; 3) qollarının ucunda üç ləçək olan xaçlar. Bu qruplara daxil olan xaçları dövr baxımından bir-birindən ayırmağa səy göstərilərsə də nəticə əldə edilməmişdir. Başqa sözlə, müxtəlif növ xaç nümunələri eyni dövrdə hazırlanmışdır [Göyüşov, 1986, s.101-102].

Şəkil 15. Xudavəng monastır kompleksi

Şəkil 16. Xaçın tipli qoşa xaçdaşı. Xudavəng monastırı

Şəkil 17. Hörmə naxışlı alban xaçdaşı. XVII əsr
(Gədəbəy r-nu, Böyük Qaramurad kəndi)

Şəkil 18. Gəncəsər monastrında alban xaçdaşı. XIII əsr
(Xaçın knyazı I Böyük Həsənin şərəfinə)

VI–VII əsrlərdən başlayaraq, sadə bərabərqanadlı xaçlarla yanaşı, onların yeni növləri də meydana gəlir. Bu, qanadlarının ucunda qoşa dairə – yumağ olan xaçlardır. Bəzən də eyni daşın üzərində IX əsrdən sonra ən geniş yayılmış üçlächəkli xaçlarla bərabər başqa növ xaçlara da rast gəlinir. R.Göyüşov xüsusi olaraq vurğulayır ki, Albaniyada erkən xristian stelalarında xaçdan başqa hər hansı təsvir yoxdur, onların üzərində naxış və yazı da yoxdur [Göyüşov, 1986, s.102].

XX əsrin ortalarında Mingəçevir qazıntıları zamanı burada Erkən Orta əsrlərə aid xristian məbədləri də tədqiq edilmiş, müxtəlif daş və metal əşyalar tapılmışdır. Onların bir hissəsini xaçlar təşkil edir. Xaçlar yalnız IV məbəddən (döşəmə və mehrab hissədən) aşkar olunmuşdur. I–III məbədlərdə isə xaçlara təsadüf edilməmişdir. Abidəni tədqiq etmiş R.M.Vahidov bunu onunla izah edir ki, IV məbəd yanğın nəticəsində qəflətən məhv olduğundan bütün məbəd avadanlığı öz yerində qalmışdır [Vahidov, 1961, s.105]. Bu məbəddən əldə olunan 30-dan artıq xaçın yalnız biri tuncdandır (Şəkil 11). Onun uzunluğu aşağı tərəfdə ağaca taxılmaq üçün sivri ucu ilə birlikdə 13 sm-dir, yan qanadlarının uzunluğu 4 sm, yuxarı qanadı 5 sm, aşağı qanadı isə 7 sm-dir. Qanadların hər biri şarşəkilli qoşa çıxıntılarla qurtarır. Çıxıntıların hər birinin üzərinə qabarıq tunc düymələr yapışdırılmışdır. Qanadların kəsişdiyi yerdə dairəvi tunc haşiyəyə alınmış şüşə qaş vardır. Məbəddən tapılan dəmir xaçlar isə (Şəkil 10) ölçü və biçimlərinə görə müxtəlifdir: ən kiçik xaç 7 cm, ən böyük xaç isə 35 sm uzunluqdadır. R.M.Vahidov istifadə olunmalarına görə bu xaçları üç qrupa ayırır: a) əldə tutulan xaçlar; b) başqa əşyalara sancılan xaçlar; c) boyundan asılan kiçik xaçlar. Tədqiqatçı daha sonra quruluşuna görə bu xaçları 5 yerə ayırır: a) yan qanadlarında qoşa dairəvi yastı düymələri və qanadların kəsişdiyi yerdə tunc haşiyəyə alınmış şüşə qaşı olan enli xaçlar (Şəkil 10, a); b) yan qanadları çəp yapışdırılmış və uclarında qoşa yastı düymələri olan xaçlar (Şəkil 10, b); c) qanadlarının ucu bir qədər genişlənən və uzun dəstəyi olan sadə xaçlar (Şəkil 10, c); d) qanadların ucunda və dəstəyinə yaxın yerdə sivri çıxıntısı olan enli xaçlar (Şəkil 10, d); e) yuxarı qanadında boyundan asmaq üçün deşiyi və qanadlarının kəsişdiyi yerdə tunc haşiyəyə alınmış şüşə qaşı olan kiçik xaçlar (Şəkil 10, e) [Vahidov, 1961, s.105-106].

Təsvir olunan xaçlardan əlavə Mingəçevirdən üzərində qazıma üsulu ilə xaç təsvir olunmuş boz rəngli dairəvi daş parçası da tapılmışdır (Şəkil 12). Onun getdikcə genişlənən qanadları bərabər ölçüdə olub ucları üçbucaq şəklində iki sivri ilə qurtarır. Xaçın qanadları arasında isə müxtəlif naməlum işarələr qazılmışdır [Vahidov, 1961, s.106-107].

Mingəçevir xaçlarının əsas hissəsini qanadlarının ucunda qoşa düyməsi olan xaçlar təşkil edir. Sonralar bu dairəvi düymələri tədricən yarpaq şəkli əvəz etmişdir. Eyni məbəddən tapılan Mingəçevir xaçlarını dövr baxımından fərqləndirmək mümkün deyil. Bununla belə, tədqiq edilən məbədin dövrünə və stratifikasiyasına əsasən həm qanadlarının ucunda qoşa dairəvi çıxıntı olan xaçların, həm də qanadlarında çıxıntı olmayan sadə xaçların IX əsrə qədər mövcud olduğunu söyləmək olar. Onu da qeyd edək ki, qollarının uzunluğa bərabər olan ilk xaçlardan fərqli olaraq, XII–XIII əsrlərdən etibarən aşağı qanad xeyli uzanmağa başlayır.

Mingəçevir xaçlarını araşdıran R.M.Vahidov belə qənatə gəlmişdir ki, qanadlarında düymə olub-olmamasından və qanadlarının bir-birinə olan nisbətindən asılı olmayaraq, IX əsrə qədər Mingəçevirdə həmin xaçların bütün növləri mövcud olmuşdur [Vahidov, 1961, s.10].

Govurqala məbədinin tədqiqi alban xristian abidələrinin öyrənilməsi istiqamətində çox mühüm rol oynamışdır. Ağdam rayonunun Boyəhmədli kəndi ərazisində yerləşən Gövurqala Erkən Orta əsrlərə aid şəhər tipli ən möhtəşəm yaşayış məskənlərindən biridir. Qazıntılar nəticəsində burada III–IV əsrlərdən başlayaraq X–XI yüzilliyə qədər yaşayışı özündə əks etdirən 4 m qalınlığında mədəni təbəqə üzə çıxarılmışdır. Ağ daşdan inşa edilmiş xristian məbədi isə Govurqala memarlığını xarakterizə etmək üçün ən yaxşı nümunədir. Tədqiqatçılar məbədin dörd qapısının olduğunu aşkar etmişlər; döşəmə hamar yonulmuş daşlarla örtülmüşdür. Məbəddə daş sənduqə qəbir aşkar edilmişdir. Sənduqənin qapağı üzərindəki yazıdan aydın olmuşdur ki, burada Alban hökmdarı Hamamanın qardaşı dəfn edilmişdir [Göyüşov, 1986, s.118].

1958-ci ildən R.M.Vahidovun rəhbərliyi ilə Govurqalada ardıcıl arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Bu zaman abidə yerləşən təpənin qərb yamacında VIII–X əsrlərə aid edilən möhtəşəm xristian alban məbədinin qalıqları aşkar olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, məbəd bir nefli olub, şərq hissəsi mehrəblə qurtaran böyük ibadət otağından və yardımçı otaqdan ibarətdir. Kiçik otağın qərb divarının xarici üzünü təşkil edən daşlardan birinin üzərində qazıma üsulu ilə xaç təsviri həkk edilmişdir (Şəkil 13). Üçbucaqşəkilli dörd bərabər qanadı olan bu xaç diametri 60 sm olan medalyon içərisində yerləşdirilmişdir. Qanadların hər birinin daxilində kiçik dairəciklər vardır ki, bunlar da öz növbəsində xaçın mərkəzində yerləşən dairəciklə düz xətlərlə birləşdirilmişdir. Xaçı əhatə edən medalyon arası çəp xətlərlə bəzədilmiş iki konsentrik dairədən ibarətdir. Xaç böyük ustalıqla düzəldilmiş, hər bir detalında simmetriya gözlənilmişdir [Vahidov, 1965, s.173-174].

Govurqalanın daşdan olan tapıntıları arasında başlıca yeri xaçlar tutur. Onlardan bəzisi bütöv daşlardan düzəldilmiş, bəziləri isə daş lövhələr üzərində qazıma üsulu ilə hazırlanmışdır. Sonuncuların bir qayda olaraq (R.B.Göyüşovun da dediyi kimi) uclara doğru genişlənən dörd bərabər qanadı vardır. İri xaçlarda isə aşağı qanad nisbətən uzun olub dəstək funksiyasını yerinə yetirmişdir.

M.C.Xəlilov digər tədqiqatçıların (R.M.Vahidov, R.B.Göyüşov və b.) bütün təsnifatlarını və məlum xaç formalarını nəzərdən keçirərək alban xaçlarına dair öz təsnifatını irəli sürmüş, onları aşağıdakı qruplara ayırmışdır: 1) qolları eyni ölçülü xaçlar; 2) uclarında qoşa dairəvi düyməciklər olan xaçlar; 3) yuxarı və yan qolları dairəvi qoşa düyməciklərlə tamamlanan xaçlar; 4) yan qolları əyri olan xaçlar; 5) aşağı qolu digərlərindən uzun, ucları düz olan xaçlar; 6) aşağı qolunda köndələn köbər olan xaçlar;

7) çiçəklənən xaçlar, yəni qollarının uclarında üç və daha çox bitki ləçəyinə rast gəlinən xaçlar. Tədqiqatçı göstərilən xaç tiplərinin hər biri haqqında qısa məlumat verdikdən sonra belə nəticəyə gəlir ki, Albaniyanın xristian abidələrində qeydə alınmış müxtəlif tipli xaçların analoqlarına xristian aləminin digər bölgələrində də təsadüf olunması hələlik yalnız alban xristian mədəniyyəti üçün xarakterik olan xaç formasını müəyyənləşdirməyə imkan vermir [Xəlilov, 2011, s.210-212].

Onu da əlavə edək ki, xristian məbədlərinin əsas avadanlıqları sırasına daxil olan və dini səciyyə daşıyan buxurdanların, şamdanların, xüsusilə V–VIII əsrlərə aid üzük-möhürlərin üzərində də xaç təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir.

Erkən Orta əsrlərdə Albaniyada Bizans xaçlarına bənzər xaçların yayılması səbəsiz deyildi. VII–VIII əsrlərdə Bizans kilsəsi ilə Erməni qriqoryan kilsəsi arasında (monofizitlərlə diofizitlər arasında) qızğın mübarizə gedirdi. Erməni kilsə xadimləri Xilafətin Bizans imperiyasına qarşı düşmən mövqeyindən istifadə edərək, Bizans kilsəsinin ehkamlarına tərəfdar çıxan və onları təbliğ edən Alban kilsəsini asılı vəziyyətə salmaq və Albaniya əhalisi arasında qriqoryan təriqətini yaymaq istəyirdilər. Bu məqsədlə erməni katalikosu İlyanın xəlifə Əbdülməlikə yazdığı məktubda, alban katalikosu Nerses Bakur tərəfindən Bizans kilsəsi və imperiyası xeyrinə təbliğat aparıldığı göstərilirdi. Fitnəkarlıq məqsədilə yazılan bu məktubdan qəzəblənən Əbdülməlik 704-cü ildə Alban kilsəsinin Erməni kilsəsinə tabe edilməsi, kilsələrdə dini ayinlərin erməni dilində aparılması və katalikos Nerses Bakurun edam edilməsi və s. haqqında göstəriş vermişdi. Beləliklə, alban əlifbası ilə yazılmış və başqa dillərdən tərcümə olunmuş dini kitablar məhv edilmiş, erməni dili və əlifbası yayılmağa başlamışdır [Vahidov, 1965, s.178]. Ərəb xilafətinin zəifləməsindən sonra IX əsrin ortalarından – XIX əsrin əvvəllərinə kimi Alban katalikosluğu Qarabağ və Zəngəzur (Syunik) ərazisində yenidən müstəqil konfessional fəaliyyətini həyata keçirməyə başladı. Burada alban dili və yazısından XIV əsrə qədər istifadə olunmuşdur [Мирный, 1956, c.72-82], Ehtimal ki, erməni dili alban və erməni ruhanilər arasında konfessional dialoqun dilinə çevirmişdir. Bəlkə bu səbəblərdən alban xristian abidələrində epigrafiyada erməni əlifbası və dili tətbiq edilmişdir.

Albaniyada xristianlığın yayılması ilə əlaqədar yeni meydana gələn abidələrin mühüm qrupunu xaçdaşları təşkil edir. Bir qayda olaraq, bu daşların üzərində xaç, eləcə də dini və məişət təsvirləri həkk olunurdu. Fikrimizcə, həm “xaçdaş”, həm də “xaçkar” ifadələri eyni – “haça daş” mənasını verir. İki ağacın (payanın) və ya daşın haça şəklində çarpazlaşması haça (xaç) təsviri yaradır. İsa Məsihin çarmıxa çəkildiyi payalar da haça şəklində idi. Qədim Albaniya ərazisindəki pirlərdən geniş bəhs edən Z.İ.Yampolski isə qeyd edir ki, xaçdaşlar pir, ziyarətgah adlanırdı [Ямпольский, 1962, c.32].

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən (Ağdam, Tərtər, Ağstafa və b. rayonlardan) Orta əsrlərə aid xeyli xaçdaşı tapılsa da, bu abidələrin tədqiqinə ayrıca əsər həsr olunmamışdır. Təkcə Tərtər rayonunun Canyataq kəndi ərazisindəki Sığnaq yaşayış yerindən 14 ədəd xaçdaşına rast gəlinmişdir. Onlardan biri əhəngdaşından hazırlanmış və onun üzərinə dini və məişət məzmunlu təsvirlər çəkilmişdir. Daşın kənarlarına ikiqat hörmə naxış vurulmuş, mərkəzi hissədə isə iki kişi, bir qadın, quş, xaç və iki həndəsi fiqur təsvir olunmuşdur (Şəkil 14). Abidəni tədqiq etmiş R.B.Göyüşov bu xaçdaşını Erkən Orta əsrlərin sonuna – VIII–IX əsrlərə aid etmişdir [Göyüşov, 1968, s.42-43].

Z.İ.Yampolski tərəfindən Ağdam rayonu ərazisində Şahbulaq adlı yerdə tədqiq olunan VIII əsrə aid Beşikdaş alban məbədinin yanında tapılan xaçdaşın kənarları da hörmə naxışla bəzədilmişdir. Bundan başqa daşın üzərinə xaç və alban hərflərinin olması güman edilən dörd arxaik işarə də həkk edilmişdir [Ямпольский, 1960, c.246-250].

Alban xaç daşlarında xaç obrazı adətdən dərinlik və hündürlük üzrə ümumi, çoxpilləli bədii traktovkada əriyib itən bir neçə – 2, 4, 6 kiçik xaçlara xırdalanaraq sanki bəzək tərtibatına qarışır. Bu xaçlar öz həllin görə xristianlıqdan əvvəlki həyat ağaclarının təsvirlərinə yaxınlaşır. Xaçdaşlarda xaç əsas deyil, əksinə stelanın tam bitkin bədii həll olunmuş obrazıdır. Erməni xaçkarlarında isə əksinə, simvolik və bədii traktovkanın əsasında bütün kompozisiyanın və bəzək tərtibatının təbə olduğu xaç təsviri durur [Ахундов, 1986, c.238]. D.A.Axundovun daha sonra qeyd etdiyi kimi, əgər xaçın adətən çatmatağı tagçada, bir növ stilizə olunmuş müsəlman mehrabında yerləşdiyini, onun yuxarisində və aşağısında tamamilə büt-pərəstliyə məxsus mövzuda təsvirlərin olduğunu nəzərə alsaq xaçdaşların xaçkarlardan əsas fərqi aydınlaşmış olar. Xaçkarların obrazı həmişə birmənalı olaraq xristian dininin bədii kanonlarına təbə olurdu [Ахундов, 1986, c.239].

Mütəxəssislər alban xaç daşlarını bədii tərtibatı və özünəməxsus təsvir xüsusiyyətlərinə görə 4 qrupa bölürlər: Xaçın, Arsaq, Cuğa, Yenivəng xaçdaşları. D.A.Axundovun bu məqalədə istinad etdiyimiz əsərində həmin qrupların hər biri haqqında ətraflı məlumat verilir.

Kəlbəcər rayonundakı Xudavəng və ya Dadivəng monastırı Orta əsr alban memarlığının ən qiymətli abidələrindən hesab olunur (Şəkil 15). IV–V əsrlərdə alban knyazları tərəfindən inşa olunan, XIII əsrdə Xaçın knyazı Həsən Cəlalın əsaslı şəkildə təmir etdirdiyi bu monastır kompleksində dini və dünyəvi səciyyə daşıyan ona yaxın tikili vardır. Kompleksin ən erkən tikililərindən biri VIII–IX əsrlərə aid edilən qədim bazilikadır. Həmin tikili Həvari Faddeyin göstərişi ilə xristianlığı təbliğ etmək üçün gələn, lakin Abqar adlı yerli hakim tərəfindən öldürülən onun şagirdi müqəddəs Dadinin məzarı üzərində inşa edilmişdir. Kompleksə daxil olan və kafedral status daşıyan Arzu xatun kilsəsi isə 1214-cü ildə Xaçın knyazı Vaxtanqın həyat yoldaşı tərəfindən inşa olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Xudavəng məbədi həm də “Dadivəng” adlandırılır. Tanınmış erməni alimi, “Türk dillərinin etimoloji lüğəti” adlı əsərin müəllifi E.V.Sevortyan “dədə”, “dada”, “dadi”, “tata”, “dadak” sözlərinin türk mənşəli olduğunu və “ata”, “baba”, “böyük”, “müqəddəs” mənasını ifadə etdiyini qeyd edir [Севортян, 1980, c.212-213]. Vəng, vank isə alban-xristian məbədlərinə verilən türk mənşəli addır, “kənd”, “oba”, “ev” mənasını verir. Hesab edirik ki, hər iki ad – Xudavəng və Dadivəng eyni mənalıdır: Tanrı evi və ya Müqəddəs ocaq.

Xudavəng monastır kompleksinin zəng qülləsində yanaşı qoyulmuş iki qoşa alban xaçdaşı Xaçın xaçdaşlarının ən gözəl nümunələrindəndir (Şəkil 16). Onlardan bir-birinin üstündə iki dairəvi xonça olan birinci xaç daş olduqca maraqlı quruluşa malikdir. Aşağıdakı böyük xonça yeraltı səltənətin və ya ora girişin rəmzidir. Yuxarıda isə onun içində əlavə dörd kiçik xonça yerləşir. Güman ki, bu göyün dörd cəhətinin rəmzidir və ya planetlərin əbədi hərəkəti ilə hüdudsuz işıq fəzasını təcəssüm etdirir. Onların üstündə həyat ağacı şəklində xaç təsvir olunub.

Arsaq xaçdaşlarının ən maraqlı nümunələrdən biri isə XVII əsrdə Gədəbəy rayonunun Böyük Qaramurad kəndində hazırlanan xaçdaşıdır [Ахундов, 1986, c.345]. Qafqaz Albaniyasının hər yerində qəbul edilən kanonlar çərçivəsində həll olunmuş bu xaçdaşı hələ 1960-cı ildə oğurlanaraq Ermənistanı aparılmış və hazırda da orada Üçmüədzin şəhərində saxlanılır. Xaç daşının ortasında üç dairədən ibarət böyük xonça var. Orta dairə səkkiz hissəyə bölünmüş və həndəsi hörmə şəklində naxışlanmışdır. Xonçanın mərkəzində erkən alban xaçları üçün səciyyəvi olan bərabəryanlı xaç təsvir edilib. Onun da kəsişmə nöqtəsində kiçik dairəvi xonça yerləşir (Şəkil 17). Bütün kompozisiya günəş, işıq və məhsuldarlıq simvolu kimi həll olunmuşdur.

Alban katolikoslarının iqamətgahı olmuş Gəncəsər monastırının içərisində də iki xaçdaş vardır. Onlardan biri Alban Xaçın knyazlığının hökmdarı Vaxtanq və Xorışə xatunun oğlu Həsən Cəlalə həsr olunmuşdur [Ахундов, 1986, c.244-245]. Burada, yeraltı səltənətə simvolik girişdən yuxarıda mərkəzində günəş rəmzi – xaç olan dairəvi xonça təsvir olunub. Bu rəmzdən həyat ağacı – xaç yüksəlir, onun üstündə üç, yanlarında bir neçə kiçik xaçlar – müdrilik və idrak ağacları yerləşir. Stela üç tərəfdən dekorativ haşiyəyə alınıb (Şəkil 18). Gəncəsər xaçdaşları Xudavəng monastır kompleksindəki cüt xaçdaşların mövzusunı təkrar edir.

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Zəngəzurun bir hissəsində Yenivəng tipli xaç daşları yayılmışdır. Bu tipin ən qədim xaçdaşı Basarkeçər şəhərinin yaxınlığındakı Böyük Məzrə kəndindədir. Həmin böyük xaçdaş 881-ci ildə alban knyazı Qriqor Nerinin qəbri üstündə qoyulmuşdur. Onun obrazının dini-simvolik və bədii həllinin əsasını pilləli dağ təşkil edir, ondan həyat

ağacı – xaç yüksəlir: həmin dağdan xaçın aşağı gövdəsini haşıyələyən stilizə olunmuş iki əncir yarpağı qalxır. Xaçın ortasında günəş simvolu – iki dairədən ibarət xonça və ya ən müqəddəs mərkəz yerləşir [Ахундов, 1986, с.248-249].

Xristianlıq təkcə Albaniyada dövlət dini olduğu dövrdə (IV–VIII əsrin əvvəli) deyil, həm də sonrakı bütün orta yüzilliklərdə də Azərbaycan xalqının inanclar sistemində müəyyən rol oynamışdır. Bunu Orta əsrlər boyu inşa olunan, bərpa işləri aparılan ənənəvi məbə

dikililəri də təsdiq edir. Xaç simvolları olan işarələr və xaçdaşları bu məbədlərin ayrılmaz komponentlərini təşkil edirdi. Yuxarıda göstərilən nümunələrdən bir daha aydın olur ki, Albaniyada erkən xristianlıq incəsənətinin inkişafı özəl xüsusiyyətlərə malik idi. Belə ki, alban xaçları xristianlıqdan əvvəlki inanc və ayinlərin əlamətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Bu xaçların bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, nur və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Cəfərov H. Qədim Qarabağ. Bakı: Elm, 2020, 528 s.
2. Əliyev V. Gəmiqaya. Bakı: "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2005, 148 s.
3. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: İşıq, 1986, 186 s.
4. Göyüşov R.B. Sığnaq yaşayış yerindən aşkar edilmiş məişət təsvirli xaç daş //Azərbaycan EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1968, №4, s.38-43.
5. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: "Xəzər Universiteti", 2011, 344 s.
6. Kalankatuklu Musa. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 269 s.
7. Müseyibli N.Ə. Azərbaycanın qayaüstü işarə və damğaları (Qobustan və Gəmiqaya materiallarının əsasında): Tarix elmləri namizədi diss. avtoreferatı. Bakı, 1998, 31 s.
8. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320 s.
9. Vahidov R.M. Govurqalada arxeoloji qazıntılar / AMM, VI c., Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, 1965, s.167-182.
10. Vahidov R.M. Mingəçevir III–VIII əsrlərdə. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1961, 180 s. illüst. ilə.
11. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронзы на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 315 с.
12. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
13. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании (по данным археологии и письменных источников). Баку: Элм, 1984, 192 с.
14. Джафарзаде И.М. Гобустан: Наскальные изображения. Баку: Элм, 1973, 347 с.
15. Мирный С.М. "La Flor des estoires de la Terre d'Orient" Гайтона как историко-географический источник по Востоку и по истории монголов // "Советское востоковедение", 1956, №5, с.72-82.
16. Нейхардт А.А. Происхождение креста. М.: «Советская Россия», 1975, 56 с.
17. Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // «Советская археология», 1965, №1, с.24-47.
18. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: «Наука», 1980, 390 с.
19. Успенский Б.А. Крест и круг: Из истории христианской символики. Москва: Языки славянских культур, 2006, 488 с.
20. Энеолит СССР. М.: «Наука», 1982, 359 с.
21. Ямпольский З.И. Древняя Албания. III–I вв. до н.э. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, 389 с.
22. Ямпольский З.И. Памятники Кавказской Албании на горе Бешидаг // «Советская археология», 1960, №2, с.246-250.

Əsədov Vəqif

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
 “Arxeoloji xidmət və yeni tikinti sahələrinin arxeoloji tədqiqi” şöbəsinin
 aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ağalarzadə Anar

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
 “Etnoarxeologiya” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
 tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ANTİK DÖVRƏ AİD BİR QRUP KÜP QƏBİRLƏRİ HAQQINDA

Şəkil 1. 5 Nöli küp qəbir (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 2. 6 Nöli küp qəbir (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 3. 10 Nöli küp qəbir (Bəyimşarov nekropolu)

Arxeoloji qazıntılarla müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Qafqaz Albaniyasında əsas qəbir tiplərindən biri küp qəbirləri olmuşdur. Bu qəbirlər alban əhalisinin dəfn adətlərində min ildən artıq uzun bir müddətdə əsaslı yer tutmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Cənubi Qafqazda küp qəbirlərinin geniş yayıldığı bir regiondur. Belə ki, Cənubi Qafqazda indiyədək aşkar olunmuş bu tip qəbirlər sayca ən çox Azərbaycan ərazisindən tapılmışdır.

Bu məqalədə də Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri (CQBK) dəhlizində aşkar edilmiş Bəyimşarov və Ramal küp qəbirlərindən bəhs olunur.

Bəyimşarov küp qəbirləri nekropolu Tərtər rayonunun Bəyimşarov kəndi ərazisində, CQBK qaz boru kəməri dəhlizinin 206-cı km-də aşkar edilmişdir. Burada torpağın üst qatı sıyrıldığı zaman bir neçə təsərrüfat küpü üzə çıxmışdır. Təəssüf ki, aparılan torpaq işləri nəticəsində bu küplər zədələnmiş, dağıntıya məruz qalmışdır. Burada üzə çıxmış küp qəbirlərinin işlənməsi ilə paralel olaraq, torpaq qatı hamarlanmış və 52 m uzunluğunda sahə yer səviyyəsindən 50 sm dərinliyədək qazılmışdır. Bu zaman əlavə olaraq daha bir neçə küp qəbri aşkarlanmışdır.

Bəyimşarov nekropolunda ümumilikdə 11 küp qəbir qazılaraq tədqiq olunub. Qəbirlər yer səviyyəsindən 30-50 sm dərinlikdən üzə çıxıblar. Bunlardan üçü tam dağıdılmış vəziyyətdə olub (qəbir № 2, 4, 9), qalan yeddi qəbirin dəfn küpləri və küp ətrafına düzülmüş avadanlığın çox hissəsinin ağırlıq nəticəsində zədələnməsinə baxmayaraq nisbətən yaxşı saxlanmışdılar. Bəyimşarov nekropolunda aşkar olunmuş dəfn küpləri əsasən şişman gövdəli və dar oturacaqlıdılar. Küplərin yana qatlanan ağır kənarları çox vaxt çərtmə naxışlarla bəzədilmişdir. Digər dəfn küplərindən öz formasına görə də fərqlənən 10 Nöli dəfn küpü uzunsov gövdəli olub 2 enli lentvari qulpa malik idi. 3 Nöli qəbir istisna olmaqla bütün dəfn küplərinin ətrafına ənənəvi olaraq iri və orta həcmli qablar düzülmüşdür. 8 Nöli qəbirdə dəfn zamanı hətta iri təsərrüfat küpləri qoyulmuşdu ki, bu da küp qəbirləri üçün xarakterik olmayıb nadir hal sayıla bilər. Salamat qalmış bütün dəfn

küplərinin içərisində insan skeletlərinə və avadanlığa rast gəlinmişdir. Qəbirlərdə kişi və qadına məxsus skeletlər, 3 sayılı qəbirdə isə körpə uşaq skeleti aşkar edilib. Avadanlıq kiçik həcmli saxsı qablardan, tunc bəzək əşyalarından və dəmirdən hazırlanmış əmək alətlərindən ibarət idi. Təəssüf ki, rütubətin təsirindən qəbirdəki skelet və avadanlığın müəyyən hissəsi çürüntüyə məruz qalmışdır. 10 Nöli qəbirin dəfn küpünün oturacaq tərəfində insan skeletindən əlavə qaban skeletinə də rast gəlinmişdir.

Bir çox hallarda küp qəbri nekropollarında qəbirlərin (dəfn küplərinin) istiqamətlənməsində nizamsızlıq, pərakəndəlik izlənilir. Bəyimşarov nekropolunda da biz bu xüsusiyyəti müşahidə edə bilirik. Nekropoldan aşkar edilmiş dəfn küpləri şimal-şərq-cənub-qərb, qərb-şərq və şimal-qərb-cənub-şərq istiqamətində idilər. Dəfn küpünün içərisindəki skeletlərin də istiqaməti küpün istiqamətinə müvafiq idi (başları küpün ağzı, ayaqları isə oturacaq tərəfdə). Küplərdəki bütün ölümlər sağ yanları üstə sıx və ya yarıbükülü vəziyyətdə qoyulmuşdular. Dəfn küplərinin ətrafına iri həcmli qablar düzülmüşdü. Dəfn küplərinin içərisinə də nisbətən kiçik həcmli saxsı qablar, bəzək əşyaları və s. qoyulmuşdur. Dəfn küpü ətrafına düzülmüş qabların əksəriyyətinin içərisində qida qalıqları izlənilirdi. 6 Nöli dəfn küpünün ağzı ikiqulplu iri qapaq ilə örtülmüşdü. Analoji hala Yəldili küp qəbirləri nekropolunda da rast gəlinib [Əsədov, 2006, s.120-125].

Zəngin avadanlığa malik olan Bəyimşarov küp qəbirlərinin qazıntıları zamanı çoxsaylı saxsı materiallar əldə edilmişdir. Bunlar əksər qəbirlərin ətrafına düzülmüş iri həcmli saxsı qablardan və dəfn küpünün içərisinə qoyulmuş kiçik həcmli qab nümunələrindən ibarət idilər. Saxsı qablar bir qayda olaraq açıq çəhrayı və boz rəngdədirlər. Bəzən qara və qonur rəngli qablara da rast gəlinmişdir. Onların bir qisminin üstü ağımtıl və sarımtıl rəngdə anqoblanmışdır. Gili qum qatışıqlı və ya təmizdir. Qabların əksəriyyəti dulus çarxı tətbiq edilmədən əldə hazırlansa da onlar çox keyfiyyətli, yüksək bədii zövqlə hazırlanmış və yaxşı bişirilmişlər. Qeyd edək ki, öyrənilən dövrdə antik dünya ilə yaranmış əlaqələrin təsiri altında Qafqaz Albaniyasının şəhərlərində bişmiş kərpiclərdən istifadə etməyə, antik tipli dam kirəmitləri hazırlamağa, yunan sikkələrini təqlid edən pullar zərb etməyə, antik tipli gil qablar hazırlamağa başlamışdılar [Кругликова, 1984]. Çox güman ki, Bəyimşarov nekropolunun dəfn adətində istifadə edilmiş qablar nekropolun aid olduğu yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşən böyük bir şəhərin (ola bilsin ki, Samunis şəhərinin) sənətkarlıq məhsuludurlar. Məsələn, Mingəçevirin çoxsaylı həmdövr sobalarının varlığı, buranın Qafqaz Albaniyasında dulus istehsalının mərkəzlərindən birinin olmasının göstəricisidir [Ионе, 1951, с.32-33].

Şəkil 4. Ağzı laçəkli küpə (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 5. Lüləkli küpə (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 6. Matra (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 7. Təkayaqlı vaza (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 8. Ağzi novçalı dopu (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 9. Şışman gövdəli dopu (Bəyimşarov nekropolu)

Şəkil 10. Tunc gərdənlik (Bəyimşarov nekropolu)

Qazıntı sahəsindən tapılmış saxsı qablar texniki-tipoloji baxımından qonşu Yevlax rayonunda tədqiq edilmiş Səmədabad və Yəldili materiallarından az fərqlənir. Bu materialları tipoloji xüsusiyyətləri əsasında e.ə. II–I əsrlərə aid edə bilərik. Qazıntılar zamanı qeydə alınmış yüzlərlə maddi mədəniyyət nümunələri içərisində əhəmiyyətli yeri saxsı qablar və onların fragmentləri tutur. Təyinatına görə küpə, kasa, lüleyin, xeyrə, bardaq, dopu, dolça, vaza, nehrə, matra, qapaq və s. kimi gil qabları əks etdirən artefaktlar mənsub olduğu dövrün sakinlərinin mətbəx-məişət mədəniyyətinin göstəricisidir. Əksər hissəsi böyük ustalıqla və keyfiyyətli hazırlanmış bu qablar içərisində əsasən küpə, kasa və dopu tipli qablar xüsusən seçilir. Üzərləri yapma və cızma naxışlarla bəzədilmiş, ağzları dəyirmi, ləçəkli və novçalı olan Yaloylutəpə mədəniyyəti tipli bu qablar, onları əsasən əldə hazırlamış ustaların yüksək bədii zövqündən xəbər verir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən sayda metal məmulatları da tapılmışdır. Tuncdan hazırlanmış bəzək əşyaları qolbaqlardan, bir gərdənlikdən, üzüklərdən, sırğadan, düymədən, halqalardan və müxtəlif dəmir

məmulatlarından ibarətdir. Dəmir məmulatlar xəncər tiyəsinin və dəstəyinin, bıçaq tiyəsinin və məmulatlarının fragmentləri, mil, biz, mıxçalar və oraq ilə təmsil olunmuşlar. Qazıntılar zamanı 3 Nəli qəbirdən 2 ədəd əqiq muncuq, müəyyən qədər sümükdən hazırlanmış bəzək əşyalarına da təsadüf olunmuşdur. 6 sayılı qəbirdə isə boz rəngli tuf daşından hazırlanmış dən daşının yarı hissəsi aşkar edilib.

Bəyimşarov nekropolunda arxeoloji qazıntılar zamanı həm qəbir kameralarında, həm də qabların içərisində xırda buynuzlu heyvanlara aid sümüklər aşkar edilmişdir. Antik dövrdə və daha əvvəlki mərhələlərdə dəfn zamanı qəbirlərə ət parçalarının və bütöv heyvan cəmdəklərinin qoyulması adi hal idi.

Bəyimşarov küp qəbirlərinin tədqiqi göstərdi ki, bu nekropolda da dəfn zamanı küp qəbirlərində dəfn adətinin bütün ənənələrinə tam əməl olunmuşdur (dəfn küpünün ətrafına və içərisinə avadanlığın yerləşdirilməsi, qabların içərisinə yemək və içkilərin qoyulması, od qalanması və s.). Ehtimal edilir ki, dəfn zamanı yanan od şər qüvvələrin qovulmasına xidmət etməli imiş [Qaziyev, 1953, s.9].

Abidənin ərazisinə səpələnmiş antik dövr keramika nümunələri kəmərdəhlizindən kənarda da müşahidə edilirdi. Yerüstü materialların daha çox yayıldığı sahə 100 m-dən artıq məsafəni təşkil edir. Ehtimal ki, nekropoldan çox da uzaq olmayan bir yerdə, burada dəfn edilən insanların yaşadığı məskən də yerləşmişdir. Abidənin topoqrafiyasının bəzi elementləri, eləcə də yerüstü materiallar antik dövr yaşayış yerinin xüsusiyyətlərini müəyyənəlməyə əsas verir və qazıntı aparılan sahə yaşayış yerinin qəbristanlığını əhatə etmişdir.

2016-cı ilin sentyabr ayında CQBK xəttinin 169.630-cu km-də, Ucar rayonunun Ramal kəndinin ətrafında da küp qəbirlər aşkar edilmiş və orada maddi-mədəni qalıqlar tapılmışdır. Abidə, rayonun Ramal kəndinin təxminən 200 metrliyində, Bakı-Qazax yolunun sol tərəfində yerləşir. Abidə hər tərəfdən şoran torpaqlarla əhatə olunub [Ağalarzadə, 2016, s.2].

Ramal küp qəbri şimal–şərq–cənub–qərb istiqamətində yerləşir və böyük ölçülü dəfn küpündən ibarətdir (Şəkil 11–12). Dəfn küpü xırda qumla qarışdırılmış qırmızı gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Onun ağız hissəsinin kənarı qıf formasındadır və çölə əyilmişdir. Bu hissə bişirilməzdən əvvəl sadə basma ornamentlərlə naxışlanmışdır. Boru dəhlizində aparılan qazıntı işləri zamanı tapılmış küpün ağızdan gövdəsinə qədər olan hissə sındırılmış vəziyyətdə idi. Buna görə də küpün içərisindəki insan skeletinin hansı istiqamətdə və necə basdırıldığı məlum deyildir. Buna baxmayaraq, skeletin çanaq sümüyü və ayağı bütöv şəkildə idi. Küpün hündürlüyü 170 sm, gövdəsinin diametri 110 sm, oturacağının diametri isə 30 sm idi.

Skeletin arxa tərəfində “süzgəc” tipli qab, ayağının yanında isə küpə tipli gil qab olub. Tapıntıların arasında şəffaf qəhvəyi bir obsidian parçasına da rast gəlinib.

“Süzgəc” tipli qabın ağız hissəsi mayenin tökülməsi üçün açıqdır. Mayeni süzmək üçün deşiklər qoyulub, daha sonra mayenin asan tökülməsi üçün isə novça formalı kanallar düzəldilib. Tağşəkilli tutacağı zoomorf formaya malikdir. Tutacaq qabın gövdəsi ilə onun zoomorf hissəsini birləşdirir. Gövdə bikonik formasındadır və üç tərəfdən simmetrik şəkildə qəliblənmiş düymə formalı naxışları vardır. Gövdə yuxarıya doğru kəskin şəkildə daralır, aşağı hissə isə basmaşəkillidir. Qab yaxşı cilalanıb. Ölçüləri: hündürlüyü 15 sm, gövdənin diametri 14 sm, oturacağının diametri 5 sm, eni 13 sm-dir (Şəkil 13).

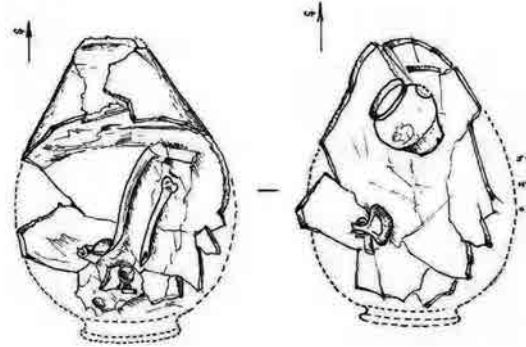
İkincisi qab isə balaca küpə tipli olub qumla qarışdırılmış tünd qəhvəyi gildən hazırlanaraq az bişirilmişdir. Zəif bişirilməsi səbəbindən ovulur. Dar boğazlı olub, şarşəkilli gövdəsi isə yuxarıya doğru kəskin şəkildə daralır. Çiyin hissəsi zəif dalğalı naxışlarla bəzədilmişdir. Bu naxışlar qab bişirilməmişdən öncə hazırlanmışdır. Qabda od izlərinə rast gəlinir. Qabın ölçüləri: ağız hissəsinin diametri 17 sm, boğaz hissəsinin hündürlüyü 5 sm, qabın ümumi hündürlüyü 21 sm, gövdənin diametri 23 sm, oturacağının diametri 12 sm-dir.

Küp qəbirlər e.ə. IV əsrdən – bizim eranın III əsrlərinə qədər Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış tayfaların maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbə sayılır. Küp qəbirlər Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində qeydə alınmışdır. Bu tip qəbirlər Gürcüstan ərazisində 77 məntəqədə aşkar edilmişdir [Нонешвили, 1992, с.11]. Bura Qərbi Gürcüstan (Kolxida) və Şərqi Gürcüstandan (İberiya) aşkar edilmiş qəbirləri daxil etmək olar. Şərqi Gürcüstandan tapılmış küp qəbirləri Azərbaycanın küp qəbirlərinə daha çox oxşarırlar. Gürcüstanda küp qəbirlərinin yayılmasının xronoloji çərçivəsi e.ə. IV əsrin II yarısı və bizim eranın III əsrin sonları hesab edilir [Нонешвили, 1992, с.55]. Belə qəbirlər Göyçə gölünün sahilində və başqa yerlərdə də qeydə alınmışdır [Халилов, 2007, с. 183-186].

E.ə. V–III əsrlərdə Azərbaycanın cənub bölgələrində yaşayan əhali tərəfindən bir dəfn növü kimi qəbul edilən küp qəbirlərində dəfn etmə adəti getdikcə inkişaf etməyə və ölkənin şimal hissəsinə də yayılmağa başlamışdır. Artıq ellinizm dövründə bu dəfn adəti Qafqaz Albaniyasının demək olar ki, bütün ərazisində yayılmış və qeyd edildiyi kimi əhali arasında aparıcı dəfn adətlərindən birinə çevrilmişdir.

Şəkil 11. Qəbrin ümumi görünüşü (Ramal nekropolu)

Şəkil 12. Qəbrin qrafik planı (Ramal nekropolu)

Şəkil 13. Süzgəcli qab (Ramal nekropolu)

Bu zaman o, başqa dəfn adətlərini heç də tamamilə aradan çıxarmamışdır. Küp qəbirlərinin mövcud olduğu uzun bir dövr ərzində başqa qəbir tipləri onunla paralel mövcud olmuş, hətta eyni nekropolda küp qəbirləri ilə qonşuluqda yerləşmişlər. Qeyd edək ki, küp qəbirləri mədəniyyəti daşıyıcıları ilə ölümlərini başqa tip qəbirlərdə dəfn edənlərin dini dünyagörüşündə elə bir böyük fərq olmamışdır. Bunu qəbirlərdəki dəfn avadanlığının qoyuluşu, avadanlığın tərkibi, mərhumların qəbirlərdə uzadılma vəziyyəti və s. timsalında görmək olar. C.Xəlilov Yaloylutəpə mədəniyyətinin bəzi yerli xüsusiyyətlərinə baxmayaraq şimaldan cənubadək bütün Qafqaz Albaniyası ərazisində yayılmasına istinad edərək ayrı-ayrılıqda Yaloylutəpə mədəniyyəti və küp qəbirlərinin mövcud olması fikri ilə razılaşmır və bu mədəniyyətlərin vahid bir mədəniyyət – Albaniya mədəniyyəti adı altında elmi ədəbiyyatda işlədilməsinin tərəfdarıdır [Халилов, 1985, с.160].

Küp qəbirlərinin başqa tip qəbir abidələri ilə sinxron surətdə geniş yayılması və eyni qəbristanlıqda aşkar edilməsi bunların həm dövr etibarı ilə və həm də tutduqları ərazilərə görə Yaloylutəpə abidələri ilə üst-üstə düşməsi onun bu fikrini əsaslandıran elmi faktlardan biridir. İ.A.Babayev də C.Xəlilovun bu fikri ilə tam razılaşır [Бабаев, 1990, с.138-139]. Onun fikrincə, Yaloylutəpə mədəniyyətinin son mərhələsi eramızın III əsrinədək davam edir ki, bu da Şamaxı və Qəbələnin arxeoloji materiallarında çox yaxşı izlənilir. Beləliklə, elmi ədəbiyyatda Yaloylutəpə adlanan bu ümumi alban mədəniyyəti e.ə. IV əsrdən bizim eranın III əsrinədək olan bir dövrü əhatə edir. Bu da küp qəbirlərin Qafqaz Albaniyası ərazisində yayılması və inkişaf etməsi dövrü ilə üst-üstə düşür [Бабаев, 1990, с.141].

Aydındır ki, Qafqaz Albaniyasına aid qəbir abidələri yaşayış yerlərinə nisbətə daha çox tədqiq edilmiş və bu dövrün qəbir tipləri digər tarixi dövrlərin qəbir tiplərindən müxtəlifliyinə və artefaktların zənginliyinə

görə fərqlənirlər. Azərbaycan ərazisində Albaniyanın antik dövr mədəniyyətinə aid yeddi tiptən ibarət yüzlərlə qəbir abidələri arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilmişdir. Q.Qoşqarlı bu qəbirlərin tipoloji, müqayisəli təhlilini aparmış, qəbir abidələrinin Qafqazın arxeologiyasındakı yerini, Azərbaycan xalqının etnogenez tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətini geniş təhlil etmişdir [Гошгарлы, 2012]. Küp qəbirlərin rolunu xüsusilə vurğulayan tədqiqatçı göstərmişdir ki, hətta praktiki olaraq adi küp qəbirlərindən çox sayda və müxtəlif çeşiddə məmulatların tapılması onu göstərir ki, bu küp qəbirlər inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalı olan şəhər tipli yaşayış yerlərinə məxsus olmuş və bu faktın özü isə Albaniyada antik dövrdə iri beynəlxalq ticarət mərkəzlərinin olmasını sübut edir [Гошгарлы, 2006, с.202-203].

Hər iki nekropoldan (Bəyimсаров, Ramal) aşkar edilmiş arxeoloji materialların təhlili, aparılmış analoqiyalar, dəfn adətlərinin müşahidəsi onları e.ə. II–I əsrlər çərçivəsinə aid etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağalarzadə A.M. SCPX boru dəhlizinin 169.500-cü km-dəki Ramal küp qəbirində aparılmış arxeoloji qazıntıların qısa hesabatı. Bakı, 2016, 14 s.
2. Qaziyev S.M. İki küp və iki katakomba qəbri / AMM, III cild, Bakı, 1953, s.9.
3. Əsədov V.A. Yəldili küp qəbirləri // Azərbaycan arxeologiyası, №1-4, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2006, s.120-125.
4. Əsədov V., Ağalarzadə A., Əbdürrəhmanov Ə. Yəldili nekropolunun yeni qəbirləri // Dövlət və din. İctimai fikir toplusu, oktyabr 2015, №10 (39), Bakı, 2015, s.15-29.
5. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV–X əsrlər). Bakı, 2009, 180 s.
6. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 234 с.
7. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
8. Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура / Материальная культура Азербайджана, том II. Баки, 1951, с.31-79.
9. Кругликова И.Т. Античная археология. М.: Высшая школа, 1984, 216 с.
10. Нонешвили А.И. Погребальные обряды народов Закавказья (кувшинные погребения VIII в. до н.э. – VIII в. н.э.). Тбилиси: Мецниереба, 1992, 173 с., илл.
11. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 204 с.
12. Халилов М.Дж. Раннесредневековые кувшинные погребения Азербайджана / Археология, этнография и фольклористика Кавказа. Махачкала, 2007, с.183-186.

Kiriçenko Dmitri*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
"Antropologiya mərkəzi"nin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AZƏRBAYCANIN FİZİKİ ANTROPOLOGİYASININ TARİXİ

Fiziki antropologiya hazırda Azərbaycan xalqının və bu ölkədə məskunlaşmış köklü etnosların etnogenezi ilə əlaqədar mühüm elmi-tarixi fənlərdən biridir. Fiziki antropologiyanın tədris predmetini insanın zaman və məkandakı bioloji əlamətlərinin müxtəlifliyi (dəyişkənliyi) təşkil edir.

Hal-hazırda Azərbaycanda fiziki antropologiyanın iki istiqamətini ayırd etmək mümkündür: antropogenez (insanın mənşəyi) və paleoantropologiyanı (bu terminin izahının geniş anlamında), yəni sümük qalıqları

əsasında qədim əhalinin öyrənilməsinə əhatə edən tarixi antropologiya və Respublikamızın müasir əhalisinin tədqiqi ilə məşğul olan və özündə irq genezisi və morfologiyayı ehtiva edən etnik antropologiya.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan əhalisinin fiziki antropologiyasına dair elmi əsər və ya tədqiqat mövcud deyildi, yalnız antropoloqlar R.F.Erkert, Y.Şantr, İ.İ.Pantyuxov və digərlərinin əsərlərində natamam məlumatlar mövcud idi.

Tarixi antropologiya

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan arxeologiyasının "pioner"lərindən biri olan E.A.Resler Qarabağda son Tunc-Erkən dəmir dövrünə aid qazdığı kurqanlarda tapılmış kəllə sümüklərinin formalarına diqqət yetirərək Xaçınçayın sol sahilində, Dovşanlıda 2 saylı kurqanda tapılmış "a" qəbrindəki gənc adam kəlləsinin dolixosefal tipə aid olduğunu qeyd edir [Кушнарева, 1957, c.142]. Xaçınçayın sol sahilində yerləşən 1 saylı Axmaxi kurqanında əsas dəfn olunmuşun kəllə skeleti dolixosefal tipə, əsas meyidi müşayiət edən digər üç insan kəlləsi isə braxisefal tipə aid idi [Кушнарева, 1957, c.148], 3 saylı Axmaxi kurqanındakı əsas dəfn olunmuşun kəlləsi də dolixosefal tipə, səkkiz müşayiət edən şəxsin kəlləsi isə braxisefal tipə aid idi və üzərlərində zorakı öldürüldüklərindən xəbər verən zədə izləri var idi [Кушнарева, 1957, c.152].

Ehtimal ki, dolixosefal tipə aid kəllələr Kaspi antropoloji tipinə, braxisefal tipə aid kəllələr isə avropoid irqinin cənub qolunun braxikran variantının nümayəndələrinə məxsus idi. Kaspi antropoloji tipi Azərbaycan ərazisində hələ mezolit dövründə (Qobustan) yayılmışdı və ölkəmizin ərazisində günümüzədək bütün tarixi dövrlərdə rast gəlinmişdir. Braxikran variantına gəlinə, bu tip kəllə ilk dəfə Qobustanda aşkarlanmış və mezolit dövrünə aid idi. Daha sonra braxikran tip kəllələr Azərbaycanın Gəncə–Qazax zonasında tunc dövrünə aid məzarlarda aşkarlanmışdır. Azərbaycanın tarixi antropologiyası üzrə ilk tədqiqat A.A.İvanovskinin əsəridir. Əsərdə Gədəbəydəki daş qutularda son Tunc-Erkən dəmir dövrünə aid kəllələrin ilk kraniometrik ölçüləri verilmişdir [Ивановский, 1911].

Bu kəllələr əsasən Kaspi antropoloji tipinə aid idi. A.A.İvanovski həmçinin Qarabulaq kəndindən

(indiki Fizuli ş., Fizuli rayonu) şimalda 5 saylı (91 saylı) kurqanda basdırılmış üç nəfərin kəllə sümüyünün dolixosefal formada olduğunu bildirir [Ивановский, 1911, c.158]. Ehtimal ki, kurqanda basdırılmış insanlar Kaspi antropoloji tipinə aid idi.

Şəkil 1. Qobustanda tapılmış mezolit dövrünə aid kişi kəllələri. 1. Dolixokran kəllə (№ 3);
2. Braxikran kəllə (№ 5)
(Касумова, 1974, c.159, рuc.1-2)

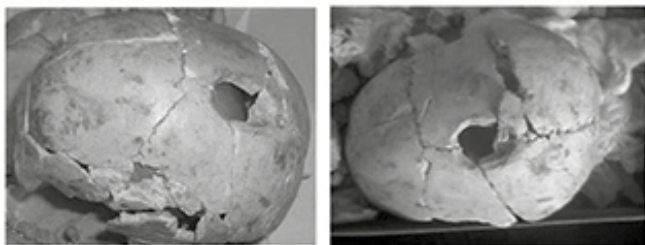
Şəkil 2. 36 saylı "kult" kurqanında aşkarlanmış braxikran kişi kəlləsi. Y.İ.Hummelin qazıntıları. Göygöl rayonu, Gəncəçay vadisi. Son Tunc-Erkən dəmir dövrü. İnsan anatomiyası muzeyi. Azərbaycan Tibb Universiteti (foto müəllifə məxsusdur)

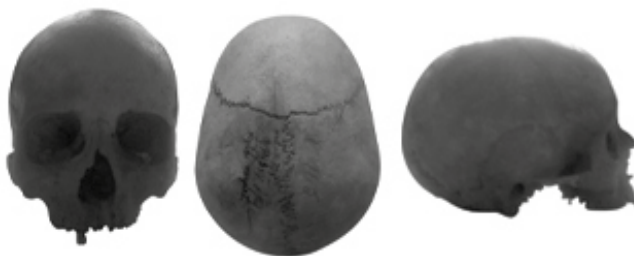
Şəkil 3. Xaçbulaqda tapılmış və üzərində simvolik trepanasiya izləri olan qadın kəlləsi (Гаджиев, Кесаманлы, 1977, с.59, рuc.3)

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikası, Xocavənd rayonu, Azıx mağarasından tapılmış qadın alt çənə fraqmenti (Гусейнов, 2010, с.132 рuc.65)

Şəkil 5. Çalanqatəpədə tapılmış və üzərində trepanasiya izləri olan kəllə (Куриченко, 2017, с.153, рuc.1)

Şəkil 6. Mingəçevirdə küp qəbirdə aşkarlanmış Kaspı antropoloji tipinə məxsus qadın kəlləsi (Куриченко, 2020, с.109, рuc.12)

XX əsrin 30-cu illərində Gəncə-Qazax zonasında Tunc–Dəmir dövrünə aid məzarlarda aşkarlanmış kəllələr haqqında məlumatlara arxeoloq Y.İ.Hummelin əsərlərində rast gəlinir. O, həmçinin dəfn olunmuşlarda kəllə sümüklərinin dolixokran və braxikran formalarını qeyd edir [Гуммель, 1940].

XX əsrin ortalarında Mingəçevir SES-in inşaat zonasındakı geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılardan sonra tunc dövründən orta əsrlərədək müddətə aid çoxsaylı paleoantropoloji material toplanmışdır.

Bu zaman Azərbaycanda antropoloji tədqiqatlarla Azərbaycanın ilk antropoloqu, antropoloq Q.F.Debetsin məktəbini keçmiş t.e.d. R.M.Qasımova məşğul olurdu. R.M.Qasımovanın fəaliyyətinin nəticəsi 1960-cı ildə işıq üzü görmüş “Mingəçevirdə aşkarlanmış kəllələrin antropoloji tədqiqi” adlı monoqrafiya oldu. [Касимова, 1960]. Kitabda Mingəçevirdəki qazıntılar zamanı aşkarlanmış paleoantropoloji material ilk dəfə olaraq xronoloji prinsip üzrə və Azərbaycanın dəfn abidələrinin növləri üzrə ayrılmışdı. R.M.Qasımovanın yekunlarından bu nəticəyə gəlmək olur ki, tədqiq olunan ərazidə əhalinin antropoloji varisliyi qorunub saxlanılır. R.M.Qasımova həmçinin Kavkasion antropoloji tipinə bir qədər yaxın olan, həmçinin Kaspı antropoloji tipinin qarışığının da nəzərə çarpdığı braxikran antropoloji tipi aşkarlanmışdır.

1974-cü ildə R.M.Qasımova “Firuz” düşərgəsinə tapılmış mezolit dövrünə aid kəllələri araşdırmışdır [Касимова, 1974]. Qobustan materialları Kaspı tipinin və ilk dəfə Mingəçevirdə aşkarlanmış, hazırda isə Azərbaycan Respublikasının şimal-qərb, şimal-cənub rayonlarında geniş yayılmış braxikran tipinin (Kavkasion + Kaspı) qədimliyini və yerli əhaliyə məxsus olduğunu təsdiq etmişdir.

1977-ci ildə D.V.Hacıyev və H.P.Kəsəmənlinin Azərbaycanın Daşkəsən rayonu ərazisində Xaçbulaqda dağıdılmış kurqandakı 2 sayılı məzardan tapılmış və üzərində simvolik trepanasiya izləri olan kəllə haqqında məqaləsi dərc olunmuşdur [Гаджиев, Кесаманлы, 1977].

Antropoloq R.M.Qasımova Azıx mağarasındakı sümük qalıqlarını – “Azıx paleoantropu” adı verilmiş (“Azıxantrop”) qadının (təqribən 350–400 min əvvəl yaşamış) alt çənəsini tədqiq etmişdir. Tapıntı Azərbaycan ərazisinin sapientasiya zonasına daxil olduğunu və Oykumenanın mühüm hissələrindən biri olduğunu sübut etmişdir [Касимова, 1986].

1984-cü ildəki məqalədə R.M.Qasımova Azərbaycan ərazisindəki paleoantropoloji tədqiqatların qısaca yekun xülasəsini vermiş və bildirmişdir ki, onlar Azərbaycan əhalisinin mezolit dövründən orta əsrlərə və müasir dövrdə varisliyindən xəbər verir [Касимова, 1984].

1988-ci ildə R.M.Qasımova Azərbaycanın Ağdam rayonunun Çalanqatəpə kəndində 20 sayılı məzardan tapılmış və üzərində trepanasiya izləri olan qadın kəlləsini tədqiq etmişdir [Qasımova, 1988].

1997-ci ildə R.M.Qasımova “Paleoantropoloji və antropoloji (somatik materiallar) əsasında Azərbaycan xalqının etnogenezi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş və özünün Azərbaycan antropologiyası üzrə çoxillik tədqiqatlarının yekunlaşdırmışdır [Qasımova, 1997].

1999-cü ildə R.M.Qasımova əsərlərinin birində Naxçıvan MR ərazisində Plovdağ məzarlığından tapılmış orta tunc dövrünə aid və Kaspi antropoloji tipinin nümayəndələrinə məxsus kəllələrdən bəhs edir [Qasımova, 1999]. R.M.Qasımovanın ölümündən sonra Azərbaycanda antropologiya ilə heç kim məşğul olmamışdır. Təəssüf ki, R.M.Qasımova özündən sonra tələbə yetişdirməmiş və Azərbaycanda antropologiyanın öyrənilməsi üzrə məktəb yaratmamışdır.

2006-cı ildən etibarən Azərbaycanda tarixi antropologiya məsələləri ilə hazırkı nəşrin müəllifi məşğul olmaqdadır. Tədqiqatçının çoxillik əsərlərin nəticəsi 2020-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycanın Paleoantropologiyası" (e.ə. VII – b.e. V əsr) adlı monoqrafiya olmuşdur.

Monoqrafiyada Azərbaycan ərazisində qədim dövrə, yəni erkən orta əsrlərə aid qazıntılardan tapılmış materiallar işıqlandırılmışdır. Kranioloji material Azərbaycanın qeyd olunan dövrə aid dəfn abidələrinin növləri üzrə ayrılmışdır. Dəfn abidələrinin növlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, burada tapılmış paleoantropoloji materiallar əsasən dolixo-mezokran Kaspi antropoloji tipinin üstünlük təşkil etdiyindən xəbər verir. Bununla paleoantropoloji materiallar arxeoloqların məzarların növlərindəki fərqlərə baxmayaraq onların hamısının Azərbaycanın yerli əhalisinə məxsus olduğunu təsdiqləyir [Кириченко, 2020, c.135].

Müəllif həmçinin Azərbaycan ərazisində neolit dövründən orta əsrlərədək paleoantropoloji materialları tədqiq etmişdir. Tədqiqatlarımızın əsas nəticəsi Azərbaycan əhalisinin daş dövründən bu günədək varisliyini qoruyub saxlamasından ibarətdir.

Əsərlərimizdə həmçinin qədim Azərbaycan əhalisində başın (kəllənin) süni deformasiyası, trepenasiyası adətləri və patologiyasına dair suallar işıqlandırılır.

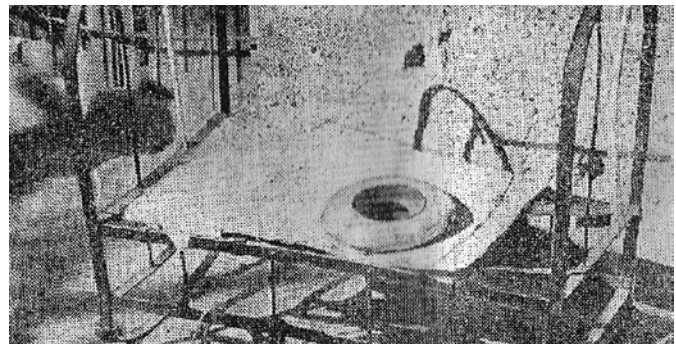
2018-ci ildə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya (indiki Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya) institutunun nəzdində a.e.d., prof. A.E.Məmmədlinin rəhbərlik etdiyi Antropologiya mərkəzi yaradıldı. Mərkəz təkcə fiziki problemlərlə deyil, həm də sosial antropologiya ilə məşğul olmaqdadır. Antropologiya mərkəzində hazırkı məqalənin müəllifi ilə yanaşı, antropologiya məsələləri ilə gənc magistr tədqiqatçılar V.P.Həsənov və U.Allahverdiyeva da məşğul olurlar. Antropologiya mərkəzində Azərbaycan ərazisində aşkarlanmış neolit dövründən orta əsrlərədək paleoantropoloji tapıntıların kataloqunun tərtib olunması üzrə iş başlanmışdır.

Şəkil 7. Azərbaycan Respublikası, Qusar rayonu, Kuxuroba nekropolundan tapılmış süni deformasiya olunmuş kişi kəlləsi. İnsan anatomiyası muzeyi. Azərbaycan Tibb Universiteti (foto müəllifə məxsusdur)

Şəkil 8. Kaspi antropoloji tipi (Дебец, 1960, c.30, рuc.2)

Şəkil 9. Beşik. Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu (Kacumova, 1980, c.19, рuc.13)

Şəkil 10. Kavkasion antropoloji tipinə aid kişi kəlləsi, Azərbaycan Respublikası, Tovuz rayonu, Gazigulu kəndi (foto müəllifə məxsusdur)

Etnik antropologiya

Azərbaycanda etnik antropologiya uzun müddət tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənarda qalmışdır. XIX əsrin sonlarında A.A.Arutinov müasir Oğuz şəhərində (Oğuz rayonu) və Nic kəndində (Qəbələ rayonu) məskunlaşmış udinlərin antropoloji tədqiqatını aparmışdır [Арутинов, 1905; Арутинов, 1905a].

Azərbaycanda antropoloji tədqiqatların ilk təşəbbüskarı və təşkilatçısı Azərbaycan Dövlət Universitetinin anatomiya kafedrasına rəhbərlik edən N.İ.Anserov olmuşdur. 1927-ci ildə onun rəhbərliyi altında “Azərbaycanın tədqiqi və öyrənilməsi cəmiyyəti” nəzdində komissiya yaradılmış [Ансеров, 1933] və 1934-cü ilədək fəaliyyətini davam etdirmişdir. Komissiya qısa fəaliyyət dövrü ərzində azərbaycanlıların və onların birbaşa təmasda olduğu etnik qrupların araşdırılması üçün tibbi-antropoloji ekspedisiya təşkil etmişdir. Antropoloji tədqiqatlar əsasən əhalinin yaş və fiziki inkişafı üzrə aparılırdı. Səbəb isə göründüyü qədər ilə komissiyanın tərkibində idi: komissiya tibb fakültəsinin anatom, həkim və tələbələrindən ibarət idi. Komissiyanın üzvləri bir neçə əsər dərc etmişdir: M.Əfəndizadə: “Yenidoğulmuşların fiziki inkişafı haqqında”, “NKP texnikumlarında tədris alan türklərin fiziki inkişafı haqqında”; K.Balakişiyev “Türk qadınının müxtəlif çanaq ölçüləri haqqında”; N.İ.Anserov “Vərəmin formalaşmasının morfoloji xarakteristikasına dair” və s. Müasir azərbaycanlıların fiziki tipi haqqında daha geniş material N.İ.Anserovun əsərlərində mövcuddur. Onun 1930-cu ildə nəşr olunmuş və fiziki inkişaf haqqında məlumatlarla yanaşı, Bakı şəhəri dəmir yolu texnikumunda tədris alan tələbələrin antropoloji tipinə dair materialların verildiyi “Sovet Azərbaycanı türkləri” əsərini [Ансеров, 1930], “Talışlar” monoqrafiyası [Ансеров, 1932] “Rus antropoloji jurnalı”nda dərc olunmuş, Naxçıvan zonasındakı azərbaycanlılar haqqında məqaləsini qeyd etmək lazımdır [Ансеров, 1934]. Müasir Azərbaycan əhalisi üzrə erkən tədqiqatçılardan biri də 1932-ci ildə Gəncə qəzasındakı azərbaycanlıların təsvirini verən A.İ.Yarxo olmuşdur [Ярхо, 1932].

Professor V.V.Bunak Qafqaz antropologiyası üzrə bir sıra əsərlər nəşr etmişdir. Onun “Qafqaz əhalisinin antropoloji tərkibi” adlı əsəri xüsusən diqqətəlayiqdir [Бунак, 1946]. V.V.Bunak müşahidələrinə əsaslanaraq müasir Qafqazın antropoloji tiplərinin təsnifatını verir. Onlardan Azərbaycan xalqının tərkibində üstünlük təşkil edən V.V.Bunak tərəfindən “Kaspi irqi” adlandırılmışdır [Бунак, 1946].

Azərbaycanın etnik antropologiyasına həmçinin prof. Q.F.Debets böyük töhfə vermişdir. 1951–1952-ci illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası müasir əhalinin öyrənilməsi üzrə antropoloji ekspedisiyaların təşkili üçün elmi rəhbər qismində prof. Q.F.Debetsi dəvət etmişdir. Bu dövrdə yuxarıda qeyd olunduğu kimi, onun rəhbərliyi altında sonralar Azərbaycanın məşhur antropoloqu olan R.M.Qasimova hazırlıq keçmişdir.

Azərbaycanın müasir əhalisinin öyrənilməsində, həmçinin, anatom R.D.Muğanlinskinin rolunu vurğulamaq lazımdır [Касимова, 1971].

1958-ci ildə R.M.Qasimova Respublikamızın cənub bölgələrinin əhalisini tədqiq etmişdir, 1960-cı ildə Şəki-Zaqatala zonasında qadınlar [Касимова, 1966], 1964-cü ildə Şahdağ etnoqrafik qrupunun xalqları [Касимова, 1964], həmçinin Cənubi Azərbaycandan (İran) gəlib məskunlaşmış azərbaycanlılar öyrənilmişdir. Onların da Kaspi antropoloji tipinə aid olduğu aşkarlanmışdır [Касимова, 1977].

R.M.Qasimova Y.Q.Rıçkovdan sonra [Рычков, 1957] erkən uşaq yaşlarında “beşik” tipli uşaq yataqlarının əhalinin antropoloji tipinə təsiri məsələləri ilə məşğul olmuşdur. O belə nəticəyə gəlmişdir ki, beşiyin deformasiyaedici təsiri yalnız başın formasına təsir göstərir, antropoloji tipi dəyişdirmir [Касимова, 1980].

1975-ci ildə R.M.Qasimova müasir Azərbaycan əhalisinin etnik antropologiyası üzrə materialı azərbaycanlılardan savayı talışlar, tatlar, Şahdağ etnoqrafik qrupunun xalqları və udinlər haqqında məlumatların da işıqlandırıldığı monoqrafiyasında ümumiləşdirmişdir. [Касимова, 1975].

Burada o azərbaycanlıların fiziki tipinin formalaşmasında əsasən iki Avropoid antropoloji tipinin iştirak etdiyini qeyd edir:

1. Dolixokefal, düz burun çəpərinə malik, tük örtüyünün daha sıx inkişaf etdiyi və tünd piqmentli, nisbətən dar üzlü tip, Kiçik Qafqaz silsiləsi rayonlarının, Respublikanın cənub və mərkəzi rayonlarının azərbaycanlıları, habelə müsəlman tatlar, kürdlər və buduqlar üçün səciyyəvidir. Bundan başqa bu tipin elementləri talışların tərkibinə daxildir. Bu tipin səciyyəvi cizgiləri onu Kaspi antropoloji tipinə aid etməyə əsas verir.

2. Enlisifətliyə meyilli, tük örtüyü bir qədər daha zəif inkişaf etmiş və nisbətən açıq piqmentli braxikefal tip Respublikanın şimal-qərb və şimal-şərq rayonlarının azərbaycanlıları arasında, “Şahdağ qrupu” xalqları və udinlər arasında üstünlük təşkil edir.

1979-cu ildə “Müasir Azərbaycan əhalisinin etnogenezlə əlaqədar antropoloji-odontoloji tədqiqatı” [Гашимова, 1979] mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmiş biologiya elmləri doktoru U.F.Həşimova öz tədqiqatlarında Azərbaycan əhalisinin odontologiyası ilə məşğul olmuşdur [Гашимова, 1978; Гашимова, 1978a; Гашимова, 1979a; Гашимова, 1979b].

Azərbaycan Tibb Universitetinin İnsan anatomiyası və tibbi terminologiya kafedrasında fəxri elm xadimi, Rusiya Tibb Elmləri Akademiyasının akademiki, tibb elmləri doktoru V.B.Şadlinski və tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent A.S.Abdullayev antropologiya məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Onlar 2019-cu ildə “Antropologiya morfologiyasının əsasları ilə” adlı irihəcmli dərs vəsaiti dərc etdirib [Şadlinski, Abdullayev, 2019]. V.B.Şadlinskiyə Azərbaycan ərazisindən olan, tunc dövründən orta əsrlərə qədər uzanan müddətə aid edilən kranioloji materialların zəngin kolleksiyası xilas edilib və Azərbaycan Tibb Universitetinin İnsan anatomiyası muzeyində nümayiş olunur.

A.S.Abdullayev tədqiqatlarında kompüter tomoqrafiyasının imkanlarından geniş istifadə edir və epigenetik əlamətlərin insanın inkişafına göstərdiyi təsiri araşdırır. Onun antropologiya sahəsində elmi maraq dairəsinə başın süni deformasiyası və patologiyalar da daxildir [Abdullaev,

Nadirli, 2022; Abdullaev, Allahverdiyeva, 2022].

Hazırda müasir Azərbaycan əhalisinin yenidən antropoloji tədqiqatını aparmaq lazımdır, belə ki, ötən antropoloji tədqiqatın üzərindən yarım əsrdən çox keçir, elm yerində dayanmır və metodları texnikanın inkişafı və qloballaşma prosesinin genişlənməsi ilə birlikdə inkişaf etməkdədir.

Müasir Azərbaycan əhalisinin kraniologiyası hazırda zamanında antropoloq akad. V.P.Alekseyev tərəfindən [Алексеев, 1973] tədqiq olunmuş udin kəllələri ilə, həmçinin Azərbaycanın Tovuz rayonu, Qazıqulu kəndi yaxınlığında XVIII–XIX əsrlərə aid Azərbaycan məzarlığından tapılmış materiallarla (Kiriçenko, dərc olunmamış məlumatlar) işıqlandırılıb.

Udin kəllələri həm Kavkasion, həm də Kaspi antropoloji tipinə aid idi, Qazıquludan tapılmış kəllələrə gəlinə, onların arasında həm Kaspi, Kavkasion, həm də Kaspi və Kavkasion antropoloji tipləri arasındakı metis formalarına aid kəllələr aşkarlanmışdır.

Ölkəmizin ərazisində aparılan antropoloji tədqiqatlar Azərbaycan əhalisinin müasir antropoloji tiplərini Respublikanın qədim əhalisinin tiplərinə uyğun gəldiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Qasimova R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) materiallar əsasında. Bakı, 1997, 55 s.
2. Qasimova R.M. Qədim naxçıvanlılar (tarixi-antropoloji tədqiqat) // Elmi əsərlər (Humanitar seriya), №5. Xüsusi buraxılış. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan: Qeyrət, 1999, s.124-126.
3. Qasimova R.M. Paleoantropoloji materiallarda ibtidai “cərrahiyyə” izləri // Elm və həyat, №4, 1988, s.26-27.
4. Şadlinski V.B., Abdullaev A.S. Antropologiya morfologiyasının əsasları ilə. Bakı: Sahhafçı Çap&Poliqrafiya, 2019, 413 s.
5. Алексеев В.П. Материалы по краниологии народов Дагестана / Материалы по археологии Дагестана. Т.III. Махачкала, 1973, с.109-112.
6. Ансеров Н.И. Пять лет антропологической работы в Азербайджане // Антропологический журнал, №3, 1933, с.112-115.
7. Ансеров Н.И. Талыши. Медико-антропологическое исследование. Баку: Изд. АЗГНИИ, 1932, 73 с.
8. Ансеров Н.И. Тюрки Нахичеванской Республики // Антропологический журнал, №1-2, 1934, с.109-115.
9. Ансеров Н.И. Тюрки Советского Азербайджана: К характеристике их физического типа. Баку: Изд. АЗГНИИ, 1930, 75 с.
10. Арутинов А.А. Удины (Материалы для антропологии Кавказа). М.: Типография С.П.Семенова, 1905, 136 с.
11. Арутинов А.А. Удины // Русский антропологический журнал, №1-2, 1905а, с.73-96.
12. Бунак В.В. Антропологический состав населения Кавказа // Вестник Государственного Музея Грузии. Т.XIII А, 1946, с.89-108.
13. Гаджиев Д.В., Кесаманлы Г.П. Трепанация черепа в Азербайджане в древности // Азербайджанский медицинский журнал, №12, 1977, с.54-61.
14. Гашимова У.Ф. Антрополого-одонтологическое исследование современного населения Азербайджана в связи с этногенезом: Автореф. дисс. канд. биол. наук МГУ им. М.В.Ломоносова, НИИ и Музей антропологии им. Д.Н.Анучина. М.: 1979, 29 с.
15. Гашимова У.Ф. Некоторые итоги одонтологического исследования современного населения Азербайджана // Доклады АН Аз.ССР, №12, 1978, с.87-92.
16. Гашимова У.Ф. Одонтологическая характеристика населения восточных, юго-восточных районов Азербайджанской ССР и Нахичеванской ССР / Полевые исследования Института этнографии АН СССР. М.: Наука, 1979а, с.204-209.

17. Гашимова У.Ф. Одонтологическая характеристика современного населения Азербайджана // Вопросы антропологии. Вып.60, 1979b, с.140–146.
18. Гашимова У.Ф. Опыт классификации одонтологических типов населения Азербайджана / Тезисы докладов Всесоюзной сессии, посвященной итогам полевых и антропологических исследований 1976–77 гг. М.: Наука, 1978a, с.25–26.
19. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку: Аз-Фан, 1940, 166 с.
20. Гусейнов М. Древний палеолит Азербайджана (по материалам пещерных стоянок). Баку: ТекНур, 2010, 220 с.
21. Дебец Г.Ф. Антропологические типы / Народы Кавказа. Под ред. М.О.Косвена. Т.1. М.: АН СССР, 1960, с.26-32.
22. Ивановский А.А. По Закавказью: археологические наблюдения и исследования 1893, 1894 и 1896 гг. / Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества. Вып.6. М.: Товарищество Типографии А.И.Мамонтова, 1911, 194 с.
23. Касимова Р.М. Антропологические исследования женщин Нуха-Закатальской зоны // Азербайджанский этнографический сборник, №2, 1966, с.102-124.
24. Касимова Р.М. Антропологические исследования народностей так называемой «шахдагской группы» // Азербайджанский этнографический сборник, №1, 1964, с.107-125.
25. Касимова Р.М. Антропологические исследования современного населения Азербайджанской ССР. Баку: Элм, 1975, 99 с.
26. Касимова Р.М. Антропологические исследования черепов из Мингечаура. Баку: АН Аз.ССР, 1960, 134 с.
27. Касимова Р.М. Антропология Советского Азербайджана за 50 лет // Вопросы антропологии, №37, 1971, с.159-162.
28. Касимова Р.М. К изучению антропологии иранских азербайджанцев // Азербайджанский этнографический сборник, №3, 1977, с.212-224.
29. Касимова Р.М. К этногенезу азербайджанского народа по данным антропологии / К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984, с.68-101.
30. Касимова Р.М. Находка самого древнего пещерного человека на территории СССР. Баку: Элм, 1986, 67 с.
31. Касимова Р.М. О влиянии различных типов колыбели на некоторые антропологические признаки в раннем детском возрасте. Баку: Элм, 1980, 84 с.
32. Касимова Р.М. Первые палеоантропологические находки в Кобыстане // Вопросы антропологии, №46, 1974, с.158-162.
33. Кириченко Д.А. Палеоантропология Азербайджана (неолит–эпоха бронзы) / Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Неолит–поздняя бронза. Баку, 2017, с.140-157.
34. Кириченко Д.А. Палеоантропология Азербайджана (VII в. до н.э. – V в. н.э.). Баку: Apostrof-A, 2020, 208 с.
35. Кушнарева К.Х. Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе // Советская археология, Т.XXVII, 1957, с.135-177.
36. Рычков Ю.Г. О деформации головы в связи с обычаями ухода за детьми // КСИЭ, №XXVII, 1957, с.64-82.
37. Ярхо А.И. Гянджинские тюрки (Азербайджанская АССР): Из работ экспедиции по изучению турецких народностей СССР // Антропологический журнал, №2, 1932, с.49-83.
38. Abdullaev A., Nadirli Z. Wormian bone of the sagittal suture on a metopic female skull of the Middle Ages with occipital deformation / International Aegean Conferences on Natural Medical Sciences V. Proceeding book. Bursa: ISPEC Publishing House, 2022, p.96.
39. Abdullaev A., Allahverdieva N. Relationship of the metopism with features of the frontal and sphenoid sinuses / International Aegean Conferences on Natural Medical Sciences V. Proceeding book. Bursa: ISPEC Publishing House, p.418. 2022.

Quliyev Akif*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun elmi katibi,
Numizmatika və Epiqrafika şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

İMİŞLİ DƏFİNƏSİ: AZƏRBAYCANDA QƏDİM DÖVRDƏ PUL DÖVRİYYƏSİ

Pul insan cəmiyyətinin əmtəə mübadiləsinin tarixi inkişaf prosesində təbii və qanunauyğun hadisə kimi meydana çıxmışdır. İbtidai icma dövründə insanlar pul vasitəsi kimi əmək və ov alətlərindən, silah, mal-qaradan, balıq, xəz, ərzaq məhsullarından, bəzək əşyalarından, metal küclərdən istifadə etmişlər. Neolit dövründən başlayaraq Dəclə və Fərat, Nil, Amudərya və Sirdərya, Hind və Qanq, Xuanxe və Yantsı, Kür və Araz çayları, Urmiyə gölü hövzəsində məskunlaşmış tayfalar arasında ticarətdə mübadilə vasitəsi kimi xam və emal edilmiş daş alətlərdən (obsidian və çaxmaqdaşı), kauri (qarniyarık), mineral daşlardan hazırlanmış muncuqlardan, tunc dövründən başlayaraq isə tunc qolbaqlardan, ox ucluqlarından, tokinslər (saxsı jetonlar) istifadə edilmişdir [Сейфеддини, Бабаев и др., 1998, c.13-14].

Zaman keçdikcə insanlar natural mübadilə məhsullarını metal sikkələrlə əvəz etməyə başladılar. B.e.ə. VIII əsrin əvvəllərində Egey dənizi hövzəsində – Lidiya və Yunanıstanda ilk metal sikkələr meydana çıxmışdır [Казаманова, 1969, c.7].

Qədim Azərbaycan tayfalarının metalla tanışlığı istehsal qüvvələrinin inkişafını sürətləndirdi. Əmtəə mübadiləsinin xarici əlaqələri və sərhədləri xeyli genişləndi və bunlar e.ə. II–I minilliklərin ayrıcında ayrı-ayrı əşyaların, yaxud məhsulların ümumi ekvivalent-pul rolunu oynamağa başladığı əsl ticarətə çevrildi. Birinci əmək bölgüsündən sonra Azərbaycanda məskunlaşmış maldar tayfaların əsas mübadilə vasitəsi mal-qara, əkinçi tayfalarının isə dənli bitkilər olmuşdur. Qədim türk tayfalarında satış üçün bəslənən xırdabuynuzlu mal-qara – “davar”, onlarla daima sıx iqtisadi əlaqələrdə olan qədim şərq slavyan tayfaları tərəfindən sonda rus dilində “tovar” – satış məhsulu şəklində kök salmışdır. Qədim Romada mal-qara – “pecus”, pul – “pecunia”, Rusiyada isə heyvan – “skot”, xəzinə – “skotnitsa” adlanırdı [Зорпаф, 1951, c.16-18].

Qeyd edildiyi kimi, neolit dövründən başlayaraq Azərbaycanda pulaqədərki mübadilədə Hind və Sakit okean sahillərindən əldə olunan dəniz balıqqulaqlarından – “kauri” (qarniyarık) istifadə olunurdu. Kaurilər bütün Asiyada, Avropada və Afkada yayılmışdı. Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bu balıqqulaqlarına VII minillikdən başlayaraq, orta əsrlərə qədər olan abidələrdə tək və toplum şəkildə rast gəlinir. Zaman keçdikcə kaurilər mübadilə vasitəsi rolundan, bəzək, daha doğrusu gözmunuğu, üzərlik kimi bədnəzərdən qorunma vasitəsi rolunu oynamağa başlayır.

Misin kəşfindən başlayaraq iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə pulun rolu ümumi ekvivalent funksiyasını yerinə yetirmək üçün fiziki cəhətdən daha yararlı olan metallara-tunc, dəmir, qızıl, gümüş və s. keçir.

Dəmir dövründən başlayaraq metal qızıl, gümüş, mis və onların xəlitələri – elektra, tunc və s. pul kimi istifadə olunmağa başlayır.

B.e.ə. VII əsrdə Lidiya hökmdarı Qiqes (Quqqu) elektradan (qızıl və gümüş qatışığı) sikkələr zərb etdirirdi. Onun varisi Krezin dövründə (e.ə. 560–546) dövriyyəyə qızıl pullar buraxılmışdır. Lidiya pul sistemi tezliklə yunan ada dövlətlərinə də yayılmışdır.

Təbii ki, Azərbaycan da bu proseslərdən kənarda qalmamış, ölkəmizin cənubunda Mesopotamiya, Lidiya, Yunanıstan, Misir sivilizasiyalarının təsiri ilə pul sistemi meydana gəlmişdir. B.e.ə. V əsr yaşamış yunan müəllifi Herodot qeyd edirdi ki, Əhəmənilər dövlətinə qatılmış Midiya (demək olar ki, bütünlükdə Cənubi Azərbaycanın ərazisini əhatə edirdi) hər il Əhəmənilərin xəzinəsinə bac şəklində 650 talant (20 tona yaxın) gümüş verirdi.

I Daranın hakimiyyəti illərində Əhəmənilər dövlətində pul islahatı keçirilmiş, dövriyyəyə qızıl dariklər, gümüş siqlar və tunc sikkələr buraxılmışdır.

Lakin sikkənin Azərbaycana, eləcə də bəzi Şərq ölkələrinə geniş nüfuz etməsi Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşləri və onun işğal etdikləri ərazilərdə yunan-Makedoniya, sonralar isə ellinist dövlətlərin yaranması ilə bağlıdır. Azərbaycanın Ellinizm dövrünün (e.ə. III–b.e. I əsrlər) iqtisadiyyatına qoşulması da elə o zaman baş vermiş və bununla da ölkədə sikkə dövriyyəsi və zərbi meydana gəlmişdir.

Makedoniyalı İskəndərin ölmündən sonra Atropatena və Albaniya dövlətlərinin siyasi müstəqillik qazanması iqtisadiyyatın dirçəlləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən beynəlxalq ticarət əlaqələri genişlənməmiş, nəticədə pula tələbatın artması Azərbaycan ərazisində pul zərbi işinin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan ərazisində tək və dəfinə şəklində aşkar edilmiş antik sikkələr pul axınının əsasən, e.ə. III əsrin ikinci rübündən başlamasını sübuta yetirir.

Azərbaycanda Makedoniyalı İsgəndərin ilk qeydə alınan sikkəsi 1897-ci ildə Gülüstən kəndi yaxınlığında (Goranboy rayonu) tapılmış dəfinədən olan bir nüsxə gümüş tetradraxmadır. 1920-ci ildə Şamaxıda Makedoniyalı İskəndərin tetradraxması aşkar edilmişdir.

1925 və 1929-cu illərdə Bərdə yaxınlığında Makedoniyalı İsgəndərin (e.ə. 336–323), Selevki carları IV Antioxun (e.ə. 175–164), V Antioxun (e.ə. 164–162), I Demetrinin (e.ə. 162–150) sikkələrindən ibarət daha bir dəfinə aşkar edilmişdir [Сейфеддини, Бабаев и др., 1998, с.17].

İmişli rayonunun Zilitəpə adlanan ərazi

Sonralar III İsgəndərin sikkələrinə Ordubadda (1933), Zəngilanda (1964) və Qəbələdə (1966) [Бабаев, Казиев, 1971, с.16-31], İmişlidə (2017) tapılmış dəfinələrin tərkibində də, rast gəlinmişdir.

1957-ci ildə Şamaxıda Xınıslı kəndinin yaxınlığında antik dövrə aid dəfinə aşkar edilmişdir. Dəfinədən 200-dən artıq sikkə toplamaq mümkün olmuşdur. Dəfinə professor Y.Paxomov tərəfindən tədqiq edilmiş və o, burada Frakiya çarı Lisimax (e.ə. 323–281), Afina şəhəri (e.ə. 250), Vifiniya çarları II Nikomed (e.ə. 149–91) və III Nikomed (e.ə. 91–74), Selevki çarları IV Antiox (e.ə. 175–164), I Demetri (e.ə. 162–150), I Aleksandr (e.ə. 150–145), VII Antiox (e.ə. 138–129), II Aleksandr (e.ə. 128–123); VIII Antiox (e.ə. 121–96), VI Selevk (e.ə. 96–95), X Antiox (e.ə. 94–83), I Filipp (e.ə. 92–83), Pont çarı VI Mitridatın (e.ə. 121–63) tetradraxmalarını, Parfiya hökmdarları I Fraat (e.ə. 176–171), II Mitridat (e.ə. 123–88), II Artaban (e.ə. 128–123), Sanatruk (e.ə. 11–10), III Fraatın (e.ə. 70–58) draxmalarını qeydə almışdır. Burada həmçinin e.ə. 82-ci il Roma respublikasının denarisi və Makedoniyalı İsgəndərin, Selevkilərin və Ərsakilərin sikkələrinə bənzədilərək kəsilən yerli sikkələr də vardır [Пaxомов, 1962, с.106-113; Пaxомов, 1962a, с.74-76].

Digər bir dəfinə, 1966-cı ildə Qəbələ rayonunda Çuxur Qəbələ kəndində aşkar edilmişdir. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının üzvləri səyi nəticəsində əllərdə olan 700 ədəd gümüş sikkə toplanaq mümkün olmuşdur. Dəfinədə Makedoniya, Frakiya, Selevki, Arşaki, Baktriya və yerli bənzətmə sikkələr vardır [Раджабли, 1997, с.7-17].

Bənzətmə sikkələr Agsu rayonunda Nüydü və Gəgəli (Nərgizava) kəndləri yaxınlığında torpaq qəbirlərdə də aşkara çıxarılmışdır. Onlardan birincisi, gil bardaqa qoyulmuş 1 sikkədən, digəri isə skeletin əlinin içərisindən ("Haron sikkəsi" qismində) tapılmışdır.

2017-ci ildə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya (indiki Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya) İnstitutuna İmişli rayonunun Qızılkənd ərazisində dəfinə aşkar edilməsi barədə məlumat daxil olmuşdur. İnstitut rəhbərinin

göstərişi ilə t.ü.f.d. A.A.Quliyev və t.ü.f.d. M.M.Mustafayev rayona ezam edilmiş və dəfinəni aşkar etmiş kənd sakini Etiram Həsənovla görüşmüşdilər. E.Həsənov 9 sikkədən ibarət dəfinəni Zilitəpə adlanan ərazidə, qoyun otararkən, kiçik ölçülü saxsı qabın içərisindən aşkar etdiyini bildirmişdi. Əməkdaşlar tərəfindən Zilitəpə adlanan əraziyə baxış keçirilərkən, şumlanmış sahədən insan skeletlərinin qalıqları və antik dövrə aid müxtəlif formalı və ölçülü saxsı qab fraqmentləri aşkar edilmişdir.

Dəfinə vətəndaş tərəfindən AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Numizmatika şöbəsinin müdürü t.ü.f.d. A.A.Quliyevə təhvil verilmişdir. Sikkələr tədqiq edilərkən, onların Makedoniyalı İskəndərə aid gümüş draxma olduğu müəyyən edildi.

Qeyd edək ki, Makedoniyalı İskəndərin dəfinələrinin aşkar edildiyi ərazilər Antik dövrdə Qara dənizlə Xəzər dənizi arasındakı beynəlxalq su tranzit-ticarət arteriyası yaxınlığında yerləşməklə, bir növ üçbucaq yaradırdı. Bu marşrut barədə antik müəlliflərin çoxu, o cümlədən Strabon da yazmışdır. Bu karvan yolu Qara dənizin şərq sahilində Fazis şəhərindən başlayaraq, Rioni və Kür çayları ilə Xəzər dənizinə enir və o zaman Xəzərə axan Amu–Dərya vasitəsi ilə Mərkəzi Asiyadan qədim Baktriyaya qədər uzanırdı. Yeddi günlük bu yolla Alban çarlığının da mühüm və əlverişli mövqe tutduğu intensiv beynəlxalq tranzit ticarəti gedirdi. Qəbələ dəfinəsində Baktriya sikkələrinin mövcudluğu bunu təsdiq edir. Həmin yolun üstündə Alban çarlığının başlıca ticarət-iqtisadi və siyasi mərkəzləri-paytaxt Qəbələ və Şamaxı şəhərləri yerləşirdi. Çox ehtimal ki, bu şəhərlərdə Makedoniyalı İsgəndərin draxmalarının yerli alban tipli bənzətmələri zərb edilirdi.

Lənkəranda aşkar edilmiş dəfinədən 10 ədəd son gümüş bənzətmə draxma yığmaq mümkün olmuş, yerdə qalan sikkələr əllərə dağılmışdır. Dəfinənin Albaniya dövlətinin cənub hüduqlarında aşkar edilməsi faktı onunla əlamətdardır ki, o, bu sikkələrin, cənub sərhədi Araz çayz olan Şimali Azərbaycanın bütün ərazisində geniş yayılma arealını müəyyən etməyə imkan verir.

Makedoniyalı İskəndərin bənzətmə sikkələri Atropatena və Albaniyanın pul dövriyyəsində Selevki sikkələri ilə birləşə tədavül edilirdi. Bunun səbəbi əvvəlki kimi, pula artan tələbat idi.

B.e.ə III əsrin ortalarında Selevkilər dövlətinin zəiflədiyi bir dövrdə, indiki Türkmənistan Respublikası ərazisində yeni bir dövlət, Parfiya (Ərsakilər, Arşakilər) dövləti yaranmağa başlayır. E.ə 247-ci ildə sak-parn tayfasının başcısı Arşak özünü padşah elan edərək, Parfiya dövlətinin əsasını qoyur. Döyüşkən sak-parn tayfaları az bir müddətdə İran ərazilərini işğal edərək, yunanları Fərat çayına qədər sıxışdırıb, geniş bir ərazidə Ərsakilər imperiyasını qururlar. Arşakilər sülaləsinin nümayəndəsi I Mitridat Selevkilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edib Midiyanı və Mesopotamiyanı işğal etdi. Parfiyalılarla aparılan gərgin müharibələr nəticəsində Selevkilər dövləti

zəifləyir və e.ə. 190-cı ildə Mağneziya döyüşündə romalılar tərəfindən darmadağın edilərək süquta uğrayır. Selevkilər dövlətinin süqutundan sonra Atropatena, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Albaniya arşakilərin hakimiyyəti altına keçdi.

Parfiyanın pul sistemi Attika pulçəki sistemi üzərində qurulmuşdur. Pul dövriyyəsinin əsasını gümüş draxma təşkil edirdi. Xüsusi hallarda, böyük qələbələr, tacqoyma mərasimi, vəlihədin doğulması və ya dini bayramlarda az miqdarda qızıl sikkələr də, zərb edilirdi. Daxili ticarətdə mis, tunc sikkələrdən istifadə edilirdi.

II əsrdən etibarən, Atropatena, Albaniya və Cənubi Qafqaza Parfiya gümüş draxmalarının axını başlayır. Bu sikkələrin pul dövriyyəsinə daxil olmaları ilə Makedoniyalı İskəndərin sikkələri pul sistemindən çıxır.

Qeyd edildiyi kimi, İmişli dəfinəsi Makedoniyalı İskəndərin sikkələrinin aşkar edildiyi digər dəfinələrindən fərqli olaraq, sırf İskəndərin draxmalarından ibarətdir. İmişli dəfinəsində olan gümüş draxmalar aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanının başı formasında olan dəbilqəsində, üzü sola baxan təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib. Quşun təsvirinin altında ΓA monoqramı zərb edilib. Taxtın altında yunan Σ (siqma) hərfi verilib.

draxma 1a

draxma 1b

2. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.84 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanının başı formasında olan dəbilqəsində, üzü sola baxan təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib. Əsadan sağda, sikkənin qırağı ilə "Aleksandr" sözü verilib. Zevsin dizlərinin qarşısında iki qulplu amfora təsvir edilib. Taxtın altında "A" monoqramı verilib.

draxma 2a

draxma 2b

3. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanı başı formalı dəbilqəsində üzü sola təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib.

draxma 3a

draxma 3b

4. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanı başı formalı dəbilqəsində üzü sola təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib.

draxma 4a

draxma 4b

6. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanı başı formalı dəbilqəsində üzü sola təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib.

draxma 6a

draxma 6b

5. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanı başı formalı dəbilqəsində üzü sola təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib.

draxma 5a

draxma 5b

7. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanı başı formalı dəbilqəsində üzü sola təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib.

draxma 7a

draxma 7b

8. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanı başı formalı dəbilqəsində üzü sola təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib.

9. Gümüş draxma. Makedoniyalı İskəndər (b.e.ə. 336–323-ci illər)

C=3.8 qr.

D=17-18 mm.

AV. Sikkənin mərkəzində Makedoniyalı İskəndərin (Herakl) Nemey aslanı başı formalı dəbilqəsində üzü sola təsviri verilib.

RV. Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sağ əlində şahin, sol əlində əsa tutmuş Zevs təsvir edilib.

draxma 8a

draxma 8b

draxma 9a

draxma 9b

Sikkələrin tədqiqinə əsasən dəfinənin böyük fəthənin ölmündən sonra, onun varislərinin hakimiyyəti illərində, e.ə. III əsrin birinci yarısında zərb edildiyini güman etmək olar. Sikkələrin mövcud durumu, çox sürtülməsi onların uzun müddət dövriyyədə olduğundan xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бабаев И.А., Казиев С.М. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи / Нумизматика эпиграфика, Т.IX, М., 1971, с.16-31.
2. Зограф А.Н. Античные монеты / МИА, №16. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951, 201 с.
3. Казаменова Л.Н. Введение в античную нумизматику. М.: Изд-во МГУ, 1969, 302 с.
4. Пахомов Е.А. Античные монеты в Албании (в пределах Аз.ССР) / Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, с.106-113.
5. Пахомов Е.А. Чеканка в Албании подражаний монетам македонским или селевкидским / Материалы по истории Азербайджана. Труды МИА, Т.I, Баку, 1962а, с.74-76.
6. Раджабли А. Нумизматика Азербайджана. Баку: издательство «Элм ве Хаят», 1997, 232 с.
7. Сейфеддини М.А., Бабаев И.А., Расулова М.М., Алиев З.М., Дадашова С.Х. Нумизматика Азербайджана. Том I. Баку: Элм, 1998, 160 с.

Safarova Ülviyyə

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin elmi işçisi*

ANTİK QƏBƏLƏNİN OVAL TİKİLİLƏRİ

*Müəllimim, AMEA-nın müxbir üzvü İ.A.Babayevin
aziz xatirəsinə həsr olunur*

Qədim yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərində adı çəkilən antik Azərbaycan şəhərlərinin arxeoloji tədqiqatları, Qafqaz Albaniyasının maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə, habelə, dövlətçiliyin yaranma və inkişaf tarixi ilə əlaqəli məsələlərin öyrənilməsində çox böyük rol oynamışdır [Бабаев, 1990]. Qafqaz Albaniyasının paytaxt şəhəri Qəbələnin öyrənilməsi bu tədqiqatların mərkəz hissəsi olmuşdur. Sahəsi 50 hektardan çox olan qədim şəhərin xarabalıqları Qaraçay və Qoçalançay arasında (Qəbələ rayonu, Azərbaycan) aşkarlanıb. Alimlərin fikrincə, Plini və Ptolomeyin öz əsərlərində bəhs etdikləri Qəbələ şəhəri məhz burada yerləşirdi [Babayev, Əhmədov, 1981, s.7].

*Şəkil 1. Qədim Qəbələ şəhərinin III və IV qazıntı
arazilərində aşkarlanmış, e.ə. I əsr – b.e. I əsrə aid
oval tikililərin inşaat qalıqları*

*Şəkil 2. Antik Qəbələdə iki eranın ayrıcında mövcud
olmuş tikililərin ümumi görünüşü*

Antik Qəbələ şəhərinin çoxillik tədqiqatları Qafqaz Albaniyasının tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsinə son dərəcə qiymətli töhfə vermiş görkəmli Azərbaycan alimi, albanşünas, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor İ.A.Babayevin adı ilə birbaşa bağlıdır. Sovet dövründə antik Qəbələ şəhərində stasionar qazıntılar 1967–1990-cı illər ərzində aparılmışdır. 2005–2017-ci illər ərzində bu ərazidə qazıntılar İ.A.Babayevin rəhbərliyi altında SEBA (Seul-Bakı) Azərbaycan – Koreya Mədəniyyət Mübadiləsi Assosiasiyasının maliyyə dəstəyi ilə bərpa olunmuşdur. Antik Qəbələ şəhərin qazıntıları nəticəsində bu dövrə (e.ə. IV əsr – b.e. I əsr) aid müxtəlif növ saxsı qablar, inşaat keramikası, cürbəcür bəzək əşyaları, silahlar, əmək alətləri, sikkələr və s. kimi zəngin və dəyərli materiallar aşkarlanmışdır. Qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar Albaniya əhalisinin təsərrüfat həyatını, sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələrini, həmçinin dini görüşlərini və dəfn ayinlərini öyrənməyə imkan vermişdi.

Alimlər ilkin olaraq Sovet dövründə aparılan arxeoloji qazıntıların məlumatlarına əsaslanaraq Qəbələ şəhərinin e.ə. IV əsrdə planlı şəhərsalma çərçivəsində yarandığını ehtimal edirdilər [Бабаев, 1990, c.59]. Son tədqiqatların məlumatları isə sübut etdi ki, şəhər Son Tunc – Erkən dəmir dövrünə (e.ə. II minilliyin sonu – e.ə. I minilliyin ortaları) aid böyük yaşayış məskəninə yerində yaranmış və zamanla e.ə. I minilliyin ortalarında istehkam şəhərə çevrilmişdir [Babayev, Nəcəfova və b., 2017, c.49]. Analoji fakt arxeoloji olaraq Şamaxı, Mingəçevir [Бабаев, 1990, c.59] və Dağıstanda Urseki [Котович, 1965, c.155] kimi antik şəhərlər ilə bağlı da qeydə alınmışdır. Müdafiə qurğularının qalıqları şəhərin cənub sərhədində uzunluğu 1 km-dən artıq sədd formasında aydın görünür. Şəhər bu ərazidə b.e. I əsrin sonlarına qədər mövcud olmuş, daha sonra şimal-qərbə, Qaraçay və Covurluçay arasındakı yüksək yaylada yerləşən strateji cəhətdən daha əlverişli və təhlükəsiz əraziyə köçürülmüşdür [Babayev, Əhmədov, 1981, c.22-23]. Bu ərazidə isə həyat bir daha yenidən canlanmamışdır [Бабаев, 1990, c.88].

Antik Qəbələ şəhərində qazıntılar müxtəlif vaxtlarda bir-birindən bir qədər aralıda yerləşən beş qazıntı sahəsində aparılmışdır. Sözügedən sahələrin tədqiqat üçün seçilməyinin əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, yerüstü materialların xüsusiyyətləri, təpə formalı relyefləri və sarı rəngli torpaq örtüyünə malik bu ərazilər qədim tikililərin xarabalıqlarından ibarət idi [Babayev, Rəhmanov, 1975, s.16]. Qazıntılar zamanı müxtəlif formaya malik iri ictimai binaların qalıqları aşkarlanmışdır. Qədim şəhərin mədəni təbəqələrində aşkarlanmış və böyüklüyü, zamanı, inşaat texnikası və təyinatına görə fərqlənən tikili qalıqlarının tədqiqi Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının ən mühüm nailiyyətlərindən biri olmuşdur.

Hazırkı tədqiqatda biz qədim şəhərin beş qazıntı ərazisindən üçündə aşkarlanmış 5 oval tikili ilə əlaqədar məsələlərə toxunmuşuq (Şəkil 1). Bundan başqa, arxeoloji qazıntıların gedişatında əldə olunan məlumatlara əsaslanaraq, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru H.V.Kərimov tərəfindən yerinə yetirilmiş kompüter vizualizasiyası vasitəsi ilə qədim şəhərin tədqiq olunan ərazilərində mövcud olmuş tikililərin ümumi görünüşü yaradılmışdır (Şəkil 2). 3D kompüter rekonstruksiya modellərini yaratmaq və e.ə. I əsr – b.e. I əsrində şəhər ərazisində mövcud olmuş və iri ictimai binalardan ibarət tədqiq olunan tikililəri bərpa etmək üçün AutoCAD, Lumion və SketchUp kimi bir neçə kompüter proqramının imkanlarından istifadə olunmuşdur.

İlk olaraq 1983-cü ildə antik Qəbələ şəhərinin əsası uzunsov təpə formasında, uzunluğu 100 m, eni isə 45-50 m olan və şimal-cənub istiqamətində uzanan üçüncü qazıntı ərazisində işlərin başlaması ilə ilk iki oval tikilinin qalıqları aşkarlandı. Tədqiqatçılar burada nəhəng kompleks, ola bilsin ki, bütöpərəstlik məbədi aşkarlayacaqlarını gözləyirdilər [Babayev, 1983, c.6]. O vaxta qədər isə birinci qazıntı sahəsində planı düzbucaqlı, ümumi sahəsi 580 m²-dən çox olan tikilinin qalıqları aşkarlanıb və artıq öyrənilmişdir. İctimai bina sütunları olan üç geniş zaldan, vestibüllərdən, yardımçı otaqlardan və dəhlizlərdən ibarət idi. Kompleks qərb və şərq olmaqla hər biri müstəqil girişə malik iki hissəyə bölünmüşdü [Бабаев, 1977, c.218] (Şəkil 3, 4). Sahəsi 256 m² olan və birincidən təqribən 200 m qərbdə yerləşən ikinci qazıntı sahəsində qazıntılar bişmiş kərpic tapıntıları ilə əlaqədar olaraq aparılmışdır. Antik dövrə aid bu cür tapıntı ilk dəfə idi ki, tapılırdı [Babayev, Rəhmanov və b., 1976, s.9-10].

Üst mədəni təbəqədə kvadrat planlı binanın qalıqları aşkarlandı. Bina əhəng məhlulunda bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir və kirəmit dam örtüyünə malik idi [Babayev, 1978, s.2].

Tikilinin ümumi sahəsi 81 m² təşkil edirdi. Divarların qalınlığı 1 m idi [Babayev, Əhmədov, 1981, c.11] (Şəkil 5).

Antik şəhərin üst mədəni təbəqələrinin tarixini müəyyən edə bilən tapıntı bişmiş kərpicdən tikilmiş binanın döşəməsində aşkarlanmış, Parfiya hökmdarı Qotarsın adına kəsilmiş (41–51-ci illər) sikkə oldu [Babayev, Rəhmanov və b., 1976, s.16].

Şəkil 3, 4. Düzbucaqlı binanın kompüterlə 3D rekonstruksiyası

Şəkil 5. Kvadrat binanın kompüterlə 3D rekonstruksiyası

Şəkil 6, 7. I oval tikilinin kompüterlə 3D rekonstruksiyası

I oval tikili hazırda məlum olan bu tip tikililərin içərisində ən böyüyüdür (Şəkil 6, 7). Binaanın uzunluğu 74 m, eni isə 23 m təşkil edir. Ümumi sahəsi 1732 m²-dir. Hündürlüyü 25 sm olan binanın daş bünövrəsi orta böyüklükdə iki cərgə çay daşından hörülmüş və qalınlığı 1,8 m idi. Qalınlığı 1,6 m olan divarlar 43x21,5x13 sm ölçüdə çiy kərpiclərdən hörülmüşdür.

Şəkil 8, 9. II oval tikilinin kompüterlə 3D rekonstruksiyası

Şəkil 10, 11. IV oval tikilinin kompüterlə 3D rekonstruksiyası

Bəzi sahələrdə divarlar 0,5-0,6 m hündürlükdə qalmışdır [Бабаев, 1984, c.6]. Binaanın divarlarından birində aşkarlanmış kiçik çay daşlarından ibarət, 8-10 sm enində qövs formasında hörgü ehtimal ki, simvolik mənə daşıyıb [Babayev, 1983, c.11]. Aşkarlanmış oval tikililərin tam öyrənilməsi yalnız 2005-ci ildə başlamış qazıntılarla başa çatdı. Son illərin tədqiqatları nəticəsində binanın 2,5 m enində 3 girişi müəyyən edildi və bunlardan ikisi

binanın şərq divarında, bir-birindən 36 m məsafədə yerləşirdi. Bu keçidlərdən birində 0,8x0,8 m ölçüdə kəsik var idi. Ehtimal olunur ki, bu oyuq binaya girən insanlara nəzarət edən şəxs üçün hazırlanmışdır. Döşəmədə binanın bütün perimetri boyunca divar ilə paralel olaraq eni 2,2 m olan daş səki inşa edilmişdir. İ.A.Babayevin hesablamalarına görə, bu səkidə eyni vaxtda 600-700 insan (tamaşaçı) yerləşə bilərdi [Babayev, Nəcəfova və b., 2017, s. 48]. Binaanın döşəməsi kiplənmiş və müasir tamaşa binalarında olduğu kimi mərkəzə doğru maili idi. Binaanın döşəməsində düzbucaqlı formaya malik (2,5x4m), şimal divarından 23 m məsafədə yerləşən suvaqlanmış sahə mövcud idi. Saxlanmış izlərin əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, burada dəfələrlə tonqal qalanıb. Bu ərazinin cənub hissəsində əhəngdaşından yonulmuş 1,1x0,8x0,4 m ölçülərində daş yerləşir [Babayev, 2012, c.107]. Ola bilsin ki, bu daş həmin meydançada keçirilən dini mərasimlər üçün mehrab rolunu oynayır [Babayev, 2012, s.98, şəkl.14]. Binaanın döşəməsində bir-birindən təqribən 6,5 m məsafədə yerləşən çay daşlarının topaları aşkarlanmışdı. Sayları 11 ədəd idi. Bu daşlar binanın damını saxlayan sütunlar üçün təməl rolunu oynayır. Sütunların nədən hazırlandığı barəsində fikir bildirmək çətindir, belə ki, lazımi məlumatları əldə etmək mümkün olmayıb. Qazıntıların materiallarına əsasən düzbucaqlı kompleksin zallarında monolit daş sütunaltılıqlarında bərkidilən ağac sütunlardan istifadə olunmuşdu [Бабаев, 1977, c.220, рис.2]. Həmçinin kərpicdən hörülmüş sütunlara da rast gəlinirdi. İ.A.Babayevin fikrincə, oval tikilidə aşkarlanmış bazaları nəzərə alıqda kərpicdən hörülmüş sütunlardan istifadə etmək məqsədəuyğun olardı [Babayev, 2012, c.85].

Qazıntının stratifikasiyasına və mövcud tapıntılara əsasən 1-ci oval bina e.ə. I əsr – b.e. I əsrlərin inşa edilib [Babayev, 2012, c.89]. Mövcud dağıntılara və yanğın izlərinə əsasən binanın eramızın I əsridə, qədim Qəbələ şəhərinin həmin ərazisində yaşayışın bitdiyi dövrdə dağıldığını söyləmək mümkündür.

Elə həmin qazıntı sahəsində müxtəlif dövrlərə aid daha iki oval tikilinin qalıqları tədqiq olundu. II oval tikilinin 1,8 m qalınlıqda çiy kərpicdən olan divarları bir cərgə çay daşlarından hörülmüş 2 m enində təməlin üzərində ucalmışdı. Binaanın bayır tərəfdən eni 12 m, uzunluğu isə 42 m idi. Ümumi sahəsi 404 m² olan tikili qərb-şərq istiqamətində uzanan birinci ovalın şimal-şərq hissəsinə perpendikulyar yerləşirdi (Şəkil 8, 9). Hər iki tikilinin divarları arasındakı məsafə cəmi 4 m təşkil edirdi. 2,5 m enində olan giriş hissə binanın cənub divarında yerləşirdi. Birinci binada olduğu kimi giriş divarında 0,9x0,9 m enində kəsik aşkarlanmışdı [Babayev, 2012, c.87-88]. 2007-ci ildə binanın döşəməsi təmizləndikdən sonra oval binanın şimal divarı ilə yanaşı olan 2x2 m ölçüdə, çay daşlarından

hөрülmüş sahə aşkarlandı [Babayev, 2012, c.107]. İlk mərhələdə birinci və ikinci oval tikilinin bünövrəsi eyni səviyyəli mədəni təbəqədə yerləşdiyindən onların eyni vaxtda mövcud olduğu ehtimal edilir [Бабаев, 1984, c.8]. Lakin yeni tədqiqatlar göstərdi ki, ikinci oval bina daha əvvəlki dövrə aiddir. Bu bina ölçülərinə görə tələbi ödəmədiyindən daha böyük həcmli bina inşa edilmişdir [Babayev, 2012, c.89].

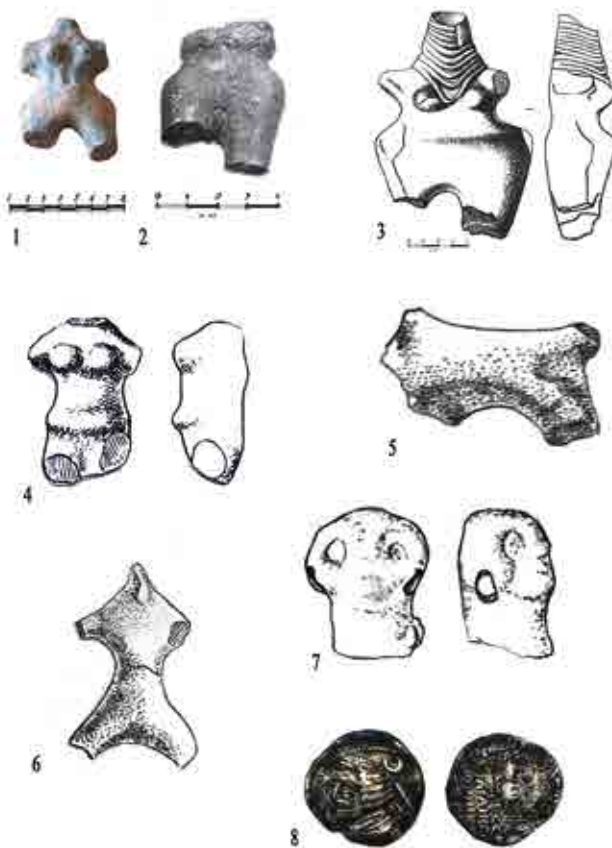
Bina divarının çöl tərəfindən qazılmış tədqiqat şurfu ilə II ovalın bünövrəsinin altında yerləşən, qalınlığı 1,5 m olan mədəni təbəqəni aşkarlamaq mümkün oldu. Bu təbəqə qalıqlarının böyük bir hissəsi ellinizm dövrünə (e.ə. IV–II əsrlər) aid idi. Burada ikinci oval binadan cənubda planı oval olan daha bir binanın təməlinin qalıqlarını aşkarlamaq mümkün oldu. [Babayev, 2012, c.89]. Dövlər arasındakı fərqə baxmayaraq hər iki bina paralel olaraq bir istiqamətdə – şimal-qərb doğru uzanırdı [Babayev, 2012, c.140]. Bu tikili 2 m enində daş bünövrə üzərində ucaldılmış və ölçülərinə görə sonrakı dövrə aid II oval binadan az fərqlənirdi. Binanın birinci ovalının şərq divarının altından uzanan qərb hissəsini sonuna qədər aşkarlamaq mümkün olmadı. Binanın şimal divarında qapı yerini aşkarlamaq mümkün olmadı. Göründüyü qədər binaya giriş ikinci ovalda olduğu kimi tikilinin cənub divarında yerləşirdi.

III oval bina digər bənzər tikililərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə dağıntılara məruz qalmışdı. Binanın döşəmə səviyyəsində aşkarlanmış, qalınlığı 15-25 sm olan kül təbəqəsinə əsasən bina yanğın zamanı məhv olub. Binada qazıntılar zamanı əsasən ellinizm dövrünə aid keramika materialları, o cümlədən e.ə. IV–III əsrlərə aid qabların fraqmentləri toplanıldı. Bunların arasında ağ anqobdan paralel xətlərlə və qırmızı boya ilə çəkilmiş enli xətlərlə bəzədilmiş qab fraqmentləri aşkarlanmışdı. Bu cür qablar həmin dövrdə Azərbaycanın qərb rayonları və Gürcüstan üçün səciyyəvi idi. Həmçinin Əhəməni dövrünə aid kasaları xatırladan qab tapıntılarını da qeyd etmək lazımdır. Bu qabların bütöv nümunələri qədim yaşayış məskəninə şimal-şərq hissəsində tədqiq edilən dəfnlərdən məlumdur [Babayev, Mustafayev və b., 2015, s.32-35] (Şəkil 13, 3,4). Keramika məmulatlarının bu növünə e.ə. III əsrdən sonra rast gəlinmir. Beləliklə, sadalanan tapıntılara əsasən III oval tikilini e.ə. III əsrdən əvvəlki dövrə aid etmək olar. III binanın qalıqlarının altında 1 m enində və daha qədim tikililərə aid olan daş bünövrələr aşkarlandı. III ovalın divarları kimi bu bünövrələr də sonrakı dövrlərdə burada qazılmış quyularla dağıdılmışdır. Arxeoloqlar mədəni təbəqələrin tədqiqini davam etdirərək son tunc – erkən dəmir dövrünə aid mədəni təbəqələri aşkarlamağa nail oldular ki, bu da Qəbələ şəhərinin e.ə. I minilliyin ortalarına aid yaşayış məskəninə yerində yarandığını iddia etməyə imkan verdi [Babayev, Mustafayev və b., 2015, c.26-27].

Növbəti, sayca IV oval tikili 2007-ci ildə dördüncü qazıntı sahəsinin şərq hissəsində aşkarlanmışdır (Şəkil 10, 11). Yeni qazıntı sahəsi üçüncüdən 20 m şərqdə yerləşirdi. Şimal-cənub istiqamətində inşa edilmiş və kiçik meyilliyə malik bina digər artıq tədqiq olunmuş oval tikililərdən fərqlənirdi. 4,3 m enində keçid oval planlı tikilini iki hissəyə ayırırdı. Binanın içəridən eni 10,5 m idi. Şimal hissəsinin uzunluğu 17 m təşkil edirdi. Binanın cənub hissəsinin müəyyən edilmiş uzunluğu 20 m bərabərdir (binanın cənub yarısı qazıntı sahəsinə daxil olmadığından bu hissənin uzunluğunu dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadı). Binanın hər iki hissəsində eni 2 m olan girişlər müvafiq divarlarda bir-biri ilə qarşı-qarşıya simmetrik yerləşərək bu keçidə açılır. 1,8 m qalınlıqda çiy kərpicdən hөрülmüş divarların daş bünövrəsi yox idi [Babayev, Mustafayev və b., 2015, c.26]. Binanın damını sütunlar saxlayırdı. Sütunların təməli üçün düzbucaqlı formada yonulmuş əhəngdaşından istifadə olunmuşdu. Tədqiqatın artıq birinci ilindən başlayaraq qazıntı sahəsində bu cür daşlara istər ayrı-ayrı daşlar şəklində, istərsə də topalar şəklində rast gəlinirdi. Onların ölçüləri təqribən 46x35x15 sm təşkil edirdi. Bir hissəsi in situ aşkarlanmışdı. Bəzi daşlar isə binanın xarici divarı boyunca yerləşirdi. Qazıntının stratiqrafiyasına və tapıntılara əsasən IV oval tikili e.ə. I əsr – b.e. I əsrə aid olunub. Tikilinin şərq divarı yaxınlığında, bünövrəsi səviyyəsində aşkarlanmış Parfiya hökmdarı II Orodun (e.ə. 57–37-ci illər) adına kəsilmiş dirhəmdən ibarət gümüş sikkəni tarixi müəyyən edə bilən tapıntılar sırasında xüsusi qeyd etmək lazımdır [Babayev, Mustafayev və b., 2015, c.27] (Şəkil 12, 8).

Antik Qəbələnin bu günə məlum olan oval binalarından sonuncusu 2017-ci ildə şəhərin beşinci qazıntı sahəsində aşkarlandı. Birinci və ikinci qazıntı sahələrin arasında yerləşən alçaq təpə 2015-ci ildə yeni, beşinci qazıntı sahəsi kimi seçildi. Şəhərin bu hissəsində, xüsusən birinci qazıntı sahəsində ellinizm dövrünə aid mədəni təbəqələrdə inşaat qalıqları ilə yanaşı qədim möhürlərin izlərini daşıyan gil bullalar və sikkələr aşkarlanmış və bu da ticarətlə əlaqədar tikililərin mövcud olduğunu ehtimal etməyə əsas verirdi. Qazıntılar başladıda üst mədəni təbəqələrdə növbəti oval plana malik, çiy kərpicdən tikiliyə, kirəmit və bişmiş kərpic parçalarına rast gəlinirdi. Divarların inşasında müxtəlif ölçülü çiy kərpiclərdən istifadə olunmuşdu: 20x40 sm, 33x36 sm, 36x34 sm və 36x36 sm ölçülərində. Divarların eni 1,8 m təşkil edirdi. Dördüncü oval binada olduğu kimi, bu tikilinin də daş bünövrəsi yox idi. Binanın daxildən eni 12 m idi. Binanın şimal hissəsi qazıntı ərazisindən kənarda qaldığından, tikilinin bütün sahəsinə müəyyən etmək mümkün olmadı. Hal hazırda binanın aşkarlanmış uzunluğu 29 m təşkil edir [Babayev, Ağamaliyeva və b., 2019, c.32]. Binaya giriş şərq tərəfdən 3 m enində keçiddən idi [Babayev,

Ağamaliyeva və b., 2019, c.35]. Divarlar 50-55 sm hündürlükdə qalmışdı. Dörd cərgə kərpic aşkarlamaq mümkün olmuşdur [Babayev, Ağamaliyeva və b., 2019, c.33]. Binanın döşəməsi eyni dövrə aid digər tikililərdən fərqlənirdi: burada qalınlığı təqribən 1,5 sm təşkil edən, içərisində çox xırda çınqıllar olan əhəng məhlulundan ibarət suvaq qalıqları aşkarlanmışdı [Babayev, Ağamaliyeva və b., 2019, c.35]. Bu tərkib Qədim Romada inşaat işində geniş istifadə olunan Roma betonunu xatırladırdı. Bu cür tapıntıya Azərbaycanda ilk dəfə rast gəlinir. Qazıntının stratifikasiyasını və aşkarlanmış tapıntıları nəzərə alaraq, müxtəlif təyinatlı keramika məmulatlarını, o cümlədən kirəmitlərə əsasən bu bina b.e. I əsrinə aid edilmişdir.

Şəkil 12. Antik Qəbələ şəhərində aşkarlanmış bəzi tapıntılar

Qədim Qəbələnin həyətləri, küçələri və ciğirləri çınqıl örtüklə döşənmişdi və qazıntı materialları bunu təsdiqləyir [Babayev, Hüseynova, 1974, c.15; Babayev, Mustafayev və b., 2015, c.36, рис. 1b].

Antik şəhərin üst təbəqələrində müxtəlif binaların inşaat qalıqları ilə yanaşı müxtəlif keramika məmulatları (ayrı-ayrı qab parçaları, gil qapaqlar, güldən ayaqları, heykəlciklər və ellinizm dövrünə aid kirəmit parçalar), bəzək əşyaları və sikkələr də aşkarlanmışdı. Üst mədəni təbəqənin qalınlığı 1,4-1,5 m təşkil edirdi [Qaziyev,

Babayev, 1968, s.16]. Lakin tədqiqatçılar alt mədəni təbəqələrlə müqayisədə bu təbəqədə tapıntıların müəyyən qədər zəif olduğunu dəfələrlə qeyd etmiş və bunu aşkarlanmış binaların ictimai xarakterli olması ilə izah etmişdilər [Бабаев, 1977, c.226]. 2,2-2,3 m dərinlikdə bitən və ellinizm dövrünə (e.ə. IV–II əsrlər) aid alt mədəni təbəqə tapıntıların çox sayda olması və müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. Bunların arasında birinci qazıntı sahəsindən aşkarlanmış çoxsaylı bullaları, gətirilmə və yerli sikkələri qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar şəhərdə intensiv ticarətin olmasından xəbər verirdi. Bəzi fərqləri həmçinin inşaat texnikasında, xüsusən aşkarlanmış tikililərin xarakterində müşahidə etmək mümkündür. Bununla əlaqədar olaraq üçüncü qazıntı ərazisində oval tikililərin qalıqları altında aşkarlanmış iri ərzaq anbarının və dulmuşluq emalatxanasının qalıqlarını qeyd etmək olar [Babayev, Mustafayev və b., 2014, s. 118-120; s.122-124] (Şəkil 13, 3,4). İki eranın ayrıcında şəhərin bu hissəsində belə iri binaların inşa edilməsi zərurətinə hansı dəyişikliklərin səbəb olması hələ ki, müəmma olaraq qalmaqdadır. Ola bilmə ki, Roma ekspansiyası ilə əlaqədar siyasi hadisələr bu cür dəyişikliklərə gətirib çıxarsın?

Gələcək tədqiqatların digər mühüm istiqaməti aşkarlanmış binaların təyinatının aydınlaşdırılmasından ibarətdir. İ.A.Babayevin fikrincə, düzbucaqlı bina saray və ya digər ictimai təyinata malik olub, belə ki, onu tədqiq edərkən heç bir məbəd atributu aşkarlamaq mümkün olmadı [Бабаев, 1977, c.226]. Düzbucaqlı və kvadrat binalardan fərqli olaraq, oval tikililərin bəziləri ehtimalla mehrab rolunu oynamış konstruksiyaya malik idi. Lakin bu məbədlərin kimə və ya nəyə həsr olunduğu hələ ki naməlum olaraq qalır. Antik mənbələrə əsasən Albaniya sakinlərinin Zevs, Helios və Selenaya ibadət etdiyi məlumdur [Strab., XI, 4, 7]. Şəhərin mədəni təbəqələrindən aşkarlanmış terrakota qadın və heyvan heykəlcikləri arasında 4 predmet üçüncü qazıntı sahəsinin üst inşaat təbəqəsinə aiddir ki, bu da ehtimalla həmin tikililərin kult təyinatına malik olduğundan xəbər verir (Şəkil 12, 1, 3, 7). Beləliklə, müəyyən ehtimalla oval tikililəri büt-pərast məbədlərinin və ya onlarla əlaqəli tikililərin qalıqları kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Qəbələdə aşkarlanmış heykəlciklər Azərbaycanın digər bölgələrindən (İsmayilli, Mingəçevir, Şamaxı, Göyçay) tapılmış antik dövrə aid terrakotalara bənzəyir ki, bu da Qafqaz Albaniyasının ərazisində vahid dini və mədəni ənənələrin mövcud olduğundan xəbər verir [Azərbaycanın antropomorf terrakotları, 2010].

Oval tikililər bir zaldan ibarət binalar olub bir-birindən yalnız konstruksiya baxımından fərqlənirdi. Hamısı çiy kərpicdən ibarət olub, çox vaxt daş bünövrə üzərində tikilmişdi. Divarlarının qalınlığı birinci oval istisna olmaqla əsasən 1,8 m idi. Qapı yerləri əksər hallarda şərq tərəfdə yerləşirdi.

Antik Qəbələnin oval tikililərinin istər Azərbaycan ərazisində, istərsə də onun hüdudlarından kənarda məlum abidələr arasında hələ ki, analoqu yoxdur. Bunların tədqiqi Qafqaz Albaniyasında antik dövrdə şəhərsalma və inşaat texnikasına dair biliklərimizi zənginləşdirdi. Əcdadlarımızın tikinti işlərinin misilsiz olduğuna bir daha əmin olduq.

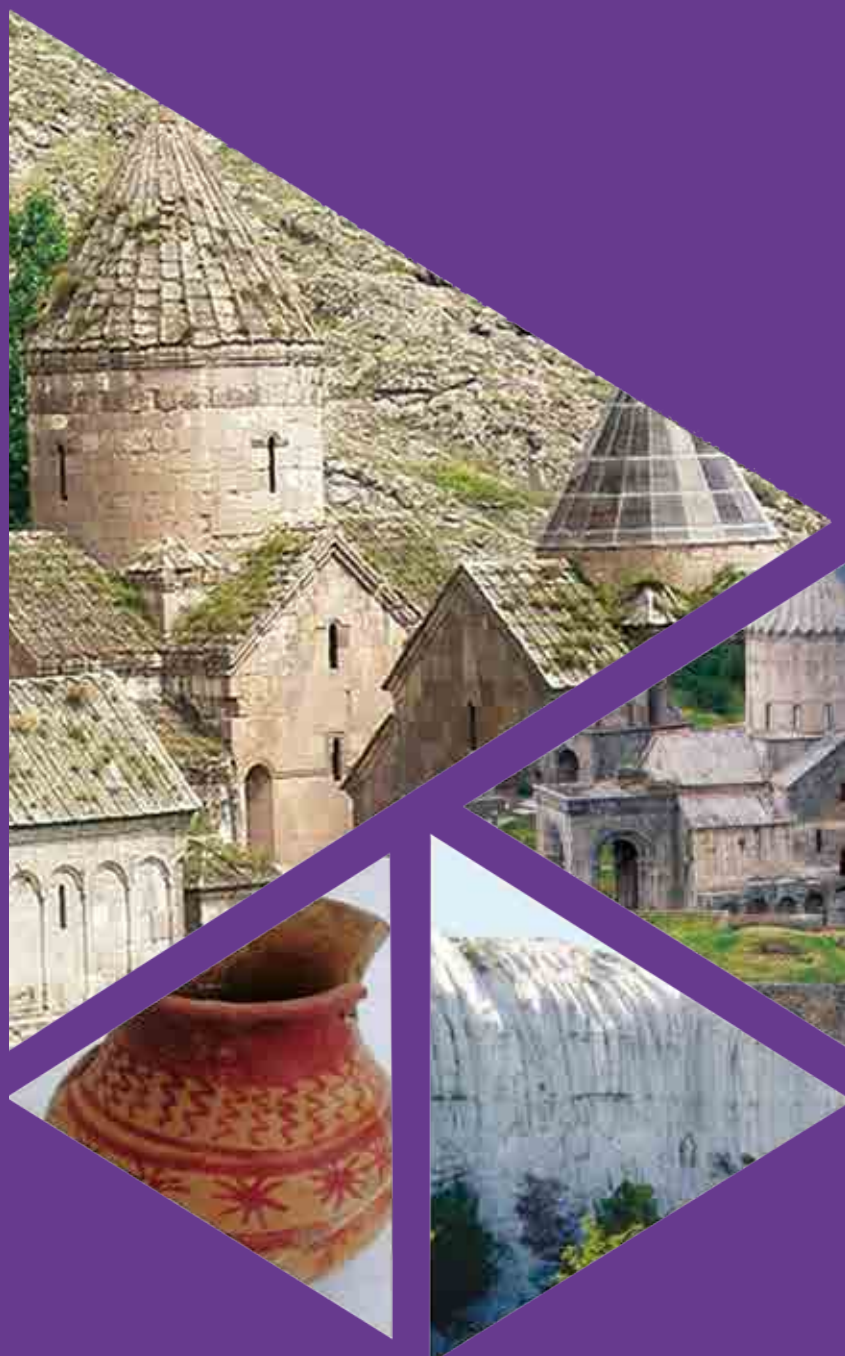
Alban ustaları tikinti texnikasının onlara məlum olan aparıcı metodlarını tətbiq edərək yerli əlverişli xammaldan istifadə etmişlər. Antik Qəbələ şəhəri çoxillik tədqiqatlara baxmayaraq özündə hələ bir çox sirri qoruyub saxlayır ki, bunların açılmasına gələcək arxeoloji qazıntılar kömək edəcəkdir.

Şəkil 13. Antik Qəbələ ərazisində aşkar edilmiş saxsı qablar saxsı qablar

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycanın antropomorf terrakotları. Kataloq. Bakı, 2010, 54 s.
2. Babayev İ.A. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası antik Qəbələ dəstəsinin 1978-ci il hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi: Hesabat №200, 37 s.
3. Babayev İ.A. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası antik Qəbələ dəstəsinin 1983-ci il hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi: Hesabat №366, 35 s.
4. Babayev İ.A. 2006-cı ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları. 2005–2010. Bakı, 2012, s.81-103.
5. Babayev İ.A. 2007-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları. 2005–2010. Bakı, 2012, s.104-135.
6. Babayev İ.A. 2008-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları. 2005–2010. Bakı, 2012, s.136-159.
7. Babayev İ.A., Ağaməliyeva S., Nəcəfova İ.M., Heydərova Ü.R., Hüseynova S., Mustafayev L.X. 2017-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar. 2017–2018. Bakı, 2019, s.29-44.
8. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji oçerk). Bakı, 1981, 96 s.
9. Babayev İ.A., Hüseynova L.Q. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası antik Qəbələ dəstəsinin 1974-ci il hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi: Hesabat №124, 44 s.
10. Babayev İ.A., Mustafayev L.X., Alışov N., Hüseynov S. 2013-cü ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar. 2013. Bakı, 2015, s.22-57.
11. Babayev İ.A., Mustafayev L.X., İsmaylov R., Alışov N. 2012-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların hesabatı / 2011-2012. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının hesabatları. Bakı, 2014, s.115-149.
12. Babayev İ.A., Nəcəfova İ.M., Məmmədova B., Heydərova Ü.R., Mustafayev L.X. 2015-ci ildə Qəbələnin Antik ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı / Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar. 2015–2016. Bakı, 2017, s.46-63.
13. Babayev İ.A., Rəhmanov A.A. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası antik Qəbələ dəstəsinin 1975-ci il hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi: Hesabat №162, 40 s.
14. Babayev İ.A., Rəhmanov A.A., Əliyev Ə. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası antik Qəbələ dəstəsinin 1976-cı il hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi: Hesabat №210, 67 s.
15. Qaziyev S.M., Babayev İ.A. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının 1968-ci il hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi: Hesabat №157, 38 s.
16. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, 1990, 236 с.
17. Бабаев И.А. Исследования общественного здания второй половины I в. до н.э. – I в. н.э. на городище Габалы // Советская археология, М., 1977, №4, с.217-227.
18. Бабаев И.А. Отчет отряда по изучению античной Габалы Габалинской археологической экспедиции за 1984 год / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi: Hesabat №349, 32 s.
19. Котович В.Т. Новые данные о раннесредневековых городах Дагестана / Материалы сессии, посвященной итогам археологических исследований 1964 г. в СССР: Тезисы докладов. Баку, 1965, с.154-156.
20. Страбон. География в 17 книгах / Перев. с греческого и коммент. Г.А.Стратановского. М.: Наука, 1964, 944 с.

TARİX, MƏNBƏŞÜNASLIQ,
ETNOLOGİYA, EPİQRAFİKA,
DİLÇİLİK

Şükürov Kərim

*“Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” jurnalının elmi redaktoru,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş direktoru,
tarix elmləri doktoru, professor*

ALBANŞÜNASLIĞIN (QAFQAZ) TARİXİNƏ DAİR

Albaniya (Qafqaz) dövləti e.ə. IV– e.VIII əsrlərində, təxminən min ilə qədər dövr ərzində mövcud olmuşdur. Albaniya dövlətinin tarixinin öyrənilməsi Albanşünaslıq (Qafqaz) kimi elmi istiqamət yaratmışdır. Oxşar elmi istiqamətlərdən (Misirşünaslıq, Bizans-şünaslıq və s.) fərqli olaraq hələlik, Albanşünaslığın tarixinə həsr edilmiş xüsusi araşdırma yoxdur. Bu elmi istiqamətin ayrı-ayrı məsələləri, əsasən, Albaniya tarixinin bu və ya digər problemi üzrə tədqiqatlarda nəzərdən keçirilmişdir. Albanşünaslığın obyektiv inkişaf mənzərəsinin yaradılması bu elmi istiqamətin perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Albanşünaslıq inkişafının özünəməxsus drammatizmi və gərgin süjet xətti ilə fərqlənir. Bunun üçün parallel olaraq xronoloji-problem yanaşması və onun tədqiqinin coğrafi aspektləri nəzərdən keçirilir.

Albaniyanın antik dövrü haqqında ilkin məlumatlar Roma-yunan, sonrakı dövrlər isə yerli alban, həmçinin erməni və gürcü mənbələrində əks olunmuşdur. Albaniyaya dair antik mənbələr içərisində yunan coğrafiyaşünası Strabonun (e.ə. 64/63–e. 23/24) “Coğrafiya” əsəri mühüm yer tutur [Алиев, 1986, c.17-26]. Plini (I əsr), Pomponi Mela (I əsr), Plutarx (45/50–119/125), Tatsit (55–117), Ptolomey (70–147) və digər antik müəlliflərin əsərlərində də Albaniya haqqında (coğrafi yerləşməsinə bildirmək məqsədi ilə Asiya, Qafqaz və digər əlavələr tədqiqatlar zamanı tətbiq edilmişdir) məlumatlar vardır [Алиев, 1986]. Qeyd edilən müəlliflərin əsərləri sonralar nəşr edilməsinə və bununla da oradakı materialların məlum olmasına baxmayaraq, Albaniya haqqında tədqiqatlar yalnız XIX əsrin 30-cu illərində meydana gəlmişdir. Beləliklə, aydın olur ki, Albaniya haqqında məlumatlar olan ilk mənbələr qədim dövrə aid olsa da, Albanşünaslığın təməlini qoyan ilk əsərlərin meydana gəlməsi arasında Strabondan hesablasaq xronoloji baxımdan təxminən on doqquz əsrədən bir dövr keçir. Belə bir vəziyyəti Albaniya dövlətinin tarix səhnəsindən çıxması ilə izah etmək mümkündür, çünki tarixi tədqiqatların çoxu praktik məsələləri (ticarət, diplomatik əlaqələr və s.) həll etmək məqsədi daşıyırdı. Albaniya ərazisində isə yeni tarixi proseslər bir-birini əvəz etməkdə idi.

Rusiya imperiyası tərəfindən Azərbaycanın şimalı işğal edildikdən sonra bu torpaqların keçmişinə diqqət artmağa başladı. Albaniya haqqında ilk məqalələrdən bi-

rinin meydana gəlməsi isə ilk rus universal ensiklopediya-sının– “Энциклопедический лексикон”-un (1835–1841) nəşrə başlaması ilə əlaqədar oldu. Həmin ensiklopediyanın 1-ci cildində “Qədim Asiya Albaniyası” adlı məqalə çap olundu [Древняя Азиатская Албания, 1835]. Bu məqalə ilə Albaniyaya dair ensiklopedik məlumatların verilməsinin əsası qoyuldu. Eyni ildə F.Kruzenin Rusiyanın Qafqaz vilayətinə həsr edilmiş məqaləsi çap olunur [Крузе, 1835, c.423-439]. Kruzenin məqaləsinin əsas mənbəyini Ptolomey təşkil edirdi. Beləliklə, ilk Albanşünaslıq tədqiqatında antik müəlliflərdən olan Ptolomeyin əsəri tədqiqata cəlb edilir. Bu problem Albanşünaslıqda əsas süjetlərdən birinə çevrilir, B.Dornun (1875), H.Kipertin (1878), S.N.Murav-yovun (1983) və digər müəlliflərin araşdırmalarında inkişaf etdirilir [Дорн, 1875]. 1838-ci ildə E.Eyhvaldın Qafqaz və Rusiyanın cənubu haqqında Strabonun məlumatlarına həsr edilmiş məqaləsi çap olunur [Эйхвальд, 1838, c.103-150]. Bununla da Albaniya haqqında nisbətən daha ətraflı məlumat verən Strabon da tədqiqata cəlb edilir. Ptolomeydə olduğu kimi Strabonun da bir mənbə kimi araşdırılması Albanşünaslığın başlıca mövzularından birinə çevrilir [Ямпольский, 1942; Алиев, 1960, c.419-422; Алиев, 1975, c.150-165; Акопян, 1987; Грен, 1886 və b.]. V.V.Latşev tərəfindən yunan və latın müəlliflərinin Skifiya və Qafqaz haqqında məlumatlarının tərcümə edilərək çap edilməsilə həmin əsərlər daha geniş istifadəçiyə çatmaq imkanı əldə edir [Латышев, 1893; Латышев, 1904; Латышев, 1906].

Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov da 1841-ci ildə yazdığı “Gülüstanı-İrəm” əsərində Azərbaycan tarixi kontekstində Albaniyadan bəhs edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsər ilk dəfə 1926-cı ildə nəşr edilmişdir. Bu baxımdan Albanşünaslığın inkişafına təsir göstərə bilməmişdir [Бакиханов, 1991]. 1846-cı ildə A.Yanovskinin qədim Qafqaz Albaniyası haqqında məqaləsi çap edilir [Яновский, 1846, c.97-136; 161-203]. Bu məqalədə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri Asiya Albaniyasından fərqli olaraq, Qafqaz Albaniyası terminindən istifadə edilməsidir. Şərqsünas M.İ.Brossenin (1802–1880) Gürcüstan tarixinə dair əlavə və izahda nəşr edilmiş (1851) M.Kaqankatvatsinin aqvan tarixinə dair əsərindən çıxarışlar [Brosset, 1851] ilə yeni elmi istiqamət müəyyən edir. Ptolomey və Strabondan sonra yerli alban mənbəsi kimi “Alban tarixi” əsəri tədqiqata cəlb edilir. Bu süjet

Albanşünaslığın əsas problemlərindən biri kimi tədqiq olunmuş [Каланкатуйский, 1861; Еремян, 1939; Акинян, 1953, 1955, 1957; Ямпольский, 1957, с.149-159; Бунятов, 1965; Ворошил Г. (Гукасян В.), 1968; Давлианидзе, 1970; Dasxurans M./ C.J.F.Dowsett. London, 1961; Ворошил Г. (Гукасян В.), 1970; Мамедова, 1977 və b.] və müasir dövrdə davam etməkdədir. M.Kalankatuklunun əsərinin mənbəşünaslıq baxımından təhlili və Albaniya tarixi üzrə mənbə kimi istifadə edilməsində F.Məmmədovanın əsərinin xüsusi yeri vardır [Мамедова, 1985].

Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra çar I Nikolay tərəfindən tarixi həqiqətlərin əksinə olaraq, bu xanlıqlar əsasında "Erməni vilayəti" (1828–1840) yaradılmışdır. İ.Şopen tərəfindən əyalətdə kameral təsvir aparılmışdır. O, kameral təsvir prosesində Azərbaycanın bu bölgəsinin tarixinə dair materiallar da toplamışdır. Şopen səhvən bu əraziləri imperiyanın rəsmi baxışlarına uyğun olaraq "Böyük Ermənistan" hesab edirdi. 1866-cı ilə çap etdirdiyi kitabı isə [Шопен, 1866] kompilyativ xarakter daşıyırdı. Rusiyanın Ensiklopedik leksikonu kimi 1875-ci ildə Ensyclopedia Britanica da Albaniya haqqında məqalə çap edir [Encyclopaedia Britannica, 1875, vol.1].

XIX əsrin sonları–XX əsrin əvvəllərində Albanşünaslığın əhatə dairəsi genişlənir. M.Barxudaryanın 1893-cü ildə "Albaniya və qonşuları", 1895-ci ildə "Arsax", 1901-ci ildə "Albanların tarixi", "Aqvank ölkəsinin tarixi" (I cild, 1902; II cild, 1907) kitabları çap olunur. Ü.Hacıyeva tərəfindən Barxudaryanın əsərləri, xüsusilə Arsaxa dair tədqiqatı mənbəşünaslıq baxımından ətraflı şəkildə şərh edilmişdir [Гаджиева, 2004].

Albaniyanın vilayətlərinin öyrənilməsi istiqamətində yeni əsər Stepanos Orbelyanın 1910-cu ildə qədim erməni dilində çap edilmiş "Sisakan vilayətinin tarixi" kitabı olur. Bu dövrdə Avropada da V.Tomaşekin (1894), İ.Markvartın (1901) və H.Ныбушmanın (1904) Albaniyaya dair məqalələri və ya əsərlərində onun haqqında məlumatlar çap olunur [Алиев, 1992, s.7-8].

XX əsrin əvvəllərində Albanşünaslıqda xüsusi bir istiqamət kimi Alban arxeologiyası da ayrılmağa başlayır. Alban arxeologiyasının başlıca xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, o daha çox Azərbaycan ərazisi ilə təmsil olunurdu, lakin arxeoloji materiallara aid ilk tədqiqatlar 1920-ci illərdə meydana gəlir.

Beləliklə, Albanşünaslığın Rusiya imperiyası dövründəki tarixi başa çatır. Sovet dövrü ilə bərabər, Albanşünaslığın tarixində də yeni mərhələ başlayır ki, bu xronoloji-problem baxımından da özünü göstərir.

1920-ci illər Albanşünaslıqda V.V.Bartoldun müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yerinə dair mühazirələrindəki [Бартольд, 1925] məlumatlar (1925) və V.F.Minorskinin Şəki haqqında ensiklopedik məqaləsi ilə (1927) təmsil olunmuşdur. Hər bir halda,

əsasən, lokalizasiya məsələlərindən bəhs olunur.

1920-ci illərdə Alban arxeologiyasına dair ilk tədqiqatlar çap olunur. Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan albanşünaslığında ilk tədqiqatlar Alban arxeologiyası ilə başlamışdır. 1926-cı ildə Yaloylutəpədə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən materiallar əsasında Yaloylutəpə arxeoloji mədəniyyəti (e.ə. IV–I əsrlər) ayrılır.

1930-cu illər xronoloji-problem baxımından Albanşünaslıqda mühüm yer tutur. Bu dövrdə A.E.Krımskinin iki məqaləsi (1934, 1938) [Крымский, 1934, с.289-305; Крымский, 1938, с.369-384] çap olunur. Şimali və ya Qafqaz Azərbaycanı Klassik Albaniya kimi tədqiq edilir.

Albanşünaslığın tarixində ən mühüm hadisələrdən biri, heç sözsüz ki, alban əlifbasının aşkar edilməsi ilə bağlıdır. Z.Aleksidze yazır ki, "Alban əlifbasını 1937-ci ildə Yerevanda erməni əlyazmaları arasında, sonralar Əlyazmalar institutunun banisi və ilk direktoru, mənim müəllimim İlya Abuladze aşkara çıxarmışdır. Elmi albano-logiya öz təvəllüd gününü buradan başlayır" [Aleksidze, 2003, s.9]. Əlbəttə, digər oxşar elmi istiqamətlərdə olduğu kimi Albanşünaslıqda da əlifbanın aşkar edilməsi mühüm tarixi hadisə hesab edilməlidir, lakin burada onun xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Z.Aleksidzenin əsərindən aydın olur ki, o, Sinayda aşkar edilmiş palimpsestdəki iki alt mətnin albanlara aid olduğu fikrinə 1996-cı ildə gəlmişdir [Aleksidze, 2003, s.25]. Bu nəzərə alınsa, alban əlifbasının aşkar edilməsilə onun oxunması arasında 60 ilə yaxın vaxt keçir, yəni albandilli yazılı mətnlərin mənbə kimi elmi dövriyyəyə cəlb edilməsi bu dövrdə mümkün olmur. Bunu nəzərə alaraq, elmi Albanşünaslığın formalaşması üçün digər kriteriyalar da müəyyən etmək lazım gəlir. Burada əsas kriteriyalardan biri kimi Albanşünaslığın erməni tarixşünaslığının monopoliyasından çıxarılması və Azərbaycan albanşünaslığının formalaşması götürülə bilər.

Alban əlifbasının aşkar edilməsi ilə Albanşünaslığın tarixində iki məsələ diqqət mərkəzinə keçdi. Əvvəla, ilk dəfə olaraq Albanşünaslıqda xronoloji-problem baxımından daha bir elmi istiqamət – alban yazılı mətnlərinin deşifrə edilməsi sahəsində tədqiqatlar meydana gəlməyə başladı. Hazırda Albanşünaslıqda bu istiqamətdə xeyli tədqiqatlar mövcuddur [Абуладзе, 1938, с.69-71; Шанидзе, 1938, с. 3-4; Абуладзе, 1940; Меликсет-бек, 1957; Шанидзе, 1957; Шанидзе, 1959; Шанидзе, 1960, с.8; Абрамян, 1964; Ворошил Г., 1968; Мамедов, 1967, с.105-108; Ворошил Г. (Гукасян В.), 1968; Ворошил Г., 1969; Ворошил Г., 1969, №2, с.52-74 və b.]. Bu araşdırmalar alban yazılı mətnlərinin deşifrə edilməsi ilə başa çatmadığına görə, onlar, təcrübi əhəmiyyətdən daha çox, idraki mühakimələr nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir və yalnız elm tarixi üçün material olur. İkinci isə, Albanşünaslıq sahəsində Gürcüstanda da tədqiqatlar genişlənməyə başladı.

1930-cu illərdə S.V.Yuşkovun qədim Albaniyanın sərhədləri adlı məqaləsi [Юшков, 1937, c.129-148] çap olunur. Müəllif A.Yanovskinin baxışlarını tənqidi şəkildə nəzərdən keçirməklə birgə, əsas etibarı ilə Albaniyanın şimal sərhədləri üzərində dayanır [daha ətraflı bax: Алиев, 1992, c.9].

1930-cu illərin daha bir xarakterik cəhəti erməni albanşünaslığının konseptual baxımdan formalaşmasında xüsusi rolu olan S.T.Yeremyanın bu sahədəki tədqiqatlarının genişlənməsidir [Еремян, 1939; Еремян, 1941]. SSRİ EA tərəfindən fundamental SSRİ tarixinə dair oçekrlərin III cildi yazılarkən Albaniyaya aid mətnlər məhz ona həvalə edilmişdir [Еремян, 1958, c.530-536; Еремян, 1958a, c.323-330; Еремян, 1958b, c.310-323; Еремян, 1958в, c.303-310]. F.Məmmədova tərəfindən S.T.Yeremyanın konspeziyası obyektiv şəkildə araşdırılmış, tənqidi təhlili verilmişdir. F.Məmmədova yazır ki, SSRİ tarixinə dair oçekrlərdə S.T.Yeremyan Albaniyaya əvvəldən "Böyük Ermənistanın" ayrılmaz tərkib hissəsi kimi baxır ki, bu tamamilə doğru deyildir. Müəllif tərəfindən Alban ölkəsi tarixinin bütün məsələlərinə "Böyük Ermənistan" tarixi prizmasından və erməni xalqının mənafeyi işığında baxılır [Мамедова, 1986, c.55].

Azərbaycan tarixşünaslığında bilavasitə Albaniyaya dair tədqiqatlar 1940-cı illərdə başlanır. Z.Y.Yampolski tərəfindən Albaniya tarixinin müxtəlif problemləri tədqiqat obyektinə olur, əsas yeri isə məbəd mülkiyyəti tutur [Ямпольский, 1942, №7; 1945, №1; 1949; 1949a; 1952; 1954, т.IV; 1957, c.149-159; 1960; 1962]. 1946–1953-cü illərdə Mingəçevirdə sistemli şəkildə qazıntıların aparılması Alban arxeologiyasını daha da zənginləşdirməklə bərabər, Albaniya tarixinin öyrənilməsinə də təkan verir [Vahidov, 1961 və b.]. R.Qasımova tərəfindən Mingəçevirdən aşkar edilmiş çənələrin antropoloji tədqiqinə həsr edilmiş dissertasiya müdafiə edilir, onun materialları sonra kitab şəklində çap edilir [Касимова, 1956; Касимова, 1960]. Azərbaycan tarixşünaslığında Albaniya tarixi haqqında araşdırmaya V.N.Leviatovun 1950-ci ildə nəşr edilmiş məqaləsində də rast gəlinir [Левиатов, 1950, c.65-95]. 1950-ci illərin sonlarından Azərbaycan albanşünaslarından K.Əliyevin məqalələri çap olunmağa başlayır [Алиев, 1960, №4, c.419-422; 1960a, c.15-19; 1960b, c.35-56; 1961, №2, c.21-33; 1962, c.23-29; 1962a; 1974; 1982; 1986; 1992]. 1950-ci illərin sonunda çoxcildlik Azərbaycan tarixinin birinci cildində Albaniya tarixi ümumiləşdirilmiş şəkildə əks olunur. Həmin dövrdə Mərkəzi (Moskva) təmsil edən tarixçilərdən K.V.Treverin Qafqaz Albaniyasının mədəniyyət tarixinə dair əsərləri çap edilir [Тревер, 1959; kitab haqqında bax: Мамедова, 1986, c.61-65].

1962-ci ildə Qafqaz Albaniyası tarixi məsələlərinə dair məqalələr toplusunun çap edilməsi Azərbaycan albanşünaslığının mühüm nailiyyəti hesab edilə bilər [Вопросы истории Кавказской Албании, 1962]. Bu

topluda Albaniya tarixinə dair doqquz müəllifin (K.Əliyev, Z.Yampolski, R.Qasımova, O.İsmizadə, S.Qaziyev, Y.Paxomov, Q.Aslanov, Z.Bünyadov və R.Hüseynov) müxtəlif məqaləsi çap olunmuşdur. 1960-cı illərdə Azərbaycanda K.Əliyev "Qədim Qafqaz Albaniyasının qəbilələri" (e.ə. I əsr – e.I əsri) (1962), N.Rzayev "Qafqaz Albaniyasının bədii keramikası" (1962), T.İ.Qolubkina "Küp qəbirləri" (1962), Q.Aslanov "Mingəçevirin maddi mədəniyyəti (katakomba qəbirləri əsasında)" (1963), Voroshil G. (Qukasyan V.) "Udin dilinin Nic dialekti" (1965), A.B.Nuriyev "Qafqaz Albaniyasında şüşə məmulatları və onların istehsalı" (1966), F.L.Osmanov "E.ə. III – e.III əsrlərində Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti" (1968), M.Rəsulova "Qafqaz Albaniyasının antik dünya ilə əlaqələri" (1969) mövzularında dissertasiyalar müdafiə edir, həmin dissertasiya mövzuları üzrə monoqrafiyalar çap edilir [Алиев, 1962a; Голубкина, 1962; Асланов, 1963; Нуриев, 1966; Османов, 1968; Расулова, 1969]. 1960-cı illərin sonlarında Azərbaycan albanşünaslığının görkəmli nümayəndəsi F.Məmmədovanın məqalələri də çap olunmağa başlayır. Digər albanşünas T.Məmmədov da qədim erməni mənbələri əsasında Atropatena və Albaniya tarixinə dair məqalələr ilə çıxış edir, bu tədqiqatlar sonrakı monoqrafiyalarda yekunlaşdırılır [Мамедов, 1967, №7, c.105-108; Мамедов, 1977; Мамедов, 1982; Мамедов, 1993].

Qafqaz Albaniyasına dair 1960-cı illərdə ayrı-ayrı əsərlərin çap edilməsinin müntəzəm xarakter alması mühüm əhəmiyyətə malik olsa da, ən önəmli məsələ Azərbaycan albanşünaslığının konsepsiyasının yaradılması idi. Bu sahədə Z.Bünyadovun xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Z.Bünyadov Albaniya tarixinin bu və digər problemlərinə dair məqalələri ilə birgə, Azərbaycanın VII–IX əsrlər tarixinə dair monoqrafiyasında Azərbaycan albanşünaslığına dair konsepsiyanın əsaslarını da müəyyən etdi [Бунятов, 1961, №4; Бунятов, 1962, c.15-20; Бунятов, 1964, c.87-92; Бунятов, 1965; Бунятов, 1965a, №4]. F.Məmmədovanın Moisey Kalankatuklunun "Alban tarixi"inə dair monoqrafiyası və Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyasına dair tədqiqatları ilə bu konsepsiya bitkin şəkildə aldı [Мамедова, 1977; Мамедова, 1986; Мəmmədova, 1993].

Azərbaycan albanşünaslığının müstəqil elmi istiqamətə çevrilməsi bu sahədə yeni elmi tədqiqatlara təkan verdi. 1970–1980-ci illərdə orijinal növlər üzrə dissertasiyalar müdafiə edildi, məqalə və monoqrafiyalar çap olundu [Гулиев, 1972; Джавадов, 1973; Халилов, 1974; Халилов, 1985; Алиев, 1976; Алиев, 1960, c.15-19; Рзаев, 1976; Мамедова Ф., 1977; Мамедов, 1982; Ахвердиев, 1979; Алиев, 1982; Бабаев, 1984; Геюшев, 1984; Мамедова Г.Г., 1985; Халилов, 1985; Ахундов, 1986; Мамедова, 1986; Алиев, 1986; Историческая география Азербайджана, 1987, c.148].

Azərbaycan albanşünaslığının intensiv inkişafı ilə Albanşünaslığın tarixində də yeni mərhələ başladı. Onun əsas məzmununu Albanşünaslıqda monopoliyasını itirən erməni albanşünaslığının Azərbaycan albanşünaslığına qarşı mübarizəsi təşkil edirdi. Bu özünü iki istiqamətdə göstərirdi. Bir tərəfdən erməni albanşünaslığında tarixi reallığı əks etdirməyən əsərlər yazılırdı. Bu sırada A.Mnatsakanyanın, B.Ulubabyanın Q.Svazyanın bə b. əsərlərini xüsusi qeyd etmək olar [Мнацаканян, 1969; Улубабян, 1969; Улубабян, 1982; Свазян, 1975. Bu barədə bax: Мамедова Ф., 1986, с.70-84]. Q.M.Qriqoryanın IX–XV əsrlərdə Sünik tarixinin oçerkləri haqqında kitabı da bütövlükdə Azərbaycan tarixinin erməni tarixi kimi verilməsi ənənəsinə əsaslanırdı [Григорян, 1990]. Digər tərəfdən isə Azərbaycanın görkəmli albanşünaslarının yaradıcılığı ciddi təhrif olunurdu. Burada əsas hədəf kimi Z.Bünyadov, F.Məmmədova və digər Azərbaycan albanşünasları seçilmişdi. Təsədüfi deyildi ki, erməni albanşünaslığına siyasi dəstək verən hakim dairələrin yaxından iştirakı ilə F.Məmmədovanın Albaniyanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyasına dair doktorluq dissertasiyasının təsdiqinə maneçilik törədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni albanşünaslığının Azərbaycan albanşünaslığına qarşı mübarizəsi Ermənistanın ərazi iddialarının və 1980-ci illərin ortalarından etibarən onun həyata keçirilməsinin təşkilinin müasir mərhələsinin də tərkib hissəsi idi. 1991-ci ildə Yerevan Dövlət universiteti tərəfindən nəşr edilən Qafqaz Albaniyasının və Ermənistanın şərq əyalətlərinin tarix və mədəniyyət problemlərinin işıqlandırılmasına həsr edilmiş iri həcmli kitabı daha çox Azərbaycan albanşünaslığına hücum demək idi [К освещению проблем истории..., 1991].

1970-ci illərin sonunda Mərkəzi (Moskva) təmsil edən digər bir tarixçi – A.P.Novoseltsev siyasi sərhədlər probleminə bəhs etmişdir ki, mövqeyi etibarlı ilə erməni albanşünaslığına yaxındır [Новосельцев, 1979, с.10-18].

SSRİ-nin dağılması və müstəqil dövlətlərin yaranması ilə sovet tarixşünaslığının da sonu çatdı. Çox maraqlıdır ki, Albanşünaslığın tarixində ən möhtəşəm hadisələrdən biri – Sinayda aşkar edilmiş alban mətninin identifikasiyası və izahı məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu məsələlər Z.Aleksidze tərəfindən “Qafqaz albanları dilləndilər” adlı kitabda əks olunmuşdur [Aleksidze, 2003]. Beynəlxalq müəlliflər kollektivi tərəfindən bu istiqamətdə fundamental tədqiqatlar aparılmış və kitablar çap olunmuşdur [Gippert, Schulze, 2007, p.201-212; Gippert, 2012, p.39-50; Schulze, Gippert and others, 2008; Schulze, 2015, p.149-177; Schulze, 2018, p.275-312].

Bu dövrdə Azərbaycan albanşünaslığı üzrə bir sıra yeni əsərlər çap olundu. K.Əliyevin (1992), Q.Voroşilin (1993), T.M.Məmmədovun (1993, 2006), Q.Cavadov (1996), A.B.Məmmədovun (2000), Ü.Hacıyevanın (2004), Z.Quluzadə (2006), K.Imanovun (2006), F.L.Osmanovun (2006), F.Əliyevanın (2007), M.Rəsulovanın (2008), A.B.Nuriyevin (2009), M.Xəlilovun (2009, 2010, 2011), Q.Cəbiyevin (2010), Q.Qoşqarlıının (2012), C.Bağırzadənin (2013) və digər tədqiqatçıların kitab və monoqrafiyaları işıq üzü gördü [Алиев, 1992; Ворошил Q., 1993; Мамедов, 1993; Мəmmədov, 2006 və s.]. R.B.Quliyeva “Albaniyanın əhalisi” (2014), E.Bəkirova “Albaniyanın qərb torpaqları antik dövrdə” (2015) və b. dissertasiyalar müdafiə etdilər [Bəkirova, 2021; Quliyeva, 2014]. Albaniya tarixinin müxtəlif məsələləri, arxeologiyası və digər elmi istiqamətlər üzrə xeyli məqalələr çap edildi. Ü.Hacıyevanın monoqrafiyasında Qafqaz Albaniyası tarixinin konseptual məsələlərindən olan albanların deetnizasiyasının mexanizmi tədqiq olunmuşdur [Гаджиева, 2004]. 1993-cü ildə Z.Bünyadovun müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhli ilə Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi” və Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi” çap edildi.

Bütün bunlarla yanaşı, müstəqillik dövrü Azərbaycan albanşünaslığının ən mühüm nailiyyətlərindən biri kimi F.Məmmədovanın 2005-ci ildə nəşr edilmiş “Кавказская Албания и албаны” adlı fundamental monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır [Мамедова, 2005]. Görkəmli albanşünas bu kitabında ömrünü həsr etdiyi Albanşünaslığa dair tədqiqatlarına ümumi yekun vurmaqla birlikdə, onu yeni elmi müddəalar ilə zənginləşdirmişdir. Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu kitab üzrə işgüzar elmi diskussiya təşkil edilməsi əvəzinə, ona qarşı əks kampaniya başlamış, hətta, siyasi ittihamlar irəli sürülmüşdür. Bu kampaniyanın fəal iştirakçılarından biri sonralar materiallarını “Ermənistanın işğalına haqq qazandırmaq cəhdi” adı ilə çap etdirmişdir [Məmmədov, 2011]. Bu kampaniya, nəinki Azərbaycan albanşünaslığının, eləcə də Azərbaycan tarixşünaslığının ən ağırlı səhifələrindən biri hesab edilə bilər. Ömrünü Azərbaycan albanşünaslığının inkişafına həsr edən F.Məmmədova (1936–2021) bu hücumları dəf edərək, sonrakı elmi fəaliyyətində də Albanşünaslığa töhfələrini davam etdirmişdir.

Azərbaycan albanşünaslığının son dövrdəki nailiyyətlərindən biri kimi onun elmi strukturlaşması və aktual problemlərinə həsr edilmiş məqalələr toplusunun buraxılmasıdır. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi tərəfindən üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində) nəşr edilən “Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi” (məqalələr toplusu) buna nümunə ola bilər [2019, №1; 2021, №2].

SSRİ-nin dağılmasından sonra Albənşunaslıq tədqiqatlarında Dağıstan alimlərinin də rolu artmışdır. Bu sahədəki mövcud imkan və potensialın elmi əməkdaşlığa sərf edilməsi ən perspektivli istiqamət hesab edilə bilər. Bu baxımdan "Albania Caucasica" məqalələr toplusu (2015) qeyd oluna bilər.

Bunun əksinə olaraq, erməni albənşunaslığının elmi baxımdan böhranı dərinləşməkdədir. Bunun əsas göstəricilərindən biri, müxtəlif adlar altında beynəlxalq konfrans və simpoziumlar təşkil edilməsi, Azərbaycan, o cümlədən Azərbaycan albənşunaslığına qarşı platforma yaradılmasına cəhdlər göstərilməsidir. Digər önəmli bir məsələ isə Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində

(2020, 27 sentyabr–10 noyabr) əldə etdiyi Böyük Zəfər nəticəsində Ermənistanın işğalı altında olan ərazilərin azad edilməsi nəticəsində oradakı etno-mədəni irsə münasibətin üzə çıxması ilə bağlıdır. Belə ki, Ermənistanın otuz ilədən çox ərzində yaratdığı işğal rejimi nəticəsində bu torpaqlardakı Alban tarixi-mədəni irsi ya yer üzərindən silinmiş, ya da erməniləşdirməyə cəhd edilmişdir.

Beləliklə, ən mühüm elmi istiqamətlərdən biri kimi Albənşunaslığın tarixinin öyrənilməsi həm elmi, həm də təcrübi baxımdan müəyyən dərslər çıxarılmasını tələb edir. Onun əsasını isə irəli sürülən müddəaların konfrontasiyası deyil, ən mürəkkəb və mübahisəli məsələlərin elmi əməkdaşlıq və diskussiya yolu ilə həll edilməsi təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Aleksidze Z. Qafqaz albanları dilləndilər. Artanuci nəşr, 2003, 129 s.
2. Bəkirova E.A. Azərbaycan Albaniyasının qərb torpaqları antik dövrdə. FDDA. Bakı, 2015.
3. Bəkirova E.A. Albaniyasının qərb torpaqları (antik dövr). Bakı: İdeal-Print MMC, 2021, 220 s.
4. Cavadov Q.C. Udlar: Tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Bakı: Azərbaycan, 1996, 240 s.
5. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 616 s.
6. Əliyev K.H. Qədim Albaniya əhalisi haqqında //Azərb. SSR EA Məruzələri, 1959, XV c., №2, s.175-177.
7. Əliyeva G.İ. Azərbaycan Albaniyasının düzən Qarabağdakı antik dövr abidələri. FDDA. Bakı, 2018.
8. Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu). Bakı: Şərq-Qərb, 2019, №1, 168 s.
9. Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi (məqalələr toplusu). Bakı, 2021, №2, 232 s.
10. Xəlilov M. Albaniyanın qəbir abidələri. Bakı: Nafta-Press, 2009, 180 s.
11. Xəlilov M. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV–X əsrlər). Bakı: Xəzər Un-ti nəşriyyatı, 2010, 284 s.
12. Xəlilov M. Albaniyanın xristian abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: Xəzər Un-ti nəşriyyatı, 2011, 344 s.
13. Məmmədov S. Ermənistanın işğalına haqq qazandırmaq cəhdi. Bakı: Nurlan, 2011, 108 s.
14. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, 400 s.
15. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993, 262 s.
16. Musatafayev L.X. Antik mədəniyyətin Azərbaycan Albaniyasının maddi irsinə mədəni təsiri. FDDA. Bakı, 2016.
17. Quliyeva R.B. Azərbaycan Albaniyasının əhalisi. FDDA. Bakı, 2014.
18. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, 1982.
19. Vahidov R.M. Mingəçevir III–VIII əsrlərdə. Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşri, 1961, 182 s.
20. Voroşil Q. Qədim alban əlifbası və udin dili haqqında // Azərb. EA Xəbərləri. İct. elmlər ser., 1962, №1, s.79-89.
21. Voroşil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı: Öyrətmən, 1993, 108 s.
22. Абрамян А.Г. Дешифровка надписей кавказских агван. Ереван, 1964.
23. Абуладзе Н.В. К открытию алфавита кавказских албанцев // Известия ин-та языка, истории и материальной культуры Грузинского филиала АН СССР. Т.4. Тбилиси, 1938, с.69-71.
24. Абуладзе Н.В. Новое сведение о существовании письменности кавказских албанцев // Сообщ. Грузинского филиала АН СССР. 1.4. 1940.
25. Акинян Н. Мовсэс Дасхуранци (прозванный Каганкатваци) и его "История албан" // Андэс амсорей, 1953, №1-3, 4-6, 7-9, 10-12, 1955, 1957.
26. Акопян А.А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван: Изд. АН Арм.ССР, 1987, 304 с.
27. Акопян А.А. Связи Армении Кавказской Албании с Парфией // СА, 1979, №4.
28. Алиев А.А. Оружие древних албанов. АКД. Тбилиси, 1976.
29. Алиев И.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании / Исследования по истории культуры народов Востока. М.: Изд. АН СССР, 1960, с.15-19.
30. Алиев И.Г. К интерпретации параграфов 1,3,4 и

- 5 IV главы XI книги "Географии" Страбона // ВДИ, 1975, №3, с.150-165.
31. Алиев К.Г. К вопросу об источниках Страбона в описании древней Кавказской Албании // Доклады АН Аз.ССР, 1960, №4, с.419-422.
 32. Алиев К.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании / Исследования по истории культуры народов Востока: Сборник в честь академика И.А.Орбели. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960а, с.15-19.
 33. Алиев К.Г. К вопросу о языках на территории Азербайджана / Труды Ин-та истории АН Аз.ССР. Т.14, 1960б, с.35-56.
 34. Алиев К.Г. К истории изучения археологических памятников на территории древней Кавказской Албании // Изв. АН Аз.ССР. Сер. общ. наук, 1961, №2, с.21-33.
 35. Алиев К.Г. Албаны-кочевники и басилевс Зобер // Изв. АН Аз.ССР. Сер. общ. наук, 1962, №8, с.23-29.
 36. Алиев К.Г. Племена древней Кавказской Албании (I в. до н.э. – I в. н.э.). АҚД. Л., 1962а, 12 с.
 37. Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в. н.э.). Баку: Элм, 1974, 363 с.
 38. Алиев К.Г. Кавказская Албания (I в. до н.э. – I в. н.э.). АҚД. Баку, 1982, 40 с.
 39. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1986, 129 с.
 40. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992, 125 с.
 41. Алиева Ф.К. Культура античного Азербайджана-Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Тахсил, 2007, 180 с.
 42. Асланов Г.М. Материальная культура Мингечаура I–VII вв. (на основе археологии катакомбных погребений): Автореф. канд. ист. наук. Баку: Изд-во АН, 1963, с.26.
 43. Ахвердиев А.Ш. История хозяйства Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). АҚД. Баку, 1979.
 44. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и средневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
 45. Бабаев И.А., Ахмедов Г.М. Кабала (историко-археологический очерк). Баку: Элм, 1981, 66 с.
 46. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. АҚД. Баку, 1984.
 47. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 234 с.
 48. Бакиханов А.К. Гюлистан-Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.
 49. Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку: Общество обследования и изучения Азербайджана, 1925, 150 с.
 50. Бархударянц С.Р. Княжества Арцаха, Шеки и Парисоса в IX–X вв. // ИФЖ, 1971, №4 (52).
 51. Бунятов З.М. О длительности пребывания хазар в Албании в VII–VIII вв. // Изв. АН Аз.ССР. Сер. общ. наук, 1961, №4.
 52. Бунятов З.М. О деятельности католикоса Албании Виро (596–630) // Ближний и Средний Восток. М.: Наука, 1962, с.15-20.
 53. Бунятов З.М. Albanica III // Изв. АН Аз.ССР. Сер. общ. наук. 1964, №4, с.87-92.
 54. Бунятов З.М. Азербайджан VII–IX вв. Баку: АН Аз.ССР, 1965, 404 с.
 55. Бунятов З.М. О хронологическом несоответствии глав «Истории албан» Моисея Каланкатуйского // ДАН Аз.ССР, т.XXI, 1965а, №4.
 56. Ваидов Р.М. Мингечаур в III–VIII веках. Баку: Изд. АН Аз.ССР, 1961, 196 с.
 57. Вопросы истории Кавказской Албании / Ред. Играр Алиев. Баку: Изд. АН Аз.ССР, 1962, 150 с.
 58. Ворошил Г. К дешифровке албанских надписей Азербайджана / Этимология, 1966. М., 1968.
 59. Ворошил Г. (Гукасян В.). Удинские слова в "Истории албан" // Изв. АН Аз.ССР. Сер. лит. и яз., 1968, №1.
 60. Ворошил Г. (Гукасян В.). О некоторых вопросах истории албанской письменности и литературы // Изв. АН Аз.ССР. Сер. лит. и яз., 1968, №9.
 61. Ворошил Г. Из истории изучения письменности Кавказской Албании // Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi. Bakı, 1969.
 62. Ворошил Г. Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана // Изв. АН Аз.ССР. Сер. лит. и яз., 1969, №2, с.52-74.
 63. Ворошил Г. (Гукасян В.). Тюркизмы в "Истории албан" / Структура и история тюркских языков. Баку, 1970.
 64. Гаджиева У. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку: Нурлан, 2004, 120 с.
 65. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку: Элм, 1984, 192 с.
 66. Голубкина Т.Н. Находки кувшинных погребений в Нахичеванской АССР // Доклады АН Аз.ССР, 1952, 8, с.451-453.
 67. Голубкина Т.Н. Четыре кувшинных погребения из Мингечаура (раскопки 1950 г.) // Изв. АН Аз.ССР, 1956, 3, с.73-90.
 68. Голубкина Т.Н. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г. // Изв. АН Аз.ССР. Сер. общ. наук, 1959, №1, с.16-36.
 69. Голубкина Т.Н. Материалы к истории албанских племен Кавказа по данным кувшинных погребений Азербайджана в II в. до н.э. – III в. н.э. АҚД. Тбилиси, 1962, 18 с.
 70. Голубкина Т.Н., Расулова М.М. О связях древних кавказских албанцев со странами древнего мира // УЗ АГУ. Сер. ист. и филос., 1967, №3.

71. Гош Мхитар. Албанская хроника / Пред., перев. и коммент. З.М.Бунятова. Баку, 1960.
72. Гошгарлы Г. Античная и раннесредневековая торевтика Азербайджана. Баку, 1981.
73. Гошгарлы Г.О. К вопросу об этнической принадлежности погребений в сырцовых гробницах // АМЕА. Azərbaycan Arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №1, с.91-96.
74. Гошгарлы Г.О. Погребения в каменных ящиках античного периода на территории Азербайджана // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2006, №1.
75. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
76. Грен А. Албания греков и Агвания армянских авторов // Кавказ, 1886, №15.
77. Григорян Г.М. Очерки истории Сюника IX–XV вв. Ереван: Изд. АН Арм.ССР, 1990, 390 с.
78. Гулиев Н.М. Торговые связи Кавказской Албании в раннем средневековье. АҚД. Баку, 1972.
79. Давлианидзе Л.С. "История Албании" и "Албанская хроника" как источник по истории народов Закавказья. АҚД. Тбилиси, 1970.
80. Джавадов И.Ш. Кавказская Албания и международные отношения середины I в. до н.э. АҚД. М., 1973, 20 с.
81. Дорн Б. Древняя Албания по Птолемее: Дополнение к его же книге: Каспий. О походе древних русских в Табаристан // Изд. в приложении к Зап. АН, 1875, т.26.
82. Дреер М. Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания // ВДИ, 1994, №1.
83. Древняя Азиатская Албания / Энциклопедический лексикон. Т.1. СПб., 1835.
84. Еремян С.Т. Азербайджан (Албания) в период арабского владычества / Очерки истории СССР (III–IX вв.). М., 1958, с.530-536.
85. Еремян С.Т. Идеология и культура Албании III–VII вв. / Очерки истории СССР (III–IX вв.). М., 1958, с.323-330.
86. Еремян С.Т. Моисей Калакатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу // Зап. ИВАН СССР, 1939, т.VII.
87. Еремян С.Т. Политическая история Албании III–V вв. / Очерки истории СССР (III–IX вв.). М., 1958, с.310-323.
88. Еремян С.Т. Сюния и оборона Сасанидами кавказских проходов // Изв. Арм. ФАН СССР, 1941, 7(12).
89. Еремян С.Т. Экономика и социальный строй Албании III–VII вв. / Очерки истории СССР (III–IX вв.). М., 1958, с.303-310.
90. Иманов К. Кавказская Албания и хатты Малой Азии. Баку, 2016.
91. Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 148 с.
92. К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении / Редкол.: Б.-А.Арутюнян и др. Т.1. Ереван: Изд. Ереван. гос. ун-та, 1991, 520 с.
93. Каланкатуйский М. История агван / Перевод К.Патканова. СПб., 1861.
94. Касимова Р.М. Антропологическое исследование черепов из Мингечаура (в связи с изучением этногенеза азербайджанского народа). АҚД. М.-Л., 1956, 15 с.
95. Касимова Р.М. Антропологическое исследование черепов из Мингечаура (в связи с изучением этногенеза азербайджанского народа). Баку: АН Аз.ССР, 1960, 133 с.
96. Крузе Ф. О важности юго-кавказских областей России в отношении антикварном, и о Птолеме, главном писателе в рассуждении географии сей страны // ЖМНП, 1835, 4.5, с.423-439.
97. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании) / Сборник статей в честь С.Ф.Ольденбурга. Л., 1934, с.289-305.
98. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (классической Албании, Шеки) / Сборник, посвященный памяти академика Н.Я.Марра. М.-Л., 1938, с.369-384.
99. Кудрявцев О.В. Колхида, Иберия и Албания в III–I вв. до н.э. // Всемирная история. Т.2. М.: Госполитиздат АН СССР, 1956, с.413-417.
100. Кулизаде З. О концепции Кавказской Албании. Баку: Элм, 2006.
101. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т.I. Греческие писатели. Вып.I. СПб: Тип. Импер. АН, 1893, 918 с.
102. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т.II. Латинские писатели. Вып.I. СПб: Тип. Импер. АН, 1904, 270 с.
103. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе: в 2-х т. Т.II. Латинские писатели. Вып.2. С-Петербург: Тип. Импер. АН, 1906, 454 с.
104. Левиатов В.Н. Азербайджан с V века до н.э. по III век н.э. // Известия АН Аз.ССР, 1950, 1, с.65-95.
105. Мамедов Т.М. О письменности Кавказской Албании // Доклады АН Аз.ССР, 1967, №7, т.XXIII, с.105-108.
106. Мамедов Т.М. Албания и Атропатена (по древнеармянским источникам). Баку, 1977, 147 с.

107. Мамедов Т.М. Кавказская Албания в IV–VII вв.: Автореф. докт.ист.наук. Баку, 1982, 44 с.
108. Мамедов Т.М. Кавказская Албания (IV–VII вв.). Баку: Маариф, 1993, 214 с.
109. Мамедова Г.Г. Христианское зодчество Кавказской Албании эпохи раннего средневековья. АҚД. Баку, 1985.
110. Мамедова Ф. "История албан" Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку: Элм, 1977, 198 с.
111. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр исследования Кавказской Албании, 2005, 800 с.
112. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку, 1986.
113. Меликсет-бек Л.М. К вопросу о генезисе армяно-грузино-албанского алфавита // Труды МИА, II. 1957.
114. Меликсет-бек Л.М. К истории удин // Труды Тбил. Гос. Университета. т.XXII, 1942.
115. Мнацаканян А.Ш. О литературе Кавказской Албании. Ереван, 1969
116. Мухелишвили Д.Л. Город Уджарма: Автореф. дисс. канд. ист. наук. Тбилиси: Изд. АН Груз. ССР, 1956, 17 с.
117. Мухелишвили Д.Л. Город Уджарма (к историческим взаимоотношениям Иберии и Албании) / Сб. по исторической географии Грузии. 1964, т.II.
118. Новосельцев А.П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период // Кавказ и Византия. Вып.1. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1979, с.10-18.
119. Нуриев А.Б. Стекло и изделия и их производства в Кавказской Албании. АҚД. Баку, 1966.
120. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III–VIII вв.). Баку, 2009, 433 с.
121. Орбели И.А. Хасан Джалал, князь Хаченский / Избр. труды. Ереван, 1963.
122. Орбели И.А. Мхитар Гош и его судебник. М., 1968, т.1.
123. Османов Ф. Материальная культура Кавказской Албании III в. до н.э. – III в. н.э. АҚД. Баку, 1968.
124. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – III в. н.э. (на основании археологических материалов). Баку: Тахсил, 2006, 288 с.
125. Папуашвили Т.Г. Вопросы истории Эретии: очерки социально-экономической и политической истории: Автореф. канд.ист.наук. Тбилиси, 1971, 65 с.
126. Пахомов Е.А. Чеканка в Албании подражаний монетам македонским или селевкидским в I в. до н.э. / Материалы по истории Азербайджана. Т.V. Баку, 1962.
127. Расулова М.М. Связи Кавказской Албании с античным миром. АҚД. Баку, 1969.
128. Расулова М.М. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э.–III век н.э. Баку: Мутарджим, 2008, 228 с.
129. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. Баку: Элм, 1976, 195 с.
130. Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н.э. – I в. н.э.). Баку: Изд. АН Аз.ССР, 1964, 140 с.
131. Рзаев Н.И. Художественное стекло Кавказской Албании // Изв. АН Аз.ССР. Сер. общ. наук, 1964, №5, с.91-101.
132. Свазян Г.Х. Агванк в VII–VIII вв. АҚД. Ереван, 1975.
133. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.). М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 391 с.
134. Тревер К.В. К вопросу о культуре Кавказской Албании. М., 1960.
135. Улубабян Б.А. История Арцаха (начиная с древнейших времен до века). АҚД. Ереван, 1969.
136. Улубабян Б.А. Очерки истории восточного края Армении (V–VII вв.). Ереван, 1982.
137. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). АҚД. Баку, 1974.
138. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 277 с.
139. Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки // Известия института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н.Я.Марра, 1938, с.3-4.
140. Шанидзе А.Г. Порядок букв грузинского, армянского и албанского алфавита // Труды МИА, II, 1957.
141. Шанидзе А.Г. Новые данные об алфавите кавказских албанцев / Труды первой конференции Закавказских университетов. Баку, 1959.
142. Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев / XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. М.: Восточная литература, 1960, с.8.
143. Шопен И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб: В типографии Н.Тиблена, 1866, 501 с.

144. Эйхвальд Э. Страбоновы известия о Кавказе и южной России // Библиотека для чтения, 1838, ч.30, с.103-150.
145. Юсифов Ю.Б. О наименованиях "Албания" и "Арран" // Изв. АН Аз.ССР. Сер. общ. наук, 1961, №1, с.115-123.
146. Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании // Исторические записки, №1, 1937, с.129-148.
147. Ямпольский З.И. Две заметки к трактовке Страбонова текста об азербайджанской Албании // Изв. АзФАН, 1942, №7.
148. Ямпольский З.И. К вопросу о происхождении кавказских албанцев // Изв. АзФАН, 1945, №1.
149. Ямпольский З.И. Из истории древней Кавказской Албании. М., 1949, 37 с.
150. Ямпольский З.И. Вопросы истории Атропатены и Кавказской Албании. М., 1949.
151. Ямпольский З.И. Атропатена и Кавказская Албания в III–I вв. до н.э. в связи с вопросом о происхождении храмового хозяйства на основе первобытнообщинного строя. АДД. Л., 1952, 52 с.
152. Ямпольский З.И. К вопросу об одноименности древнего населения Атропатены и Кавказской Албании // Труды Ин-та истории и философии АН Аз.ССР, 1954, т.IV.
153. Ямпольский З.И. К изучению летописи Кавказской Албании // Изв. АН Аз.ССР, 1957, №9, с.149-159.
154. Ямпольский З.И. Атропатена и Кавказская Албания в III–I вв. до н.э. / Вопросы общинного строя. Ч.1. Храмовая собственность (К вопросу о закономерностях общего развития). Историко-этнографические наблюдения. Баку, 1960.
155. Ямпольский З.И. Древняя Албания в III–I вв. до н.э. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, 381 с.
156. Яновский А. О древней Кавказской Албании // ЖМНП, 1846, ч.52, с.97-136; 161-203.
157. Albania// Encyclopaedia Britannica. Edinburgh, 1875, vol.1.
158. Brosset M. Extraits de histoire des Aghovans en armenien par Moise Caghancatvatsi / Additions et éclaircis-sements à l'histoire de la Georgie. S.-Petersbourg, 1851.
159. Dasxuransî M. The history of the Cacasian Albanians by Movses Dasxuransî / Transl. by C.J.F.Dowsett. London, 1961.
160. Gippert J., Schulze W., Some remarks on the Caucasian Albanian palimpsests // Iran and the Caucasus. 2007, p.201-212.
161. Gippert J. The scripts of the Caucasian Albanians in the light of the Sinai palimpsest. Frankfurt, 2012, p.39-50.
162. Schulze W., Gippert J., Aleksidze Z., Pyer J.Mahe. The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. I vol. Brepols Publishers, 2008.
163. Schulze W. From Caucasian Albanian to Udi // Iran and Caucasus, 2015, p.149-177.
164. Schulze W. Caucasian Albanian and the Question of Language and Ethnicity// Sprachen, Völker und Phantome; Sprach- und kulturwissenschaftliche Studien zur Etnizität, De Gruyter (2018), p.275-312.

Danakari Riçard*Rusiya Xalq Təsərrüfatı və Dövlət İdarəçilik Akademiyasının filialı-Volqoqrad İdarəetmə İnstitutunun dövlət idarəçiliyi və idarəetmə kafedrasının professoru***Mobili Robert***Azərbaycan Alban-Udi Xristian dini icmasının sədri, Bakı Dövlət Universitetinin Mineralogiya, kristalloqrafiya və geokimya kafedrasının böyük elmi işçisi*

POSTSOVET CƏMİYYƏTLƏRİ VƏ UDİLƏRİN GÜNDƏLİK HƏYATI: MILLİ ÖZÜNÜDƏRKİN FORMALAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir sivilizasiya qlobal dəyişikliklərlə xarakterizə olunur, ciddi risklərin təsirinə məruz qalır və onun inkişafı getdikcə daha çox qeyri-müəyyənlik və qeyri-xəttiliyə malik olur. XX əsrin son onilliyindən və yeni əsrin əvvəllərindən Amerika politoloqlarının “tarixin sonu” [Фукьяма, 2015, c.8], eləcə də etno-dini dəyərlərin münaqişəsi, “sivilizasiyaların toqquşması” ilə bağlı konsepsiyaları məşhurlaşdırıb [Хантингтон, 2003, c.25]. Doğrudan da, yeni əsrin başlamasından sonra ABŞ-in hegemonluğunu saxlamaq səyləri, Ukraynadakı hadisələr, Rusiya Federasiyasına qarşı hərtərəfli sanksiyalar bəşəriyyətin tarixinin əvvəlki mərhələsinin “sona çatması”ndan, eləcə də “sivilizasiyaların toqquşması”ndan xəbər verir. Bütün bunlar onu göstərir ki, birqütblü dünyanın dövrü sona çatır, köhnə dövr gedir, başa çatır; keçid dövrü davam edir, yeni dünya nizamına keçid baş verir.

Informasiya cəmiyyətləri sosial əlaqələri durmadan artıraraq, geniş texnologiya axınlarına əsaslanaraq, kommunikasiyaların sayəsində güclənərək ritmini artırır və bəşəriyyətin tarixinin tarazlıqdan və müəyyənlikdən məhrum bir amilə çevrilməsinə səbəb olur. Əsas hadisələr çox vaxt əks məqsədlərə və dəyərlərə, maraqlara və ehtiyaclarla malik müxtəlif etnik və dini qrupların qarşılıqlı əlaqədə olduğu axıcı, parçalanmış, marjinal gündəlik həyat matrisində cərəyan edir.

Müxtəlif postsovet dövlətlərində həyatın axıcılığı və “dayaqsızlığı”, yeni “problemlər”, eləcə də öz doğma köklərini itirmək qorxusu milli və etnik azlıqları, xüsusən də onların fərqli regionlara səpələnmiş qruplarını təbii bioloji mahiyyətlərinə üz tutmağa vadar edir. Onlar əfsanə və ənənələrin, adət və həyat tərzinin köməyi ilə özlərini, “obrazlarını” qorumaq üçün qətiyyətli görünür. Gündəlik həyatın, xüsusən də subyektiv dünyanın virtualaşması və mifləşdirilməsi insanları həm indiki, həm də gələcək zaman üçün əhəmiyyətli olan yeni dəyərlər, ideallar və layihələr axtarışına sürükləyir.

Milli azlıqların və etnik qrupların, o cümlədən udilərin müasir həyatının araşdırılmasının aktuallığı daha

çox onların çoxmilliyyətli cəmiyyətdə siyasi və sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərin böhranlarını, risklərin, gərginliyin, təhlükələrin və münaqişələrin artmasını hər kəsdən öncə hiss etməsi ilə əlaqədardır. Udi etnik qrupunun həyat və fəaliyyətini, onların postsovet cəmiyyətlərindəki gündəlik həyatını nəzərdən keçirərək aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Hazırda MDB məkanında və dünyanın müxtəlif ölkələrində 12 minə yaxın udi var. SSRİ-nin böhran və dağılma dövründə onların müəyyən hissəsi Rusiyaya köçmək məcburiyyətində qalmışdı. Miqrasiyanın əsas səbəbləri millətlərarası gərginlik və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə və hərbi əməliyyatlara başlaması olmuşdu.

Hazırda təxminən 3 min udi yığcam şəkildə öz tarixi vətənlərində – Azərbaycan Respublikasının Qəbələ rayonunun çoxmillətli Nic kəndində yaşayır. Orada rus məktəbləri və digər müəssisələr fəaliyyətini davam etdirir. İki Alban-Udi pravoslav kilsəsi bərpa edilib və sərbəst fəaliyyət göstərir. Bütün udilər çoxdillidir, digər xalqların nümayəndələri ilə təmasda və dialoqlarda dil biliklərindən məharətlə istifadə edir. Udilər Nic kəndində rus məktəbində oxuyurlar. Rus dili beynəlxalq dillərdən biri kimi millətlərarası ünsiyyətdə və kommunikasiyada çox faydalıdır. Bu dil çoxmillətli Azərbaycanda da, xüsusən bərabərhüquqlu dialoq, əcnəbilərlə, qonaqlarla, bəzən hətta MDB və dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn gənc udilərlə görüşlər zamanı tələb olunur [Данакари, 2017, c.288].

Günümüzdə etnik qrupların yeni məişət həyatının qəbul edilməsi, davamlı dəyişən reallığın təhlili, həyat yollarının və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Bu proseslərin hazırda necə baş verməsi elmi maraq kəsb edir. Udilərin indi, xüsusən də İkinci Qarabağ müharibəsi, tarixi ədalətin bərpa edilməsi – ata-baba torpaqlarının qaytarılması, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin edilməsindən sonra necə yaşaması çox maraqlıdır.

Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu. Volqoqrad. 2021

Milli Mədəniyyətlər Festivalı

Rusiya-Azərbaycan əməkdaşlığı

Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ildə baş vermiş 44 payız günlük hadisələr, Azərbaycanın Vətən müharibəsində qələbəsi çoxmillətli Azərbaycan xalqının sosial-mədəni, mənəvi-əxlaqi həyatının yeni məkanını formalaşdırıb. Bu hadisələr respublikada vəziyyəti kökündən dəyişib, ölkədə milli mənlilik şüurunun, kimliyini dəyişdirib, mənəvi-əxlaqi ab-havanı ciddi şəkildə yüksəldib, bütün etnik qrupların birlik və həmrəyliyi nümayiş etdirib. Azərbaycanda, MDB məkanında və dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan udilər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasətini aktiv şəkildə dəstəkləyib. Udilərin gənc nəslə torpaqların işğaldan azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə iştirak edib. Nic kəndinin bütün əhalisi tərxis olunmuş əsgərlərimizi əsl qəhrəman kimi qarşılayıb.

2020-ci ilin payızında Azərbaycan ordusunun şanlı qələbəsi sonradan Nic kəndində çox əlamətdar

hadisə baş verib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, dövlət və ictimai strukturların fəal köməyi və dəstəyi ilə Müqəddəs Məryəm Ana Katolik kilsəsinin bərpa işləri başa çatdırılıb, daha sonra kilsənin açılışı baş tutub. 2021-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev şəxsən ailəsi ilə birlikdə Nic kəndinə səfər edib, buradakı görməli yerləri – kilsələri, məktəbləri və digər obyektləri ziyarət edib.

Qeyd etmək lazımdır ki, Volqoqrad və Rostov vilayətlərində, Krasnodar və Stavropol diyarlarında yaşayan soydaşlarımız və icmalarımız Vətən Müharibəsində qələbə xəbərini böyük coşqu ilə qarşılayıb. 20 noyabr 2020-ci il tarixində Volqoqradada udilər doğma torpaqlarının işğaldan azad edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan diasporlarının nümayəndələri ilə birlikdə təntənəli tədbirin təşkili və keçirilməsində iştirak ediblər. Bu tədbirdə qəhrəman şəhərdə fəaliyyət göstərən ictimai birliklərin, mədəniyyət evlərinin, həmyerlilər birliklərinin qonaqları, rəhbərləri və fəalları iştirak edib. Bu əlamətdar hadisə Mərkəzi Rusiyada – İvanovo, Kaluqa, Moskva, Taqanroq, Udomlya, Şaxtax və Sankt-Peterburqda yaşayan soydaşlarımızın da diqqət mərkəzində olub. Qazaxıstan Respublikası və Ukraynanın udi icmaları da birgə görüşlər və bayram tədbirləri keçirib.

Udilərin bir hissəsi 30 ildən artıqdır ki, Rusiya Federasiyasının Volqoqrad vilayəti ərazisində yaşayır. Bu gün qəhrəman Volqoqradada, regionun kənd və qəsəbələrində 400-dən çox udi var. Onların böyük əksəriyyəti vilayətin Svetloyarski rayonunun Dubovı Ovraq kəndində kompakt şəkildə yaşayır. Davam edən keçid dövrü, davamlı böhranlar hələ də bir çox problemlər yaradır, lakin udilər ümumilikdə tədricən yeni şəraitə uyğunlaşa, yaşayış və iş yeri tapa bilirlər. Gənc nəslin bütün nümayəndələri orta təhsil alıb, bir çoxu peşə təhsili alıb və işə düzəlib. Gənclərimizin bir hissəsi universitet və institutları, kollec və texnikumları bitirib.

Onu da qeyd edək ki, son onilliklərdə Volqoqrad vilayətində yaşayan udilər bütün ictimai birlikləri ilə birlikdə vilayətdə keçirilən tədbirlərdə fəal iştirak edirlər. Onlar Rusiya Federasiyasında yaşayan bütün xalqların, millətlərin və etnik qrupların tarixi, mədəniyyəti, dini ilə bağlı dövlət bayramlarını, əlamətdar tarixləri, bayramları

qeyd edirlər. Bu bayramlar arasında Stalinqrad döyüşünün başa çatdığı gün, 9 May – Böyük Qələbə Günü, Rusiya Günü, Milli Birlik Günü və s. xüsusilə vacibdir. Milad, Novruz Bayramı, Ramazan Bayramı, Pasxa kimi dini bayramlar da qeyd edilir.

Nümunə kimi bu yaxınlarda keçirilmiş tədbiri göstərə bilərik. Volqoqrad vilayətinin milli ictimai təşkilatlarının rəhbərləri və fəalları 23 aprel 2022-ci il tarixində qonşu regiona – Kalmıkiya Respublikasına səfər ediblər. Biz möhtəşəm “Lalələr Festivalı”nda iştirak etdik. Kalmık xalqı üçün lalələr əcdadlarının xatirəsidir. Belə festivalın, birgə tədbirlərin keçirilməsi nəsillərin irsinin saxlanması təmin edir, hər bir xalqa öz tarixini, mədəniyyətini təbliğ etməyə, adət-ənənələrindən, həyat tərzindən danışmağa kömək edir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar millətlərarası və dinlərarası münasibətlərin inkişafı və möhkəmlənməsi üçün əsas yaradır.

Bir çox cəhətdən, regional hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə qurumlarının Volqoqrad vilayətinin ictimai birliklərinin rəhbərləri və fəalları ilə fəal qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində bölgədə millətlərarası və çoxkonfessiyalı münasibətlərin sabitliyinə töhfə verir. Bu fəaliyyətlərin əsasında regionun etnik icmasından və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün sakinlərinin tarixinə, ana dilinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, dininə, milli ləyaqətinə hörmət dayanır.

Təcrübə göstərir ki, postsovet cəmiyyətlərində əksər milli ictimai birliklər bir neçə mürəkkəb vəzifəni yerinə yetirir: onlar ilk növbədə öz etnik qruplarının tarixi, ana dili, mədəniyyəti, adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasını və inkişafını təmin edir, ikincisi, integrasiya, ümumi kimliyin və milli birliyin formalaşması üzərində işləyirlər. Üçüncüsü, hər bir təşkilat öz soydaşlarının “imicini” təbliğ etməyə çalışır, bütün millətlərin nümayəndələri arasında sülh və harmoniya, etimad və dostluq münasibətlərini təmin etmək üçün maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Müasir dövrün dinamikası ətraf mühiti sürətlə dəyişdirir, məqsəd və dəyərləri, motiv və stimulları, insanların davranışlarını davamlı olaraq dəyişir. Udilərin və ümumilikdə bütün xalqların və etnik qrupların ətraf mühiti dərk etməsi bir çox cəhətdən real sosial həyatın, konkret situasiyanın deyil, medianın, internetin, sosial şəbəkələrin, KİV-lərin, kütləvi mədəniyyətin, indi dəbdə olan fikir plüralizminin, primitiv standartlar və stereotiplərin təsiri ilə formalaşır.

Müasir cəmiyyət struktur və tərkibi, motivləri və stimulları etibarilə fərdlərin mürəkkəb birliyindən ibarətdir. O, insanları çətin seçim qarşısında qoyur. Əksər insanlar çətin dilemma ilə üzləşirlər. Birinci yanaşmada onlar gündəlik həyatlarını yaşadıkları dünyaya kortəbii uyğunlaşmaq, onun standartlarını və stereotiplərini dərk etmək vəzifəsi ilə üzləşirlər. Bu uyğunlaşmanın onların fərdiliyini qoruyub saxlamağa zəmanət verməməsi, potensiallarını reallaşdırmaq imkanı yaratmaması çox vacibdir. İkinci yanaşma fərdin özünün şəxsiyyətini müəyyənləşdirmək

prosesini aktiv şəkildə həyata keçirməsini təklif edir. Bu, insandan ciddi say göstərməsini tələb etdiyinə görə daha problemlidir.

İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı, internetin, onunla əlaqədar texnologiyaların hakim mövqeyi sosiallaşma və identifikasiyanın xarakterini davamlı şəkildə dəyişir. Onlar informasiyanın “mənimsənilməsi”, ətraf mühitin, sosial münasibətlər sferasının, əlaqələrin və mənaların dərk edilməsi proseslərini sürətləndirir. Udilərin gündəlik həyatının paradoksallığı onların daxili dünyasında bir neçə mövqeyin mübarizədə olmasından qaynaqlanır: birincisi, uzaq keçmiş; ikincisi, hazırkı “axıcı” realıq, yəni, müasirlik; üçüncüsü, qeyri-müəyyənliklərlə dolu olan, necə olacağını bilmədiyimiz “sabah”, gələcək. Bu şərtlərdə etnik qrupun hər bir nümayəndəsi bazar mexanizmləri, pul, ünsiyyət və dialoqun köməyi ilə davamlı şəkildə dəyişən həyat məkanını, mədəni standartları və əxlaq normalarını yenidən öyrənməli olur. Saratovlu filosof A.V.Ryazanov bu proseslərin mürəkkəbliyi və dramatikliyini göstərərək qeyd edir ki, keçid vəziyyətində olan cəmiyyətlərin şaquli və üfüqi kommunikasiyalar arasında daimi disbalansda olması onlar üçün xarakterikdir. Bu cəmiyyətlər realığa kortəbii və spesifik fərdiləşdirilmiş formada uyğunlaşır [Рязанов, 2007, с.62].

Beynəlxalq Konfransda çıxış

*Mamayev kurqan. 9 may 2021-ci il
Beynəlxalq Konfransda çıxış*

Müasir bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü bir çox inkişaf etmiş ölkədə liberal dəyərlər üstünlük təşkil edir və kütləvi mədəniyyət özünü aktiv şəkildə göstərir. İnsanın sosial reallığı dərk etməsi çox vaxt kortəbii formada reallaşır, çünki fərd “atomlaşdırılır”, başlı-başına buraxılır. Özgələmə və şəxsiyyətin keyfiyyət etibarilə

yeni formalarının yaranması insanın müxtəlif səviyyəli virtual, xüsusən də oyun aludəçiliyinə qapanmasına səbəb olur. Şəxsiyyətə xas olan bir çox vacib xüsusiyyətlər, onun fəaliyyət istəyi, özünü reallaşdırmaq ehtiyacı virtualıq sferalarına keçir. Nəticə etibarilə, cəmiyyətdə, onun sfera və münasibətlərində əslində mövcud olmayan müxtəlif dünyalar və fərqli strukturlar insan mövcudiyyətinin çoxölçülü məkanının ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Volqoqrad alimləri hesab edirlər ki, hazırkı dövrdə “xilas yolu” yalnız doğma torpağa sevgi, yəni vətənpərvərlik və bununla ayrılmaz bağlara sahib olan etnik mənsubiyyət hissi ola bilər. Onlar bu anlayışları tarixin, milliyyətin və ərazinin fəvqündə duran konsepsiya kimi nəzərdən keçirir [Выршиков, Кусмарцев, 2006, с.4].

Beləliklə, etnik mənsubiyyət dərin, qədim, insan genotipinə möhürlənmiş, deməli, dəyişməz, doqmatik xarakter daşıyan hissidir. Hesab edirik ki, mənsubiyyət hissində dialektik baxımdan yanaşmaq lazımdır, çünki o, tarixi proseslərdə dəyişikliklərə meyli olur, bunu gündəlik həyatımız da göstərir.

Müasirlik etnik qrupların sosial mahiyyətini məhv edir, onların fundamentini, xüsusən də köklərini, tarixin müasir dövrlə əlaqəsini pozur, özgələşdirir, məkan və zamanı “tərsinə çevirir”, obyektiv xüsusiyyətləri lazımsız edir. Udilər etnik qrup olaraq mənsubiyyətlərini, əsas xüsusiyyətlərini, immanent əsaslarını qoruyub saxlamağa çalışır, eyni zamanda etnik qrupların cəmiyyətdən labüd təcridini aradan qaldırmağa və yeni sosial mahiyyət qazanmağa çalışırlar. Onların təhsili və tərbiyəsi, identifikasiyasının mürəkkəbliyi, sosiallaşması və potensiallarını reallaşdırmasının yüksək dəyəri də buradan qaynaqlanır.

Postmüasirlik şərtlərində münasibətlərin, “insan-cəmiyyət” tarazlığının bərpası sosial-mədəni proqrama xüsusi təhsil mühitinin və davranış nümunəsinin, fərdlərin sosial və digər mənsubiyyətinin reallaşdırılması prosesini müstəqil olaraq həyata keçirdiyi şəxsiyyətə yönəlmiş xüsusi sistemin daxil edilməsini nəzərdə tutur.

Mən sosial-fəlsəfi tədqiqatlarımda çox vaxt şəxsiyyətin müxtəlif tip və formalarının araşdırılmasına diqqət yetirməli oluram. Filosof olaraq mənim üçün udi etnik qrupunun mövcudluğunun ümumi və spesifik cəhətlərini xüsusən də müxtəlif mənsubiyyət formalarının böhranı, doğma etnoforum daxili aləminin dərk edilməsi, onların miqyasının müəyyən edilməsi şərtlərində araşdırmaq vacibdir. Udilərin çoxmillətli və çoxdillli qrupa, postsovet cəmiyyətinə integrasiya edilməsi üçün yanaşmaların axtarışı və texnologiyalarının öyrənilməsi çox aktualdır. Nəticə etibarilə, keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətdə insan münasibətlərini və əlaqələrini, şüurunu və özünüdərkini, onların həyat strategiyalarını qurmasının xüsusiyyətlərini, real hadisələr haqqında fərdi təsəvvürlərin formalaşmasını dərk etmək vacibdir.

Məlum olduğu kimi, informasiya cəmiyyəti insanın keçmiş dərin adaptasiya qabiliyyətlərini, xüsusən də tarixi prosesin cəmiyyətə istiqamət verməsini ciddi şəkildə zəiflədib. Postsovet həyatı köhnə kommunikasiya və ünsiyyət formalarını məhv edib, bir çox mühafizəkar ənənələri dəyişdirib və keçmiş strukturları virtual, şəbəkə əlaqələri ilə əvəz edib. Nəticədə müasir şərtlərdə virtual mövcudiyyətin yeni keyfiyyəti, xüsusi forması kimi “indi”nin rolu artıb. İndi sosial tərəqqinin əsası qeyri-müəyyənlik, reallığın və gələcək perspektivlərin dərk edilməsində çətinlikdir.

Postsovet reallığının sistemli təhlili istər cəmiyyətlərdə, istərsə də insanların şəxsi həyatında gündəlik həyatda müxtəlif dəyişikliklərin olduğunu göstərir. Postmüasir sosial reallığı dərinədən və peşəkarlıqla tədqiq edən, ümumi və xüsusi cəhətlərini aşkar edən müasir sosioloq Z.Baumanın yaradıcılığına nəzər salsaq, alimin tədqiqatlarının mərkəzində “axıcı müasirlik” anlayışı dayanır. O, bu anlayışın köməyi ilə mövcud gündəlik həyatdan, parçalanmış və fraqmentlərə bölünmüş cəmiyyətdən plastiklik və axıcılıq vəziyyətində olan, ölçü və sərhədlərdən, maneə və məhdudiyyətlərdən azad olan cəmiyyətə keçidi əsaslandırır. Mütəfəkkir sürətlə dəyişən, gözlənilməz dünyada fərdiliyin yeni, bəzən isə ifrat forma və təzahürlərinin necə yaranmasını göstərir. Z.Bauman “Axıcı müasirlik” əsərində yazır ki, “etibarsızlıq, qeyri-sabitlik, kövrəklik müasir həyatın geniş yayılmış (və ən ağırlı) xüsusiyyətlərinə çevrilir” [Бауман, 2008, с.154].

Postmüasirlik getdikcə daha güclü sürət qazanır, planetdə – dövlət, cəmiyyət və onun sferalarında, insanların şəxsi həyatında davamlı və dərin dəyişikliklərə səbəb olur. Alim inkişaf perspektivlərini müəyyən edərək qeyd edir ki, “qarşıda bizi ancaq daha böyük çeviklik, daha böyük risklər və daha çox kövrəklik gözləyir” [Бауман, 2002, с.117]. Udilərin mənsubiyyətinin formalaşması prosesinə yenidən qayıdaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu, daha çox postsovet cəmiyyətlərində siyasiləşmə və sosiallaşmanın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Şəxsiyyətin formalaşmasını həm kifayət qədər mürəkkəb ümumi proses, həm də fərdi seçim, eynilik və fərqlilik mövqeləri, insanın cəmiyyətdəki yeri və “Mən”i arasında ən optimal nisbətin axtarışının nəticəsi kimi başa düşmək lazımdır. Bu seçim etnik qruplar üçün daha çətinidir, çünki o, insanı xüsusən də çoxmillətli cəmiyyətdə bir çox cəhətdən dünyadan, təbiətdən, işdən, insanlar arasındakı münasibətlərdən uzaqlaşdırır. Hazırda sosiallaşma prosesi, identifikasiya formalarında fərqlərlə əlaqədar olan yenilik və fərqliliklərin təzahürü yalnız belə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində mümkündür.

Günümüzdə yeni sosial məkan fəaliyyət göstərir, insan özünü müəyyən dərəcədə yaradır və qurur, mənsubiyyətin formalaşmasının xüsusi sferası kimi çıxış edir. İnsan şəxsi təşəbbüsünün sayəsində, məna və dəyərlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında sosial sistemlə az-çox optimal nisbət, tarazlıq tapmağa və qurmağa çalışır. Müasir insan öz şəxsiyyətini daim inkişaf etdirmək,

onu daxili mexanizmlər, prinsiplər və mənəvi dəyərlərə uyğunlaşdırmaq məcburiyyətində qalır. Udların identifikasiya mexanizmini bir-biri ilə əlaqəli metodlar və istiqamətlər sistemi, insanın özünüdərk etmə ardıcılığı kimi nəzərdən keçirmək olar. Bu, həm gündəlik həyatın obyektiv şərtlərinin, həm də subyektiv dünyanın, şəxsiyyətin özünün münasibətinin subyektiv dünyasının mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqəsini ehtiva edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, insan həyatının bütün mərhələlərində həyata adaptasiya, mənsubluq hissini formalaşması yolu ilə hərəkət edərək həyat strategiyasını durmadan dəyişdirməlidir. Bir sözlə, udilər üçün keçmişə, qədim tarixlərinə, keçmiş nəsillərin təcrübəsinə, sosial yaddaşa müraciət “sürüşkən” müasirlik şərtlərində “həqiqi” mövcudiyyəti tapmaq üçün lazımdır. Bu, yeni mənsubiyyətin qurulması, özünüidentifikasiya və məqsədlərinin reallaşdırılması, gələcək üçün istiqamətlərin müəyyən edilməsi baxımından vacibdir. Hər bir etnik qrupun müxtəlif zaman formalarını (keçmiş, indi, gələcək) dərk etməsi həmişəkindən daha vacib olub. Bunu etnik qrupların gündəlik həyatda kök salması, sosial həyatın davamlılığının və identifikasiya prosesinin təmin edilməsi üçün zəruri şərt kimi nəzərdən keçirə bilərik. Biz soydaşlarımız və başqa mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə sıx ünsiyyətdə olarkən nəinki əvəzolunmaz millətlərarası və sivilizasiyalararası həmrəylik təcrübəsi qazanır, digər inanclara və adət-ənənələrə hörmət etməyi öyrənirik, eyni zamanda sivilizasiyadaxili həmrəyliyin əsaslarını – öz mənsubiyyətimizi başa düşürük [Мир цивилизаций..., Введение, 2019, с.11].

Müasir dövrüm davamlı şəkildə dəyişən şərtlərdə paradoksallıq, varlığın “kentavrizmi” mənsubiyyətin formalaşmasının, şəxsiyyətin ətraf mühitə uyğunlaşmasının mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bununla belə, müasir bazar cəmiyyəti sosiallaşma prosesində kütləvi mədəniyyət və istehlakçılıq standartları əsasında tərbiyə olunan “insan kütləsi” formalaşdırır, qorxuları, stressləri və müəyyən sarsıntıları təkrarlayır. İctimai şüur pozulub, insanlar çox vaxt reallığı dərk edə bilmirlər. Konkret fərdlər üçün davamlı olaraq dəyişən gündəlik həyat xarici formaya, müxtəlif yadlaşma tiplərinə malik mühitə çevrilir.

Bu şərtlərdə insanın cəmiyyətin fasiləsiz şəkildə dəyişən strukturlarında identifikasiyaya yönəlmiş fəaliyyəti, tarixi ənənələr və sosial keyfiyyətlərin mənimsənilməsi, şəxsi məsuliyyətin formalaşması əhəmiyyət kəsb edir. Sürətlə dəyişən reallıq insanı çətin seçim qarşısında qoyur. O, gündəlik kortəbii mövcudiyyətində topladığı təcrübəsini sosiallaşmaq üzərində aktiv şəkildə işləməklə mütləq tamamlamalı, yeni reallıqları mənimsəməli və dəyərləri qəbul etməlidir. İnsan öz “həyat dünyasını” formalaşdırmaq, həyatın məqsədini və mənasını müəyyən etmək, cəmiyyətdəki yerini və rolunu dərk etmək zərurəti ilə üzləşir.

Müasir cəmiyyətin və insan varlığının tədqiq edilməsi bir çox çətinliklərin, o cümlədən yüksək səviyyəli yadlaşma və “ekzistensial vakuumun” mövcudluğunu ortaya çıxarır. İnsanların böyük əksəriyyəti narahatlıq və pərişanlıq, atılmışlıq və tənhalıq hissi keçirir. Bu, daha çox ictimai inkişaf üçün həlledici amilə çevrilmiş informasiya mühiti, texnologiyaların insanın fundamental əsaslarını, dəyər ölçülərini kökündən dəyişdirməsinin nəticəsidir. Bu proseslər informasiya və kommunikasiya vasitələrinin davamlı artımı, kütləvi mədəniyyətin inkişafı, istehlakçılıq psixologiyasının və insanların qarşısında məhdudiyyətsiz, lakin primitiv imkanlar açan əyləncə sənayesinin hökmranlığı dövründə baş verir. Mövcud şərtlərdə fərd sosial, mədəni və ekzistensial “dəstəyə” ehtiyac hiss edir, insanlar cəmiyyətə və onun strukturlarına qoşulmaq, kollektivlə həyatın ümumi mənalərini və dəyərlərini bölüşməyə çalışır.

Bununla belə, heterogen bazar cəmiyyəti obyektiv şərtlərdə formalaşmış problemlərin öhdəsindən gələ bilmir, çünki bu informasiya və texnologiya cəmiyyətində naturalizm, “əşyaçılıq” və istehlakçılıq üstünlük təşkil edir. Maddiyyətin prioritetdə olmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş cəmiyyət çoxölçülü reallıq olaraq sosial miflərlə, virtual obyektlər və situasiyalarla, simulyakr və fantomlarla doludur. Bütün bunlar insanın gündəlik həyatının obyektiv mənzərəsini aşkar etmək imkanının qarşısını alır. Həqiqətin obrazlar, psixoloji, illüзор obyektlər ilə əvəzlənməsi prosesi gedir. Bu proseslər insanı sanki dünyaya və özünə yad olan “kənar” amilə çevirir; çox vaxt insanın daxili aləmi onun özü üçün belə anlaşılmaz və ya qapalı qalır. Təsədüfi deyil ki, bunların nəticəsində sosial istiqamətin itirilməsi, sosial icmaların təsirinin zəifləməsi, virtual, xüsusən də oyun aludəçiliyinin artması, eləcə də neqativ mənsubiyyət hissini formalaşması baş verir.

Müasir cəmiyyətin mövcud olduğu məkan balansın və “köklərin” itirilməsi, ciddi parçalanma ilə xarakterizə olunur. Fərdlə müasir cəmiyyət arasındakı ziddiyyət sosial məkanın narahatlığının əsas səbəblərindən biridir. İndi sosial gərginlik və qarşıdurma ehtimalı daima aktualdır. Ziddiyyətlərin dərinləşməsi cəmiyyətdə parçalanmaya və şəxsiyyətin deqradasiyasına, insanların daha çox apatiya və yadlaşma hiss etməsinə, saxta dəyərlərin və deviant davranışın, aqressivlik və millətçiliyin formalaşmasına gətirib çıxarır.

İnformasiya və texnologiyalar, onların səthi qavrayışı virtual dünyalar, oyun məkanı formalaşdırır, insanları yadlaşdırır və “atomlaşdırır”. Fərdlərin böyük əksəriyyəti obyektiv gündəlik həyatdan kənarda, spesifik şərtlərə malik marjinal reallıqda yaşayır, onların həyatı heç bir dəyər və prinsipə tabe olmur, humanizm və yüksək mənəviyyət prinsipləri ilə tənzimlənmir. Fərdin fəaliyyəti və özünü reallaşdırmaq ehtiyacı müxtəlif heyvətamiz dünyaların və həyəcanverici strukturların qurulduğu virtual sferaya keçir.

Mövcud qeyri-müəyyənlik şərtlərində kompensasiya mexanizmləri aktivləşir, fərdlərin cəmiyyətin həyatında iştirakı imitasiya xarakteri daşıyır. İnsanın cəmiyyətdə köklərə malik olması “imitasiya olunmağa” başlayır, tarix, mədəniyyət və adət-ənənələr manipulyativ xarakter alır, insanın təbiəti və mahiyyəti deformasiyaya uğrayır. Postmüasir cəmiyyətdə davamlı olaraq təkrarlanan fərdin yadlaşması və deformasiyası prosesləri əsasən irrasional, kortəbii və adaptiv xarakter daşıyır. Subyektlərarası əlaqələrin mahiyyəti dəyişir, çünki yeni sosial reallıqda sosial əlaqələr getdikcə daha texnologiyə və formal xarakter qazanır. İnformasiya axınları müasir cəmiyyətdə dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsi olaraq insanlar üçün obyektiv və müstəqil reallığa çevrilir.

Diqqətinizi bir məsələyə də cəlb etmək istərdim ki, sosial birliklərin və etnik qrupların, nəhayət, fərdlərin mövcudluğu cəmiyyətin fəaliyyətinin zəruri və mühüm aspekti olaraq qalır. Mövcudiyyət özü heç də həmişə informasiya axınları ilə tənzimlənmiş və “manipulyasiya edilmir”. Hesab edirik ki, cəmiyyətin həyatını tamamilə kommunikasiya prosesləri, informasiya axınlarının çərçivəsinə salmaq mümkün deyil. İnsanın subyektiv təbiətinin nə qədər mürəkkəb və heyranamiz olduğunu, onun cəmiyyət və onun mənası, öz həyatının mənası haqqında düşüncəsinin nə qədər unikal və çoxşaxəli olduğunu unutmamaq olmaz.

Müasirlik sosial və etnik qrupların yaşayış şəraitini, iqtisadi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini ciddi şəkildə dəyişdirir, sosial münasibətlər və əlaqələrin çevrilişinə səbəb olur, onların xarici təcrübə və daxili vəziyyətə təsirini ciddi şəkildə azaldır. XXI əsrdə bu qruplar “inteqrasiya-parçalanma” prinsipi ilə fəaliyyət göstərirlər və bu, mövcudiyyətin risklərini və qeyri-sabitliyini diktə edir. Cəmiyyətin davamlı şəkildə atomlaşmasına baxmayaraq, kollektiv fəaliyyət hər bir fərdin varlığı, insanların mövcudiyyəti üçün vacibdir. Yəqin ki, etnik qruplar üçün onların daxili birliyi onları müəyyən edən əsas xüsusiyyət, mövcudiyyətlərinin immanent xassəsidir. Bu birlik hissi sanki etnik qrupların nümayəndələrinin genetik yaddaşının, həyat şərtlərinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Hər bir etnoforu genetik olaraq birləşdirən xüsusiyyət onların müxtəliflikdə birlik tapması, doğma etnosla sosial bağlılığı saxlaması, nisbi muxtariyyətə malik olduqları halda etnosdan daxili, mənəvi asılılığı saxlamasıdır.

Qloballaşma, müasir cəmiyyətin dinamikasının sürətlənməsi insana adaptasiya və inteqrasiya, habelə həqiqi mənanı anlamaq üçün adekvat şərait, real imkanlar vermir. Onlar yalnız əvvəlcədən müəyyən edilmiş mövcudiyyət formalarını, daxili əlaqələri seçmək imkanı verir və bütün bunlar insanın öz “Mən”ini tam reallaşdırmasına şərait yaratmır. Ona görə də təsadüfi deyil ki, postsovet cəmiyyətlərdə insan özünü yalnız etnik icması ilə eyniləşdirməyə, reallığa bu icmanın mövcudluğuna əsaslanaraq uyğunlaşmağa, öz tarixinin

mahiyyətini, doğma mədəniyyətinin xüsusiyyətləri, adət-ənənələri və mexanizmlərini dərk etməyə çalışır. Buradan da eyni millətin, etnik qrupun və ya dinin, inancın nümayəndələrinin özlərini bir-birinə daha yaxın hiss etməsi, bu qrupa daxil olmayan adamları “yad” hesab etməsi yaranır. Günümüzdə bu insan yalnız “doğma” tarixi, dili, mədəniyyəti, dəyərləri, inancları, baxışları, adət-ənənələri əsasında özünü, mənsubiyyətini əldə edir, “Mən”ini müəyyən edir.

Beləliklə, etnik qrupun üzvlərinin inteqrasiyasına töhfə verən əsas amillər daima dəyişən gündəlik həyatda ənənəvi sabitliyi qorumağa kömək edən və mühafizəkar xarakter daşıyan ümumi etnik məqsədlər və dəyərlərdir. Onlar fərd üçün ona öz daxili məkanını qurmağa, bu və ya digər milli azlıqlar və etnik qruplarla məsafəni müəyyən etməyə, cəmiyyətin digər fərqli milliyyətə malik subyektləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa imkan verən dayağa çevrilir. Bir sözlə, müasir bazar cəmiyyətində etnofor üçün ciddi sosial əlaqələrin qorunub saxlanması və inkişafı bir çox cəhətdən sırf fərdi məsələ olur.

Hazırda fərdin cəmiyyətə “daxil olması” üçün real və effektiv yollar mövcud deyil, o, özünüidentifikasiya funksiyasını “vasitəçi” kimi yerinə yetirir, çünki subyektlərarası münasibətlərdə hərəkət-kommunikasiyaların özündə iştirak etmədən kommunikator kimi çıxış edir.

XXI əsrdə postsovet cəmiyyətlərinin dinamikasının indiki mərhələsində fərd və qrupların özünüidentifikasiyası məsələləri xüsusi yer tutur. Məqsədlərini və inkişaf strategiyasını, dəyərlərini hələ də tam müəyyən etməmiş, keçid dövrünü yaşayan cəmiyyətlərimizdə mövcudiyyətin obyektiv əsaslarının və gələcəyin mənəvi-əxlaqi istiqamətlərinin araşdırılması aktual xarakter daşıyır. Onlar təkcə indi üçün deyil, həm də tarixini, ölkənin maraqlarını və problemlərini anlamaq baxımından vacibdir.

Bununla belə, bir çox alim hesab edir ki, “üzvləri hansısa qrupa aid olduğu üçün labüd şəkildə vahid ideyaları dəstəkləyən kollektivi eynicinsli sosial orqan kimi nəzərdən keçirmək düzgün deyil. İnsan məlumatı qəbul edərkən onu emal edir və yenidən düşünür və bu zamanda daha çox öz sosial təcrübəsinin təsiri altında mühakimə yürüdür. Fərd cəmiyyətin keçmiş haqqında müəyyən fikirlərini qəbul edərək onları özünəməxsus şəkildə dərk edə və onlara öz şərhini verə bilər” [Шнирельман, 2018, с.12].

Bir fakta da diqqət yetirməliyik ki, arxaikliyin formalaşması mexanizmi, müstəsna olaraq qədim etnik mənsubiyyətin “qaytarılması” istəyi və ya qloballaşmanın mövcud forma və növlərinin yanlış qavranılması postsovet cəmiyyətlərinin inkişaf etmiş ölkələrə, sivil dövlətlərə çevrilməsinə kömək etməyəcək ifrat yanaşmalardır. İnformasiya cəmiyyəti, texnologiyalar, kommunikasiyalar və digər standartlar yalnız müasirliyə doğru irəliləmə vasitəsidir.

Əvvəl də qeyd edildiyi kimi, qloballaşan dünya öz statikliyini çoxdan “itirib” və davamlı dinamika qazanıb. Bununla belə, onun vəziyyəti getdikcə daha xaosluq olur və “nizamsızlığı” saxlayır. Müasir reallıqda insan nizam hissini və sabitliyi “itirib”; bunlar insan həyatının və cəmiyyətin heç bir sahəsində yoxdur. Sabit mənsubiyyət hissi “keçid vəziyyəti”, davamlı dəyişikliklər və daimi seçimlərlə qarşılaşmaqla əvəzlənir. Dünya insan üçün bir çox səviyyələrdə xəyali və virtual olub. Reallıq öz mahiyyətini itirdiyindən reallığın gizlədilməsi üçün istifadə edilən simulyasiyaların, manipulyasiyaların dövrü çatıb.

Beləliklə, yeni mənsubiyyətin formalaşması insanın cəmiyyətin həyatına cəlb olunmasının müxtəlif formaları vasitəsilə mümkündür. Bu, subyektlərarası qarşılıqlı əlaqələr, maraqlar, təkliflər, təşəbbüslər, funksiyaların sosial mübadiləsinə imkan verir. Mürəkkəb sosial ünsiyyət məkanında müxtəlif proseslər və təsirlər baş verir, onların əsasında etnik qrupların nümayəndələri sosial rolların aparıcılarına, qaydalar, əxlaq normaları, mədəni mahiyyətlər, dəyərlər, adət-ənənələrin daşıyıcısına çevrilir.

İnsanın özünə məxsus, subyektiv identifikasiya obrazını seçməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri etnik qrupdur. Bir sözlə, qrup mənsubiyyəti etnoforun dünyagörüşü, dəyər və mədəni mahiyyətləri dərk etməsinə imkan verən mənsubiyyət hissinin ayrılmaz hissəsidir. Nəticə etibarilə, etnik qruplar cəmiyyətin mühüm komponentləridir, onların qarşılıqlı əlaqəsi zamanı millətlərarası ünsiyyətin məqsəd və istiqamətləri müəyyən edilir. İdentifikasiyanın subyektiv təzahürü

insanın linqvistik ünsiyyət normalarına cəlb edilməsi, onun siyasi, iqtisadi, mədəni proseslərdə, idman tədbirlərində iştirak etməsi, ictimai rəy və vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşmasıdır.

Azərbaycan Alban-Udi Xristian dini icmasının sədri Robert Mobili təmsil etdiyi ictimai təşkilatın əsas missiyasının xalqın tarix və mədəniyyətini öyrənmək və təbliğ etmək zərurəti olduğunu hesab edir. Təşkilatın əsas məqsədlərindən biri tarixi Vətəndə bu zəngin dini irsin yeganə varisi kimi udi xristian dini icmasının əsasında Alban kilsəsinin dirçəldilməsidir. Qloballaşma və integrasiya əsrində mədəniyyətin qorunub saxlanması təkcə kiçik etnik qrupların deyil, bir çox milli azlıqların problemi. Udilər bu problemin həllinə nümunədir. Biz adada və ya dağlarda təcrid olunmuş şərtlərdə yaşamırıq, lakin başqa – daha iri etnoslarla qarışıb xalqların “ərimə qazanında” yox olmamışıq [Мобили, 2008, с.26].

Günümüzə udilər çoxmillətli postsovet cəmiyyətlərində yaşayırlar. Onlar maraq və ehtiyaclarını hər bir dövlətin milli məqsədləri çərçivəsində ifadə edərək özlərini reallaşdırmağa çalışırlar. Onların həyat və fəaliyyəti bərabərhüquqlu dialoq məkanında həyata keçirilir və real kommunikasiyalara əsaslanır. Onlar adət-ənənələr və məənəvi-əxlaqi dəyərləri insanın subyektivliyini, xüsusən də ekzistensial dəyərlərini müəyyən edən sabit formalar kimi nəzərdən keçirir. Buna görə də, bu dəyərlərin bir araya gələrək yeni insan şəxsiyyətinin reallaşması üçün mühüm “kanal” formalaşdırması çox təbiidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. М.: Логос, 2002, 324 с.
2. Бауман З. Текучая современность. СПб.: Питер, 2008, 240 с.
3. Выршиков А.Н., Кусмарцев М.Б. Патриотическое воспитание молодежи в современном российском обществе / А.Н.Выршиков, М.Б.Кусмарцев. Волгоград: НП ИПД «Авторское перо», 2006, 186 с.
4. Данакари Р.А. Философия этнического бытия. Этническая группа удин(ы) в условиях глобализации человечества. Волгоград: Издательство Волгоградского института управления – филиала ФГБОУ ВО РАНХиГС, 2017, 388 с.
5. Мобили Р.Б. «Этнография удин» / ИРС («Наследие»). Международный Азербайджанский журнал, №3 (33). www.udi.az М.: 2008, с.26-29.
6. Рязанов А.В. Этнос в коммуникативном пространстве социума / под ред. Проф.В.Н.Гасилина. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2007, 192 с.
7. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.: АСТ, 2015, 576 с.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО «Издательство АСТ», 2003, 603 с.
9. Шнирельман В.А. Социальная память: вопросы теории / Историческая память и российская идентичность / под ред. В.А.Тишкова, Е.А.Пивневой. М.: РАН, 2018, с.12-34.
10. Мир цивилизаций и «современное варварство»: роль России в преодолении глобального нигилизма: Коллективная монография по материалам XVI Международных Панаринских чтений / Отв. ред. В.Н.Расторгуев; науч. ред. А.В.Никандров / Рос. науч.- исслед. ин-т культурного и природ. наследия им. Д.С.Лихачёва (Институт Наследия); Московский гос. ун-т имени М.В.Ломоносова, Филос. ф-т. М.: Институт Наследия, 2019, 472 с.

Əsədov Fərda

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun
 “Ərəb ölkələrinin tarixi və iqtisadiyyatı” şöbəsinin müdiri,
 tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QAFQAZ ALBANIYASI HAQQINDA YENİ KİTAB: NIKONOROV, İQUMEN ALEKSİY. MUSA KALANKATLIYA ƏSASƏN QAFQAZ ALBANIYASI KİLSƏSİNİN TARİXİ

Müasir elmi medievistika klassiki, fransız tarixçisi Mark Blokun bütün tarixi tədqiqatların hədəfini müəyyən edən belə bir fikri mövcuddur: “Tarixi fenomen heç vaxt öz dövründən ayrılıqda anlaşıla bilməz. Bu, təkamülün bütün mərhələləri üçün keçərlidir. İstər yaşadığımız dövr üçün, istərsə də bütün digər dövrlər üçün. Bu bərdə bizdən çox əvvəllər bir ərəb atalar sözündə belə deyilib: “İnsanlar atalarından daha çox, öz dövrlərinə bənzəyirlər.” Keçmiş haqqında elm bu şərq müdrikliyini unudaraq, çox vaxt özünü nüfuzdan salmışdır” [Блок, 1973, c.23].

Qafqazda erkən orta əsrlər Alban kilsəsinin tarixi haqqında bu yaxınlarda dərc edilmiş monoqrafiyanın müəllifi iqumen Aleksi (Nikonov) əsas fəaliyyəti etibarilə tarixçi deyil, Rus Pravoslav Kilsəsinin xadimidir. Lakin onun əsəri Qafqaz Albaniyasında X əsrin sonlarında islam dininin hökmranlığından əvvəl xristian kilsəsinin dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsinin, siyasi proseslərin və dini təfəkkürün təkamülünün tarixi üzrə elmi tədqiqat ədəbiyyatında görkəmli yer tutur. Dəyərli oxucuya Qafqazda erkən orta əsrlərə aid dünyanın qüdrətli iki cüt ölkəsi – əvvəlcə Roma və Sasani imperiyası arasında, daha sonra isə Bizans və Ərəb xilafəti arasında uzunmüddətli qarşıdurmaların, həmçinin üç dünya dininin, yəni xristianlıq, zərdüştlük və islamın Cənubi Qafqazda üstünlük uğrunda rəqabəti nəticəsində Qafqazda baş verən iri siyasi, iqtisadi və mədəni irəliləyişlər dövründə alban xristian icmasının dini həyatının atmosferinə və təkamülünə dair orta əsr şərq cəmiyyətinin peşəkar tədqiqatçısının məsuliyyətli, metodoloji cəhətdən yetkin mövqeyi ilə pravoslav dini xadiminin səmimi və ortaq yaşamasının müvəffəqiyyətlə birləşdiyi kitab təqdim olunub.¹

Kitabın başlığında tədqiqatın predmetinin və məlumat mənbəsinin aydın şəkildə ifadə olunması, habelə kilsə tarixi ilə Qafqaz Albaniyasının siyasi inkişaf məsələləri

arasındakı tematik sərhədləri təsvir edən Giriş hissəsinin ilk səhifələri monoqrafiyanın müəllifini resenziyamızın əvvəlində istinad edilmiş obyektiv tədqiqat tələbinə maksimum şəkildə yaxınlaşdırmışdır.

“Alban tarixi” əsəri bütünlüklə Qafqaz Albaniyasının və alban xristianlığının tarixinə həsr olunmuş orta əsrlər ədəbiyyatının yeganə abidəsi hesab olunur. Müəllifin sözlərinə görə, “Qafqaz Albaniyası” bir çox Qafqaz xalqının tarixi beşiyidir” [Никоноров, 2021, c.9]. Mənbələrin çoxsaylı məlumatlarına əsasən ərəb istilası zamanı bu ölkənin əhalisinin multi-etnik olduğunu və hind-iran, Qafqaz və türk əhalisini əhatə etdiyini xatırladıqda bununla razılaşmaq çətindir. Bu cür çoxmillətli vəziyyət əvvəlcə hind-iran, onların ardınca isə b.e. II əsrdə türk qəbilələrinin gəlişinin, alban əhalisinin qəbilə tərkibinin müxtəlifliyi və Sasanilərin köçürmə siyasətinin nəticəsi idi [Страбон, 1964, кн. XI, гл. 4, с. 503; Ibn al-Athir, 2006, т. 1, с. 337-338; Юзбашян, 2001, с. 327; Асадов, 2016, с. 36-38].

Albaniya əhalisinin etnik müxtəlifliyinin ardınca müəllif, həmçinin, Qafqaz Albaniyasının ərazi hədudlarının hazırda Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstana daxil olan torpaqları əhatə etdiyini vurğulayır [Никоноров, 2021, c.10]. Müasir Qafqaz xalqlarının Albaniya əhalisi ilə, Qafqazda hazırkı dövlət sərhədləri ilə birləşdirən etnik tarixi əlaqələr bugünkü regional siyasət problemlərini alban kimliyi, Albaniyanın siyasi sərhədləri və alban irsinin müqəddəratı məsələləri ilə əlaqələndirir. Bu əlaqə görkəmli fransız tarixçisinin irs qoyduğu tarixçilik prinsipini pozaraq müasir siyasi ambisiyaların və bugünkü tədqiqatçıların təəssüratları keçmiş ekstrapolyasiyasına deyil, obyektiv tədqiqat nəminə öyrənilən hadisələrin müasirlərinin qavrayış və qiymətləndirmələrinə mümkün qədər yaxın durmalıdır.

¹ Rəqabət aparən dinlər sırasında iudaizmi qeyd etmədik, halbuki yəhudi icmaları Cənubi Qafqazda kifayət qədər erkən, bəzi məlumatlara əsasən hələ Birinci əsirlikdən (Assuriya əsirliyindən) sonra, istənilən halda müsəlman ərəblərin işğalından və islamın yayılmasından əvvəl peyda oldular. Xəzər elitasının iudaizmə dönməsi iudaizmin Qafqazda mövcudluğunu möhkəmləndirdi. Lakin iudaizmə aktiv prozelitizm və missionerlik xas deyil, köçəri imperiyalar üçün isə dini şövq və öz inancını yerli əhaliyə zorla qəbul etdirmək xas deyil. Bu səbəbdən Qafqazda yəhudi icmalarının peyda olması və inkişafı burada öz mövcudluğu üçün tolerant mühit və təhlükəsizlik tapmış yəhudilərin digər ölkələrdən köçməsi ilə, həmçinin yəhudi tacirlərinin beynəlxalq ticarətdə iştirakı ilə bağlı idi.

Razılışaq ki, keçmişin reallıqlarını öyrənərkən bu günün reallığından tam azad olduğumuzu iddia etmək çox böyük tələbbür olardı. Lakin bu problemdən ağıllıq tədqiqat suallarının, mənbələrin seçiminin, informasiyanın öyrənilmə metodlarının dəqiq tərtib edilməsinə, həmçinin mövcud faktların həqiqiliyini müəyyən etmək üçün zaman və səylərin fərqləndirməsinə şübhəsiz kömək edir. Qafqaz Albaniyasının və Alban kilsəsinin tədqiqinin qəlizliyi iquemen Aleksiyn monoqrafiyasının tədqiqi fəslinin yığcam, lakin dolğun Girişində tam anlaşılır.

Tədqiqat predmeti monoqrafiyanın adında dəqiq ifadə edilib və giriş hissəsində iki bölmədə əlavə işlənmişdir. Müəllifi tarixi həqiqətləri öz xəyalı ilə yaratmaqda deyil, daha çox tədqiqat hədəflərini müəyyən edərkən həddən artıq ehtiyatlılıqda qınamaq olur. Tarixçi sənətinə etimadsızlığı müəllifin aşağıdakı qeydində görmək olar: "Tarix elmində elmi fakt nadir təzahürdür. ...tarix əsasən tarixçilərin irəli sürdüyü elmi versiyalardan ibarətdir, çox vaxt isə məlum məntiqi ehtimal payı ilə yanaşı şəxsin elmi və ideoloji mövqesini əks etdirən nəzər deməkdir..." [Никоноров, 2021, c.9]. Tarixçilərə və tarixi tədqiqatlara qarşı bu tələbkərlilik anlaşılmalıdır, lakin həm də tədqiqatın məhdudluğu deməkdir və beləliklə Qafqaz Albaniyasının sərhədləri, albanların etnik mənsubiyyəti, alban mədəni kimliyi məsələləri üzrə şəxsi versiyaların irəli sürülməsi iddiasından çəkinən tədqiqat hədəflərini qoymaqlıdır.

Tədqiqatın ümumi məqsədini qısaca təsvir etməyə çalışsaq, bu, "Alban tarixi" əsərinin müəllifinin ifadələrində və şərhlərində Alban xristian kilsəsi tarixinin rekonstruksiyasıdır. Kitabın annotasiyasında da tədqiqatın hədəfi bu cür qeyd olunmuşdur. Lakin sevindiricidir ki, yazılı abidənin müəllifi tərəfindən Alban kilsəsinin tarixinin şərhə üçün, başqa sözlə desək, VIII və X əsr² müəllifinin mövqeyinin və baxışlarının dəqiq rekonstruksiyası üçün monoqrafiyada orta əsr Suriya, Bizans, erməni və müsəlman mənbələrindən istifadə olunub. Bu şübhəsiz Alban kilsə xadiminin "Alban tarixi"nin müəllifinin təfəkküründə və izahatında Alban kilsəsinin tarixini keçmişin reallığı kimi bərpası vəzifəsinə uyğun gəlir.

Qoyulmuş tədqiqat hədəflərinə tam uyğun olaraq iquemen Aleksiyn öz əsərinin strukturunu müəyyən edir. Giriş iki mühüm bölmədən ibarətdir və bu bölmələrin məqsədi kitabın sonrakı üç fəslinin hədəflərinin müəyyənləşdirməsinə yönəlib: biri abidənin müəllifi və onun əlyazmasının köçürülüb ötürülməsi haqqında, digəri isə Alban kilsəsinin tarixinin öyrənilmə bilməsi, yaxud monoqrafiyanın müəllifinin sözləri ilə desək, Albaniya, alban xalqı və Alban kilsəsinin məsələlərinə dair müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülən tarixi versiyalar

haqqındadır. Müvafiq olaraq "Alban tarixi"nin üç kitabına həsr olunmuş növbəti üç fəsil də hər biri əks qaydada yerləşmiş iki hissədən ibarətdir: əvvəlcə Albaniyanın kilsə həyatındakı hadisələrin baş verdiyi tarixi mühit xarakterizə olunur, daha sonra isə hadisələrin məzmunu araşdırılaraq şərh olunur. Hər bir fəsil tarixi məlumatların, kilsə-kanon sənədlərinin və Albaniyanın dini həyatına dair məlumatların payının müəyyən edilməsi ilə açılır. Həmçinin müəllifin qeyd olunmuş metodoloji yanaşmalarına əsasən tədqiqatın tarixi hissəsində Albaniya və albanların tarixi məsələlərinin vəziyyətinin xarakteristikası verilib, kilsə tarixinə həsr olunmuş fəsillərin bölmələri isə müəllifin Alban kilsəsinin aktual məsələləri ümumiləşdirən orijinal fikirlərini əhatə edir. Buradan əsərin xüsusən dəyərli olduğunu görmək mümkündür, belə ki, qonşu ölkələrdə dini həyatın və islahatların Alban kilsəsindəki hadisələrə, Kilsənin öz müqəddəratını təyin etməsinə, həmçinin Alban kilsəsinin əhatə və təsir dairəsinə təsir göstərəcək məsələlər qoyulur və onların əsaslandırılmış həlli yolları təklif edilir [Никоноров, 2021, c.12].

Tədqiqatın qarşıda şərhəldirəcəyimiz konkret məsələlərinə keçməzdən əvvəl müəllifin tədqiqat işinin bir sıra xüsusi cizgiləri və üstünlüklərini səciyyələndirmək məqsədə uyğundur.

Obyektiv tədqiqatın məqsədi keçmişin hadisələrini öz zəəmanələrinin reallıqları işığında aydınlaşdırmaqdan ibarətdirsə, Albaniyada erkən xristian kilsəsinin tarixinin Pravoslav kilsəsinin xadimi və geniş biliklərə malik tarixçi tərəfindən öyrənilməsi tədqiqatın müəllifini abidə müəllifinin mövqeyinin idrakı ilə maksimum yaxınlaşdırır, belə ki, "Alban tarixi"nin mətni formalaşan dövrdə kilsə həyatı, dini doktrinalar, tarixin reallıqlarına və xristianlığın mənbələrinə münasibət indiki zamanda da Pravoslav və Şərq kilsələrinin təfəkkür, polemika, arqumentlərinin müəyyən qismdə məzmununu təşkil edir.

İquemen Aleksiyn Bakı şəhərinin yetirməsi, pravoslav xristian və Rus pravoslav kilsəsinin xadimi olaraq albanların və Alban kilsəsinin tarixi ilə əlaqədar müzakirə məsələlərində müxtəlif maraq qruplarının mövqeyinin dərkə və dəqiq anlaşılma bacarığını müvəffəqiyyətlə birləşdirir. Onun şəxsi nöqteyi-nəzəri alban istorioqrafiyasının siyasi cəhətdən həssas problemlərinə xüsusi incəliyi və eyni zamanda müxtəlif məlumat mənbələrinin dəyərləndirilməsində yüksək məsuliyyətlə seçilir. Azərbaycanla şəxsi əlaqəyə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, əsərin polemik hissəsində Azərbaycan istioqrafiyasına istinadlar daha lakonikdir və, məsələn, opponentlərin dəlilləri qədər dolğun açıqlanmır. Xüsusən də abidənin orijinal mətninin dili və ehtimal edilən ilk müəllifinin etnik mənşəyi ilə bağlı sualın qoyulma üslubu

² Tədqiqatçıların əksəriyyəti "Albanların tarixi"nin mətninin Movses Kaqankatvatsinin adı ilə ehtimal edilən VIII əsr müəllifinin və Movses Daşurantsi adlı X əsr müəllifinin fəal iştirakı ilə formalaşması fikrini dəstəkləyirlər. Nəzərdən keçirilən kitabda da abidənin müəllifliyinin bu variantına üstünlük verilir.

və formasını qeyd etmək olar. Zənnimcə bu müəllifin yol verdiyi diqqətsizlikdən irəli gəlir, lakin onun obyektiv münasibət göstərmək məqsədlərindən xəbər verir. Monoqrafiyanın müəllifi Musa Kalankatlının mənşəyinin Utik regionundan olduğunu göstərən mənbə haqqında sübutu dəqiq şəkildə təqdim edir, onun Uti mənsubu, yəni, mötərizədə dəqiqləşdirildiyi kimi, alban ola biləcəyini, lakin “erməni dilində yazdığını” ehtimal edir. Yalnız bundan sonra kitabın, yaxud onun ayrı-ayrı hissələrinin ilkin olaraq alban dilində yazılmış ola biləcəyinə dair fikrin olduğunu qeyd edir [Никоноров, 2021, c.13].

Burada həmçinin “Alban tarixi” mətninin ingilis dilinə tərcüməsinin müəllifi və tədqiqatçısı britaniyalı alim Ç.Dousetin də fikrini müzakirə etmək yerinə düşərdi. O, abidənin mətnində xəzərlərin hücumu ilə bağlı məlumatı nəql edən Utik əyalətində Kalankatuyk kəndinin adını çəkərək oranın özünün vətəni adlandırmasının bütün yazılı abidənin deyil, məhz bu məlumatın müəllifliyindən xəbər verə biləcəyi ehtimalını dəstəkləmişdir [Dasxuranci, 1961, c.XVIII-XIX]. Görünür, “Alban tarixi”nin müəllifliyinin bu cür şərhə səbəbindən britaniyalı alim özünün akademik cəhətdən etibarlı tərcüməsinin nəşrində abidənin müəllifi olaraq Moisey Dasxuransini göstərmişdir. Bəllidir ki, Aleksiya ata burada müəllifliklə bağlı diskussiyaya girmək istəməyib.

Bununla yanaşı, orta əsr albandilli ədəbiyyat mövzusu tədqiqatçımızın diqqətindən kənarda qalmır, o bunu Alban kilsəsinin dili ilə bağlı problemin geniş kontekstində verir. 32-34-cü səhifələrdə o bir sıra erməni tarixçilərinin alban ədəbiyyatı ilə bağlı mövqeyinə hərtərəfli aydınlıq gətirir – onlara əsasən, Albaniya dövləti və kilsəsi Albaniya əhalisini birləşdirən vahid dil qismində alban qəbilələrindən hər hansı birinin dilini istifadə edə bilməzdi. Bu müəlliflərin fikrincə bu cür dil yalnız erməni dili ola bilərdi. Kitabda alban ədəbiyyatında erməni dili konsepsiyasının tənqidi yetərincə tutarlı, ardıcıl və inandırıcıdır. O, alban əlifbasının mövcud olduğuna dair danılmaz faktlara, Sinayda Müq. Yekaterina pravoslav monastırında təzəlikcə aşkarlanmış albandilli dini mətnlərə, habelə rus şərqşünası A.K.Alikberovun son tədqiqatlarına əsaslanıb [Аликберов, 2015]. Bununla belə, tədqiqatın müəllifi inkişaf etmiş alban yazısının mövcud olduğuna dair faktların kontekstində orta əsr alban istorioqrafiyası abidəsinin orijinal dili mövzusunə qayıtmağı məqsədəuyğun hesab etməyib.

Monoqrafiyada “Alban tarixi” əsərinə dair tamamlanmamış diskussiyaların sırasına abidənin arxeoqrafiyası ilə bağlı məsələni də aid etmək olar. Müəllif 13-23-cü səhifələrdə abidənin əlyazmalarının aşkarlanması, mətnin və əsərin tərcümələrinin dərc olunma tarixini nəzərdən keçirir. Erməni dilindən rus dilinə sonuncu tərcümənin müəllifinin əməyi təqdir edilir, belə ki, o tərcümə üzərində işləyərkən “Alban tarixi”nin elmin sərəncamında olan bütün əlyazmalarından istifadə edib. Bununla yanaşı,

qeyd etmək lazımdır ki, mətn hissələrin müxtəlif əlyazma variantları arasından tərcümə üçün seçimi qapalı iş prosesinin bir hissəsi olaraq qalıb və tərcümənin müəllifi Ş.V.Smbatyanın öz seçimi olub. Düzdür, tərcüməçinin heç də həmişə mübahisəsiz olmayan rəylərində seçim əsaslandırılıb, lakin bu, heç də tərcümənin 1984-cü ildəki nəşri ilə [Каланкатуацци, 1984] əlimizə “ilkin orijinal mətnin bərpa olunmuş versiyasının” gəlib çatdığını təsdiq etmir [Никоноров, 2021, c.22].

Qeyd edək ki, bu məsələnin yekunu olaraq müasir albanistikanın həllini gözləyən ən mühüm məqsədlərindən biri abidənin tənqidi mətninin akademik nəşridir. Bununla yanaşı, həmçinin qəbul etmək lazımdır ki, abidənin istər tənqidi mətninin nəşri üzrə iş, istərsə də abidənin sonrakı tədqiqi xüsusi dil və spesifik filoloji hazırlıq tələb edir, abidənin standart mənbəşünaslıq tədqiqatının çərçivələrindən kənara çıxan əhəmiyyətini nəzərə alıqda isə, bu cür iş kadr hazırlığı və tədqiqat layihələri üzrə geniş miqyaslı beynəlxalq elmi əməkdaşlığa layıqdır.

Müəllif Qafqaz Albaniyasının müasir tədqiqatları üzrə digər problemə, yəni “alban” termininin məzmununa və istifadəsinə də lazımi diqqət yetirmişdir. O, sözün etimologiyası ilə bağlı öz sələflərinin, ilk öncə Albaniya tarixi və mədəniyyətinin məşhur tədqiqatçısı K.V.Treverin məntiqi ilə davam edib, halbuki dolaylı mənbə olan Ə.Əzimovun 2007-ci ildəki nəşrinə istinad edərək bildirir ki, latın sözü olan “albus” (ağ) sözün “dağ ölkəsi” mənasından xəbər verə bilər ki, Şotlandiya və İtaliya toponimikasında Albaniya xoronimindən istifadə guya bunu təsdiq edə bilər [Никоноров, 2021, c.43]. Lakin K.V.Trever bu cür etimologiyadan xəbər verməklə yanaşı, birincisi, sözün latın və ya yunan dilində mənasını axtarmağın məqsədəuyğun olduğuna şübhə ilə yanaşır, çünki romalıların yalnız hansısa yerli ada latın səsləndirməsinin verilməsini ehtimal edir [Тревер, 1959, c.4]. Bundan başqa o XIX əsr Azərbaycan tarixçisi Abasqulu ağa Bakıxanovun “albus” (ağ) sözünün adətən “azad, tabe olunmayan” mənasında istifadə olunduğuna – romalıların fəth edə bilmədikləri ölkəni belə adlandırma biləcəklərinə dair fikrinə diqqət yetirir [Бакиханов, 1991, c.17].

Lakin Alban və Albaniya adlarının mənşəyi istifadə olunan terminlərin etimologiyasından daha mürəkkəb problemidir. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, sözün müvafiq qrammatik formaları Albaniya ölkəsini, etnik icmasını, dövlətini və dilini bildirmək üçün istifadə olunur. Bir çox digər müasir dildə, o cümlədən rus dilində də istifadə olunan yunan və latın adı erməni dilindəki Aluank/Ağvank, Parfiya dilindəki Ardan, orta fars dilindəki Arran, ərəb dilindəki Ar-Ran, gürcü dilindəki Rani adlarına uyğun gəlir [Schulze, 2003, c.3]. Ardandan Arrana qədər İran linqvistik ardıcılığının günümüzə qədər gəlib çatdığını və indiki Azərbaycanın mərkəzi əyalətini bildirərkən müasir Azərbaycan (Aran) və gürcü (Rani) dillərində qaldığını

görmək çətin deyil. Ölkənin adının ötürülməsində iran və antik yazı ənənələri bir biri ilə əlaqəlidirmi? “Albaniya” sözünün Parfiya dilindəki Ardan adının latın versiyası olduğunu iddia edən K.V.Treverin böyük ehtimalla haqlı olduğunu demək olar: istənilən halda mənbələrimiz ilk söz üçün digər variant təklif etmir.³

Lakin burada da çətinlik ondan ibarətdir ki, alban sözünün daha əvvəl qeyd olunması Arrianın hələ e.ə. 331-ci ildə, yəni Yaxın Şərqdə və Cənubi Qafqazda parfiyalılar peyda olmazdan çox əvvəl Qavqamel döyüşündə [Chaumont, 1985] Midiya canişini Atropatın qoşununda alban dəstəsinin olduğunu təsdiqləməsi ilə bağlıdır. İnandırıcı versiyanın işlənilib hazırlanması üçün bütün bu detalları və irəli sürülən versiyaları vahid məntiqi zəncirə düzmək asan vəzifə deyil və monoqrafiyanın müəllifi bu mübahisələrdən yayınmağa üstünlük verib, lakin yenə də yekun olaraq Qafqazın başı qarlı dağlarının ölkənin latın dilində albi (ağ) sözündən gələn Albaniya olaraq adlandırılmasına səbəb ola biləcəyini qeyd edib [Никоноров, 2021, c.42].

Alban termininin (burada ölkənin əhalisi ilə bağlı) məzmununun müəyyən edilməsi və istifadəsində digər bir çətinlik də var. Albaniya tarixinin tədqiqatçıları arasında belə bir fikir öz təsdiqini tapıb ki, əslində alban qəbiləsi və Albaniya əhalisi olan albanlar ayrı-ayrı qəbilələr olub və Alban dövlətinin sərhədləri daxilində birləşdikdə aparıcı qəbilə olan albanların adı ilə ümumi adlandırılıb. Bu fikri K.V.Trever də [Тревер, 1959, c.42] müasir tədqiqatçı A.Alikberov da təsdiqləyib. A.Alikberov bu diskussiyanı yekunlaşdıraraq belə bir fikir bildirib ki, “albanlar” termini həm konkret etnik birliyin, həm də Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış bir çox xalqın ümumi adı olub [Аликберов, 2015, c.22]. Ümumi albanlar adının istifadəsi Albaniya ərazisində qəbilələrin özünəməxsus mədəniyyəti, kilsəsi və siyasi düşüncəsi olan alban xalqına birləşməsinə əks etdirirdi, yoxsa “albanlar” termini geniş mənada yalnız politonim olaraq qalırdı? – bu sual birinci konsepsiyanın tərəfdarlarının [Мамедова, 1986, c.41-42; Мамедова, 2005, c.379-380] alban özünüdərkini formalaşmasının tamamlanmamış proses hesab edən və son mərhələsində Kürün sağ sahilinə güyər ermənidilli mühitə keçməsinə, başqa sözlə, alban özünüdərkini yetkin formalarının ermənidilli mədəni mühitdən törəndiyini iddia edən, Albaniyanın müasir erməni istorioqrafiyasının nümayəndələri [Акопян, Мурадян, & Юзбашян, 1991, c.329-331] ilə diskussiyalarının məğzini təşkil edir

[Мамедова, 1986, c.41-42; Мамедова, 2005, c.379-380].

Əsərdə bu həssas məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Alban kimliyinin hər iki konsepsiyası müəlliflərin əsas tədqiqatlarına istinadlarla xarakterizə edilib [Никоноров, 2021, c.27-29]. Alban kimliyi mövzusunda söhbət getdikdə albanlar termininin dar etnik və geniş birləşdirici mənasından bəhs edərkən Lpinia diyarı və ya əyaləti və burada yaşayan lpin tayfaları haqqında sual yaranır. Müəllif bu sualı albanlar termininin mənasından bəhs edən hissədə deyil, Alban kilsəsinin “Alban tarixi”nin ikinci kitabının materiallarına həsr edilmiş ikinci hissədə nəzərdən keçirir. Məhz burada alban katolikosu titulu “Albaniya, Lpinia və Çola”nın hökmdarı şəklində göstərilir. Müəllif B.A.Arutyunyanın tədqiqatlarına əsaslanaraq Lpinia və Albaniya terminlərinin linqvistik əlaqəsi haqqında mülahizəni təkrar edir. Albaniya tarixinin erkən tədqiqatçıları arasında da bəziləri eyni fikri paylaşmışdı. Müəllif bunu qeyd edərək Lpinianın və alban tarixinin ən erkən tədqiqatçısı Böyük Plininin lupenlər adlandırdığı lpinlərin harada yerləşməsi məsələsinə keçir [Pliny, MDCCCLV, кн.VI, гл.11(10)]. Müəllif Lpinia və lpinlərə kitabın beş səhifəsindən çoxunu həsr etdikdən sonra alban katolikosunun titulunun müəyyən edilməsi ilə kifayətlənir və Lpina və Albaniya terminlərinin əlaqəsi mövzusunı davam etdirmir, sadəcə katolikosun titulu Lpinianın Albaniya ilə yanaşı istifadə edilməsinin bu terminlərin əlaqəsi haqqında mülahizənin yanlışlığını göstərdiyini hesab edən K.V.Treverin qeydlərinə istinad edir [Никоноров, 2021, c.255-259].

İqumen Aleksi Lpinianın yeri ilə bağlı daha qəti fikirlər irəli sürür. O, Lpinia diyarının mövqeyi haqqında fərqli fikirləri ümumiləşdirir və iddia edir ki, Lpinianın mərkəzi Şamaxıda yerləşib. Bununla belə, Lpinianın sərhədləri dəqiqləşdirilmir. Müəllif mənbələrdən lpinlər və çilblər ölkəsinin mövqeyi haqqında ətraflı məlumat toplamış Y.Cəfərovun məqaləsi ilə tanış olsa da, Y.Cəfərovun tədqiqatında Lpinianın Albaniya ilə sərhədlərinin Samur çayından keçməsi, lpinlər ölkəsinin Samur və Rubas çaylarının arasında yerləşməsi, habelə Lpinianın ehtimal edilən şərq və qərb sərhədləri haqqında göstərilmiş mülahizələrini [Джафаров, 1985] nəzərə almır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçı Dağıstan alimi İ.Q.Semenovun yeni əsərinə də diqqət yetirmir. İ.Q.Semenov əsərində Lpinianın sərhədlərini əsaslandırır və bu ölkənin daha sonra Şirvan adı altında tanınması nəticəsinə gəlir [Семенов, 2006, c.7-8]. Beləliklə, etiraf

³ İlkin, yerli ad olaraq erməni dilində guya Kür çayının iki sol qolu arasındakı ərazini (Aluan) bildirən Aluank erməni sözü olduğunu edən Ş.V.Smbatyanın versiyasını inandırıcı hesab etmək çətinidir [Каланкатуац, 1984, c.25, примеч.23]. Birincisi antik mənbələrdə terminin adının çəkilməsi erməni mənbələrində Aluank sözünün istifadəsindən daha erkən dövrə (e.ə. IV əsr) aiddir. İkincisi isə, Ş.V.Smbatyan ümumiyyətlə alban (Aluank) termininin etnonim kimi istifadəsini inkar edir, halbuki Arrian Əhəməni ordusunun tərkibində kadusilər və digər xalqlarla yanaşı bir dəstəni albanlar adlandırır. Alban çarlığının yarandığı ehtimal edilən vaxt da elə Əhəmənilər dövlətinin süqutundan sonrakı dövr hesab edilir. Bundan başqa, erkən erməni tarixçisi Movses Xorenasinin (b.e.V əsr) özündə tamamilə başqa, xarakterinin həlimliyinə görə Alu (erməni dilində həlim və ya xəşxasiyyət deməkdir) adlandırılan birinci hökmdarının adından irəli gəldiyinə dair xalq versiyası mövcuddur. Musa Kalankatlı da məhz bu versiyanı ümumi cizgilərlə təkrarlayır [Каланкатуац, 1984, c.25].

etməliyi ki, Lpinia və Albaniya xoronimlərinin, albanlar və İpinlər etnonimlərinin əlaqəsi, Albaniyanın və Alban kilsəsinin ərazi sərhədləri kifayət qədər araşdırılmır. Əsərdə bu terminlərin istifadəsi yalnız onların alban katolikosunun titulunda olması baxımından nəzərdən keçirilir.

Monoqrafiya müəllifi albanlar termininin məmunu haqqında müzakirəyə qarışmadan “Alban tarixi”ndə Albaniya ərazisi ilə bağlı “Şərq diyarı”, “Şərq ölkəsi” ifadələrindən istifadə edilməsinə aydınlıq gətirir [Каланкатуац, 1984, c.26, 30, 35]. Məsələ ondadır ki, bəzi erməni tədqiqatçıların fikrincə, “Alban tarixi”nin müəllifinin bu terminlərdən istifadə etməsi Albaniya ərazisinin Ermənistanın siyasi təsir dairəsinə daxil olmasını, hətta onun Ermənistanın bir hissəsi olmasını göstərir. Məşhur azərbaycanlı albanşünas Fəridə Məmmədova bu mülahizələri rədd edir və Albaniya və albanlarla əlaqədar “Şərq diyarı” və “şərq sakinləri” ifadələrinin (Albaniya və albanlar adları ilə yanaşı) istifadə edilməsinin heç də ölkənin və onun əhalisinin əsas hissəsinin ermənilərdən və erməniləşmiş yerli əhalidən ibarət olmasını və Ermənistanın bir hissəsi olmasını [Каланкатуац, 1984, c.25, примеч.23; Акопян et al., 1991, c.322, 325, примеч.12] göstərmədiyini bildirirdi. Onun əsaslandırdığı fikrə görə, Musa Kalankatlinin “Şərq diyarı” adından istifadə etməsi Albaniyanın “xristian dünyasının Yerusəlim istiqamətində şərq sərhədi” hesab edilməsini göstərirdi [Мамедова, 1986, c.76-77]. İqumen Aleksiye də bu müzakirəyə öz töhfəsini verir. O, çox ədalətli olaraq Albaniya (Aluank) ilə bağlı “Şərq” sözünün Yafetin nəslinin ermənilər və albanların da yaşadığı torpaqlarda yerləşməsi haqqında hekayəsində istifadə edildiyini qeyd edir [Никоноров, 2021, c.41]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müəllif əsərinin başqa hissəsində Fəridə Məmmədovanın Albaniya əvəzinə “Şərq” terminindən istifadə edilməsinin xristian dünyasının şərq sərhədləri olması haqqında fikrinə əsaslanır [Никоноров, 2021, c.267].

Albaniya tarixinin ən müzakirə edilən məsələləri arasında alban kimliyi ilə yanaşı, Albaniyanın siyasi sərhədləri də var. Mənim fikrimcə, bəzi müasir siyasətçilər və politoloqlar əsassız olaraq bu məsələni Cənubi Qafqazdakı hazırkı ərazi münaqişələrin müzakirəsinə cəlb edirlər. Əlbəttə ki, söhbət ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki keçmiş muxtar Dağlıq Qarabağ vilayətindən gedir. Maraqlıdır ki, Bizansla Sasanilər arasında 387-ci ildə bağlanmış razılaşmaya əsasən, Kür sahilindəki torpaqların, yəni erməni mənbələrində göstərilən Arsax (Orxistena) və Utik və ya Utinin (Otena, Sakasena, əsas şəhəri Partav və ya Bərdə) Albaniyanın tərkibinə düşməsinə heç kim inkar edilmir. Bu vaxt nəyin baş verdiyi müzakirə edilir: Ermənistanın əvvəlcə işğal etdiyi alban torpaqları qaytarılıb, yoxsa erməni torpaqları

Albaniyaya birləşdirilib? 387-ci ildə bölüşdürülmə olduqda bu torpaqlarda kimlər yaşayırdı? Bu məsələlərin indiki ərazi iddiaları ilə bağlı dəlil kimi nəzərdən keçirilməsi təklif olunur. Fəridə Məmmədovanın fundamental əsərində bu müzakirə, rəqiblərin müvafiq məqalələrinə və mənbələrə istinadlarla birlikdə ətraflı təqdim edilir [Мамедова, 2005, c.273-307].

Nəzərdən keçirilən əsərin müəllifi müzakirə daxil olmaq cəhdi göstərir, çünki siyasi coğrafiya rəsmi kilsənin – alban katolikosluğunun coğrafiyası ilə birbaşa əlaqəyə malikdir. Bununla belə, orijinal mətnləri, habelə əlaqədar sahələrdən olan başqa məlumat mənbələrini təhlil etmədən antik müəlliflərin əsərlərindəki ziddiyyətli məlumatları anlamaq, demək olar ki, mümkün deyil. Buna görə də müəllifin mövqeyi aydın, məntiqli və son dərəcədə əsaslıdır. İlk növbədə o, antik müəlliflərin verdiyi məlumatların orijinallığı və etibarlılığı məsələsini qaldırır, və belə məntiqi nəticəyə gəlir ki, e. I–II əsrinin antik müəllifləri uzaq torpaqlardakı vəziyyət haqqında mühakimə edərkən erməni Artaxesidlərinin işğal edərək qısa müddət təsir dairəsində saxladığı torpaqları erməni torpaqları kimi qələmə verən erməni müəlliflərindən ziddiyyətli məlumatlar ala bilərdi. Ən əsası, o oxucuların diqqətinə çatdırır ki, böyük əraziyə malik olan dövlətlər onları yaratmış sülalənin xalqı və özünün etnik mənsubları ilə bütövlükdə məskunlaşdıra bilməzdi. Başqa sözlə desək, II Tiqranın (e.ə. 140–55-ci illər)⁴ dövlətinin geniş ərazilərinin sakinləri yalnız ermənilərdən və ya erməniləşdirilmiş əhalidən ibarət ola bilməzdi [Никоноров, 2021, c.30]. Buna yalnız onu əlavə edə bilərik ki, müasir siyasi sərhədlər II Tiqrandan və ya III Vaçaqandan (487–510)⁵ miras qalmış reallıqlara və razılaşmalara əsasən deyil, müasir beynəlxalq münasibətlərə və beynəlxalq hüquq subyekti olan müasir dövlətlərə uyğun olaraq müəyyən edilir – yaxud Mark Blokun da verdiyi ərəb atalar sözü ilə desək, sərhədlər keçmişdə qalmış sələflərin əfsanələri ilə deyil, dövrün qanunları ilə müəyyən edilir.

“Alban tarixi”nin araşdırılması zamanı müzakirə əsərin adının mənasının şərh edilməsi haqqında fərqli fikirlərdən başlayır: bu, Albaniya ölkəsi, alban xalqının tarixidir, yoxsa Alban kilsəsinə mənsub olan dindarların? Bu ad seçimi ilə əlaqədar daha bir məsələ əsərin adındakı “Alban” (Aluan/Ağvan) termininin mənasının konkret izahıdır. Əsərin günümüze gəlib çatmış müxtəlif əlyazmalarında ad fərqlidir və onun ölkənin, yoxsa Aluank xalqının tarixi kimi tərcümə edilməsi aydın deyil. Əsərin rus dilinə ən son tərcüməsinin müəllifi Ş.B.Smbatyan əsərin adını “Aluank ölkəsinin tarixi” kimi tərcümə edir, məndə ölkənin sakinləri ilə əlaqədar istifadə edilən “alban” sözünü isə hətta albanların adının ermənilər və Bibliyadakı Yafetin digər törəmələri ilə birlikdə etnik birləşmələr arasında

⁴ Artaxesidlər sülaləsindən olan erməni çarı.

⁵ Arşakilər sülaləsindən olan alban çarı.

çəkildiyi hallarda belə Alban ölkəsinin etnik kimliyi məlum olmayan sakinlərinin qeyri-müəyyən adı kimi şərh etməyə üstünlük verir [Каланкатуаци, 1984, с.23, примеч.1, 8].

“Alban” (Ş.B.Smbatyanın tərcüməsinə görə, aluankılar) sözü mənbədə Cənubi Qafqazda kilsələrin doqmatik mübahisələri və iyerarxiyasından söhbət gedən yerlərdə Alban kilsəsinə məxsus insanlar kimi də göstərilir. Bunu Xalkidon kilsə məclisinin qərarından sonra xristian kilsəsinin parçalanması haqqında hekayədə də görmək olar [Каланкатуаци, 1984, с.138-139]. Aydın məsələdir ki, “Alban tarixi”nin müəllifinin məqsədi ölkənin, onun coğrafiyasının, habelə onun xalqının və kilsəsinin tarixini danışmaq idi və burada Alban termini hər üç mənada istifadə edilmişdi. Terminin istifadə edildiyi fərqli yerlərin şərh edilməsində yaranan fikir ayrılıqları da buradan qaynaqlanır.

Bununla belə, əsərin təhkiyə üslubunun bu qədər mürəkkəb struktura malik olması təhkiyə xətlərindən birini tədqiqat predmeti kimi fərqləndirməyə imkan verir. İqumen Aleksi tədqiqat işində prioritetdə olan məsələlərin seçilməsi üçün bu prinsipdən istifadə edib. Onun seçdiyi istiqamət Albaniyanın dini həyatı və xristian kilsəsinin tarixidir. Lakin gördüyümüz kimi əsərdə üç təhkiyə xəttinin birləşdirilməsi paralel süjet istiqamətlərinə də diqqət yetirməyi tələb edir, lakin müəllifimiz bu sonuncu məqsəd üçün Albaniyada xristianlıq və xristian kilsəsinin tarixi bərdə “Alban tarixi”nin ideyasının açılmasına sərf etdiyi qədər diqqət və səy göstərməyə imkan tapmamışdı.

Müəllifin seçdiyi istiqamətdə Alban kilsəsinin tarixinin bir sıra vacib məsələlərini yaxından nəzərdən keçirilir.

İlk növbədə müəllifin Alban kilsəsinin regionda xristianlığın yayılmağa başladığı erkən dövrlərdə dini cərəyanlar və dini islahatlarla qarşılıqlı əlaqədə təqdim etməsini qeyd etməliyik [Никоноров, 2021, с.12]. Kitabda bu məqsədlə zərdüştlük və erkən xristianlığın dini islahatları və inkişaf mərhələləri nəzərdən keçirilir, dini vəziyyətin İslam və ərəb işğalları ilə əlaqədar olaraq dəyişməsi xarakterizə edilir. Kitabın müxtəlif bölmələrində verilmiş və Alban kilsəsinin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə həsr edilmiş öçerklər maraqlı yazılıb və alban xristianlığının alban dövlətçiliyinin inkişafı ilə əlaqəli şəkildə formalaşdığı mədəni-siyasi vəziyyəti əks etdirir. Regionun dini tarixinin bir sıra epizod və mərhələlərinin araşdırılması maraqlı fakt və nəticələri ortaya çıxarır.

Qəbul etmək lazımdır ki, əsərin ən vacib nəticəsi Cənubi Qafqaz xalqlarının xristianlığı qəbul etməsinə səbəb olan şərait və şərtlərin obyektiv olaraq araşdırılmasıdır. Diqqət yetirməliyik ki, din tarixinin həvari dövründə xristianlığın yayıldığı əsas məkan I əsrdə mövcud olan yəhudi icmaları idi. Müəllif yəhudilərin Qafqaza erkən dövrlərdə köçü haqqında dəlillər toplamaq və tədqiqatçıların fikirlərini təqdim etmək zərurəti hiss edir və belə nəticəyə gəlir ki, Qafqazda xristianlığın hələ

həvarilər tərəfindən təbliğ edildiyi dövrdə çoxsaylı yəhudi əhalisi ola bilərdi. Onlar bu ərazidə çar Navuxodonosorun dövründə Babil əsirliyindən (e.ə. 598–539), e.ə. 70-ci ildə İkinci məbədin dağılmasına qədərki dövr ərzində bir neçə köç dalğası nəticəsində məskunlaşmışdı [Никоноров, 2021, с.66-72]. Kitabda “Alban tarixi” əsərində Yerusəlim yepiskopu, Məsihin qardaşı Yakovun xeyir-duası ilə Albaniyada xristianlığı təbliğ edən ilk insan kimi təqdim edilən, böyük əzabkeş, müqəddəs Yeliseyin maarifçilik fəaliyyəti haqqında məlumatların araşdırılmasına xüsusi yer verilir. Biz yenə də müqəddəs Yeliseyin fəaliyyəti haqqında ziddiyyətli məlumatların dərin təhlilinin, onun maarifçi missiyası haqqında rəyin əleyhdarlarının fikirlərinin göstərilməsinin şahidi oluruq. Müəllifin topladığı dəlillər və gətirdiyi əsaslar Albaniyada xristianlığın yayılmasının bu erkən dövrünün doğrudan baş verməsi fikrinə gətirir, lakin Yeliseyin şəxsiyyətinin tarixiliyi və onun missiyasının dəqiq vaxtının müəyyən edilməsinin mümkünlüyü şübhə altına alınır [Никоноров, 2021, с.73-83].

Pravoslav kilsə keşişinin Albaniyada erkən xristianlığın tarixi haqqında yazdığı kitabın ən böyük üstünlüyü dini inancın yayılması və inkişaf etməsi üçün tarixi şəraitin və siyasi şərtlərin dərinəndən araşdırılması və öyrənilməsidir. Bu baxımdan IV əsrin əvvəlində Maarifçi Qriqorinin sayəsində Ermənistan və Albaniya çarlarının xristianlığı qəbul etməsinə səbəb olmuş hadisələrin təhlili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sasani imperiyasının faktiki qurucusu olan Şahənşah I Şapurun (240/243–272/273) dinlərə hörmət göstərilməsi ilə seçilən hakimiyyət dövründən sonra zərdüştliyin İranın rəsmi ideologiyası kimi təbliği, Cənubi Qafqaz ölkələrinə təzyiq göstərilməsi və onların tabe edilməsi vasitəsi kimi istifadə edilməsi başlayır. Ermənistanda olduğu kimi Parfiyanın Arşakilər sülaləsinin nümayəndələrinin hakimiyyətdə olduğu Albaniyada xristianlığın qəbul edilməsi Sasanilərin bu iddialarına cavab idi [Никоноров, 2021, с.87]. Maarifçi Qriqorinin Aştişatda yaratdığı xristian dini mərkəzi əvvəllər erməni katolikosluğu deyildi. Bura dini ayinlərin yunan və Suriya dillərində aparıldığı regional mərkəz idi. Müqəddəs Qriqorinin xristianlığın İberiya və Albaniya əhalisinə yayılmağa başladığı Erməni kilsəsinin banisi olması haqqında əfsanələr sonradan, VIII əsrdə yaranıb. Müqəddəs Qriqori mərkəzi Qeysəriyyə kafedrasının nəzdində idi, nəticə etibarilə, o, yeni kilsə strukturları yaratmaq və onların kanonik statusunu müəyyən etmək hüququna malik deyildi, sadəcə maariflənmə və xristian icmaları üçün kilsə qulluqçularının hazırlanması ilə məşğul olurdu. Bu dövrdə Qafqaz xristian icmaları dini birliyə malik idi, lakin Aştişat mərkəzinə tabe olmurdu [Никоноров, 2021, с.35, 89-93].

Alban çarı Urnayrın vəftiz olunması sadəcə dini səbəblərə görə baş verməmişdi. Bunun məqsədi II Şapurun (309–379) uzun hakimiyyət dövründə xüsusilə sərtləşmiş İranın siyasi və dini ekspansiyasına qarşı

müqavimət göstərilməsi idi. Bu dövrdə yerli xristian kilsələri, o cümlədən Qafqaz Albaniyası kilsəsi xristian Kilsəsinin tərkibində idi və milli xarakter daşıyırdı. Təbii ki, Urnayr xristian maarifçiliyinin əsasında duran Müqəddəs Qriqorinin birinci alban yepiskopu olmasında pis heç nə görmürdü. Ona görə də qərar qəbul etmək üçün onun yanına gedir, çünki bu hərəkətin hökmdar heysiyyətinə toxunmasını düşünmürdü. “Erməni kilsəsi hələ siyasi xarakter daşıyırdı və öz iradəsini diktə edə bilmirdi, lakin alban dövlətinin maraqlı olduğu yeni yaranan kilsənin dayağı ola bilərdi” [Никонопов, 2021, c.92, 94].

Qafqazda xristianlığın yayıldığı erkən dövrlərdə şərq kilsələrinin milliyətçi statusa malik olmaması kitabın növbəti bölmələrində əlavə arqumentlərlə əsaslandırılır. Müəllifin milli özünüdəklə xristian ruhanilərin dini hisləri arasındakı münasibətlərin dinamikasını araşdırması zamanı irəli sürdüyü əsas fikir xristian dünyasının birliyi ideyasının davamlılığı, bu ideyanın kilsə rəhbərlərinin motivasiyasında əsas yer tutması idi. Beləliklə, müəllifin fikrincə, şərq kilsələrinin Konstantinopol patriarxından müstəqilliyə can atması teoloji mübahisələrin nəticəsi deyildi, sadəcə bu kilsələr Bizansla rəqabət aparan İranın, daha sonra isə Ərəb Xilafətinin siyasi təzyiqi altında Xalkidon xristian doktrinasını təbliğ edən Bizans imperatorunun agentləri kimi şübhə altına düşməkdən çəkinirdi [Никонопов, 2021, c.205]. Müəllif Cənubi Qafqazda dini situasiyanın təkamülünün qanunauyğunluğunu nəzərdən keçirərkən daxili siyasi amilləri - xristian ruhaniləri ilə yerli siyasi elitanın maraqlarının əlaqəsini də diqqətdən qaçırmır.

Bu amillərin Cənubi Qafqaz kilsələrinin təkamülünə göstərdiyi təsiri və erkən xristianlıq dövründə onların qarşılıqlı əlaqələri II.3 bölməsində ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilir. Xristian icmalarının və kilsələrinin rəhbərlərinin hərəkətləri İranla Bizansın qarşıdurması və Bizans imperatorlarının mərkəzləşmə cəhdləri prizmasından izah edilir. Eyni zamanda, kitabın bu hissəsinin daha bir xüsusiyyəti xristian kilsəsinin xadimlərinin kilsənin birliyini bərpa etmək üçün nəzərdə tutulmuş xristoloji müddəaların hazırlanması ilə bağlı ideoloji məntiqinin açıqlanmasıdır. Kilsədə hakimiyyətə malik olan kilsə xadimlərinin bir çox hərəkətləri və məqsədləri doqmatik mübahisələrin daxili məntiqinin üzə çıxması nəticəsində aydın olur. Qafqaz kilsələrində hökmdarların istəklərini yerinə yetirən yüksək rütbəli ruhanilərlə (alban və erməni katolikoslari) yerli zadəganlar və icmalarla sıx əlaqələrə malik olan yerli yepiskoplar arasında münasibətlərin xarakteri də izah edilir. Alban və erməni kilsələrinin kanonik ərazisində siyasi tarixi və sülalə maraqlarını ifadə edən tarixi əsərlərin yazılmasının səbəbi də aydınlaşır.

Regionun inkişafına təsir edən dini, siyasi və etnomədəni amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin fonunda “Alban tarixi”nin müəllifinin rahib Mesrop Maştotsun üç Qafqaz əlifbasını kəşf etməsi haqqında hekayəsində göstərdiyi kimi, yerli əlifbaların yaradılması və yerli dillərdə ibadətlərin başlaması müşahidə olunur. Zərdüştlüyün

Sasani hakimiyyətinin dini doktrinası kimi güclənməsi ilə İranın Bizansla mübarizəsinin gətirdiyi torpaqlarda ellinizmlə mübarizə gətirdi. Cənubi Qafqaz kilsələrində yunan və Suriya dillərində xristian ədəbiyyatının yayılması və ibadətlərin aparılması Bizansa rəğbət və onun mənafeyinə xidmət etməkdə ittiham edilmək təhlükəsi yaradırdı. Hər üç Cənubi Qafqaz kilsəsində rahib Mesropun fəaliyyəti nəticəsində yerli əlifbaların demək olar ki, eyni vaxtda tətbiq edilməsinin səbəbi də məhz bu hesab edilir. Monoqrafiya müəllifi əlifbaların ixtirası haqqında əfsanəni tədqiq edərkən əfsanənin təfərrüatlarının etibarlılığı ilə bağlı müxtəlif nəzərləri araşdırır, bununla belə bu hadisənin mədəni və siyasi əhəmiyyətini, onun digər Cənubi Qafqaz xalqları ilə birlikdə alban-xristian kimliyinin formalaşmasından xəbər verməsini vurğulayır. Müəllifin fikrincə, rahib Mesropun Albaniyadakı missiyası zamanı yerli alban köməkçilərinin iştirakı və onların daima aktiv olması bunu göstərir [Никонопов, 2021, c.103-106].

Gördüyümüz kimi, Qafqaz kilsələri və dövlətlərinin təşəkkülü və əlaqələri zərdüştlük və İrana qarşı davamlı mübarizənin aparıldığı şəraitdə baş vermişdi. İran hökmdarlarının digər dinlərə qarşı nisbi dözümlülüyünün fərqli inanclara qarşı təqibi və İranın rəsmi dinini qəbul etməyə məcbur edilməsi ilə əvəz olunduğu dövrlərdə Cənubi Qafqazın xristian hökmdarları zərdüştlüyə qarşı çıxmaq üçün səylərini birləşdirdilər. Eyni proses V əsrin ortalarında Şahənşah II Yezdigerdin (438–457) dövründə zərdüştlüyün zorla qəbul etdirildiyi dövrdə də müşahidə olunmuşdu [Никонопов, 2021, c.53-59]. Lakin erməni kilsəsinin və çox böyük ehtimalla Alban və İberiya kilsəsinin “milliləşməsi” prosesi davam etdikcə (xüsusilə milli əlifbaların qəbul edilməsindən sonra), bu kilsələr Pravoslav Şərqlinin mərkəzlərindən uzaqlaşdı. Nəticədə Alban kilsəsi Erməni kilsəsindən də uzaqlaşdı. Bu tendensiyləri Alban dövlətinin və alban ruhanilərinin maraqları diktə edirdi. Müəllifin fikrincə, alban tarixçisi Müqəddəs Yelisey haqqında əfsanəsini Maarifçi Qriqorinin vahid xristian maarifçiliyi mərkəzinin Vaqarşapatda yerləşməsindən istifadə etməyə cəhd edən erməni kilsəsinin təcavüzlərinə cavab olaraq Erməni kilsəsinin iddialarının qarşısını almaq, Alban kilsəsinin Yerusəlimlə birbaşa əlaqəsini təsdiq etmək və onun müstəqil statusunu qorumaq üçün yaradıb. Eyni məqsədləri “Alban tarixi”nin müəllifinin Mesrop Maştotsun fəaliyyəti ilə bağlı əfsanəni şərh etməsində görmək olar: o, Yerusəlimə gedir və oradan alban kilsəsinə xeyir-dua vermək üçün şagirdləri və Məsihin Xaçının bir parçası ilə qayıdır. Və Maştotsun gedişindən sonra onun şagirdləri Yerusəlimə qayıdır və yeni yolgöstərən istəyirlər, “axı, Şərq ölkəsinin ilkin maariflənməsi Qüdsdən olan Müqəddəs Yeliseyin əli ilə həyata keçirilmişdi” [Каланкатуацци, 1984, кн.I, гл.28, с.61; Никонопов, 2021, с.107-108].

Musa Kalankatlının Alban kilsəsinin formalaşması və inkişafı konsepsiyası Fələstindəki Qafqaz xristian monastırlarının araşdırılması ilə də aydınlaşır [Никонопов, 2021, c.292-304]. Məlumdur ki, Musa Kalankatlı Müqəddəs Torpaqlardakı alban monastırlarının siyahısını saxlayıb

və onu tərtib edərkən çox böyük ehtimalla özündən daha yaşlı müasiri rahib Anastasin tərtib etdiyi erməni monastirlərinin daha uzun siyahısından istifadə edib. Musa yəqin ki, bu siyahıdan albanlar tərəfindən qurulduğunu hesab etdiyi monastirləri seçmişdi. Fələstindəki erkən Qafqaz monastirləri əvvəlcə yalnız milli icmalar üçün nəzərdə tutulmamışdı. Məsələn, İberiyalı Pyotr tərəfindən qurulan İber monastırı bütün millətlərdən olan zəvvarların sığınacağı idi. Eyni zamanda, bu monastirlər arasında alban xristianları və zadəganları tərəfindən qurulmuş monastirlər də var idi. Onların erməni rahib Anastasin siyahısından seçilməsi kilsələrin milliləşməsi dövrünün başlamasından xəbər verir. Müqəddəs Torpaqlardakı alban monastirlərinin taleyi Qafqazdakı alban kilsəsinin taleyini təkrarlayıb. Ərəblərin işğalı zamanı Vətəndən gələn ianələr azalmışdı, VIII əsrin əvvəlində Alban kilsəsinin Erməni kilsəsinə tabe olmasından sonra alban monastirləri ya yararsız vəziyyətə düşdü, ya da ermənilərin, eləcə də Xalkidon təlimlərinə yaxın olan gürcü kilsələrinin nəzarəti altına keçdi. Təsədüfi deyil ki, alban yazılı mənbələrinin indiyədək aşkar edilmiş yeganə abidəsi olan alban-gürcü palimpsesti Sinay dağındakı pravoslav monastirində aşkar edilib.

Monoqrafiyanın müəllifi alban kilsələrini İsraildə erkən xristian memarlığının son arxeoloji qazıntılarının tapıntıları ilə eyniləşdirməyə cəhd edir. O, qazıntı və tədqiqatlarının nəticələrinin əsas hissəsini bu yaxınlarda çıxmış monoqrafiyasında dərc etdirmiş israili müasir arxeoloq və dinşünas Yana Çexanovetsin nəşrlərindən geniş istifadə edir [Tchekhanovets, 2018]. İqumen Aleksi y bəzi alban monastirlərini xristian memarlığının qədim abidələri və Müqəddəs Torpaqlardakı arxeoloji abidələrlə eyniləşdirməyə cəhd edib.

Bununla belə, Y.Çexanovetsin Fələstində Alban kilsəsinin olması baxımından çox maraqlı olan məqaləsi müəllifin nəzərindən qaçıb. Bu məqalədə israili alim Anastasin erməni monastirlərinin siyahısını araşdırır və onun verdiyi məlumatların etibarlılığına şübhə ilə yanaşır. Həmin məqalədə kiçik gürcü monastırı Umm Leysunda monastirin ehtimal edilən banisinin dəfn yerinin tapılması haqqında məlumatlar var. Qəbir daşının üzərində Kartli yepiskopu İohan Purtavinin adı göstərilib. Arxeoloqlar qəbrin VI əsrə aid olduğunu hesab edir. Tədqiqatçının fikrincə, burada Gürcüstanın şərqində yerləşən Kartlidən Partava (Qafqaz Albaniyasının sonuncu paytaxtı Bərdə) yepiskop kimi gəlmiş şəxs yad edilir. Monastirin alban icması bu kitabəni monastirin təməli qoyulan zaman hazırlaya bilərdi [Tchekhanovets, 2014, c.304-306].

İqumen Aleksi y kitabında Alban kilsəsinin erkən tarixinin bizə məlum olan bütün əsas epizodları, demək olar ki, bütünlükdə təhlil edilir, "Alban tarixi"ndə verilən müvafiq məlumatlar tənqidi baxımdan nəzərdən keçirilir: erməni və alban dövlətlərinin yaranması haqqında əfsanələr, Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi, Alban kilsəsinin xristianlığı şimaldakı köçərilər arasında yaymaq kimi tarixi missiyası. Alban kilsəsinin təşkili

strukturu, Aluen (Aquen) və Partav kilsə məclisləri, erməni kilsəsinin bəzi məclisləri haqqında məlumat və sənədlər təhlil edilir, Alban dövlətinin mövcudluğunun sonlarına doğru xalkidonistliyə meylliliyin yaranması nəzərdən keçirilir [Никоноров, 2021, с.43, 186, 251-252, 267-304, 136-150, 328].

Əsərin metodik təhkiyəsinə, tədqiqatçının erudisiya və bəsinə hörmətlə yanaşsaq da, dövrün tarixi hadisələrinin təsviri və tədqiqi zamanı baş verən bir sıra qeyri-dəqiqlikləri də qeyd etmək lazımdır.

Alban dövlətinin tarixində paytaxtın Qəbələdən Partava köçürülməsi çox vacib hadisə olub. Tarixçilər bu hadisənin səbəbi və vaxtı ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürürlər. İqumen Aleksi y də bu məsələyə diqqət yetirir. Bununla belə, məsələnin təqdimatında və kitabda müzakirəsində ciddi ziddiyyətlər, qeyri-dəqiqliklər, çatışmazlıqlar var. Əsərdə "Alban tarixi"ndən alban hökmdarı II Vaçenin (444–463) Partav şəhərinin əsasını qoyması, şəhərə ilk öncə Perozopat, yəni İran Şahənşahı II Perozun (459-483) şərafinə Perozun şəhəri adının verilməsi, Vaçenin şəhəri Perozun göstərişi ilə inşa etməsi haqqında qeydlər verilir [Каланкатуацци, 1984, с.39]. Sonra bildirilir ki, Partav şəhəri yalnız yüz ildən sonra, yəni VI əsrin ortalarında Albaniyanın paytaxtı olub [Никоноров, 2021, с.57].

Müəllifin bu məsələ ilə bağlı sonrakı mülahizələri yuxarıdakı ifadələrin məntiqinə uyğun gəlmir. İddia olunur ki, IV əsrdə baş vermiş hadisələr nəticəsində "Albaniyanın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi Kürün sağ sahilinə, Girdman və Utik bölgəsinə köçürülür" (V əsrdə deyil, IV əsrdə!). Xatırladaq ki, Partav şəhəri elə burada yerləşirdi. Daha sonra oxuyuruq ki, "burada Albaniyanın yeni paytaxtı Partav yaranır". Müəllif yenə təkrar edir ki, şəhərin əsası Perozun göstərişi ilə çar Vaçə tərəfindən qoyulub və şəhər Perozapat adlandırılıb. Müəllif tədqiqatçıların siyasi mərkəzin köçürülməsi haqqında rəyini təkrarlayaraq bunun iqtisadi səbəblərdən qaynaqlandığını qeyd edir, daha sonra isə öz mülahizəsini əlavə edir ki, bu, şimaldan "Şimali Qafqaza gəlmiş" alan tayfalarının yaratdığı təhlükə nəticəsində baş verə bilərdi.

Burada bir sıra uyğunsuzluq və qeyri-dəqiqliklər var. Siyasi mərkəzin köçürülməsi paytaxtın köçürülməsi demək deyilmi? Alban çarları sol sahilə, Qəbələdə qalıb, mərkəz isə sağ sahilə köçürülmüşdüsə, bu, nə deməkdir? Onlar Kürün sol sahilindəki siyasi mərkəzə tabe olurdu? Bəs Partavın əsasının Perozun hakimiyyəti dövründə qoyulması haqqında rəvayətə inansaq, Partav hələ mövcud deyildisə, bu mərkəz IV əsrdə harada yerləşirdi?

Hesab edirik ki, müəllif mənbədə Partavın yaranması ilə bağlı məlumatlara tənqidi yanaşmayıb. Paytaxtın Kürün sol sahilindən sağ sahilə hələ IV əsrdə erkən köçürülməsi haqqında fikirlərə tədqiqat ədəbiyyatında rast gəlmək olar [Chaumont, 1985]. Çox güman ki, bu rəy 387-ci ildə Bizansla İran arasında Kürün sağ sahilinin Albaniyaya verildiyi və təsir dairələrinin bölüşdürüldüyü müqavilənin siyasi nəticələri haqqında fikirlərdən irəli gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda alban paytaxtının Qəbələdən Partava nə vaxt köçürülməsi məsələsi qeyri-müəyyən olaraq qalır və tədqiqatçıların bu mövzuda fikirləri ziddiyyətlidir. Müəllifimizin rəyinə istinad etdiyi K.V.Trever bu hadisənin VI əsrdə baş verdiyini, çox böyük ehtimalla, alban katolikosu Abasın taxtının 551-ci ildə Albaniyanın şimalındakı Çoladan Partava köçürülməsi ilə bağlı xəbərlərin təsiri altında baş verdiyini qeyd edir [Каланкатуацци, 1984, с.71]. Lakin Treverin yazılı abidələrdəki dəlillərin təfərrüatlarına toxunduğu başqa bir yerdə dəqiqliklə qeyd olunur ki, əslində söhbət şimaldan gələn Xəzər təhlükəsindən qaçmaq üçün katolikos taxtı ilə yanaşı, Sasani mərzbanının iqamətgahının Çoladan Partava köçürülməsindən gedirdi [Тревер, 1959, с.126, 238, 250]. Başqa sözlə desək, burada Alban hökmdarlarının paytaxtının Partav şəhərinə köçürülməsindən söhbət getmir.

Nəhayət, bu məsələdə resenziya verilən kitabın müəllifinin alan tayfalarının Albaniya sərhədlərində görünməsi ilə bağlı mülahizələrindəki qeyri-dəqiqliyi də qeyd etmək lazımdır. Alanların Şimali Qafqaz və Qafqazda hegemonluq dövrü I–III əsrlərə təsadüf edir. Haqqında danışdığımız hadisələrin baş verdiyi dövrdə onlar hunlar tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmışdı. Bu, artıq IV əsrin ortalarında baş verib, yəni bu əsrin sonlarında söhbət yalnız hunlardan və onların müttəfiqi olan tayfalardan qaynaqlanan təhlükədən gedə bilərdi.

Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, müəllif Alban dövlətinin təkamülünün bu əsas məsələsini qoymaqla yanaşı, onu həll olunmaz daxili ziddiyyətli formada təqdim edib. Bizim ixtiyarımızda Alban dövlətinin bir sıra məsələlərini inandırıcı konsepsiya formasında əsaslı şəkildə əlaqələndirmiş Yusif Cəfərovun da tədqiqatları var. Cəfərova görə, paytaxtın Partava köçürülməsi 387-ci ildən sonra yaranmış yeni siyasi vəziyyətin nəticəsində baş verə bilərdi. Bu zaman Albaniyanın siyasi mərkəzi parfiyalıların dövründə əsas qoyulmuş Partav şəhərinin ətrafındakı əraziyə köçürülüb və bu ərazidə qarqar tayfalarının məskunlaşması ilə əlaqədar olaraq alban əlifbası qarqar dilinin əsasında yaradılıb [Джафаров, 2021, с.42-50].

“Alban tarixi”nin müəllifi hadisələri təsvir edərkən tarixin göstərilməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir: İran, Ermənistan, Albaniya, Bizans tarixindəki əlamətdar hadisələrə istinadlar, erməni xronologiyası, müsəlman xronologiyası. Bu, kitabda verilmiş, xüsusən də başqa mənbələrdə qeyd olunmayan hadisələrin xronologiyasını təyin etməyi çətinləşdirir. Tarixi ardıcılığın müəyyən edilməsi ilə bağlı çətinliklər Fəridə Məmmədovanın fundamental tədqiqatında “Alban tarixi”nin xronologiyasına xüsusi bölmə həsr etməsinə səbəb olub [Мамедова, 2005, с.42-52]. Tədqiqatçılar hər dəfə “Alban tarixi”ndə göstərilmiş hər hansı hadisə haqqında məlumatları və göstəriciləri nəzərdən keçirərkən Fəridə Məmmədovanın əsərindəki xronologiya prinsiplərinə əsaslanmalı olur. Bu səbəbdən də, abidənin və Albaniya

tarixinin hadisələrinin tədqiq edilməsi zamanı bildirilən hadisələrin tarixi ilə bağlı hər zaman müzakirələr aparılır. Təəssüf ki, nəzərdən keçirilən kitabın müəllifi bu suallardan yayınır, tənqidi araşdırma aparmadan başqa tədqiqatçıların verdiyi tarixlərdən sitat gətirməyə üstünlük verir. Bəzi hallarda onun verdiyi məlumatların fərqli hissələri arasında uyğunsuzluqlar olur.

Bu, məsələn, böyük alban knyazı Cavanşirin ölüm tarixinə, onun ölümündən sonra xəzərlərin Albaniyaya yürüşlərinə və yepiskop İsrailin hunlar ölkəsinə maarifçilik missiyasına aiddir. Mötəbər tədqiqatçılar inandırıcı dəlillər olmadan 669-cu ili knyaz Cavanşirin vəfat etdiyi və Varaz-Trdatın taxta çıxdığı tarix kimi qeyd edir [Тревер, 1959, с.220, 233; Еремян, 1939, с.130, 155]. Z.M.Bünyadov bu hadisələrin 680-ci ildə baş verdiyini hesab edirdi [Бунятов, 1965, с.59, 102]. D.Dunlop [Dunlop, 1954, с.56] və Ç.Douset [Dasxuranci, 1961, с.143, примеч.1, с.145, примеч.1] də eyni fikri paylaşır. Müəllifimiz tarix seçimində qəti qərarını bildirmir və Cavanşirin 669-680-ci illər arasında vəfat etdiyini göstərir, lakin sonradan daha əvvəlki tarixi – 669-cu ili əsas götürür [Никоноров, 2021, с.201, 231]. Müəllifin bu hadisələri təsvir edərkən yol verdiyi ziddiyyətlərlə bağlı daha ciddi məsələlər var. O, bir yerdə İsrailin missiyasının başa çatma tarixi kimi 685-ci ili göstərdiyi halda, başqa yerdə bunun 681-ci ilin dekabrında başladığını göstərir [Никоноров, 2021, с.201, с. 232]. Çox böyük ehtimalla, o, birinci halda S.T.Yeremyanın interpretasiyasına əsaslanıb, lakin başqa yerlərdə ona istinad etməyinə baxmayaraq, burada onun müəllifliyini göstərməyib. Burada müəllifimiz səhvən Alp-İlitverin Cənubi Qafqaza qarşı yürüşə 684-cü ildə başçılıq etdiyini iddia edir. Görünür, bu yanlış fərziyyə yepiskop İsrailin hunların yanına etdiyi səfərin 685-ci ildə baş verməsinin göstərilməsinə səbəb olub, lakin Musa Kalankatlının təhkiyə ardıcılığına görə, xəzərlərin yepiskop İsrailin missiyasının göndərildiyi tarixdən əvvəl – 684-cü ildə baş vermiş yürüşü Albaniyaya təsir etməyib, çünki Musa Kalankatlı bu barədə məlumat vermir [Еремян, 1939, с.137].

Mənbələrdə verilmiş məlumatların ardıcıl təhlili hadisələrin daha dəqiq tarixini müəyyən etməyə imkan verir. Təhlilə əsasən, Cavanşirin ölümü 680-ci ilin sonunda, qayınatası Alp-İlitverin yürüşü növbəti il, yepiskop İsrailin hun knyazı ilə bağlı missiyası 681–682-ci ilin qışında baş verib [Джафаров, 1985].

Mənbədə hun hökmdarı Alp-İlitverin titulu ilə bağlı məlumatların da dəqiq istifadə edilmədiyini qeyd etməliyik. Müəllif özü onun Xəzər xaqanının vassalı olduğunu qeyd etsə və Musa Kalankatlıya istinad edərək Alp-İlitverin Varaçan hökmdarına Xəzər xaqanı tərəfindən yaxşı xidmət göstərməsinə görə verilmiş titul olmasını bildirsə də [Каланкатуацци, 1984, с.127], nədənsə hun hökmdarını xaqan adlandırır [Никоноров, 2021, с.201]. Eyni qeyri-dəqiqliyi məqalənin başlığında və mətnə S.T.Yeremyanın yepiskop İsrailin missiyası ilə bağlı verilmiş məlumatlarında da görmək mümkündür. Birincisi, Musa

Kalankatlinin özü də Alp-İlitver ilə bağlı xaqan titulundan istifadə etmir. İkincisi və ən əsası, xaqan titulu ancaq xəzərlərin ali hökmdarına məxsus ola bilərdi və bu, yalnız hakim sülaləsi Xəzər birliyinə başçılıq edən Qərbi Türk Xaqanlığının süqutundan sonra mümkün olmuşdu.

Zərdüştlük və məzdəkilik terminlərinin mütləq sinonim kimi işlədilməsi akademik tədqiqatların tələblərinə cavab vermir [Никоноров, 2021, c.59, 65, 120, 129]. Belə eyniləşdirməyə ədəbiyyatlarda rast gəlmək mümkündür, lakin ciddi elmi terminologiya nöqtəyi-nəzərindən məzdəkilik adətən Zərdüşt peyğəmbərin islahatlarından əvvəl Hind-İran tayfalarının inanclarının ilkin forması hesab edilir. Hind-İranlıların dininin ilk formaları - məzdəkilik Hind-İran köçəriləri arasında və Əhəmənilər və ya Sasanilər dövlətində zərdüştliklə paralel şəkildə mövcud ola bilərdi.

Kitabda akademik işlərin nəşri ilə bağlı texniki tələbləri pozan bir sıra səhvlərə də rast gəlmək olar.

Müəllif ilk dəfə VII əsrə aid anonim "Erməni coğrafiyası"na istinad edərkən [Никоноров, 2021, c.31] oxucunu əsərin Movses Xorenatsiyə aid edildiyi erkən nəşrə istinad edir. Burada müəllif mətnə adı çəkilən tarixi şəxslər və onların əsərləri haqqında qısa sərlövhənin verilməsi qaydasını dəyişir və Xorenatsini müəllif kimi göstərməklə "Coğrafiya"nın erkən nəşrinə istinad edir. Bu, oxucuda "Coğrafiya"nın müəllifi haqqında yanlış təsəvvür yaradır. Daha sonra 38-ci səhifədə bu uyğunsuzluq aradan qaldırılır və 147-ci iqtibasda "Coğrafiya"nın müəllifliyi məsələsi son araşdırmalara uyğun olaraq Ananiya Şiraklıya aid edilir.

Tədqiqatın bir neçə süjetində nəşrlərdən istifadə edilməsi də akademik təqdimat tərzini pozur. Bunu Ə.Əlikbərovun əsərinin məntiq və frazeologiyasının istinad göstərilmədən təkrar edildiyi 114-116-cı səhifələrdə müşahidə etmək olar [Аликберов, 2015, c.17-19].

Eyni şeyi Y.Cəfərovun Qafqaz Albaniyasının Qafqaz köçəriləri arasında maarifçilik missiyalarına dair əsərindən istifadə edilməsi və istinad göstərilməsi [Никоноров, 2021, c.245-249; Джафаров, 1985, c.37-40], yaxud B.Arutyunyanın yaradıcılığında Lpinianın mövqeyi [Никоноров, 2021, c.259-260; Арутюнян, 1991, c.122-123] problemi haqqında da söyləmək olar.

Qafqaz Albaniyasının tarixinin istənilən müasir tədqiqatı Albaniyanın mənbəşünaslığının mürəkkəb məsələləri və Qafqaz Albaniyasının tarixinə həsr edilmiş əsas abidənin – müəllifliyi Musa Kalankatlı və Musa Dasxuranlıya aid edilən "Alban tarixi" ilə bağlı olur.

Mənbəşünaslar əsərin ilkin mənbələrinin mübahisəli məsələlərini, arxeoqrafiya və mətnşünaslıq problemlərini tədqiq etmək, abidədə verilmiş məlumatları paralel erməni, müsəlman, Bizans, gürcü mənbələri, alban arxeologiyasının tapıntıları və alban memarlıq abidələri ilə müqayisədə təhlil etmək üçün ciddi səy göstərib.

Bununla belə, "Alban tarixi" əsərinin araşdırılması zamanı onun Alban kilsə tarixinin abidəsi kimi əhəmiyyətinin aydınlaşdırılmasına kifayət qədər diqqət yetirilməyib. İqumen Aleksiyn "Alban tarixi"nin bu tərəfinin araşdırmasını onun albanşünaslığa böyük töhfəsi hesab etmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müəllif tədqiqatının miqyasının müəyyənləşdirilməsinə çox məsuliyyətlə yanaşır və demək olar ki, Alban dövlətçiliyinin və cəmiyyətinin inkişafı ilə bağlı tarixi faktları mühakimə etməkdən çəkinir. Bununla belə, alban cəmiyyəti və mədəniyyəti haqqında təsəvvürlərimizin ən mühüm hissəsi dini inancların vəziyyəti, kilsə həyatında baş verən hadisələrin nizamı və motivasiyası, Albaniyanın xristian əhalisinin və alban kilsəsinin xidmətçilərinin dini şüuru və mentalitetidir. Bu baxımdan, Albaniya haqqında yeni kitab xristian Albaniyasında dini şüur və kilsə həyatının bu məsələlərini işıqlandıran orijinal tədqiqatdır.

Kitabda Albaniyanın kilsə tarixinin Cənubi Qafqaza bitişik Yaxın Şərq subregionlarındakı ümumi dini vəziyyət və tarixi hadisələr fonunda və onlarla əlaqəli şəkildə araşdırılmasının məntiqinə ciddi şəkildə riayət olunur. Kitabın bu yanaşması, strukturu və məzmunu Qafqaz Albaniyası tarixinin mürəkkəb məsələləri ilə tanış olmağa və Albaniyada xristian kilsəsinin inkişaf və transformasiya mərhələlərini anlamağa imkan verir.

Beləliklə, kitab erkən orta əsr Alban kilsəsinin tarixi (IV–X əsrlər) ilə bağlı yaxşı bələdçi hesab edilə bilər. Üstəlik o, alban xristian kimliyi, Alban kilsəsinin statusu və xüsusiyyətləri ilə bağlı mübahisəli məsələlərin həllinə mühüm töhfə verib. İqumen Aleksiyn tədqiqatının bəzi müddəə və nəticələri Cənubi Qafqazın siyasi tarixinə dair elmi polemikalarda öz yerini tutub. Bu kitab Albaniya tarixinin problemlərinə düşünülmüş və ehtiyatlı yanaşmanın Cənubi Qafqazda xristian doktrinasının və xristian kilsələrinin inkişafının qanuna uyğunluqlarının dərin təhlili ilə bir araya gətirilməsi sayəsində geniş oxucu kütləsini Alban dövləti və kilsəsinin tarixi ilə tanış etmək üçün münasib mənbə ola bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Акопян А.А., Мурадян М.М., Юзбашян К.Н. К изучению истории Кавказской Албании (По поводу книги Ф.Мамедовой «Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.)» / Хуршудян Л.А. К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении. Ереван: Изд. Ереван. Ун-та, 1991, Vol. 1, с.321-352.
2. Аликберов А.К. Кавказская Албания и лезгинские народы: актуальные проблемы, новые дискурсы / Гаджиев М.С., Аликберов А.К. *Albania Caucasica I*. Москва: ИВ РАН, 2015, с.16-27.
3. Арутюнян Б.А. К вопросу о локализации страны Лпинк / Мурадян П.М. К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении. Ереван: Изд. Ереван. Гос. Ун-та, 1991, с.107-125.
4. Асадов Ф. Тюркское население Кавказской Албании в сасанидский период (V–VII вв.) // *Transcaucasica* (3), М., 2016, с.29-43.
5. Бакиханов Аббас-Кули Ага. Гюлистан-и Иран / Под ред. З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1991, 304 с.
6. Блок Марк. Апология истории или ремесло историка / Пер. Е.М.Лысенко, Ред. А.Я.Гуревич. Москва: «Наука», 1973.
7. Бунятов З. Азербайджан в VII–IX вв. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1965, 384 с.
8. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Элм, 1985, 124 с.
9. Джафаров Ю. Город Цри и страна чилбов в «Истории албан» Моисея Каланкатуйского / Древний и средневековый Восток. Москва, Т.1, 1985, с.65-80.
10. Джафаров Ю. Гаргары и алванская письменность. К вопросу возникновения этноязыковой общности / Пилипчук Я.В. Україна-Азербайджан. Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна-Азербайджан: діалог культур та цивілізацій» з нагоди століття встановлення дипломатичних відносин між Україною та Азербайджаном, яка відбулась 19 жовтня 2021 Київ: Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, 2021, pp.38-50.
11. Еремян С.Т. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу // Записки Института востоковедения Академии Наук СССР, VII, 1939, с.129-155.
12. Каланкатуаци Мовсес. История страны Алуанк / Пер. Ш.В.Смбатян. Ереван: Матенадаран, 1984.
13. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.) / Ред. З.М.Бунятов. Баку: Элм, 1986, 284 с.
14. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: Центр Исследований Кавказской Албании, 2005, 800 с.
15. Никоноров, игумен Алексей. История церкви Кавказской Албании по Моисею Каланкатуйскому / Ред. Л.М.Раванди-Фадаи. Москва: ИВРАН, 2021, 392 с.
16. Семенов И.Г. О локализации лпинов и чилбов // Вестник Института Истории, Археологии и Этнографии Дагестанского Научного Центра РАН (3), 2006, с.3-8.
17. Страбон. География в 17 книгах / Перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского. Ред. С.Л.Утченко. М.: «Наука», 1964, 943 с.
18. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании в IV в. до н.э. – VII в. н.э. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 389 с.
19. Юзбашян К.Н. Армянская эпопея V века. От Аварайрской битвы к соглашению в Нуарсаке. Елишэ. Слово о войне Армянской. Москва: «XXI век – Согласие», 2001.
20. Chaumont M.L. Albania. In Ehsan Yarshater (Ed.), *Encyclopædia Iranica*, 1985, Vol. 1/8, pp.806-810.
21. Dasxuranci Movses. The history of the Caucasian Albanians / C.J.F.Dowsett, Trans. London, New York.: Oxford University Press, 1961.
22. Dunlop D.M. The History of the Jewish Khazars Princeton: Princeton University Press, 1954.
23. Ibn al-Athir, Izz ad-Din Abi al-Hasan Ali b. Muhammad al-Jazari. *Al-Kamil fi al-Tarikh* (Abbdallah al-Qadi

- & Muhammad al-Daqqaq Ed. 4th ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-ilmiyya, 2006.
24. Pliny. (MDCCCLV). The Natural History by Pliny Vol. Book VI. Retrieved from https://www.gutenberg.org/files/60230/60230-h/60230-h.htm#BOOK_VI
 25. Schulze W. (2003). Caucasian Albanian (Aluan). The Language of the 'Caucasian Albanian' (Aluan) Palimpsest from Mt.Sinai and of the "Caucasian Albanian" inscriptions Retrieved from http://wschulze.user-web.mwn.de/Cauc_alb.pdf
 26. Tchekhanovets Y. Iohane, bishop of Purtavi, and Caucasian Albanians in the Holy Land. In J.Patrich and L.D.Chrupcała G.C.Bottini (Ed.), Knowledge and Wisdom: Archaeological and Historical Essays in Honor of Leah Di Segni. Milano, 2014, pp.305-313.
 27. Y. The Caucasian Archaeology of the Holy Land: Armenian, Georgian and Albanian communities between the fourth and eleventh centuries CE: Brill, 2018.

BİR DAHA KASPI LƏR HAQQINDA

Məlum olduğu kimi, kaspilər qəbiləsi Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərqində düzənlik və dağətəyi ərazilərin yerli sakinləri kimi e.ə. VI–IV əsrlərdən başlayaraq farsların tabeliyində olub. Bununla belə, K.V.Trever, onun ardınca isə, demək olar ki, bütün albanşünaslar Qavqamel döyüşündən söhbət edəndə kaspilərin adını çəkmir, döyüşdə albanların iştirak etməsini vurğulayır. Bu tədqiqatçılar Qavqamel döyüşündə albanlar və sakların III Daranın yaxın ətrafında yer almasını və yunan-makedon ordusunun Makedoniyalı Aleksandrın başçılıq etdiyi hissələri ilə döyüşməli olduğunu əsas götürərək albanların yüksək səviyyəli döyüş sənətinə sahib olmasını qeyd edir [Тревер, 1959, c.52-53; Халилов, 1985, c.198; Бабаев, 1990, c.39]. Arxeoloji qazıntılar da bunu təsdiq edir. E.ə. V–III əsrlərə aid alban qəbirlərində müdafiə və hücum zamanı istifadə edilən fərqli silah-sursat da basdırılıb [Алиев, 2008]. Strabon da yüngül və ağır zirehli atlı qoşundan və piyadalardan ibarət olan alban ordusunun sayından bəhs edir [Страбон XI, IV, 4, 5]. Bütün bunların əsasında belə bir sual yaranır: farslar hərbi işində bu qədər məharətli və təcrübəli olan albanları e.ə. VI–V əsrlərdə Misir, Orta Asiya, Skifiya və Yunanıstana olan çoxsaylı yürüşlərində niyə istifadə etmədilər? Niyə Qavqamel döyüşünə qədərki mənbələrdə albanlar haqqında heç bir məlumat yoxdur?

Bir vaxtlar K.V.Trever bu sualın cavabını axtararkən irəli sürdüyü fərziyyəyə görə, o dövrlərdə albanlar kaspilərin tərkibinə daxil ola bilərdi. Herodota görə, bu qəbilə iki Əhəməni satraplığının - on birinci və on beşinci satraplığının tərkibinə daxil idi [Геродот III, 92, 93]. Kaspilər farsların hərbi yürüşlərində iştirak edir və onlara xərac ödəyirdilər [Геродот, VII, c.67]. K.V.Treverin fikrincə, Herodotun kaspilərin adını çəkməsinin əsasında fərz etmək olar ki "...bu qəbilələrin tərkibinə daxil olan albanlar I Daraya tabe olaraq e.ə. V əsrdə on birinci satraplığa daxil idi, farslara xərac ödəyirdi və hərbi xidmətə gedirdi" [Тревер, 1959, c.51]. Bununla belə, K.V.Treverin özünün də qeyd etdiyi kimi, bu, sadəcə onun Strabonun "Albanlar ölkəsində indi yoxa çıxmış kaspilərlə eyni adı daşıyan dəniz və eyni adlı Kaspiana (ölkəsi) də var" deyə qeyd etməsinə görə yaranmış fərziyyəsidir [Тревер, 1959, c.51]. Bu fərziyyə albanların farslara xərac ödəyən və onların hərbi yürüşlərində iştirak edən qəbilələrin Herodot tərəfindən göstərilən ətraflı siyahısında yer almaması haqqında sualları bir növ qaldırır [Геродот III, 90-94; VII, 61-95]. Beləliklə, K.V.Treverin əsərlərində alban-kaspilər yer alır

[Тревер, 1959, c.51-52]. Bu, heç bir elmi əsasa sahib olmayan fərziyyə olsa belə, Treverdən sonrakı tədqiqatçılar erkən albanları araşdırarkən bunu əsas olaraq götürüb. Şübhəsiz, K.V.Treverin fərziyyəsi mənbələrin albanlar haqqında susmasına bəraət qazandıran ehtimallardan biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Lakin digər tərəfdən, əgər kaspilər Cənubi Qafqazın şərq hissəsində – daha sonra Albaniya dövlətinin formalaşdığı ərazidə əsas qəbilə olaraq qədər çoxsaylı, güclü və nüfuzlu idisə, onda niyə onlar Əhəmənilər İmperiyasının, daha sonra isə Makedoniyalı Aleksandrın imperiyasının süqutundan sonra bu regionda qəbilələrin birləşməsi (Strabonun verdiyi məlumata görə, burada 26 qəbilə vardı) və mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması prosesinin başında durmurdu? Bu prosesa Qavqamel döyüşündə qəflətən meydana çıxmış albanlar rəhbərlik edirdi və yaranan dövlət də Albaniya adlanırdı. Üstəlik, elə Strabonun verdiyi məlumata görə, kaspilərin yaşadığı torpaqlar bu dövlətin tərkibinə daxil idi. Daha bir maraqlı fakt odur ki, iki eranın qovuşduğu dövrdə yaşamış Strabon kaspiləri artıq yoxa çıxmış qəbilələrə aid edirdi [Страбон, XI, гл. IV, 5]. Gördüyümüz kimi, bir vaxtlar qüdrətli olan kaspilərin ölüm hökmünü Strabon verir. Bəs kaspilərin başına nə gəlib? Əlbəttə ki, onların bu keçid dövründə tam yoxa çıxması ehtimalı çox azdır, lakin onların zəifləməsi və regionda liderliyi əldən verməsi tam aşkardır.

Mənbələrə və elmi ədəbiyyata əsasən, e.ə. VII–V əsrlərdə kaspilər doğrudan da Xəzər dənizinin cənub-qərb və qərb sahillərində aparıcı qəbilələrdən biri idi. Xəzər dənizinin və tarixi Kaspiana ərazisinin adını başqa cür izah etmək mümkün deyil. E.Hersfeldin fikrincə, kaspilər qəbiləsi e.ə. II minillikdə Dağlıq İranın geniş ərazilərində yaşamış kassitlərdən törəyib [Herzfeld, 1968, c.195-199]. İ.Əliyev [1960, c.102], İ.Dyakonov [Дьяконов, 1956, c.103-138] kimi nüfuzlu tədqiqatçılar da kaspiləri daha qədim kasseylər və kassitlərlə eyniləşdirir. Belə bir fərziyyə var ki, kaspilər şimalda Dərbənd keçidindən cənubda Elbrus dağ silsiləsinə qədər uzanan və bütün Kür-Araz ovalığını əhatə edən geniş ərazidə yaşayırdı. Lakin e.ə. VII əsrdə onlar torpaqlarının əsas hissəsindən skiflər tərəfindən sıxışdırılaraq çıxarılıb. Əhəmənilər dövründə kaspilər Xəzəryanı əraziləri və Kür-Araz ovalığını əhatə edən 11 və 15-ci satraplıqların tərkibinə daxil olub. Məşhur "Coğrafiya" əsərinin müəllifi Strabonun simasında daha müasir antik müəllif Eratosfenə istinad edərək qeyd edir ki, "yerli qəbilələrin Qafqazı Kaspi adlandırması kaspilərin

adından qaynaqlana bilər” [Страбон XI, IV, 4, 5]. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, e.ə. I minilliyin ortalarında kaspilər doğrudan da çoxsaylı və hərbi gücə malik qəbilə idi. Herodot kaspilərin silah-sursatını ətraflı təsvir edir [Геродот VII, 67]. O, nümayəndələri yalnız piyada qoşunlarda deyil, atlı qoşunlarda da xidmət edən xalqların çox az sayda olduğunu qeyd edir. Bu qəbilə və xalqların sayı yalnız piyada qoşunlarında xidmət edənlərlə müqayisədə azdır, lakin onlar arasında kaspilər də var [Геродот VII, 84-87].

Nilin yuxarı axarında Elefantin adasında tapılmış və e.ə. V əsrə aid edilən sənədlərə görə, burada – Misirin cənub hissəsində Əhəmənilərə tabe olan bir çox qəbilələrin, o cümlədən kaspilərin nümayəndələrinin olduğu hərbi müstəmləkəçi qəsəbə salınmışdı [Меликов, 2003, c.91]. Sakkarada (Memfis) aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş yüzdən çox papirus, tədqiqatçıların fikrincə, hərbi gəmilərin tikintisi və təmiri ilə əlaqədar qədim qeydləri əhatə edirdi. Bu mətnlər e.ə. V əsrə aid edilirdi. Onlar Memfisdə hərbi gəmilərin tikintisi üçün böyük tərsanənin olmasından xəbər verir. Burada Fars imperiyasının hər tərəfindən toplanmış gəmiqayırma ustaları işləyirdi. Onlar arasında kaspilər də yer alırdı [Меликов, 2003, c.102]. Azərbaycan tarixşünaslığında kaspilər qəbiləsinin nümayəndələrinin e.ə. V əsrdə Misirdə olmasına ilk dəfə diqqət yetirmiş R.Məlikovun rəyincə: “Kaspilərin gəmiqayırma ustaları kimi uzaq Memfisdə olması onların sahilində yaşadığı dənizin məhz Xəzər adlanmasını başa düşmək üçün vacibdir. Çox böyük ehtimalla Xəzər dənizinin sahillərində yaşayan və Memfis papiruslarından da öyrəndiyimiz kimi mahir gəmiqayırma ustaları olan kaspilər eyni zamanda mahir və təcrübəli dənizçilər idi” [Меликов, 2003, c.102]. Bununla əlaqədar güman etmək olar ki, I Dara və Kserksin Yunanıstana yürüşləri zamanı kaspilər fars çarının yalnız piyada və atlı qoşunlarında deyil, hərbi donanmada da xidmət edirdi.

Kaspilərin fərqli hərbi bacarıqlarını nəzərə alaraq və Herodotun verdiyi tarixi məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, onlar I Daranın Qara dənizin şimal sahillərində skiflərə qarşı yürüşlərində iştirak edib. Bir sıra Azərbaycan tədqiqatçıları [Меликов, 2003, c.107-108; Велиев, 1987, c.29-31] hesab edirlər ki, I Daranın e.ə. 512-ci ildə skif yürüşündə iştirak etmiş kaspilər bu yürüşə məhz dənizçilər kimi cəlb edilib. Çox böyük ehtimalla, kaspilərin bir hissəsi I Daranın göstərişi ilə Dunay çayı sahillərində qalıb və burada kaspilərin rəhbərliyi altında farsların yeni işğal edilmiş Frakiyanı nəzarətdə saxlamaq üçün dayaq nöqtəsi olaraq qala inşa edilib [Меликов, 2003, c.107-108]. İmperator Aktavian Avqustun göstərişi ilə Roma əyaləti Dobrucaya göndərilmiş və şəxsən bu şəhər-qalada olmuş qədim Roma şairi e.ə. I əsrdə kaspili Erqisin Dunayda (İstr) inşa etdirdiyi və onun şərəfinə adlandırılmış qala haqqında məlumat verir. Nəticə etibarilə, R.Məlikovun kaspilər haqqında rəyi ilə tam razılaşmaq olar: “kaspilər

Əhəmənilər İmperiyasının hərbi həyatında vacib rol oynayırdı və Əhəməni çarları tərəfindən təcrübəli hərbiçilər, mahir gəmiqayırma ustaları və hərbi müstəmləkəçilər kimi istifadə edilirdi” [Меликов, 1983, c.56].

Beləliklə, kaspilərin e.ə. VI–V əsrlərdə güclü və nüfuzlu qəbilə kimi obrazını görə bilirik. Lakin e.ə. IV əsrdə bu qəbilənin nüfuzu və əhəmiyyəti ciddi şəkildə zəifləmişdi. Ən azından, e.ə. 331-ci ildə Qavqamel döyüşündə farslar tərəfdə döyüşən qəbilələr arasında kaspilərin adı çəkilmir, lakin ola bilər ki, onlar bu vaxt Xəzər dənizi sahilində yaşamağa davam edirdilər. Strabon e.ə. III əsrdə yaşamış və mütəxəssislərin fikrincə, öz “Coğrafiya” əsərində Selevkin tapşırığı ilə e.ə. III əsrin əvvəllərində Xəzər dənizi sahillərində olmuş və bu yerləri araşdırmış Patroklun verdiyi məlumatlardan istifadə etmiş Eratosfenə istinad edərək bildirir ki, “dənizin sahillərində hirkanların qonşuluğunda amardlar, anariaklar, kadussilər, albanlar, kaspilər, vitilər, ola bilər ki, skiflər və başqa xalqlar yaşayırdı” [Страбон, XI, кн. VIII, 6].

Gördüyümüz kimi, burada albanlar kaspilərlə yanaşı göstərilir. Qeyd edilmiş müəlliflər kaspiləri digər qəbilələr arasında heç bir şəkildə fərqləndirmir və bu, kaspilərin e.ə. IV–III əsrlərdə regionda lider mövqeyini itirməsi ilə əlaqədar ola bilər. E.ə. II əsrdə kaspilərin mövqeyi, görünür, daha da zəifləmişdi. E.ə. 190-cı ildə romalıların Maqnezia döyüşündə selevkiləri darmadağın etməsindən sonra Selevkilər İmperiyasının parçalanması başladı. Bu şəraitdə Ermənistan və Sofena-Artaks və Zariadr (erməni mənbələrində Artaşes və Zarex) əyalətlərinin Selevki satrapları özlərinin müstəqil dövlətlərini yaratdı və bu dövlətlər ilk erməni dövlətləri hesab edilir [Всемирная история, т.II, 1956, c.418-419]. Onlar regionda müvəqqəti siyasi qeyri-stabillikdən istifadə edərək qonşu əraziləri tutmağa başladılar. Strabonun qeyd etdiyi kimi: “...bir vaxtlar kiçik ölkə olan Ermənistan Artaksiya və Zariadriyanın müharibələri hesabına böyüdü. Onlar ətraf xalqların, daha dəqiq desək midiyalıların (Atropatena nəzərdə tutulur) ərazilərinin bir hissəsini tutaraq ərazilərini genişlətdilər, Kaspiana, Favnitida və Basorapedanı tutdular” [Страбон, XI, гл. XIV, 5]. Strabonun bu qeydindən görünür ki, e.ə. II əsrdə kaspilərin yaşadığı ərazinin ən azından cənub hissəsi Atropatenanın tərkibinə daxil idi. Üstəlik Strabonun “albanların əyalətinə Kaspiana ərazisi də daxildir...” [Страбон, XI, гл. IV, 5] haqqında qeydi ilə birlikdə görünür ki, onların ərazilərinin şimal hissələri Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil idi. Beləliklə, K.V.Treveren kaspilərin e.ə. VI–V əsrlərdə güc mövqeyinə sahib qəbilə olması haqqında qeydi ilə razılaşsaq belə, sonrakı əsrlərdə bu tendensiya izlənilmir və kaspilər qismən Atropatena, qismən isə Albaniyanın tərkibinə daxil idi. Kaspilərin zəifləməsinin dəqiq səbəbi bizə məlum deyil. Ola bilər ki, bu, məhz fars qoşunlarının böyük itkilərinin olduğu yunan-fars müharibələri ilə,

habelə e.ə. 480-ci ildə Salamin adası yanındakı dəniz döyüşünün nəticəsində fars donanmasının darmadağın edilməsi ilə əlaqədardır. Növbəti 30 il ərzində farslar və yunanlar arasında hərbi qarşıdurmalar yalnız dənizdə baş verib. E.ə. 478-ci ildə Afinanın başçılığı ilə yunan sahilyanı polisləri Afina Dəniz İttifaqı yaratdılar və daha çox hərbi gəmi istehsal etməyə başladılar. Salamin döyüşündən sonra ciddi şəkildə zəifləmiş fars hərbi donanması tez bərpa olmağa ehtiyac duyurdu. Məlum olduğu kimi, farsların hərbi və mülki gəmilərinin əsas təchizatçısı təcrübəli gəmiqayırma ustaları və dənizçilər olan finikiyalılar idi və onlar hazırlanan yeni hərbi gəmilərin sayı baxımından Afina Dəniz İttifaqı ilə rəqabət apara bilmirdi. Buna görə də, Misirdə Elefantın və Memfisdə, Dunayın aşağı axarında

Dobrucada və şübhəsiz ki, Əhəmənilər İmperiyasının yazılı mənbələrdə göstərilməmiş bir çox başqa yerlərində hərbi gəmilərin tikintisi üçün tərsanələr qurulur, onların yanında isə fars dövlətinin tərkibinə daxil olan, gəmiqayırma və dənizçilik işində təcrübəyə malik qəbilə və xalqların nümayəndələrindən ibarət iri müstəmləkəçi qəsəbələri salınırdı. Onlar arasında, şübhəsiz ki, kaspilər də var idi. Ola bilər ki, kaspilərin e.ə. V əsrdə Xəzərsahili ərazilərdən bu gəmiqayırma müstəmləkələrinə köçməsi, habelə bir çox hərbi kaspinin yunan-fars döyüşlərində həlak olması kaspilərin tarixən məskunlaşdığı ərazidə zəifləməsinin və ərazidə lider mövqeyin digər qəbilələrə, o cümlədən albanlara keçməsinin səbəbidir.

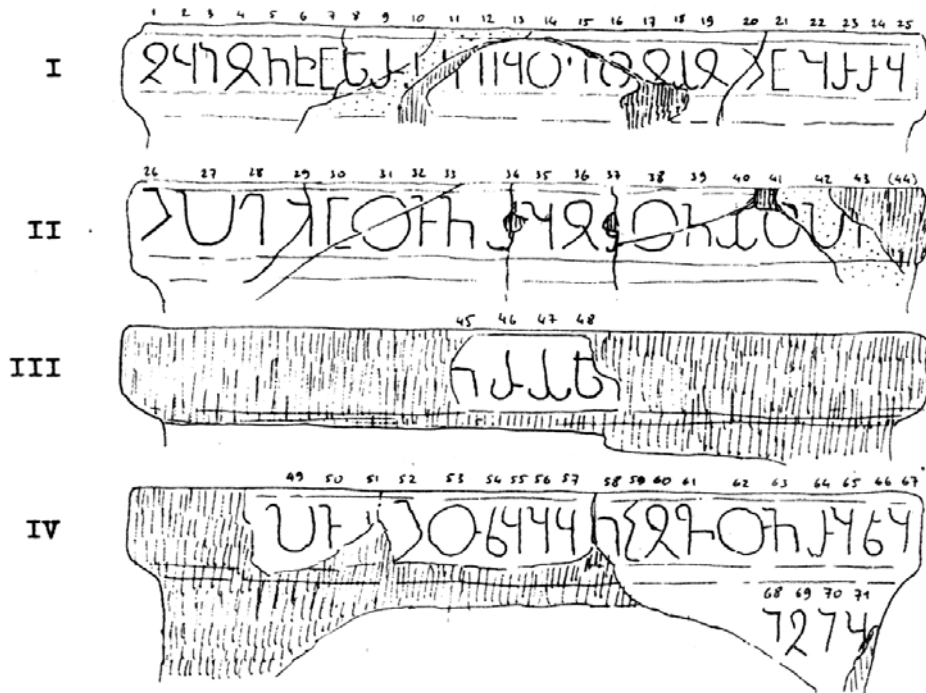
ƏDƏBİYYAT:

1. Алиев А.А. Оружие древних албан. Баку, 2008.
2. Бабаев И. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 236 с.
3. Геродот. История / Перевод, примечания Г.А.Стратановский. Москва, 2006.
4. Меликов Р.С. Каспии – военные колонисты в Египте / Тезисы научной конференции молодых учёных Института истории АН Азербайджанской ССР и исторического факультета АГУ. Баку, 1983, с.56-57.
5. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI–VII вв. до н.э.). Баку: Нурлан, 2003, 196 с.
6. Страбон. География / Перевод, статьи и комментарии Г.А.Стратановского. Ленинград: Изд-во «Наука», 1964, 944 с.
7. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 391 с.
8. Халилов Дж.А. Материальная культура. Кавказской Албании (IV в. до н.э. – III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 276 с.

Lolua Roman

TDU Arn. Çikobava adına Linqvistika İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, professor (Gürcüstan)

DƏRBƏND QALA DİVARLARINDA QAFQAZ ALBANIYASI EPIQRAFİKASI VƏ ALBAN İŞARƏLƏRİ¹

1948–52-ci illərdə Azərbaycan ərazisində, Mingəçevir şəhəri yaxınlığında aparılan qazıntılar zamanı alban dilində bir qısa yazı və bir neçə qraffiti tapılıb. Onlar ümumilikdə Qafqaz Albaniyası yazıları toplusu adlanır və günümüzdə 7 elementdən ibarətdir: 1) xaç üçün postamentin üzərindəki yazılar _ 70 qrafem; 2) 1 sayılı şamdanın üzərindəki qraffito _ 50 qrafem; 3) 2 sayılı şamdanın üzərindəki qraffito _ 16//17 qrafem; 4) 3 sayılı şamdanın üzərindəki qraffito _ 8 qrafem; 5) 4 sayılı şamdanın üzərindəki qraffito _ 24 qrafem; 6) 1 sayılı gil qab fraqmentinin üzərindəki qraffito _ 21 qrafem; 7) 2 sayılı gil qab fraqmentinin üzərindəki qraffito _ 5/6 qrafem. Bütün korpus 194//196 qrafemdən ibarətdir. Burada alban əlifbasının 52 hərfindən təqribən 34-nün olması təsdiq olunub. Bütün yazılarda müəyyən qüsurlar var. Hələ Mingəçevir qazıntılarının aparılmasından öncə yazıların (udin) şifrini açılması zamanı istifadə edilməli olan dilin və öz fonetik işarələrinə malik olan əlifbanın

(Matenadarandan (keçmiş Eçmiədzin) olan 7117 sayılı əlyazmadakı Qafqaz Albaniyası əlifbasının siyahısı) məlum olduğu güman edilirdi. Buradan elə təəssürat yaranmışdı ki, aşkar edilmiş epiqrafik abidələrin şifrini açmaq asan olacaq. Buna baxmayaraq, yazıları oxumaq cəhdləri uzun müddət uğursuz oldu.

Bunu 1948-ci ildə Sudağılan yaşayış məntəqəsində (Azərbaycan, Kürün sol sahili) tapılmış xaç üçün postamentin üzərindəki böyük yazının nümunəsində göstərmək olar.

A.Q.Abramyan bu yazının şifrini belə açmışdı: “İraklinin [hakimiyyətinin] otuzuncu ilində Müqəddəs Yeqişe (və ya Yeqişe Qisa) [adına] məbədi tikilib... yepiskop Ovelin xatirəsinə həsr olunub” [Абрамян, 1964, с.45].

S.N.Muravyovun interpretasiyası: “Bu (?) taxt (?) Qurbangah (hərf.: qanlı (?) lövhə (?)) Ağac (yəni Xaç) üçün udin qəbiləsindən olan keşiş İokop tərəfindən qurulub (?)...” [Муравьев, 1981, с.268].

¹ Təqdim olunan məqalə filologiya elmləri doktoru, professor M.E.Kurdiani ilə birgə hazırlanıb, lakin çox təəssüf ki, onun xəstəliyi və qəfil ölümü bu məqaləni lazımi şəkildə hazırlamağımıza mane olub. Bu məqalənin əsas müddəaları aşağıdakı məruzələr çərçivəsində təqdim edilib: “Gürcüstan-Dağıstan mədəni və tarixi əlaqələri” beynəlxalq elmi konfransında oxunmuş “Dərbənd qala divarlarında alban əlifbasına aid işarələr və Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq siyasi sərhədi məsələsi” (Tbilisi, may 2011-ci il) və MDB ölkələrinin gənc şərqşünaslarının “Şərq cəmiyyətləri: ənənə və müasirlik” mövzusunda ikinci qurultayında oxunmuş “Qafqaz Albaniyası epiqrafikası” (Bakı, noyabr 2013-cü il).

G.A.Klimova: "...Xosrovun 23-cü ilində..." [Климов 1967, c.78].

V.Şultse: "Qeysər Pipe (Filippe)... 27-ci ildə postament... qurub... Yepiskop İoannın şərəfinə..." [Schulze, 1982, p.291].

Digər yazıların da interpretasiyası köklü şəkildə fərqlənirdi.

Alban epigrafik abidələrinin aşkar edilməsindən sonra 7117 sayılı əlyazmadakı əlifbanın kitabələrdəki yazıların oxunması üçün açar rolunu oynamadığının və yazıların özünün isə onların şifrini açmaq üçün kifayət etmədiyinin ilk dəfə fərqi varan A.Q.Şanidze olub. A.Q.Şanidze qeyd edirdi ki, Qafqaz Albaniyası epigrafikasının oxunması cəhdləri mənasızdır – sanki tədqiqatçılar gürcü yazılı dili haqqında heç bir başqa biliyə sahib olmadan yalnız eyni mənbədən olan (7117 sayılı əlyazma) gürcü əlifbasının əsasında Bolnis Sionu kitabəsini oxumağa cəhd edirlər [Шанидзе, 1960, c.173].

Sinayda Alban-gürcü palimpsestlərinin tapılmasından sonra Qafqaz Albaniyası epigrafikasının şifrinin açılmasında müəyyən irəliləyiş əldə edildi. Bu gün deyə bilərik ki:

Xaçın postamentindəki yazı çox böyük ehtimalla

"tikinti" xarakteri daşıyır (aşağıdakı fraqmentlərin şifri açılıb: 1-ci üz - Rəbbimiz İsa Məsihin adı ilə...; 2-ci üz - ...Xosrovun 27-ci ilində ... [hakimiyyətinin - görünür, I Xosrov Ənuşirəvan nəzərdə tutulur]; 3-cü üz - ...birinci? ... 4-cü üz - ...Çola yepiskopu tərəfindən);

Şamdanın üzərindəki 2 sayılı qraffito və gil qab fraqmentinin üzərindəki 2 sayılı qraffitoda əlifbanın fraqmentləri var (şamdanın üzərindəki 2 sayılı qraffito – 1-10 fraqment, burada _ müəllifə istinad – hazırlamış Qar (yar) [var], ud. yar «oğul», «oğlan»);

Şamdanların üzərindəki 1, 3, 4 sayılı qraffiti və gil qab fraqmentinin üzərində 1 sayılı qraffito and məzmununa sahib ola bilər. Şamdanın üzərindəki 1 sayılı qraffito aşağıdakı kimi izah edilir: Mən, Yoq, Allahın günahkar qulu, bunu... ürəkdən etdim...; Şamdanın üzərindəki 3 sayılı qraffito: Mən... (ikinci sözü oxumaq çətindir); Şamdanın üzərindəki 4 sayılı qraffito: Nike (niqe, görünür insan adıdır), sevgilim, sənin üçün چراق (şamdan) hazırladım; Gil qab fraqmentinin üzərindəki 1 sayılı qraffito: Mən... içində... kim ki, (birinci şəxsin təkinin hallanması ilə)... ruh (yəqin ki, fraqmentin üzərində sətrin yalnız birinci sözləri yazılıb).

[_____ ?] 1 m 2 q 3 n (ž) (š) ? ? [_____]

2 sayılı fraqmentin üzərindəki qraffitonu daha dərinədən təhlil etmək istərdim.

Fraqment yəqin ki, hansısa keramika məmulatının bir parçasıdır. Ölçüləri 16 x 4 sm-dir. Yazı 4 aydın və 1 və ya 2 silinmiş hərfdən ibarətdir.

A.Q.Abramyan yazını "dəyərsiz" kimi izah edir (transkripsiya: **mayar**) [Абрамян, 1964, c.58-59].

Q.A.Klimov onu **manas**[e] (xüsusi ad) kimi oxuyur [Климов, 1967, c.78].

S.N.Muravyov yazının alban əlifbasının 29-cu hərfindən 33-cü hərfinədək fraqmenti olduğunu qeyd edir və müəllifin 32-ci hərf əvəzinə 34-cü hərfi göstərdiyini bildirir [Муравьев, 1981, c.280-281].

S.N.Muravyovun fikri ilə bir qeydi göstərməklə razılaşa bilərik. Biz hesab edirik ki, müəllif səhvə yol verməyib. Fikrimizcə, 7117 sayılı Matenadara əlyazmasında 32-ci qrafem təhrif olunmuş formada

verilib (𐌶). Bu qrafemin soldakı qarmağını qaldırısaq, fraqmentin üzərindəki 4-cü hərfi görərik.

Bu qrafemi 34-cü hərf (𐌶) kimi nəzərdən keçirə bilmərik. Qrafemin üstü u-şəkilli deyil, o-şəkilli formaya malikdir və sağda əlavə xətt qoyulub.

Güman edirik ki, burada Matenadara verilməmiş əlifbanın 29-32-ci hərfləri dəqiq şəkildə təkrar edilir.

2 sayılı fraqmentin üzərindəki qraffito başqa baxımdan da maraqlıdır. Ehtimal edək ki, bu fraqmentin qopduğu qabın üzərində bütün alban əlifbası təsvir edilib. Yazının ilk hərfindən əvvəl boş, zədələnməmiş sahə olduğundan, əlifbanın hərflərinin qruplara bölündüyü qənaətinə gəlmək olar. Hər qrupda neçə hərf var idi? Nəzərə almaq lazımdır ki, yazı əlifbanın 29-cu hərfindən başlayır, yəni ona qədər hələ 28 qrafem olub (ola bilsin

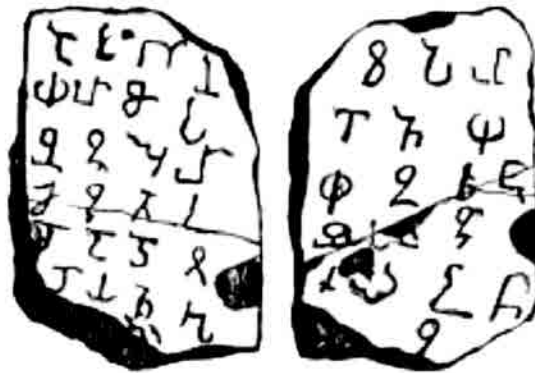
ki, daha çox, lakin hərflərin sayı bundan az olmayıb; bu mülahizə ona əsaslanır ki, Qafqaz Albaniyasının əlifbasının da verildiyi 7117 sayılı Matenadaran əlyazmasında təqdim edilən digər əlifbalarda (yunan, layın, kopt, gürcü) lazımi hərflərin ötürüldüyü hallar var və heç bir halda əlavə hərflər verilməyib, yalnız bir dəfə ərəb əlifbasında bir hərflər təkrarlanır). 28-i 2, 4, 7, 14-ə bölmək olar, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir sətir ən az 5-6 hərfdən (fragmentdəki işarələrin sayı) ibarət olmalıdır. Belə çıxır ki, əlifba 28x2, 14x4 və ya 7x8 prinsipi ilə verilib. Nəticədə, son seqment natamam ola bilsə də, 56 nəticəsinə gəlirik. İstənilən nisbətdə (bu seqmentdən əvvəl bir və ya bir neçə hərfin buraxıla biləcəyini nəzərə alaraq) hərflərin sayı 52-dən çoxdur (7117 sayılı Matenadaran əlyazmasına və Kurdyanın tapdığı Qafqaz Albaniyası əlifbasının ikinci siyahısına görə alban əlifbasındakı işarələrin sayı): yəqin ki, hərflərin sayı 54-56-dır. A.Q.Abramyanın fikrincə, alban əlifbasında hərflərin ümumi sayının rəqəmlə ifadə edilməsi

üçün 9-a bölündüyü erməni, yunan, gürcü əlifbasında olduğu kimi 54 qrafem olmalıdır [Абрамян, 1964, с.34].

Bəzi alimlər Qafqaz Albaniyası yazılarının toplusuna Dərbənd yazısı (S.N.Muravyov), Yuxarı Labko kəndindəki lövhə (Q.A.Klimov, V.L.Qukasyan) və bəzi başqa epigrafiq abidələri də daxil edirlər; bu mülahizələrlə razılaşmaq olmaz:

Yuxarı Labko (Verxnee Labkomaxi – Dağıstan) kəndində tapılmış “alban əlifbası” yazısı olan lövhə alban epigrafiq abidələri sırasına daxil edilməməlidir, çünki onun saxtalaşdırılması ilə bağlı heç bir şübhə yoxdur.

Lövhəni tədqiq etmiş V.L.Qukasyanın təsvirinə görə, o, iki hissədən (ölçüləri 10x6 sm) ibarətdir. Lövhənin birinci hissəsində 25, ikinci hissəsində isə 19 qrafem seçilir. V.L.Qukasyan görə, Matenadaran siyahısında göstərilmiş əlifba ilə müqayisədə lövhədə 10 qrafem yoxdur və 3 qrafem artıqdır [Гукасян, 1971, с.130].

V.L.Qukasyan lövhənin III–VII əsrlərə aid olduğunu hesab edir (arxeoloqların fikrincə, bu yerlərdə olan yaşayış məskəni bu dövrə aiddir) [Гукасян, 1971, с.130].

Q.A.Klimov da bu lövhənin həqiqiliyindən şübhə etmir [Климов, 1984, с.14-15; Климов, 1990, с.497].

Biz bu “epigrafiq abidəsinin” saxtalaşdırıldığını hesab edən alimlərin (S.N.Muravyov, Z.N.Aleksidze) fikrini tam dəstəkləyirik.

Yazının əksər qrafemləri ya Matenadaran siyahısındakı hərflərin yazılışını təkrarlayır, ya da daha təhrif olunmuş formaya malikdir. Lövhənin birinci hissəsində (şərti olaraq **A**) alban əlifbasının 20-45-ci hərfləri təsvir edilib və 25-ci hərflər buraxılıb (A 1-25). Lövhənin ikinci yarısında (**B**) alban əlifbasının sıralanması davam edir - 46-52-ci hərflər (B 8 1-7). Daha sonra alban əlifbasının 1-4-cü hərfləri gəlir (B 8-11). Növbəti qrafemi (B 12) oxumaq mümkün deyil. Daha sonra, V.L.Qukasyanın fikrincə, alban əlifbasında analoqu olmayan 3 qrafem gəlir (B 13-15) (S.N.Muravyov B 13-ü səhvən Qafqaz Albaniyası əlifbasının 6-cı hərfləri ilə eyniləşdirir [Муравьев, 1981, с.287]) və lövhənin ikinci hissəsi alban əlifbasının 7-9-cu hərfləri (B 16-18) ilə bitir.

Əlifbanın harada başladığı və harada bitdiyi bəlli deyil. **A** lövhəsindəki birinci hərflər 20-ci, **B** lövhəsindəki birinci hərflər isə 44-cü hərflərdir. Şübhəsiz ki, alban əlifbası bu hərflərlə başlaya bilməzdi (maraqlıdır ki, Matenadaran siyahısında alban əlifbasının ikinci hissəsinin verildiyi 142v vərəqi 20-ci hərflərlə başlayır. Lövhədəki əlifbanın bu hərflərlə başlamasının səbəbi budur?).

Xüsusi ədəbiyyatlarda lövhəni saxtalaşdırmış şəxsin Matenadaran siyahısındakı Qafqaz Albaniyası əlifbasından istifadə etməsi haqqında ifadə olunan rəydən əlavə [Муравьев, 1986, с.255-256; Алексидзе, 2003, с.52-54] qeyd etmək lazımdır ki, o, alban epigrafiqası ilə də səthi tanış olub. Bunu forması xaçə bənzəyən B 14 işarəsi aşkar şəkildə göstərir. Bu qrafemin (**k**) fonetik mənası Qafqaz Albaniyası palimpsestlərinin materialları ilə birmənalı şəkildə təsdiq edilir. Alban əlifbasının Matenadaran siyahısında bu qrafem ciddi şəkildə təhrif olunub və yunan φ hərfinə bənzəyir. Maraqlıdır ki, hər iki qrafem lövhədə müvafiq olaraq B 14 və B 7 kimi təsvir olunub. Danılmaz fakt ki, A 11 (Qafqaz Albaniyası əlifbasının 31-ci hərfləri), A 23 (43), B 9 və B 10 (2-3) hərfləri də alban epigrafiqasından götürülüb. Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyası

əlifbasının Matenadaran siyahısında göstərilmiş hərfləri ilə Mingəçevir yazıları arasında aydın əlaqənin olduğu yerlərdə düzəlişlər edilib. Əksər hallarda saxtalaşdırmanı aparan şəxs siyahıdakı qrafemlərlə epigrafika arasındakı əlaqəni başa düşməyib (məsələn, A 25 = 45-ci hərf (– Matenadaran siyahısında və lövhədə; - epigrafikada və palimpsestlərdə). Qafqaz Albaniyası yazısında hərflərin böyük yazılması orada belə hərfin olmasının mümkün olmadığını göstərir).

Alban əlifbası haqqında elementar biliklərin olmaması falsifikatorun A 15-in (№ 35) üzərində latın T hərfinə bənzəyən mürəkkəb ləkəsinin (bu ləkə Matenadaran siyahısının bəzi şəkillərində aydın şəkildə görünür) təsvir edilməsi, erməni hərfinin üstündə duran vurğu işarəsinin alban qrafemində daxil edilməsi (A10 = № 30) kimi kobud səhvlərə yol verməsinə gətirib çıxarıb. Qeyd edə bilirik ki, lövhədə eyni qrafem iki dəfə – A 14 və B 13 (№ 34) təsvir edilib. Falsifikator bu xətanı aşkar etdikdən sonra yaqın ki, B 13-ə əlavə xətt əlavə edib.

Qafqaz Albaniyası yazılarının korpusuna ənənəvi olaraq Dərbənd yazısı da daxil edilir. Bu yazı M.Barxudaryan tərəfindən aşkar edilib. O, bu yazını “Dərbənd qala divarlarının B qülləsində, çöldən şimal tərəfdə, Andres Zakaryan bağında” tapdığını iddia edirdi.

Dərbənd yazısı

M.Barxudaryan yazının mətnini köçürərək “Albaniya və onun qonşuları” kitabında yerləşdirmişdi [Бархударян, 1893]. Görünür, bu yazını ondan başqa heç kim görməmişdi (M.Smbatyanın onu görməsi o qədər də aydın deyil [Смбатян, 1896, c.130], çünki Smbatyanın versiyası M.Barxudaryanın təsvirini tam təkrarlayır).

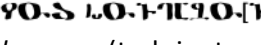
Dərbənd yazısı sonralar onun etnik-mədəni mənsubiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər bildirən mütəxəssislər tərəfindən dəfələrlə nəşr edilib. Belə ki, R.A.Açaryan hesab edirdi ki, burada dəyişdirilmiş kufi hərflərindən söhbət gedir [Ачарян, 1984, c.479]. D.P.Karbelaşvili hesab edirdi ki, “yazının dili doğrudan da naməlum olaraq qalır, lakin burada gürcü və erməni əlifbasının kilsə yazılarını tanımaq çətin deyil” [Карбелашвили, 1935, c.260]. K.V.Trever bu yazını şübhəli alban yazıları siyahısına daxil edib [Тревер, 1959, c.337-338]. Q.A.Klimov da bu yazının alban dilində oxunmasının mümkünliyünü qəbul edirdi [Климов, 1972, c.53].

S.N.Muravyov Dərbənddə olarkən qeyd edilən yazını tapa bilməmişdi. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi,

² M.Barxudaryanın necə belə səhvə yol verdiyi (yazını tərsinə köçürmək kimi) aydın deyil.

“bu yazını tapmaq cəhdimiz uğursuz oldu: şimal divarının Nərinqaladan başlayan ikinci qülləsində heç bir yazı yoxdur; biz yazını şimal qalasının dənizdən başlayan ikinci qülləsində də tapmadıq. Bununla belə, yazını ikinci qüllədə axtarmaq lazımdır: bu qüllənin bir hissəsi əvvəllər bağların olduğu meyvə şirəsi zavodunun ərazisində divara bitişik talvarların arxasında gizlənir. Bu zavodun yaşlı fəhlələrindən biri bu yazını gördüyünü, lakin dəqiq harada olduğunu xatırlaya bilmədiyini iddia edərək, onun ölçülərinin təqribən 150 x 80 sm olduğunu qeyd edib” [Muravyev, 1981, c.282].

S.N.Muravyov M.Barxudaryanın və ola bilsin ki, M.Smbatyanın təsviri şəklində qalmış yazı ilə əlaqədar qeyd edir: “bu təsvir başqa baxımdan da şübhəlidir: o, həddindən artıq bədii görünüşə malikdir (məs., hərflərin qalın və nazik hissələrinin dəyişməsinə baxın!). Minilliklər boyunca meteoroloji təsirlərə məruz qalmış yazının bu qədər mükəmməl şəkildə qorunub saxlanmasını təsəvvür etmək çətinidir” [Muravyev, 1981, c.282].

Bununla belə, S.N.Muravyov yazını açmağa cəhd edir. Yazını M.Barxudaryanın çəkdiyi formada Qafqaz Albaniyasının əlifbası əsasında şərh etmək mümkün olmadığından, S.N.Muravyov 180° çevirir və demək olar ki, bütün işarələrə dəyişiklik edir (yəni onları alban hərflərinə mümkün qədər yaxınlaşdırır). Bu “prosədurlardan” sonra o, yazının şifrini *goz çəle mo[w]*, () “qapı divarı” və ya «darvaza hasarı» (tədqiqatçının fikrincə, Dərbənd şəhərinin alban adı) kimi şərh edir [Muravyev, 1981, c.283].

Dərbənd yazısı tərsinə çevrilmiş şəkildə

Dərbənd yazısı S.N.Muravyovun düzəlişləri ilə

Bu yazının S.N.Muravyov tərəfindən şərh edilən variantına gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, S.N.Muravyovun təklif etdiyi dəyişikliklərlə razılaşsaq belə, Dərbənd yazısını alban yazısı kimi qəbul etmək çətinidir. Üstəlik, bu yazının Dərbənd şəhərinin divarlarında hansı səbəbdən tərsinə çəkilməsi də sirr olaraq qalır.² M.Barxudaryanın köçürdüyü tərsinə çevrilməmiş formada yazını elmə məlum olan hər hansı yazı ilə eyniləşdirmək mümkün deyil. A.Q.Şanidzenin qeyd etdiyi kimi, “Eçmiədzindəki 7117 sayılı əlyazmadakı alban hərflərini verilmiş Dərbənd yazısının işarələri ilə

müqayisə etdikdə görürük ki, onlar bir-birindən o dərəcədə fərqlənir ki, heç bir alban hərfini yazıdakı hər hansı hərflə eyniləşdirmək mümkün deyil... Digər tərəfdən, bunların kufi hərfləri olması rəyi ilə də razılaşmaq çətindir” [Шанидзе, 1938, c.65].³

Dərbənd yazısının axtarışı zamanı S.N.Muravyovun Dərbənd qalasının şimal divarının bəzi yerlərində, eləcə də Orta qapıda “çox aydın alban işarələrinin” olmasını qeyd etməsi çox vacibdir. Onun fikrincə, bu işarələr qala divarlarının tikintisində iştirak etmiş alban daşyonanlarının damğası rolunu oynayır [Муравьев, 1981, c.282]. Təəssüf ki, S.N.Muravyov qeyd etdiyi işarələrin şəklini çəkməmiş və ya köçürməmiş, yalnız onları qısaca qeyd etməklə kifayətlənmişdi.

2010-cu ildə M.S.Hacıyevin “VI əsrin ortalarında Dərbəndin işarə sistemində zərdüşti simvollarının seçilməsi və şərhinə dair” əsəri nəşr edilmişdi [Гаджиев, 2010]. Məqalədə Dərbəndin müdafiə divarlarının vizual tədqiqi nəticəsində inşaatçılara məxsus olduğu müəyyən edilmiş 500-ə yaxın işarəni sistemləşdirmək cəhdləri edilir. Şübhəsiz, təqdim olunan işarələrin əsas hissəsi həqiqətən də zərdüşti simvollarıdır, lakin, fikrimizcə, bu işarələr arasında alban əlifbasının hərfləri də kifayət qədər çoxdur.

Qeyd edilən materialdan aşağıdakılar Qafqaz Albaniyası işarələrinə aid edilməlidir (müqayisə üçün əlavəyə baxın):

A2 tipi alban əlifbasının 52-ci () hərfinin tərsinə çevrilmiş forması olmalıdır (bəzi işarələrin daşlara divarların hörülməsindən əvvəl həkk edildiyi güman edilir, nəticədə tərsinə və əyilmiş formalar yaranır). Bu alban işarəsi formasına görə “Pyotr xaçı”na bənzəyir. “Xaç”ın üfüqi hissəsi o qədər qısadır ki, işarə crux commissanın yana çevrilmiş formasına bənzəyir və xaçın düz formasından (yəni, crux immissa-dan) fərqlənir. Bundan başqa, 52 qrafemi A1, A3-A6 və A15-A16 işarələrinin bir forması ola bilər. Fikrimizcə, A7-A8 (crux decussata, “Müqəddəs Andrey xaçı”) və A9-A14 (“Çarmıx”) formaları zərdüşti simvollarıdır. Güman edirik ki, Dərbənddə o dövrün xristian simvolları mütləq şəkildə “alban” mənşəlidir.

A17 tipi alban əlifbasının 49-cu hərfinə bənzəyir (), lakin 22-ci qrafem () də ola bilər.

A19 tipi, şübhəsiz ki, alban əlifbasının 42-ci hərfidir (). A18 tipi bu qrafemin bir qədər təhrif olunmuş forması ola bilər.

B28 işarələrinin tipi də maraqlıdır. O, zərdüşti simvol olmaqla yanaşı, tərkibində alban əlifbasının 31-ci hərfini

() də ehtiva edir. Bu, Dərbənddə həm xristianlar, həm də atəşpərəstlər arasında alban yazısının xüsusi statusa malik olmasını göstərir.

B36 tipi, görünür, Qafqaz Albaniyası əlifbasının 27-ci hərfini () təmsil edir.

H4 işarə tipi ola bilsin ki, alban əlifbasının 24-cü hərfidir ().

H5 tipi alban əlifbasının 16-cı hərfidir ().

I12 tipi 36-cı alban hərfi () kimi görünür.

J1-J5 və J9-J13 işarə qrupları və ola bilsin ki, J6-J8 və J14 işarələri alban əlifbasının 10-cu hərfidir (). Bu qrafemin tez-tez işlədilməsi onunla izah oluna bilər ki, o, on ədədinin hərfi ifadəsidir və daşları sayarkən və s. istifadə olunurdu. Hesab edirik ki, bu tip işarələr daşların divara hörülməsindən öncə həkk edilirdi və yuxarıda qeyd edildiyi kimi Dərbənd divarlarında alban əlifbasının 10-cu hərfinin tərsinə və çevrilmiş formada istifadəsinə səbəb olub.

K1 tipi Qafqaz Albaniyası əlifbasının 40-cı hərfidir (). Görünür, K2-K4 tipləri bu işarənin çevrilmiş formalarıdır.

K7 tipini alban əlifbasının ya 12-ci hərfi (), ya da 38-ci hərfi () ilə eyniləşdirmək olar. K6 bu işarənin tərs, H6 isə çevrilmiş formasıdır.

K10 və K12 işarələri alban əlifbasının 47-ci hərfidir (). Ola bilər ki, K11 də bu qrupa aiddir.

K15 tipi (crux commissa) Qafqaz Albaniyası yazısının 49-cu işarəsidir ().

K16 tipini alban əlifbasının 11-ci hərfi () hesab edə bilərik. H1 və H2 tipləri, görünür, 11-ci qrafemin sola və sağa çevrilmiş formalarıdır.

K17, K18 və K20 tiplərini 13-cü hərflə () eyniləşdirə bilərik.

K19 tipi alban əlifbasının 31-ci hərfidir () və K21 tipi göstərilən işarənin tərsinə formasıdır.

K24 tipini 14-cü alban hərfi () və K27-ni 44-cü işarə ilə () eyniləşdirə bilərik.

Beləliklə, hazırda əlimizdə olan materiallara əsasən, M.S.Hacıyevin müəyyən etdiyi 51 qrafik tipi alban hərfləri ilə eyniləşdirmək mümkündür. Qafqaz Albaniyası əlifbasının Dərbənd şəhər divarlarına həkk olunmuş hərflərinin dəqiq sayı məlum deyil, çünki bir qrafik tip bir, bir neçə, hətta onlarla işarədən ibarət ola bilər. Tədqiq olunan material alban əlifbasının ən az 16 hərfinin Dərbənd qala divarlarına həkk edilməsini təsdiq edir.

³ Elmi ədəbiyyatda bu yaxınlarda verilməyə başlayan məlumata görə, Dərbənd yazısı 1996-cı ildə Daş qapının (Şurinski darvazası) yaxınlığında – şəhərin şimal müdafiə divarının xarici fasadında aşkar edilib. Yazı ərəb (kufi) yazısı əsasında şərh edilib: transkripsiya: ...mun lahu ma fi-s-səməvati... tərcüməsi: ...yuxu bilər. Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur... Bu yazı 2-ci surənin (ərəbcə «Əl Bəqərə» – «İnək») «Taxt ayəsi» (ərəbcə, Ayətül-Kürsi) kimi tanınan 255-ci ayəsinin fraqmentidir: Əbədi, əzəli varlıq Odur. O, nə mürgü, nə də yuxu bilər. Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur» [Коран, 1963, c.44]. Paleoqrafik məlumatlara görə, kitabə XI–XII əsrlərə, ola bilsin ki, X–XI əsrlərə aiddir [Гаджиев, Юсупов, 2011].

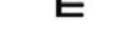
ƏDƏBİYYAT:

1. Абрамян А.Г. Дешифровка надписей кавказских агван. Ереван, 1964, 95 с.
2. Алексидзе З.Н. Язык, письмо и литература кавказских албанцев. Тбилиси, 2003, 224 с. (gürcü dil.).
3. Ачарян Р. Армянские письмена. Ереван, 1984, 700 с. (erməni dil.).
4. Бархударян М. Страна Алуанк и ее соседи. Тифлис, 1893, 302 с. (erməni dil.).
5. Гаджиев М.С. К выделению и интерпретации зороастрийских символов в знаковой системе Дербента середины VI века // Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Тбилиси, 2010, с.104-110.
6. Гаджиев М.С., Юсуфов В.М. О так называемой дербентской албанской надписи // Вестник Института истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН, №3, 2011, с.56-61.
7. Гукасян В.Л. О новонайденном списке албанского алфавита // Советская тюркология, №2, Баку, 1971, с.130-135.
8. Карбелашвили Д.П. К фонетике удинского языка // Язык и мышление. Вып. III–IV. М.-Л., 1935, с.259-276.
9. Климов Г.А. Агванское письмо, попытка его дешифровки / Энциклопедический словарь юного филолога. Москва, 1984, с.13-15.
10. Климов Г.А. Заметки по дешифровке агванской (кавказско-албанской) письменности // Известия Академии наук СССР, Отдел литературы и языка, вып. 1, М., 1972, с.50-54.
11. Климов Г.А. К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности // Вопросы языкознания, №3, М., 1967, с.68-80.
12. Климов Г.А. О составе агванского (кавказско-албанского) алфавита // Известия Академии наук СССР, серия литературы, языка и искусства. т.49, №6, М., 1990, с.494-503.
13. Коран / Перевод и комментарии И.Ю.Крачковского. Москва, 1963, 498 с.
14. Муравьев С.Н. Осторожно: фальшивка // Բանբեր Մատենադարանի. №5. Ереван, 1986, с.250-259.
15. Муравьев С.Н. Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности // Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. т. VIII. Тбилиси, 1981, с.222-325.
16. Смбалян М. Описание древностей Шемахинской епархии. Тифлис, 1896, 589 с. (erməni dil.).
17. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 391 с.
18. Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки // Известия института языка, истории и материальной культуры им. Акад. Н.Я.Марра. №4, р.1, Тбилиси, 1938, с.1-68.
19. Шанидзе А.Г. Язык и письмо кавказских албанцев // Вестник отделения общественных наук АН Груз.ССР, 1960, № 1, Тбилиси, 1960, с.168-189
20. Schulze W. Die Sprache der Udin in Nord-Azerbaidzan. Wiesbaden, 1982, 313S.

Əlavə: Dərbənd şəhərinin müdafiə divarında təsvir edilmiş nişanlar

A2 [A1, A3-A6, A15-A16] – A17 – A19 [A18] – B28 – (+ Zərdüşti simvol)B36 –

 H1	 H15	 J1	 K1	 K15
 H2	 H16	 J2	 K2	 K16
 H3	 I1	 J3	 K3	 K17
 H4	 I2	 J4	 K4	 K18
 H5	 I3	 J5	 K5	 K19
 H6	 I4	 J6	 K6	 K20
 H7	 I5	 J7	 K7	 K21
 H8	 I6	 J8	 K8	 K22
 H9	 I7	 J9	 K9	 K23
 H10	 I8	 J10	 K10	 K24
 H11	 I9	 J11	 K11	 K25
 H12	 I10	 J12	 K12	 K26
 H13	 I11	 J13	 K13	 K27
 H14	 I12	 J14	 K14	 K28

H4 – H5 – I12 – J1-J5, J9-J13 [J6-J8, J14] – K1 [K2-K4] – K6-K7 [H6] – K10, K12 [K11] – K15 – K16 [H1-H2] – K17-K18, K20 – K19, K21 – K24 – K27 –

Məlikov Rauf

“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzinin
 “Ümumi tarix, Azərbaycan tarixi və arxeologiya” redaksiyasının müdiri,
 AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın qədim tarixi”
 şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

MASKUTLAR ÖLKƏSİ

Tarixi ədəbiyyatda maskutların (=massagetlərin) məskunlaşdığı ərazilər və etnik mənsubiyyətləri məsələləri hələ də mübahisəli olaraq qalır.

Qərbdə massagetlər haqqında hələ eramızın I əsrinin 60-cı illərində onların Dunay çayı sahilində məskunlaşdığından bəhs edən Mark Anney Lukan (Lukanus. Phars. II, 50; III, 282–283),¹ 70-80-ci illərdə isə Qafqazda “Xəzər keçidləri” yaxınlığında yaşamasından xəbər verən Qay Valeriy Flakk yazmışdır (“*Caspia claustra*”; Flaccus. Argon., V, 125). Qafqazda massagetlərdən Pomponi Mela (eramızın I əsrin ortaları) da bəhs edərək onların kaduslarla yanaşı məskunlaşdığından xəbər verir (Pomp. Mela, Chor., I, 13). Sonralar Ammian Marsellin (eramızın IV əsri) e.ə. I əsrdəki hadisələrlə əlaqədar olaraq yazırdı: “Lukulldan, yaxud albanların və massagetlərin (indi bizim alanlar adlandırdığımız – lat. *Halanos... veteres Massagetas*) torpaqlarından keçərək bu (fars) qəbiləni də məğlub edən Xəzər dənizini görmüş Pompeydən bəhs etməyəcəm” (Amm. Marc., XXIII, 5, 16). Marsellin əsərinin digər hissəsində bir daha alanlarla massagetlərin eyni olduğunu təsdiq edir (Amm. Marc., XXXI, 2, 12) [Тревер, 1959, c.105, sl.; Пьянков, 1975, c.69]. IV əsrin sonlarında şair Klavdi Klavdian həmçinin “cəsur massaget” adını Tanaisdən olan alanla yanaşı çəkir (Клавдиан. Против Рүфина, I, 310).

A.V.Qadlo hesab edir ki, hələ “Təbii tarix” əsərinin müəllifi, eramızın I əsrində yaşamış Böyük Pliniyə Böyük Qafqazın şərq qurtaracağında albanlarla həmsərhəd olan massagetlərin adı latınca “*mazacae*” formasında məlum idi (Plin., Nat. hist., VI, 21).²

Alban tarixçisi Moisey Kalankatlının məlumatlarına əsasən eramızın I əsrində vaiz Yelisey (Yelişə) “Şərqi öz sərəncamına alaraq Yerusəlimdən İrana yola düşdü və Ermənistandan ötüb keçərək mazkutların yanına gəldi və Çola [ölkəsində] vaizlik etməyə başladı” (Каланкатуйский, I, 6). Eramızın I əsrin sonlarında Parfiya Arşakiləri Ermənistan, Atropatena və maskutların ölkəsində taxta

öz sülalələrinin nümayəndələrini çıxarmağa nail oldular [Тревер, 1959, c.129].

136-cı ildə alanların Cənubi Qafqaza yürüşü ilə əlaqədar olaraq Dion Kassi (II əsrin ikinci yarısı – III əsrin birinci qərinəsi) yazırdı: “Onda yəhudilərlə müharibə belə sona çatdı, lakin Farasmanın³ təhik etdiyi alanlarla (əslində massagetlər) digəri başladı. Bu müharibə Albaniya və Madaya ağır fəlakətlər gətirdi, daha sonra isə Ermənistan və Kappadokiyaya da təsir etdi” (Cass. Dio, LXIX, 15) [ср.: Гутнов, 2001, c.58-59].

Bəzi tədqiqatçılar mənbələrin çoxsaylı məlumatlarına baxmayaraq, Qafqaz “massagetlərini” fərqli taleyə malik iki xalqın real irsi əlaqəsinin göstəricisi deyil, qədim adı yeni qəbilə ilə əlaqələndirən psevdotarixi elmi konstruksiya hesab edirlər [Перевалов, 2010, c.320]. Xüsusən ayrı-ayrı tədqiqatçılar Dion Kassinin istifadə etdiyi “massagetlər” sözünün sırf ədəbi fakt olduğunu düşünürlər [Перевалов, 2006, c.328]. Lakin, tarixçilərin əksəriyyəti XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq “qərbi” massagetləri Qafqazı maskutlarla eyniləşdirir [Тревер, 1959, c.188-197; Минорский, 1963, c.110; Toumanoff, 1963, p.459-460; Яценко, 2001, c.50-60; Kouznetsov, Lebedynsky, 2005, p.63-64]. Aqafangelin öz əsərinin yunan versiyasının proloqunda maskut-massagetlərin hökmdarını (yun. *τῆς τῶν Μασσαγетῶν βασιλῆως*) Arşakilər sülaləsinin dörd hökmdarından biri kimi qeyd etməsi maraqlı faktdır [Гадло, 1979, c.33].

Maskutlar ölkəsinin lokallaşdırılması problemi ilə əlaqədar arxeoloqlar V.Y.Malaşev, M.S.Hacıyev və L.S.İlyukovun Xəzəryanı Dağıstanda sarmat-massaget-alan dairəsi qəbilələrindən qalan arxeoloji abidələrin tədqiqinə həsr olunmuş kollektiv monoqrafiyası xüsusi maraq kəsb edir [Малашев, Гаджиев, Илюков, 2015]. Bu tarixi-arxeoloji əsərdə qeyd olunan ərazidəki arxeoloji abidələr müfəssəl təhlil edilmiş, arxeologiya və yazılı mənbələrin müqayisəli məlumatları əsasında onların etnomədəni interpretasiyasına uğurlu cəhd olunmuşdur.

¹ Bernard Baxrax “alanların massagetlərə birbaşa aid edilməsinə” qarşı çıxmışdı [Бахрах, 1993, c.168, прим.38]. Augusti Aleman həmçinin Lukanın albanları alanlarla səhv saldığını hesab edir. Onun fikrincə bu səbəbdən həmin qeyd heç bir tarixi dəyərə malik deyil [Алемань, 2003, c.44].

² A.V.Podosinov və M.V.Skrjinskaya bu etnonimi “*mazamacae*” formasında qeyd edirlər [Подосинов, Скржинская, 2011, c.187]. V.P.Yaylenko “*mazamacae*” variantındansa “*mazacae*” oxunuşuna üstünlük verir, belə ki, e.ə. I əsrdə yaşamış Bosforlu bir qadının məzar daşında Ön Qafqazda vətəninə *Μάζακα* olduğu qeyd edilib [Яйленко, 1995, c.207].

³ II Farasman – İberiya hökmdarı (təq. 120 – təq. 160-ci illər).

I Şapurun Kəbəyi Zərdüşt adlı üçdillli kitabəsində (III əsrin ortaları) Sasanilərə tabe olmuş ölkələr arasında yunan versiyasında ilk dəfə Maxelonianın (yun. **Μαχελονία**, parf. **sykn**) adı çəkilir. S.T.Yeremyan belə nəticəyə gəlir ki, kitabəyə görə İberiyadan şərqdə, Albaniya ilə qonşuluqda yerləşən bu ölkə massagetlərin Qafqaz sıra dağlarının arxasındakı cənub torpaqları ilə eynidir [Еремян, 1967, с.47-59].

Burada II–IV əsrlərdə Albaniyada, xüsusən Mingəçevirdə, bir sıra katakomb qəbirlərindəki “dəfn adətlərində sarmat-alan xüsusiyyətləri”ni qeyd etmək lazımdır [Алиев, Асланов, 1976, с.231-235]. Azərbaycanlı tədqiqatçılar İ.H.Əliyev və Q.M.Aslanovun fikrincə, Mingəçevir rayonunda gəlmə əhalinin sıx cəmlənməsi katakombaküp və katakombakərtmə dəfn adətləri aradan qalxdığı və sırf katakomb dəfn adəti bərqərar olduğu vaxta – III əsrin sonu – IV əsrin əvvəlinə təsadüf edir [Алиев, Асланов, 1975, с.72-88; Алиев, Асланов, 1976, с.235]. Ehtimal ki, bu sakinləri həmin ərazinin yaxınlığında qeyd edilən “alan-massagetlər”lə əlaqələndirmək olar [Яценко, 2001, с.53, прим.4]. Arxeoloq Q.O.Qoşqarlının fikrincə, hələ eramızın I əsridə Azərbaycan ərazisində yerli mühitdə ənənələri və analoqu olmayan yeni dəfn adətinin meydana gəlməsi açıq-aşkar Albaniyanın ərazisinə yeni etnosun gəldiyindən xəbər verir [Гошгарлы, 2012, с.89-90], halbuki Dağıstan arxeoloqları bu dəfn adətinin gəlmə əhalinin təsiri deyil, yerli dəfn adətlərinin inkişafının nəticəsi olduğunu güman edirlər [Малашев, Гаджиев, Ильюков, 2015, с.148]. Q.O.Qoşqarlı öz fikrini dəqiqləşdirərək qeyd edir ki, eramızın ilk əsrlərində sarmat-alan dairəsinə aid etnik qrupların Albaniyanın şimal-cənub ərazisinə gəlməsi və burada məskunlaşması bu zonalarda istər yerli ənənəvi, istərsə də yeni elementlərin birləşdiyi qarışıq dəfn adətinin yayılmasına gətirib çıxardı [Гошгарлы, 2012, с.123].

Paykulidən olan Narsenin kitabəsinə (**NPk**) görə, 293-cü ildə Sasanilər dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizənin gedişində Seistan canişini Varahran kitabədə adı qeyd olunmayan şahın (pəhl. **mskyt'n MLK'**) başçılığı ilə maskutları köməyə çağırmışdır. Asurestana (Şimali Mesopotamiya) doğru hərəkət edən maskutların qoşunu Urmiya gölü hövzəsində gələcək şahənşah Narsenin ordusu tərəfindən mühasirəyə alınmış və darmadağın edilmişdir [Харматта, 1967, с.207-208; Humbach, Skjærvø, 1983; Касумова, 1983, с.53; Луконин, 1987, с.162-167].

IV əsrdən etibarən maskutlar arasında xristianlığın təkrar yayılması cəhdi və onların Ərməniyyəyə yürüşü ilə əlaqədar yazılı mənbələrin məlumatları daha müfəssəl

şəkil aldı. Yeri gəlmişkən, məhz erkən orta əsrlərə aid erməni müəlliflərinin əsərlərində maskutlar (mazkutlar) adı ilk dəfə qeyd edilir. Bu müəlliflər (Bizanslı Favst, Yelişə, Moisey Xorenli və b.) dəfələrlə maskutları alanlarla eyniləşdirirdilər [Гутнов, 2001, с.59].

Mənbələr xristian vaiz Qriqorisin xonlar ölkəsində həlak olmasından bəhs edərək bildirirlər ki, hökmdarları Sanesan (Sanatruk) əvvəlcə xristianlığı qəbul etmiş, lakin sonra onun əmri ilə Qriqoris maskutlar tərəfindən Xəzər dənizinin sahilində Vatnean adlı çöldə işgəncə verilərək öldürülmüşdür (Фавст, III, 6; Каланкатуйский, I, 14). Maraqlıdır ki, maskutların bir hissəsi Qriqorisdən xristianlığı qəbul etmişdir. Bunu Moisey Kalankatlının aşağıdakı məlumatı da təsdiqləyir: “Albaniya hökmdarı Vaçaqanın və Amaras yepiskopu Qarnikin dövründə bu dağda insanlar peyda oldular. Onların adları belə idi: müq.Moisey, müq.Daniel, müq.Elia. Onlar maskutların hökmdarı Sanesanın oğulları, müqəddəs Qriqorisin şagirdləri idilər. Onlarla birlikdə həmçinin üç min səkkiz yüz yetmiş ər də [var idi]. Onlar hamısı Dizapayt dağında məskunlaşmağa tələsirdilər və orada yalnız otlarla qidalanaraq yaşayırdılar. Sanesan onları təqib edərək buraya gəldi və qılıncdan keçirdi” (Каланкатуйский, II, 5).

Sanesanın adı Favstın əsərində maskutların Arşaki hökmdarı kimi çəkilir: “onların hökmdarları və erməni hökmdarları eyni mənşəyə və nəslə mənsub idilər” (Фавст, III, 6). F.C.Məmmədova tarixçi Moisey Kalankatlının Favstdan fərqli olaraq Sanatruku Arşakilərin yalnız həmqəbiləsi hesab etdiyinə diqqət yetirmişdir [Мамедова, 2005, с.335-336].

Bəzi mənbələrdə Parfiya hökmdarı üçün adı olan Sanatruk (Parfiyanın e.ə. 80-69-cu illərdə hökmranlıq etmiş Arşaki hökmdarının adı ilə müqayisə et⁴) adı daşıyan maskut Arşaki Favstın əsərində niyə Sanesan adlandırıldığı müəmmalı olaraq qalır. K.V.Trever bu halda “Favstın Sanatruk adının digər (ola bilsin, alan və ya maskut) formada keçdiyi hər hansı yazılı, yaxud folklor mənbəyindən istifadə etdiyini” ehtimal edir [Тревер, 1959, с.181]. Lakin M.S.Hacıyev Sanesan adının etimologiyasını **Σάναγος, Sānak, Zanasana** və digər İran adlarında axtarır [Малашев, Гаджиев, Ильюков, 2015, с.144].

Sanesan-Sanatrukun yürüşü haqqında Bizanslı Favst, Moisey Xorenli və alban tarixçisi Moisey Kalankatlı bəhs edirlər. Sanesan-Sanatruk bir çox köçəri tayfadan ibarət qoşun (sayı təxminən 20 min nəfərdən ibarət – Xorenli, III, 6) toplamışdı. Onun qoşununun böyük hissəsi Cənubi Dağıstanın müxtəlif dağ rayonlarının sakinləri – “hunlar, pohlar, tavasparlar, хеçmataklar, ијмахлар, қатлар

⁴ **Σιατροκῆς, Σιατρούκης, Sanatrukes, Sanaṭrūq** – Parfiya adının yunan, latın və Suriya variantları [Лившиц, 2010, с.146, №574]. Moisey Kalankatlı yazırdı: “Bizə, Şərqi sakinlərinə Ermənistanın Artaz vilayətinə gələrək orada erməni hökmdarı Sanatrukun [əlindən] iztirablı ölümü qəbul etmiş müqəddəs həvari Faddey qaldı” (Каланкатуйский, I, 6). N.K.Dibvoyz Parfiya hökmdarı Sanatrukun fəaliyyətini təsvir edərək ehtimal edir ki, məhz o, “bir müddət həmçinin Ermənistanın hökmdarı idi” [Дибвойз, 2008, с.198; ср.: Алемань, 2003, с.391]. Kalankatlı daha bir Sanatrukun adını çəkir: “Trdatın ölümündən sonra Aluankda Paytarakan şəhərində hansısa Sanatruk taxta çıxdı və ermənilərə qarşı üsyana qalxdı” (Каланкатуйский, I, 12). Gəncəli Kirakos (XIII əsr) da sonuncu Sanatruku bütün Albaniyanın hakimi hesab edir.

və qluarlar, quqarlar, şiçblər və çilblər, balasiçlər və yegersvanlar və saysız-hesabsız digərlərindən... ibarət idi" (Фавст, III, 7). Moisey Kalankatlı yazır: "Sanesan hunların saysız-hesabsız və böyük ordusu ilə Ermənistana doğru getdi" (Каланкатуйский, I, 14).

Mənbələrin məlumatlarına görə, Sanesan 336/337-ci ildə "öz sərhədini, böyük Kür çayını keçərək" bütün (həmin vaxt Romanın "vassalı" və *Imperium Romanum*'un bir hissəsi olan) Ermənistanı işğal etdi, erməni hökmdarı Xosrov isə qalada gizləndi. Ehtimal olunur ki, Sanesanın ordusunun basqını maskut hökmdarının Ermənistanı ələ keçirmək və Xosrovu devirmək cəhdi idi [Тревер, 1959, c.179]. Sanesan bir ia yaxınlı Ermənistanda ağalıq etdi (Фавст, III, 7), lakin romalılar oraya çoxsaylı qoşun göndərdilər. Moisey Xorenlıy görə, "yunan sərkərdəsi Antioxun başçılığı ilə yunan ordusu" (Хоренский, III, 6) "alan və mazkutların, hunların və digər tayfaların qoşunlarını darmadağın etdi" və onları "balasiçlərin ölkəsi"nə, yəni Balasakana sıxışdırdı (Фавст, III, 7).

M.S.Hacıyev sarmat-alan mədəniyyəti daşıyıcılarının Xəzəryanı Dağıstana köçməsinə 2 mərhələyə bölür: 1-ci mərhələ eramızın III əsrində Terek-Sulak çayarasındakı əraziyə köçmə (Lvov məzarlıqları); 2-ci mərhələ – təqribən IV əsrin ortalarında çoxsaylı əhali qrupunun Terek-Sulak çayarası sakinləri ilə birlikdə Cənubi Dağıstana köçməsi (Palasa-sırt, Kuxmazkunt və digər məzarlıqlar) [Малашев, Гаджиев, Ильюков, 2015, c.135]. Onun fikrincə, IV əsrin son rübündə hunların təzyiqi ilə maskutların Şimali Dağıstandan Cənubi Dağıstana kütləvi köçü başladı [yenə orada]. Basix və Kursixin başçılığı ilə hunların Cənubi Qafqaz və İrana V əsrin 20-ci illərində dağıdıcı basqınından⁵ sonra erkən orta əsrlərə aid müəlliflər Xəzəryanı Dağıstanı "hunlar ölkəsi", "hunların torpaqları" adlandırırlar. Ehtimal ki, bu vaxtlarda maskutların bir hissəsi hunlara birləşdi.

Hələ Favstin əsərində maskutların hökmdarı Sanesan "xonların [burada hunlar nəzərdə tutulur] çoxsaylı qoşunlarının başçısı" adlandırılır (Фавст, III, 7). Aqafangelin yunan dilindəki əsərində maskutlar masaxa-hunlar (yun. *τῶν Μασαχοῦ τῶν Οὐννων*) kimi qeyd olunur. Bu sözün birinci hissəsi massagetlər etnonimindən törəmədir. Həmin etnonimlə əlaqədar olaraq, Moisey Kalankatlının "Alban tarixi"⁶ əsərində dəfələrlə maskutların hunlarla eyniləşdirilməsi nəzərə çarpır. Ehtimal ki, yuxarıda qeyd olunan eyniləşdirmə ilə Kesariyalı Prokopinin (VI əsr) əsərlərində "hazırda hunlar adlandırılan massaget xalqından çıxan" Sunika və Eqanın xatırlanması əlaqəlidir (Procop. De bello Vandalico, I, XI, 9; Procop. De bello Persico, I, XIII, 20).

⁵ Bu yürüşün müxtəlif tarixlərinə dair ətraflı məlumat üçün A.Q.Furasyevin məqaləsinə bax [Фурасьев, 2012, c.449-462].

⁶ Məsələn, onun bu məlumatına bax: "mazkutların ölkəsində olan hunların yepiskopu Yunan, haqsevən [ər]" (Каланкатуйский, I, 19).

⁷ II Yezdəgird – Sasanilər sülaləsindən şahənşah (438/439 – 457-ci illər).

⁸ I Qubad – Sasanilər sülaləsinə mənsub şahənşah (488–496, 499–531-ci illər).

⁹ I Xosrov (501–579), pəhləvi mənbələrində Ənuşirəvan və ya Ənuşirvan olaraq tanınan, Sasanilər sülaləsinə mənsub şahənşah (531–579-ci illər).

¹⁰ II Vaçə – Arşakilər sülaləsinə mənsub Alban hökmdarı (444–463-cü illər).

A.V.Qadlonun fikrincə, Favstin və Aqafangelin məlumatları "massagetlərin irandilli nəsiləri ilə türkdilli hunların müəyyən integrasiyasından xəbər verir" [Гадло, 1979, c.36]. Onun mülahizəsini L.B.Qmırya də dəstəkləmişdir [Гмыря, 1993, c.29; Гмыря, 1995, c.94-95].

440-cı illərdə Sasanı şahənşahı II Yezdəgirdin⁷ göstərişi ilə Çora keçidində istehkamlar ucaldıldı (inşası I Xosrovun dövründə tamamlanmışdır). Bu inşaat barəsində ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir (XII əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri) belə yazır: "Qubad⁸ divarı ucaldı... O, vəfat etdikdə oğlu Ənuşirəvan⁹ şah oldu... Və Ənuşirəvan dənizdən başlayan səddi tikərək onu dağların zirvələri boyu apardı və divarda dəmir darvaza qoydu, divarın mühafizəsi üçün adamları təyin etdi... (O,) Şabaran şəhərini, Məsqət (Maskat) şəhərini və Bab-əl-Əbvab şəhərini saldı... Və Ənuşirəvan müxtəlif vilayətlər üzrə bölüşdürdüğü hakimləri, o cümlədən taxtın sahibini və Filanşahı, lakzların (şahını) və Məsqət (şahını) və digərlərini seçdi" (Ибн ал-Асир, I, 196). XIX əsrdə Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov öz əsərində Sasanı hökmdarı, Qubadın oğlu Ənuşirəvanın "Dərbəndin hər iki tərəfi boyunca, Alqoldan Aqrnadək [hazırda Sulakdakı Çiryurt kəndi – M.R.] 360 qala və şəhər salaraq burada müxtəlif fars vilayətlərindən bir çox qəbiləni məskunlaşdırdığını və bu ölkəni yeddi mahala böldüyünü" yazır [Бакиханов, 1991, c.45]. Tabasarandan və dağlıq Qumuqdan aşağıda yerləşən altıncı mahal Məsqət adlanırdı. "Onun alanlardan ibarət sakinləri sayca digərlərindən çox idi. Əmirləri Bütün şah adlanırdı." Yeddinci mahala isə Şabran və Müskür daxil idi, burada "Şabran, Bağdad-Gərgər ... və Abad şəhərləri var idi. Müskür-Kəsrandə və Dərbəndə çatmamış üç mil məsafədə Sul və ya Çur [Çol, yaxud Çor – M.R.] və bir çox digər şəhər və kəndlər var idi" [yenə orada].

Moisey Kalankatlı Sasanilərə qarşı üsyana qalxmış alban çarı II Vaçə¹⁰ "Çolun gözetçi keçidini dağıdaraq mazkut qoşunlarını buraxdı, həmçinin on bir dağ hakimini özünə birləşdirib arilərin qoşunlarına qarşı çıxaraq şah qoşunlarına böyük tələfat yetirdi" (Каланкатуйский, I, 10). Yelişə də Çorda darvazaların açıldığını və alban çarı Vaçə tərəfindən köməyə çağırılmış maskutların oradan buraxıldığını yazır. Görünür, bu məlumatları Vaçenin "bu [alban – M.R.] tərəfə maskutları keçirdiyi" anlamında başa düşmək lazımdır [Тревер, 1959, c.199; Джафаров, 1985, c.65-80]. Lakin bu məlumat müəyyən qrup maskutların artıq Çoldan cənubda yaşadığı, buraxılanların isə yalnız adıçəkilən keçiddən şimalda məskunlaşmış hərbi maskut dəstələri olduğu ehtimalını heç də istisna etmir.

Beləliklə, mənbələrin məlumatlarına görə, maskutlar həmin dövrdə Xəzər dənizi sahilində Çor (Çol) vilayətində məskunlaşmışdı (Елише, с.142; Каланкатуйский, I, 6, 10) və tədqiqatçıların əksəriyyəti bununla razılaşır [Тревер, 1959, с.176; Артамонов, 1962, с.61; Минорский, 1963, с.108-110; Алиев, Асланов, 1976, с.218-237; Гейбуллаев, 1991, с.100-101]. Dərbənd şəhəri həmin dövrdə mənbələrdə “Çol (Çor) şəhəri”, “Çolun (Çorun) sərhəd qalası”, “Çol (Çor) darvazaları” adları ilə məlumdur¹¹. Y.R.Cəfərovun fikrincə, “Çolun sərhəd qalası” (Dərbənd) çilblərin ölkəsində yerləşən Tsri “möhkəmləndirilmiş şəhəri” (yaxud qala-şəhər) ilə eynidir (Каланкатуйский, I, 19). Onun zənnincə, “Tsri” forması “Alban tarixi”nin çoxsaylı əlyazmalarının köçürülməsində “Çor”un təhrif olunmuş formasından başqa bir şey deyil [Джафаров, 1985, с.65-80].

“Erməni coğrafiyası”nda (VII əsr) da “Qafqazın qollarının uzandığı və dənizdə nəhəng istehkam olan Dərbənd səddinin ucaldığı Xəzər dənizi sahilində maskutlar” qeyd edilir. Ravennalı Anonimin (VII əsrin sonları) “Kosmoqafiya”sında Qafqazda Albaniya (lat. *Patria Albania*) və Kaspiana (lat. *Patria Caspia*) ilə qonşuluqda Massagetlər ölkəsinin (lat. *Patria Massagetai*; Raven. Anon. Cosm., II, 12) adı çəkilir.

Şimal-Şərqi Azərbaycanın Xəzəryanı hissəsində katakomba və torpaq qəbirlərin olduğu [Гошгарлы, 2004, с.31-33; Гошгарлы, 2012, с.82], Lvov məzarlıqları, Palasa-sırt və Kuxmazkuntndakı qəbirlərlə [Малашев, Гаджиев, Ильюков, 2015, с.149] bənzərliyi olan IV əsrin ikinci yarısı – VII əsrə aid qəbir abidələri (xüsusilə Qusar rayonundakı Kuxur-oba məzarlığı) [Халилов, Аразова, Ахундов, Кошкарлы, 1982, с.27-28; Халилов, Кошкарлы, Аразова, 1991, с.86-88; Гошгарлы, 2004, с.31-33; Хəlilov, 2009, s.26, 50-51]. ehtimal ki, alan-massaget dairəsinə aid qəbilələrlə əlaqədardır.

IX–XIII əsrdəki ərəb müəllifləri (İbn Xordadbeh, Əhməd əl-Bəlazuri, İbn əl-Əsir və Yaqut əl-Həməvi) onların məskunlaşdığı vilayəti Məsqət (Maskat, Maskut) adlandırırlar. İbn Xordadbeh (IX əsrin ortaları – X əsrin əvvəlləri) Məsqətin əl-Babın (Dərbəndin) yanında olduğunu qeyd edir, İbn əl-Əsir [İbn əl-Əsirin Tarix əl-kamil əsərində Azərbaycan tarixi üzrə materiallar, 1940, с.10] və Yaqut (XII əsr) isə [Йакут ал-Хамави, 1983, с.9] Məsqətin Şirvan və Bab əl-Əbvab (Dərbənd) arasında, Lakzla qonşuluqda yerləşdiyini bildirirlər (Йакут, II,

66-68). Bəlazuri (IX əsr) “indi mülkü mövcud olmayan Məsqət hakimindən” bəhs edir. Daha sonra Bəlazuri VIII əsrin əvvəlində Mərvan ibn Məhəmmədin¹² islamı qəbul etmiş xəzərləri “Samur və Şabaran arasında Lakz ölkəsində, düzənlikdə”, yəni Məsqətdə yerləşdirdiyini yazır. Bu köçürülmə nəticəsində maskutlar tədricən etnik mənsubiyyətlərini itirərək türkləşmiş, Məsqət isə müstəqilliyini itirmişdir.

Bununla belə, vilayətin adı coğrafi ad kimi qalmışdır. Alman səyyahı Adam Oleari (XVII əsr) mənbələr arasında ilk dəfə bu vilayəti Müskür adlandırır. Onun məlumatlarına görə, “Müskür vilayəti Şirvan, yaxud Köhnə Midiya əyalətinin bir hissəsi idi. O, Dərbənddən Xəzər dənizi boyunca Gilana qədər uzanır, 200 kənddən ibarətdir və Dərbənd sultanının hakimiyyəti altındadır” (Олеарий, IV, 17). Türk tarixçisi Münəccimbaşı (XVII əsrin sonları) “Tarixi Bab əl-Əbvab” əsərində Məsqəti əl-Babın bir hissəsi kimi təsvir edir (Мюнеджим-баши, § 31). “Dərbəndnamə” əsərində (XVII əsrin sonları) Məsqət adı ilə yanaşı Muskur (Müskür) adından da istifadə olunur [Дербенд-наме, 1993, с.14, 19].

Hələ Y.Markvart ermənicə Mask’ut, ərəbcə Məsqət və müasir **Müşkür** adının uyğunluğuna diqqət yetirmişdi [Marquart, 1929, p.78]. V.F.Minorskinin fikrincə, yerli Muşkur (Azərb. Müşkür) adında ikinci **-u- Mask’ut** adındakı **-u-**ya analogiya kimi yaranıb, birinci **-u-** isə sonrakı vurğulu **-u-**nun təsiri ilə yaranıb. Nəhayət **-t-**dan **-r-**a keçidi V.F.Minorski rotasizmlə və Xəzər hövzəsinin İran dialektlərindəki bənzər hallarla izah edir. O, bu cür rotasizmə qonşu dialektlər vasitəsilə fars dilindən alınma sözlərdə rast gəldiyini bildirir [Минорский, 1963, с.110].

Rus tarixçisi P.Q.Butkov hələ XIX əsrdə Azərbaycanın şimal-şərqində Samur və Vəlvələçay arasındakı ərazinin Muşkur (Müşkür) adlandırıldığını qeyd etmişdi [Бутков, 1869, с.17, сл.]. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində yaşamış tarixçi Həsən Əlqədari də əsərində bu toponimin adını çəkmiş, hətta onu “Quba Müşkürü” olaraq dəqiqləşdirmişdi (Алкадари, 5). Görünür, həmin dövrdə Müşkür mahalı iki hissəyə ayrılırdı: Quba Müşkürü (mahalın cənub hissəsi) və Dərbənd Müşkürü (mahalın şimal hissəsi) [Алкадари, 1929, с.55, прим.86; с.175]. Beləliklə, Məsqət (Maskat, Maskut, Muskur) etnotoponimi indiki Müşkür kəndinin (Azərbaycan Respublikasının Xaçmaz rayonu) adında qorunub saxlanılmışdır.

¹¹ Çor (erm. Çor, yun. Τζούρ, ərəb. Sul) və Dərbəndin eyni olduğuna dair bir çox tədqiqatçı yazmışdı: [Marquart, 1901, p.96-100; Артамонов, 1962, с.120-121; Кудрявцев, 1982, с.80-82; Кудрявцев, 2000, с.38-45; Гаджиев, 2002, с.10, 46-48].

¹² Mərvan – xəzərlərə qarşı vuruşmuş ərəb sərkərdəsi, sonralar Ərməniyə və Azərbaycanın canişini.

ƏDƏBİYYAT:

Mənbələr:

1. Адам Олеарий. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно / Введ., пер., прим. и указ. А.М.Ловягина. СПб.: издание А.С.Суворина, 1906, 582 с.
2. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю.А.Кулаковского и А.И.Сонни. М.: Изд-во «АСТ Ладомир», 2005, 631 с.
3. Армянская география VII века по Р.Х. (приписывавшаяся Моисею Хоренскому) / Пер. и комм. К.П.Патканова. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, В.О., 9 л., №12, 1877.
4. Бакиханов А.А. Гюлистан-и Ирам / Пер. З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1991, 304 с.
5. Баладзори. Книга завоевания стран / Пер. П.К.Жузе (Материалы по истории Азербайджана. Вып.III). Баку: Изд-во «Общества обследования и изучения Азербайджана», 1927, 42 с.
6. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 год. Ч.1, СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1869, 548 с.
7. Гандзакеци Киракос. История Армении / Пер., пред. и комм. Л.А.Ханларяна. М.: Изд-во «Наука», 1976, 359 с.
8. Гасан Алкадари. Асари Дагестан / Пер. и прим. А.Гасанова. Махачкала; издание Дагестанского научно-исследовательского института, 1929, 184 с.
9. Дербенд-наме (Румянцевский список) / Шихсайдов А.Р., Айтберов Т.М. Оразаев Г.М.-Р. Дагестанские исторические сочинения. М.: Изд-во «Восточная литература», 1993, 302 с.
10. Егишэ. О Вардане и войне армянской / Пер. И.А.Орбели, пред. и прим. К.Н.Юзбашяна. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1971.
11. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер., комм., указ. и карты Н.Велихановой. Баку: Элм, 1986, 428 с.
12. Йакут ал-Хамави. Мү'джем ал-булдан (Сведения об Азербайджане) / Пер. З.М.Бунятова и П.К.Жузе, пред. и прим. З.М.Бунятова. Баку: Изд-во «Элм», 1983, 15 с.
13. Каланкатуаци Мовсес. История страны Алуанк / Пер. Ш.В.Смбатяна. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1984, 258 с.
14. Кассий Дион Коккейан. Римская история. Книги LXIV–LXXX / Пер. под ред. А.В.Махлаюка; комм. А.В.Махлаюка. СПб.: Изд-во «Нестор-История», 2011, 456 с.
15. Клавдий Клавдиан. Полное собрание латинских сочинений / Пер. и комм. Р.Л.Шмаракова. СПб.: изд-во СПбГУ, 2008, 842 с.
16. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ, 1949, №2, с.271-356.
17. Марк Анней Лукан. Фарсалия, или поэма о гражданской войне. М.: Изд-во «Ладомир – Наука», 1993, 349 с.
18. Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-камиль (Полного свода истории) Ибн ал-Асира / Пер. П.К.Жузе. Баку: Изд-во АзФАН, 1940, 138 с.
19. Подосинов А.В., Скржинская М.В. Римские географические источники: Помпоний Мела и Плиний Старший / Тексты, перевод, комментарий. М.: Изд-во «Индрик», 2011, 504 с.
20. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер. и комм. А.А.Чекаловой. М.: Изд-во «Наука», 1993, 570 с.
21. Фавстос Бузанд. История Армении / Пер. и комм. М.А.Геворгяна. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1953, 238 с.
22. Хоренаци Мовсес. История Армении / Пер., введ. и прим. Г.Саркисяна. Ереван: Изд-во «Айастан», 1990, 291 с.
23. Schnetz J. Itineraria Romana. Volumen Alterum. Ravennatis Anonymi cosmographia et Guidonis geographica. Stutgardiae: in aedibus B.G.Teubneri, 1942, 230 p.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV–X əsrlər). Bakı: “Nafta-Press” nəşriyyatı, 2009, 180 s.
2. Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. М.: Изд-во «Менеджер», 2003, 614 с.
3. Алиев И., Асланов Г. К вопросу о проникновении на территорию Азербайджана племен сармато-массагето-аланского круга в первые века нашего летоисчисления / Материалы по археологии и древней истории Северной Осетии. Т. III, Орджоникидзе, 1975, с.43-49.
4. Алиев И., Асланов Г. Племена сармато-массагето-аланского круга в Азербайджане // «Древний Восток», вып.2, Ереван, 1976, с.218-237.
5. Артамонов М.И. История хазар. Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1962, 523 с.
6. Бахрах Б.С. Аланы на Западе. М.: Изд-во «Ард», 1993, 87 с.
7. Гаджиев М.С. Древний город Дагестана. Опыт историко-топографического и социально-экономического анализа. М.: Изд-во «Восточная литература», 2002, 320 с.
8. Гадло А.В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979, 216 с.
9. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991, 552 с.
10. Гмыря Л.Б. Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. Махачкала: Изд-во ДНЦ РАН, 1993, 367 с.
11. Гмыря Л.Б. Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала: Дагестанское книжное изд-во, 1995, 228 с.
12. Гошгарлы Г.О. Раннесредневековый могильник у с.Кухур-оба как показатель связей Кавказской Албании с Северным Кавказом // Историко-культурные и экономические связи народов Кавказа: прошлое, настоящее, будущее. Махачкала, 2004, с.31-33.
13. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: Элм, 2012, 248 с.
14. Гутнов Ф.Х. Ранние аланы. Проблемы этносоциальной истории. Владикавказ: Изд-во «Ир», 2001, 62 с.
15. Джафаров Ю. Город Цри и страна чилбов в «Истории албан» Моисея Каланкатуйского // Древний и средневековый Восток. Ч.1, М., 1985, с.65-80.
16. Дибвойз Н.К. Политическая история Парфии. СПб.: Изд-во Филологического факультета СПбГУ, 2008, 816 с.
17. Еремян С.Т. Страна «Махелония» надписи Кааба-и Зардушт // ВДИ, 1967, №4, с.47-59.
18. Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III–VII вв. (проблемы этнокультурной и социально-экономической истории). Баку: Элм, 1983, 166 с.
19. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М.: Изд-во «Наука», 1982, 176 с.
20. Кудрявцев А.А. К отождествлению раннесредневековых городов Чора и Дербента // Историко-археологический альманах. Вып.6, Армавир–Москва, 2000, с.38-45.
21. Лившиц В.А. Парфянская ономастика. СПб.: Изд-во Филологического факультета СПбГУ, 2010, 400 с.
22. Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран (очерки истории культуры). М.: Изд-во «Восточная литература», 1987, 298 с.
23. Малашев В.Ю., Гаджиев М.С., Ильюков Л.С. Страна маскутов в Западном Прикаспии. Курганные могильники Прикаспийского Дагестана III–V вв. н.э. Махачкала: Изд-во «Мавраевъ», 2015, 452 с.
24. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку: «Центр исследований Кавказской Албании», 2005, 800 с.
25. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI вв. М.: Изд-во «Восточная литература», 1963, 266 с.
26. Перевалов С.М. Аланский набег 136 г. н.э. в страны Закавказья: проблемные вопросы / Античная цивилизация и варвары. М., 2006, с.318-335.
27. Перевалов С.М. Тактические трактаты Флавия Ариана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов. М: Изд-во «Памятники исторической мысли», 2010, 388 с.
28. Пьянков И.В. Массагеты Геродота // ВДИ, 1975, №2, с.46-70.
29. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1959, 389 с.
30. Фурасьев А.Г. Персидский поход гуннов в начале V в. по данным Приска Панийского / Сб. «Золото, конь и человек». Киев, КНТ, 2012, с.449-462.
31. Халилов Дж.А., Аразова Р., Ахундов Т., Кошкарлы К. Новые памятники Северо-Восточного

- Азербайджана / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1978). Баку, 1982, с.25-28.
32. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б. Свод археологических памятников Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 214 с.
 33. Харматта Я. К истории Херсонеса Таврического / Античное общество. М., 1967, с.204-208.
 34. Яйленко В.П. Женщины, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях / Женщины в античном мире. М., 1995, с.204-272.
 35. Яценко С.А. «Бывшие массагеты» на новой родине – в Западном Прикаспии (II–IV вв. н.э.) // История и культура Арало-Каспия, вып.1, Алматы, 2001, с.50-60.
 36. Humbach H., Skjærvø P.O. The Sassanian Inscription of Paikuli. Part 3.2, Wiesbaden: Reichert, 1983.
 37. Kouznetsov V., Lebedynsky I. Les Alains. Cavaliers des steppes, seigneurs du Caucase Ier–XVe siècles apr. J.–C. Paris, 2005, 288 p.
 38. Marquart J. Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Mit historisch-kritischen Kommentar und historischen und topographischen Exkursen. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901, 358 p.
 39. Marquart J. Kultur- und Sprachgeschichte Analekten // Ungarische Jahrbücher, Bd. IX, H. 1, 1929, p.68-103.
 40. Toumanoff C. Studies in Christian Caucasian History. Georgetown: Georgetown University Press, 1963, 599 p.

Arximandrit Aleksi (Nikonorov)*İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru (Moskva İlahiyyat Akademiyası),
Kilsə tarixi üzrə elmlər doktoru (Papa Şərq İnstitutu),
Bakı və Azərbaycan yeparxiyasının katibi*

SASANİLƏR DÖVLƏTİNİN DİNİ İSLAHATLARI KONTEKSTİNDƏ QAFQAZ ALBANİYASININ XRİSTİANLAŞMASI

III əsrin əvvəlində İranda dövlət çevrilişi nəticəsində hakimiyyətdə olan Arşakilər sülaləsi devrildi və növbəti dörd əsr ərzində Sasanilər sülaləsi taxta çıxdı. Bu zaman artıq Arşakilərin nə dövlət daxilində, nə də onun hüduqları xaricində mərkəzi hakimiyyəti təmin edə bilmədiyi məlum idi və yeni sülalə özünü beş əsr əvvəl hökmranlıq edən Əhəmənilərin varisi elan edərək onların izi ilə getməyə hazırlaşdı [Дашков, 2008, с.58-59]. Bu dövrdə İran Cənubi Qafqaz ölkələri uğrunda uzun və şiddətli mübarizəyə başladı. Sonrakı iki əsr ərzində Qafqaz Albaniyasında (müasir Azərbaycan və Cənubi Dağıstan ərazisində yerləşən tarixi dövlət) iki əlamətdar hadisə baş verdi - xristianlığın qəbulu və yazılı dilin yaranması. Əlbəttə ki, bu hadisələr sadəcə xronoloji təsadüf deyildi.

İlk Sasani şahı Ərdəşir I Babəkan (220–239) imperiyasını məğlub etdiyi parfiyalıların parçalanmış dövlətindən tam fərqli şəkildə görürdü. Bu dövlət mərkəzi hakimiyyətin sadəcə şərti olaraq birləşdirdiyi kiçik çarlıqlar, yaxud bəzən ciddi fərqlərə malik dini ənənələrin hökm sürdüyü müstəqil zərdüşti icmalar deyil, vahid dinə sitayiş edən və bir şaha tabe olan güclü dövlət olmalı idi [Дашков, 2008, с.60]. Roma qeyşərləri kimi şahənşah da qüdrətinin dayacağı olacaq dini doktrina axtarışında idi. I Ərdəşir oğluna nəsihət edirdi: “Din və taxt həmişə ayrılmaz olmalıdır. Bu ikisi həmişə bir-birinə dayaq olmalıdır... bil ki, iman və hakimiyyət qardaşdır və bir-biri olmadan mövcud ola bilməz. İman hakimiyyətin əsasıdır, hakimiyyət isə imanı qoruyandır” [Луконин, 1969, с.70]. Sasanilər dövrü İranın siyasi simasını uzun illər ərzində məhz bu konsepsiya müəyyən edəcəkdə.

Sasanilər kahin ailəsindən gəlirdi və ilahə Anahitin xidmətçiləri olmuşdu. Lakin Anahit kultu yerli miqyasa malik olduğundan bütün İran şahlığını əhatə edə bilməzdi. İran universal çıxış yolu axtarışında idi və bu cür tanrı axtarışında olan ilk hökmdar Ərdəşirin oğlu I Şapur idi (239–272). “Denkart”da¹ deyilirdi: “Şapur Hindistanda, Roma İmperiyasında və başqa yerlərdə inam haqqında yazılan bütün yazıları toplamaq əmri verdi” [Луконин, 1969, с.94]. Şah ilk

Əhəmənilər kimi din və dini təlimlərin dini tolerantlıqda ifadə olunan vəhdəti və birgə mövcudiyyəti forması kimi dini universalizmə can atmırdı. Şapur seçim etmək üçün sadəcə dinlərlə tanış olmaq qərarına gəlmişdi. Bu seçim Ahura Mazda-Hörmüzd oldu.

I Şapurun dövründə zərdüştilik, xristian qnostisizmi, buddizm və astrologiyanı öz doktrinası altında birləşdirməyə cəhd edən yeni peyğəmbər Mani (təx. 216–277) tərəfindən irəli sürülmüş bəzi dini yeniliklər yarandı. I Şapur Maniyə dövlətinin ərazisində yeni ideyalarını təbliğ etməyə icazə verdi, lakin çox keçmədən ondan üz döndərdi. Maninin təlimlərinin kosmopolit xarakteri və incə qnostisizm onun uğur qazanmasını təmin etməli idi. Mani bildirdi: “Mənim inancım hər ölkədə və hər dildə aşındır və uzaq ölkələrə yayılır” [Луконин, 1969, с.74]. Sasani hökmdarı əvvəlcə bu ideyaların onun siyasi istəklərinə uyğun gəlməsinə inanmışdı. O, bu dini ideyaların qərbə yol açmasını istəyirdi, lakin buna müvəffəq olmadı - Qərbdə artıq onun antipodu hakim idi və Mani xristianlıq qarşısında aciz qaldı. Manixəizm Şərqdə bərqərar olacaq qədər milli və Qərbi əhatə edəcək qədər beynəlxalq deyildi [Дашков, 2008, с.79-83]. Birincisi maniçiliyi qəbul etmədi, ikincisi isə rədd etdi.

274-cü ildə I Şapurun kiçik oğlu I Bəhrəmin (273–276) hakimiyyəti dövründə Mani həbs edildi və sonradan edam edildi. Sasanilərin daş salnaməsi olan Nəqşi-Rüstəm abidəsinin divarlarında imanın murdarlıqdan təmizləndiyini göstərən və “Ahura Mazdanın və tanrıların inancı diyarbədiyar vüsət alıb, Məzdəkilərin və maqların imanı bütün ölkədə hökmranlıq edir... Əvvəl kafir olan bir çox insan imana gəlib” deyərək pafosla bildirən kitabə qalmaqdadır [Мартыросян, 1988, с.10].

I Şapurun vəsiyyətinə görə, hakimiyyət və iman bir-birinə dayaq olur və siyasi istilalar dini ekspansiya ilə müşayiət olunurdu. Lakin bu ekspansiyanın qarşısında Cənubi Qafqaz ölkələri dayanırdı və bu dövrdə bu ölkələrə qarşı uzun və şiddətli mübarizə başladı. Şahənşah I Şapurun atlıları və adamları hara çatdırılırsa – “Antioxiya şəhərində və Suriya ölkəsində və Suriya əyaləti Tarsda, Kilikiya

¹ “Denkart” (İman Aktı) – Sasanilər dövründə kanona çevrilmiş son Zərdüştiliğin (parsizmin) ensiklopediyasıdır və ədəbi-tarixi məlumatları da əhatə edir. Üçüncü kitabda (cəmi yeddi kitab var, əvvəlcə kitabların sayı doqquz idi, sonra iki kitab itirildi) bildirilir ki, “Denkart”ın tərtib edilməsinə xəlifə əl-Maunun (813–833) hakimiyyəti dövründə zərdüşti din xadimi Aturfarnbaq başlayıb və kitab əsrin son rübündə Hemat oğlu Aturpat tərəfindən tamamlanıb. “Denkart” ümumilikdə xristianlığa və yəhudiliyə qarşı çıxan, lakin mani “küfr”ünü xüsusi şiddətlə tənqid edən apologetik əsərdir [Брагинский И.С. Литература на среднеиранских языках / История всемирной литературы. В 8 т. М., 1983-1994. Т.II, с.249-250].

şəhəri və ölkəsində və Kilikiya sərhədlərinə qədər uzanan ərazilərdə, Qeysəriyyədə, Kapadokiya şəhəri və ölkəsində... Yunanıstana, erməni ölkəsi və İberiyaya və ...Balasakana və daha uzaqda Alban qapılarına qədər uzanan torpaqlarda şahənşah Şapur atlıları və adamları ilə... şəhərləri viran qoyur və yandırır. Bu yerlərdə şahənşahın əmri ilə maqlar ...üstün mövqe və hörmət qazanırdılar” [Луконин, 1969, с.87-88].

Beləcə, zərdüştilik İranda dövlət dini oldu. Alban Arşakilərinin hələ də taxtda olduğu Qafqaz Albaniyasında buna cavab olaraq xristianlıq dövlət dini kimi qəbul edildi. Hesab edə bilərik ki, İranın dini ekspansiyasının baş verdiyi dövrdə Qafqaz Albaniyasında xristianlıq irançılığa qarşı qoyulurdu. İranda din təcavüzü diktə etdiyi halda, Cənubi Qafqaz ölkələrində din müqavimət rəmzi idi. Beləliklə, zərdüştiliyə qarşı xristianlığın irəli sürülməsi təkcə ideoloji deyil, həm də siyasi məqsəd daşıyırdı.

Buna baxmayaraq, Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması prosesi mahiyyət etibarilə təkcə Qafqazda (Albaniya, İberiya) deyil, həm də dünyada baş verən hadisələrin ümumi gedışı ilə ayrılmaz əlaqəyə malikdir. Məlum olduğu kimi, IV əsrin əvvəllərində Roma İmperiyasında xristianlıq kifayət qədər geniş yayılaraq qanuni din statusu alıb. İnsanlar tədricən belə qənaətə gəldilər ki, xristianlar hər hansı təhlükəli təriqətçilər yox, yüksək incil idealları ilə yaşayan və əxlaq normalarına riayət edən insanlardır. Həvarilərin təbliğatından sonrakı üç əsr böyük region və dövlətlərin yeni dini sistemi dövlət dini kimi qəbul etməsi üçün münbit zəmin hazırladı.

Məlumatlara görə, 301-ci ildə (lakin çox güman ki, 313-cü ildən sonra) Ermənistan xristianlığı dövlət dini kimi qəbul edib. Qafqaz Albaniyasının xristianlaşmaya başlama tarixini dəqiqləşdirmək üçün xristianlığın Ermənistan tərəfindən qəbul edilməsini dəqiq tarixini müəyyən etmək vacibdir.

Müasir tarixi araşdırmalar göstərir ki, Ermənistanda xristianlığın qəbul olunma tarixi ənənəvi tarixşünaslıqda qəbul edilmiş 301-ci ildə baş verməyib və müəyyən düzəlişlərə ehtiyac var. V əsr erməni tarixçisi Aqafangel bildirir ki, erməni çarı III Trdat (287–330) İmperator Diokletianın göstərişi ilə xristianlığın təqibində iştirak edib və imperatorun tələbi ilə bakirə Ripsimeni şəhid edib. Diokletianın (284–305) Xristianlıq və Maniçilik əleyhinə verdiyi dörd fərmanın hamısı 303–304-cü illərə aiddir.

Nəticə etibarilə, xristianlığa beyət gətirdikdən sonra şəhid olmuş Roma rahibələrinin ölümünün bu vaxtdan əvvəl baş verməsi ehtimalı çox azdır. Bundan başqa, Diokletianla yaxın əlaqələri olan Trdat, yəqin ki, xristianlığı yalnız imperator 305-ci ildə taxtdan imtina etdikdən sonra rəsmi olaraq qəbul edə bilib. Nəhayət, əldə etdiyimiz tarixi məlumatlar göstərir ki, Müqəddəs Qriqori xristianlığın Trdat tərəfindən qəbul edilməsindən sonra Kapadokiya arxiyepiskopu Leontiusdan Qeysəriyyə arxiyepiskopu kimi xeyir-dua alıb. Dəqiq şəkildə bilirik ki, Müqəddəs Leontius 314-cü ilə qədər Qeysəriyyə kafedrasını tutmayıb [Гуайта, 2002, с.61-62], çünki onun yepiskopluq dövrü 319–325-ci illərə təsadüf edir [Э.В.Ш.Леонтий, 2015, с.488].

Qədim erməni tarixçiləri Aqafangel və Musa Xorenski Müqəddəs Maarifçi Qriqorinin (təx. 252–326) çar Trdatın xristianlığı Ermənistanın dövlət dini kimi qəbul etməsinə səbəb olmuş təbliğatının tarixi haqqında bizə məlumat verir. Aqafangelin Cənubi Qafqaz ölkələrinin xristianlaşması ilə bağlı verdiyi məlumatların tənqidi təhlili vaxtilə erməni tarixi mənbələrinin tədqiqatçısı A. Anninski tərəfindən aparılıb [Аннинский, 1899, с.55-79]. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, Aqafangelin “Tarixi” əsərində ermənilərin xristianlığı qəbul etməsi, həmçinin bundan əvvəlki və sonrakı faktlar haqqında məlumatlar dəyişməz olaraq göstərir ki, Qafqaz xalqlarının xristianlığı qəbul etdiyi vaxtda Roma İmperiyasında xristianlara qarşı təqiblər artıq dayandırılmış, xristianlıq azadlıq əldə etmişdi.

Anninski yazır: “Aqafangelin verdiyi məlumatlar tarixi faktlara tam uyğundur, lakin bu məlumatları onların göstərdiyi vaxta aid etmək lazımdır. Ermənilərin xristianlığı 316-cı ildən bilavasitə sonrakı illərdə qəbul etdiyini hesab etsək, Aqafangelin bu faktdan qaynaqlanan və onunla əlaqədar olan hadisələr haqqında məlumatları həqiqətə uyğundur və qərb tədqiqatçılarının məlumatları ilə təsdiqini tapır. Bundan başqa xristianlığın daha sonra qəbul edilməsi Aqafangelin kitabındakı mötəbər hesab edilməyən bəzi məlumatları da başa düşməyə kömək edir” [Аннинский, 1899, с.71-72].

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Cənubi Qafqaz xalqlarının xristianlığı qəbul etməsini Roma imperatoru Böyük Konstantinin (306–337) hakimiyyəti ilə əlaqələndirərək tam düzgün tarix verir. O, erməni katolikosu Avraamin albanlara ünvanladığı məktubunu sitat gətirir: “Bizdən (ermənilərdən) əvvəl yaranmış Alban taxtı əvvəllər bizimlə (ermənilərlə) həmfikir idi” [Каланкатуацци, II, 47] və göstərir ki: “Ermənilər xaçpərəstliyə Roma təqviminin qırx üçüncü ilində dönüblər. Albaniya isə xristianlığı ermənilərdən 270 il qabaq qəbul edib” [Каланкатуацци, II, 47]. Kalankatlı yazır: “Müqəddəs Yelisey öz həvari vəzifəsinə yer üzünün uzaq guşələrindən başlayandan sonra Şimalın bəzi xalqlarını həqiqi imana gətirir, amma hamısını yox. O, gözəl cəhdlər göstərib öz xalqının səadəti uğrunda səylə vuruşurdu. Allah insan nəslinin ziyarət etdiyi günlərdə, böyük imperator Konstantinin hakimiyyəti altında qərbi tərəqqiyə çağıranda... O, həqiqi Xalis Günəşinin təzahürü haqqında azacıq bilən Şərq ölkələrini də imana gətirir və albanlara əla-həzrət Urnayr vasitəçiliyi ilə yenidən xristianlığı qəbul etdirir. Bütün bu ilahi möcüzələr eyni vaxtda olmuşdur” [Каланкатуацци, 1861, кн.I, гл.9.]. Burada 313/314-cü illər nəzərdə tutulur.

IV əsrdə Albaniyada hakimiyyətdə olmuş alban çarı Urnayr özü də Arşakilərin Parfiya nəslinə mənsub idi, arvadı isə Fars şahı II Şapurun (309–379) bacısı idi. Həmin vaxt Ermənistanda olan Müqəddəs Qriqorinin də Parfiya əsilli olduğu güman edilir. Müqəddəs Qriqori Ermənistanda təbliğat apardıqdan sonra Kapadokiya Qeysəriyyədəki erməni baş keşişi rütbəsini qəbul edir və ölkəni xristian inancına gətirir. Orta əsr erməni tarixşünasları hesab edirdilər ki, Maarifçi Qriqori Parfiya çar ailəsinə mənsub idi [Драсханакертци, 1984, Гл.VIII, с.63];

onun nəslindən olan Katolikos I Böyük Sahaq († 439) “Partev”, yəni parfiyalı ləqəbini daşıyırdı. Lakin tədqiqatçıların fikrincə, Müqəddəs Qriqorinin Parfiya əsilli olması haqqında məlumat sadəcə rəvayət idi və onu hakimiyyətdə olan Parfiya sülaləsi ilə əlaqələndirmək üçün icad edilmişdi. Qriqorinin parfiyalı Anakin oğlu² olması, onun Qeysəriyyədə gizlədilməsi və Ermənistan atasının günahlarını yumaq üçün gəlməsi, ola bilər ki, “tam başqa zəmində və daha sonra, V əsrin ikinci yarısında yaranmış əfsanə və rəvayətdir. Qriqori milli xadim yox, xristian xadimi idi və onun fəaliyyətinin mənşəyi ilə heç bir əlaqəsi yox idi!” [Мартиросян, 1988, с.20].

Müqəddəs Qriqori erməni xalqı vəftiz olunduqdan sonra, alban tarixçisinin məlumatına görə, Alban ölkəsini İncilin işığı ilə maarifləndirmək üçün yola çıxır “...gürcülər və albanların ölkələrinə xristianlığı yaymağa gedir. Haband³ vilayətinə gələrək o, yerli əhalinin Allah Oğlunun vəsiyyətlərini qorumağa çağırırdı. Amaras⁴ şəhərində o, kilsənin təməlini qoyub, onu tikmək üçün fəhlələr və ustalar cəlb edir.” [Канкатвацц, 1861, кн.I, гл.14]. Musa Kalankatlinin “Alban tarixi” əsərinin birinci kitabının XIV fəslində Müqəddəs Maarifçi Qriqorinin həyatı ətrafı təsvir edilir.

Elmi ədəbiyyatda Müqəddəs Qriqorinin maarifçi və missioner fəaliyyətinin bütün Qafqaz ölkələri, o cümlədən Albaniya ilə əlaqələndirilməsinin mümkünlüyünə tənqidi münasibət göstərilir. N.Aptsiauri bu məsələni “Müqəddəs Maarifçi Qriqorinin missionerlik fəaliyyəti haqqında” məqaləsində təhlil edir [Апциаури, 1999].

Qeyd edək ki, V əsrdə Maarifçi Qriqorinin kultu hələ nə pan-erməni, nə də pan-Qafqaz xarakteri daşıyırdı. Nə tarixçi Yelişə (V əsrin 50–60-cı illəri), nə də Koryun Müqəddəs Qriqorinin adını çəkmir. Onun Aqafangelin “Ermənistan tarixi”nə daxil edilən həyatı yalnız mətninə görə yox, konsepsiyasına görə də Koryunun “Mesrop Maştotsun həyatı”na bənzəyir (bəzən hərfən). Xüsusilə, “Maarifçi Qriqorinin həyatı”nın yunan versiyasında Qafqazın xristian xalqlarının – ermənilərin, gürcülərin və albanların birliyi ideyası ifadə olunurdu [Арутюнова-Фиданян, 2009, с.41-42].

Rus bizansşünası və ermənişünası V.A.Arutyunova-Fidanyan qeyd edir ki, Maarifçi Qriqori yalnız VI əsrdə pan-Qafqaz maarifçisi olub, yerli missionerlər isə onun tərəfdaşlarına çevriliblər. Üç kilsənin – erməni, alban

və gürcü kilsəsinin rəsmi konsepsiyası “Müqəddəs Qriqorinin həyatı” əsərinin yunan və ərəb versiyalarında təqdim olunur. Musa Xorenski və Lazar Parbski Qriqorini təkcə ümumerməni maarifçisi adlandırmır, onun Qafqaz regionunda yeni dini yaymasını qeyd edir. Ona Ermənistan və Gürcüstanda bərabər şəkildə ehtiram göstərilməsini gürcü katolikosu I Kirionun (599–614/616) erməni ruhani və dünyəvi hökmdarları ilə 604–609-cu illərə aid olan və Uxtanesin “Məktublar Kitabı” və “Tarix” əsərlərinə daxil edilmiş yazışmalarında görmək mümkündür. Burada Müqəddəs Qriqorinin “Qafqaz diyarında müqəddəs və saleh iman toxumlarını” əkdii bildirilir [Книга посланий, 1901, с.132]; Vrtanes Kertoq onun haqqında Ermənistan və Gürcüstanın Maarifçisi kimi yazır [Книга посланий, 1901, с.136, 138]; gürcü katolikosu da xristianlığa inamın əsasının Maarifçi Qriqori tərəfindən qoyulmasını təsdiqləyir [Книга посланий, 1901, с.169]; erməni katolikosu I Avraam Albatanetsi qeyd edir ki, Ermənistan və Gürcüstanda “ümumi Tanrıya sitayişin əsası əvvəlcə Mübarək Müqəddəs Qriqori, sonra isə Maştots tərəfindən qoyulub” [Книга посланий, 1901, с.180]. IX əsrin üçüncü rübündə gürcü katolikosu Arseni Saparski erməni monofizitlərini müqəddəs Qriqorinin təlimindən uzaqlaşmaqda ittiham edib: “...və Somxiti ilə Kartli arasında böyük mübahisə yarandı”. Gürcülər deyirdilər: Yunanıstandan olan Müqəddəs Qriqori bizə iman verdi, siz isə onun müqəddəs təlimini tərk edib suriyalı Abdişo və başqa biddətilərə itaət etdiniz [Мурадян, 1982, с.18]. “Maarifçi Qriqorinin həyatı”nın Suriya mətnində, o, həvari Faddeyin davamçısı kimi təqdim olunur [Арутюнова-Фиданян, 2009, с.41-42].

M.Abeqyanın fikrincə, “Maarifçi Qriqorinin həyatı” əsərinin erməni versiyasına edilən dəyişikliklər erməni və gürcü kilsələrinin parçalanmasından sonra baş verib [Абегян, 1948, с.102-103]. Bu kilsələr 726-cı ildə Manazkert məclisindən sonra tam formalaşmış. Məclisin məqsədi Erməni Həvari Kilsəsinin yaranması idi. Əsərin bu versiyasında Maarifçi Qriqorinin qonşu xalqların xristianlığa gətirilməsi ideyasına yer verilməyib və onun təbliğatı Böyük Ermənistanın 15 əyaləti ilə məhdudlaşır. Əsərdə Müqəddəs Qriqori uzunmüddətli əzabkeşliyi, asketizmi ilə məşhur olan və nəhayət erməni kilsəsinin Tanrının yeganə oğlu – İsa Məsihlə əlaqəsinin əsasını qoymuş görüntü ilə mükafatlandırılmış “gözəl insan” kimi təqdim edilir.

² Ərəb mənbələrində müqəddəsin həyatı haqqında verilmiş məlumatlarda, erməni mənbələrindən fərqli olaraq, Maarifçi Qriqorinin atası və çar Xosrovun qatili olan Anak, onun Parfiya mənşəli olması və s. göstərilir və ola bilsin ki, bu, heç də təsadüfi deyil. Yunan mənbələrindən istifadə etmiş ərəb yepiskopu Georgi də Müqəddəs Qriqorinin Parfiya mənşəli olmasını göstərmir. Onun sözlərinə görə, Qriqori “Romadandır” [Lagardii, 1858, p.122].

³ Haband Albaniyanın Orxistena vilayətinin (müasir Azərbaycanın Xocavənd və Cəbrayıl rayonları) 12 əyalətindən biridir.

⁴ Amaras Qarabağın cənub-şərq hissəsində yerləşən V əsrdən Alan mərzbanlığının tərkibinə daxil olan qədim kənddir. Təqribən 338-ci ildə Maarifçi Qriqorinin nəvəsi, Albaniya və İberiya yepiskopu Qriqoris büt-pərəst-maskutlar tərəfindən öldürüldükdən sonra Amarasda əsası IV əsrdə Maarifçi Müqəddəs Qriroqi tərəfindən qoyulmuş kilsənin yaxınlığında dəfn edilib. Alban çarı III Vaçaqan Müqəddəs Qriqorisin cəsədini 489-cu ildə alaraq onun üzərində sovməə ucaldıb və dağıdılmış kilsəni bərpa edib V əsrin əvvəlində Mesrop Maştots Amarasda birinci məktəbin əsasını qoyub. Amaras VI əsrdən Albaniya Katolikosluğunun strukturuna daxil olan yepiskopluq olub. Roma çarı Amaras yepiskopuna Müqəddəs Maarifçi Qriqorinin Konstantinopolda saxlanılan sağ əlini hədiyyə edib. Orta əsrlərdə Amaras iri skriptorium (əlyazmaların köçürüldüyü yer) olan monastır kimi tanınırdı. Amaras tez-tez dağıntılara məruz qalıb (1387-ci ildə Teymurləng tərəfindən dağıdılıb) və bir neçə dəfə bərpa edilib. 1858-ci ildə inşa edilmiş kilsənin qübbələri altında V əsr üçün səciyyəvi ornamentlərə malik cilalanmış bloklardan olan tağlı sərdabə saxlanılıb [Казарян, 2001, с.98].

Müasir bizansşünas və tarixçi, protopresviter İoann Meyendorff IV–V əsrlərdə Gürcüstanla Ermənistanın mənəvi əlaqələrindən bəhs edərkən qeyd edir ki, Müqəddəs Qriqori “Anadoluda Van gölünün qərbində yerləşən Aştişat şəhərinin yepiskopu təyin edilmiş və Ermənistanda mütəşəkkil kilsənin ilk rəhbəri olmuşdu. Lakin gürcü çarı Mirian və Konstantinopol arasında, Müqəddəs Nina ilə yəhudi xristianlar arasında birbaşa əlaqənin olub-olmamasından asılı olmayaraq, ən azı V əsrin sonunda Şərqi Gürcüstan kilsəsinin Aştişat və Dvində Müqəddəs Qriqori tərəfindən qurulan kilsə mərkəzi ilə institusional əlaqəsini inkar etmək çətindir. Bu mərkəz erməni çarlığının tərkibində olsa da, o zamanlar təkcə erməni katolikluğu deyildi; o, dini mərasimlərin yunan və Suriya dillərində yerinə yetirildiyi regional kilsə mərkəzi idi. Buna görə də Dvin və Mtsxeta kilsələrinin birliyində qeyri-təbii heç nə yox idi” [Мейендорф Иоанн, 2003, Раздел IV, гл.III]. Bu mülahizələr bütün Qafqaz ölkələrinin, o cümlədən Qafqaz Albaniyasının dini əlaqələri baxımından ədalətlidir.

Aydın məsələdir ki, Qafqaz Albaniyasının xristianlığı qəbul etməsi zamanı xristianlıq burada moizə və missionerlik fəaliyyəti ilə deyil, iradə və gücün köməyi ilə qalib gəlir və əgər kimisə Albaniyanın həvarisi adlandırmalıyıqsa, bu, alban çarı Urnayrdır (təx. 313–371).

Alban tarixçisi bildirir ki, Urnayr “Müqəddəs Qriqorinin vasitəsilə təzədən dünyaya gəlmiş, Müqəddəs Ruhla örtülmüş və albanları imana gətirmişdir” [Каранкатвац, 1861, кн.I, гл.11]. Daha sonra Musa Kalankatlı deyir ki, “Urnayr daha tərəddüd etmədi və heç bir elçi göndərmədən özü, əyanları, nahararları və saysız-hesabsız qoşunları ilə yola düşüb Trdatın sarayına gəldi. Çarımız Urnayr Qriqorinin qabağında səcdə etdi, ayaqlarını qucaqlayıb əlindən öpdü və onlara bütperəstlik səhvlərindən danışaraq keçmiş günahlarının bağışlanmasını xahiş etdi. Müqəddəs Qriqori onu Allah Oğlunun gəlməsiylə ruhlandıraraq dedi ki, o mühakimə üçün yox, bağışlamağa, öldürmək üçün yox, xilas etməyə və yer üzündən gedənlərə axirəti vəd etməyə gələcəkdir. Bunları eşidib çarımız Urnayr özü və bütün yanında olan ordusu qırx gün pəhriz saxlayıb bütün keçmişdəki günahlarından və bəd əməllərindən üz döndərüb tövbə etdilər. Şeytanın və onun bütün əməllərindən üz döndərüb Müqəddəs Üç Uqnuma iman gətirmələrinin əllinci günündə Urnayr və onun adamları müqəddəs suya girdilər. Sudan da sinələri Müqəddəs Ruhla dolmuş çıxdılar” [Каранкатвац, 1861, кн.I, гл.11]. Aydın ki, alban tarixçisi qədim kilsənin formalaşmış vəftizdən əvvəlki tövbə praktikasını ətraflı təsvir edir: tövbə, etiraf, yepiskop nəsihəti, pəhriz, şeytandan üz döndərmə və vəftizin özü.

Musa Kalankatlının fikrincə, alban çarının yeni inancı qəbul etməsi dərin daxili inancla izah olunur. Müqəddəs Qriqorinin sözlərinin inanılmaz gücünə, eləcə də çoxsaylı möcüzələrə inam gətirmiş Urnayr bütün qəlbi ilə İncil təliminə meyl edir. Onun niyyətinin möhkəmliyini çarın özünün və ordusunun könüllü olaraq qırx gün pəhriz saxlaması da sübut edir. Ancaq əslində Urnayr və Qriqori

arasındakı razılaşmanın əsasları tamamilə fərqli idi. Urnayr öz ölkəsində eyni zamanda dini təcavüz xarakteri daşıyan fars siyasi təcavüzünə qarşı müqavimət yaratmaq üçün xristian kilsəsinə müraciət edir. Müqəddəs Qriqori din xadimi olaraq fürsətdən istifadə edib Qafqaz Albaniyasında etiqad etdiyi dinin yayılması və yeni kilsə təşkilatı yaratmaq üçün Urnayrın köməyindən istifadə edir.

Onlar birlikdə məbədləri dağıtdılar və keçmiş bütperəst inancların tərəfdarlarını təqib etdilər. Yepiskop Hyut (461–478) alban çarı Vaçeyə məktubunda Alban ölkəsinin xristianlaşması ilə bağlı kilsə rəvayətlərini belə çatdırır: “Urnayr aldığı hədiyyələrlə vətəninə – Albanlar ölkəsinə qayıtdı. Burada o, həvarilərin qanunları əsasında əhaliyə dərs verir və xaçpərəstliyə daxil edirdi. Camaat hamılıqla lazım olan mərasimdən keçirildi və adları həyat Kitabına yazıldı. Ölkədə olan iblislər qovuldu, qurbanlar və hədiyyələr yandırılması adəti ləğv olundu, günahlar lənətləndi, həqiqət yüksəldi, gözə görünməyən Nur hökm sürdü, zülmət isə aradan götürüldü. Kilsənin xırman və şirəxanalarda, tarla və ərzaq anbarlarından və bütün ev heyvanlarından payları və barları müəyyən olundu – hətta torpağın onda bir hissəsi Kilsənin payına düşdü və hər yerdə nizam-intizam bərqərar olundu” [Каланкатвац, 1984, кн.I, гл.11]. Urnayr yeni dinin köməyi ilə ilk növbədə müxtəlif tayfalardan ibarət dövləti birləşdirmək, ikincisi isə zərdüşti Sasaniyə müqavimət göstərmək istəyirdi.

Müqəddəs Qriqori Alban çarının vətəninə keşişlər göndərməklə gənc alban kilsəsinin ruhanilərinin də formalaşmasına qayğı göstərirdi. Qriqori Alban kilsəsinin təşkil etmək üçün Urnayra “Konstantinopoldan gələn keşişi qoşdu” [Каранкатвац, 1861, кн.I, гл.11]. Bu barədə Kirakos Gəncəli (1200–1271) də məlumat verir: “Müqəddəs Qriqori onunla birlikdə gəlmiş kilsə xidmətçilərindən birini yepiskop təyin etdi və çar Urnayra qoşdu” [Гандзакеци Киракос, 1976, кн.I, гл.10].

Alban yepiskopluğunun yaradılması ilə bağlı bu məlumatlara necə münasibət göstərməliyik? Və bu “Konstantinopoldan gələn” yepiskop kim idi?

Əslində, bu, digər keşişlərlə birlikdə Kapadokiya Qeysəriyyədən gələn və müəlliflərimiz tərəfindən “Konstantinopollu” adlandırılan yepiskop ola bilər. Amma biz bu keşiş haqqında başqa qeydlər tapmırıq və alban kilsəsinin ilk yepiskopu kimi Müqəddəs Qriqorisin adı çəkilir [Никоноров, 2005, с.67]. Müqəddəs Qriqorinin Trdatı müşayiət edərək Romaya səyahəti isə, bunun istər dünyəvi, istərsə də dini erməni yazıçıları tərəfindən qeyd edilməsinə baxmayaraq, sual altındadır [Аннинский, 1899, с.88-96].

Mənbələrdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, IV əsrin əvvəllərində - Mediolanum fərmanı (313) ilə eyni vaxtda Qafqaz Albaniyasının əhalisi, başda çar və ordusu olmaqla Ermənistanın ardınca vəftiz olunur və çar hakimiyyəti dövlətin bütün sahələrinin xristianlaşdırılmasına yönəlir. Urnayr və sonrakı Alban çarları alban kilsəsinə və ruhanilərinə böyük qayğı göstərərək onlara imtiyazlar verirdilər. Onlar ruhaniləri dünyəvi zadəganlar-azatlarla bərabərləşdirmə cəhdləri

edərək saray məhkəməsi ilə birlikdə kilsə məhkəməsi yaratdılar [Мамедова, 1977, с.179-180].

Musa Kalankatlinin fikrincə, Qafqaz Albaniyasında xristianlığın qəbulu kimi epoxal hadisədə iki şəxsiyyət həlledici rol oynayıb. Bunlardan biri Tanrının iradəsi ilə Qafqazda böyük həvarilik işi üçün hazırlanmış və sınaqlar, iztirablar və təqiblərdən keçərək nəinki Ermənistanda, həm də Albaniyada Maarifçi olmuş Həvarilərə Bərabər Qriqoridir. Albaniyanın sonrakı əsrlər boyu tarixi gedişatını müəyyən etmiş ikinci şəxs alban tarixi ənənələrində “mübarək” adlandırılan çar Urnayrdir.

Xristianlıq Albaniyada dövlət dini səviyyəsinə yüksəldikdə Kiçik Asiyadakı xristian icmaları hələ inzi-bati cəhətdən müxtəlif kilsələrin təsir dairələrinə bölünməmişdilər. Onların yayılması və adlandırılması inzibati deyil, coğrafi xarakter daşıyırdı və bu dövrdə kilsələrin sərhədləri üst-üstə düşə bilər və ya tam fərqli ola bilərdi. Hələlik real siyasi qüvvəyə əsaslanmayan Yerli Kilsələrin rəhbərliyi yalnız ənənələrlə müəyyən edilirdi. Qafqaz Albaniyası kilsəsi dövlət statusuna malik olduğu üçün bu bölgüdən kənarda qalmalı idi, lakin o, həm də ümumi xristian kilsəsinin bir hissəsi idi və buna görə də Kiçik Asiyanın yepiskopluqları sırasında yer alırdı. Buna

görə də, ilk alban yepiskopunun Müqəddəs Maarifçi Qriqori tərəfindən təyin edilməsinin səbəbini başa düşmək olar. Bu fakt onu göstərir ki, dövlət tərəfindən tanınan kilsə hələ dövlətçiliyin təsirinə məruz qalmamışdı və mahiyyət etibarı ilə qeyri-milli xarakter daşıyırdı. Çar Urnayr Albaniya yepiskopunun Ermənistanda Müqəddəs Qriqori tərəfindən təyin edilməsinə nəinki qarşı çıxmamışdı, o, hətta vəftiz olunmaq üçün oraya getmişdi. Musa Kalankatlı bildirir: “İgid Urnayr ... özü, əyanları, nahararları və saysız-hesabsız qoşunları ilə yola düşüb gəldi Trdatın sarayına. Trdat onu qardaş kimi məhəbbətlə və dostcasına qəbul edib müqəddəs Qriqorinin və bütün erməni əyanlarının yanında öz niyyətləri haqda danışdı. Çarımız Urnayr Qriqorinin qabağında səcdə etdi, ayaqlarını qucaqlayıb əlindən öpdü və onlara bütpərəstlik səhvlərindən danışaraq keçmiş günahlarının bağışlanmasını xahiş etdi” [Каланкатуаци, 1984, кн.І, гл.11].

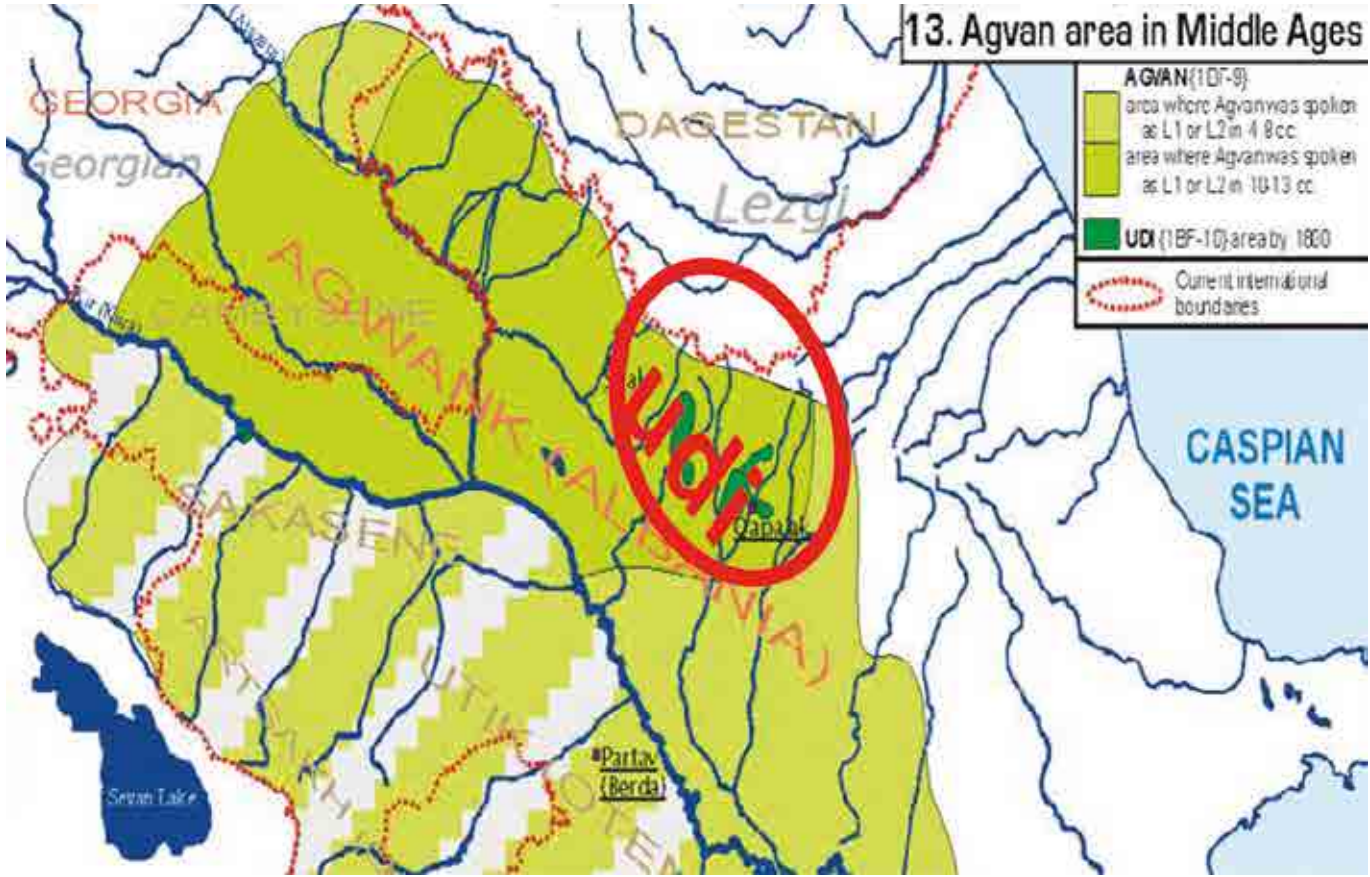
Alban müəllifinin verdiyi məlumatları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Urnayr və Trdatın siyasi mövqeyi bənzər idi və qeyd edilən dövrdə Ermənistan və Albaniyada hakim sülalə xristianlığı Müqəddəs Maarifçi Qriqorinin köməyi ilə qəbul etmişdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Абемян М. История древнеармянской литературы. Т.1. Ереван: Изд. АН Арм.ССР, 1948, 502 с.
2. Аннинский А. Древние армянские историки как исторические источники. Одесса: Тип. Акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1899, 135 с.
3. Апциаури Н. О миссионерской деятельности св. Григория Просветителя // Христианский Восток, №1 (7), 1999.
4. Арутюнова-Фиданян В.А. Григорий Просветитель / Православная энциклопедия, том XIII. М., 2009, с.41-42.
5. Брагинский И.С. Литература на среднеиранских языках / История всемирной литературы. В 8 т. М., 1983-1994. Т.II, с.249-250.
6. Гандзакеци Киракос. История Армении / Пер. с древнеарм., предисл. и коммент. Л.А.Ханларян. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1976, 359 с.
7. Гуайта Дж. 1700 лет верности. История Армении и ее Церкви / Пер. с итал. Л.Харитоновой, А.Рыжневской, С.Капелюшниковой. М.: FAM, 2002, 400 с.
8. Дашков С.Б. Цари царей – Сасаниды. История Ирана III–VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях. М.: СМИ-Азия, 2008, 352 с.
9. Драсханакертци Ованес. История Армении / Пер. с древнеарм.яз. М.О.Дарбинян-Меликян. Ереван: АН Арм.ССР, 1984.
10. Казарян А.Ю. Амарас / Православная энциклопедия, том II. М., 2001, с.98.
11. Книга посланий. Тифлис, 1901 (erməni dil.)
12. Луконин Г. Культура Сасанидского Ирана. М., 1969, 244 с.
13. Мамедова Ф.Дж. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку: Элм, 1977, 198 с.
14. Мартиросян А. Маштоц. Ереван, 1988.
15. Мейендорф Иоанн, протопресвитер. Единство империи и разделения христиан. Москва, 2003.
16. Каганкатвацци Моисей. История агван / Пер. с древнеарм. яз. К.Патканова. СПб.: Императорская Академия наук, 1861, 376 с.
17. Каланкатуаци Мовсес. История страны Алуанк / Пер. с древнеарм. яз. Ш.В.Смбатяна. Ереван, 1984.
18. Мурадян П.М. Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя // Кавказ и Византия, Вып.3, Ереван: Изд. АН Арм.ССР, 1982, с.5-20.
19. Никоноров, иеромонах Алексей. История христианства в Кавказской Албании. Баку, 2005, 194 с.
20. Э.В.Ш. Леонтий / Православная энциклопедия, том XL. Москва, 2015, с.488.
21. Lagardii P. Analecta syriaca, 1858.

Otye Jil*Praktiki Ali Tədqiqatlar Məktəbin professoru
(at École Pratique des Hautes Etudes) (Paris)*

UDİN–ALBAN VƏ QOHUM DİLLƏR ARASINDAKI FƏRQLƏR VƏ BƏNZƏRLİK
“Qafqaz Albaniyas: Tarix, din və memarlıq” adlı Beynəlxalq konfransın tezisi
(Bakı, 26 may 2021-ci il)

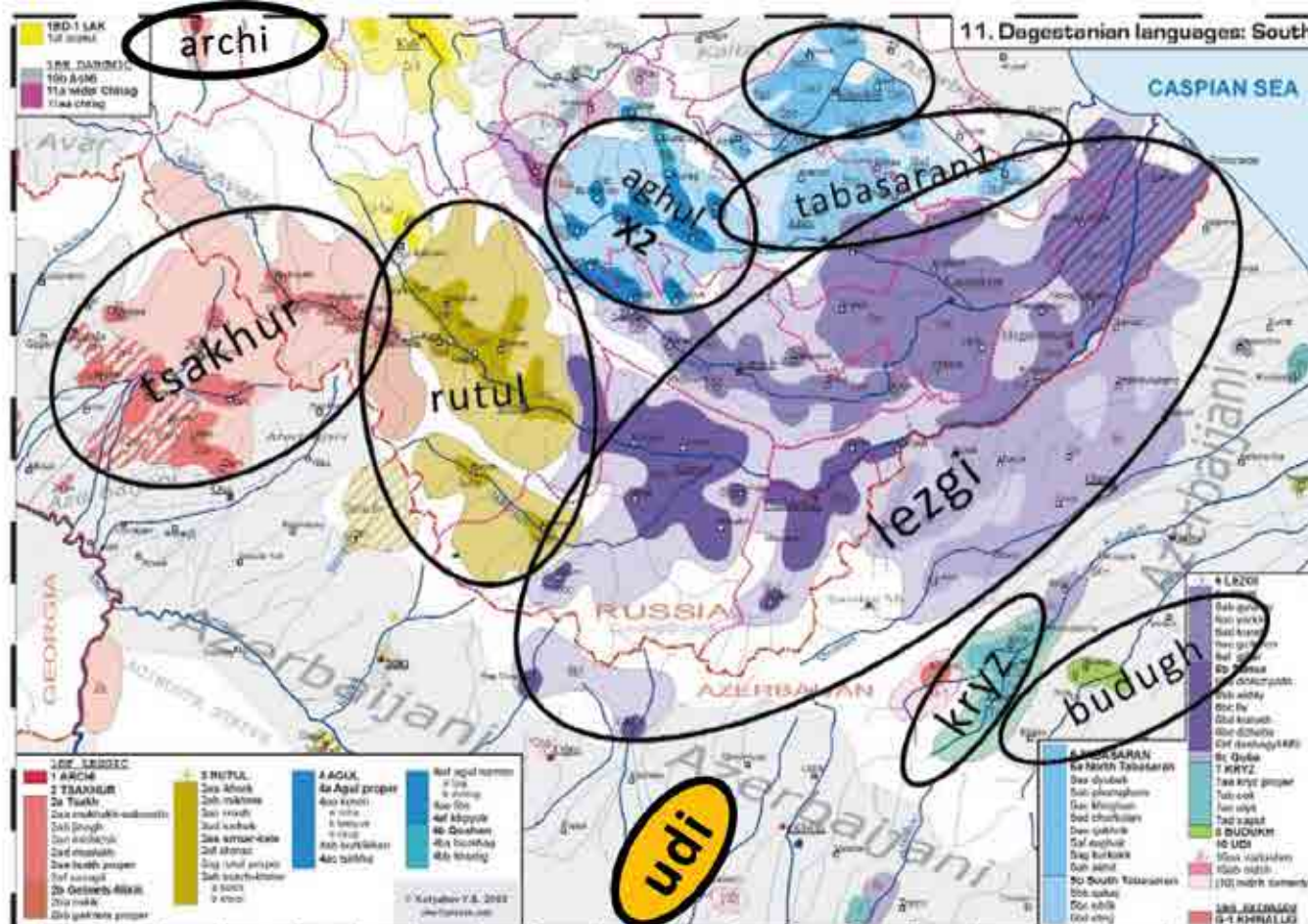

Udi dili ləzgi dilləri kimi tanınan cənub qolunun Şərqi Qafqaz dillərindən biridir.

Bütün ləzgi dillərində olduğu kimi, udi dili də erqativ halda olan keçid fellərinin agentiv aktantını qeyd edir. Buna görə də, udi dilinin aktantlığı üçtərəfli hesab edilə bilər və qismən diskursiv kontekstə əlavə edilən cümlənin informasiya quruluşu ilə müəyyən edilə bilər.

Ləzgi dilləri

Saitlər

i ü ı u

e **(ö)** o

ä a

Azərbaycan dilində olduğu kimi**+ i^ç, u^ç, e^ç, o^ç, a^ç****farinqallaşmış/velyarlaşmış damaq samitləri**

ž	č	č:	ž	š
ž ^ç	č ^ç	č: ^ç	ž ^ç	š ^ç

Hallar

NOM	-Ø
ERG	-n, -en, -on
GEN	-in (-i), -e, -j, -oj
BEN	-jna(k:)
DAT	-a, -ä, -e, -o, -u
LOC	-e
DAT2	-χ
ABL	-χun, -un
AD	-st:a
ALL	-č:
SUPER	-l
SUPER.EL	-lχun

Preverblər

	Udi	Rutul
bura	e-	Ø
ora	ta-	Ø
yuxarı	la-	la-/li-
aşağı	ci-	sa-/si-
içəri	ba-	a-/i-
eşiyə	č:e-	(a ^{ba} /i ^{bi})

Şəxsi əvəzlilikləri

	Qrız	Buduq	Udi	Qafqaz Albaniyası
1SG	zi(=n)	zi(=n)	zu	zu
2SG	vun	v(=un)	hu	vun
1PL EXCL	ži(=n)	jin	jan	žan
1PL INCL	ji(=n)			
2PL	vin	vin	va ^ç n	va ^ç n

Şəxsi əvəzliliklərinin dəyişməsi: tabasaran dilində olduğu kimi (gohum morfemlər)...

	UDI	Tabasaran
1SG	-ZU, -UZ, -EZ, -Z, -S, -ZA	-zu / -za
2SG	-NU, -UN, -EN, -N	-vu / -va
1PL	-JAN	-ču / -ča ; -xu / -xa
	-NAN	
2PL		-čvu / -čva

Təmas olmayıb: paralel təkamül!

İnkər**Şərqi Qafqaz**

te=ne ak:-sa vs. a=**te**=ne=k:-sa'
Görmür.'

ma up-a vs. u=**ma**=p-a 'don't say'
Demə!

Cənubi Qafqaz

nu uk-aji=z vs. u=nu=k-aji=z'
Yeməsəm...'

Erqativlik

äyel-~~Ø~~ kala-ne-bak-e
 uşaq böyük-3-olub-PST
 Uşaq böyüyüb.

äyel-**en** tängä-~~Ø~~ peškaš-ne-b-e işqar-**ax**
 uşaq-**ERG** pul hədiyyə-3-do- PST kişi-**DAT**

Uşaq kişiyə bu verdi.

Rutul, saxur, avar, ləzgi, qırz, buduq, xınalıq və s. dillərdə, gürcü dilində olduğu kimi

Obyektin diferensial nişanlanması

äyel-**en** tängä-~~Ø~~ peškaš-ne-b- işqar-**ax**
 uşaq-**ERG** pul hədiyyə-3-do-PST kişi-**DAT**

Uşaq kişiyə pul verdi.

äyel-**en** tängin-**ax** peškaš-ne-b-e işqar-**ax**
 uşaq-**ERG** pul.obl-**DAT** hədiyyə-3-do-PST kişi-**DAT**

Uşaq kişiyə (bu) pulları verdi.

Azərbaycan, tat, erməni, *orta fars*:

dillərində olduğu kimi: tamasın təsiri ilə yaşayış ərazisinin tipoloji əlaməti

Nəticələr:

- bir neçə dil ailəsini kəsişməsində yer alan dil;
- qeyri-tipik tipologiyaya malik periferik Qafqaz dili;
- İran, gürcü, erməni, indi isə Azərbaycan dili kimi bir neçə fərqli dillə qədim təmaslarının izlərini daşıyan dil.

Paşayeva Məhəbbət

*UNEC Multikulturalizm Mərkəzinin rəhbəri, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin “Humanitar fənlər” kafedrasının professoru,
AMEA Arxeologiya, Antropologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi*

MUSA KALANKATUKLUNUN “ALBAN TARIXI” ƏSƏRİNDƏ QƏDİM TÜRK ƏNƏNƏLƏRİNİN İZLƏRİ

Azərbaycanın Arazdan şimalda yerləşən əraziləri qədim və ilk orta əsrlər dövründə yunan qaynaqlarında Albaniya, ərəb, pəhləvi qaynaqlarında Aran, Ərran, gürcü qaynaqlarında Rani, müasir elmi ədəbiyyatda isə Qafqaz Albaniyası adlandırılmışdır. Albaniya ərazisi, xüsusilə ilk orta əsrlər boyu müxtəlif tayfaların bura axın etdiyi bölgə olmuşdur. Antik müəlliflərin verdiyi məlumata görə Albaniya əhalisi qarqar, uti, kəsp, qel, hər, qat kimi 26 qədim tayfanın birləşdiyi böyük tayfa ittifaqından ibarət idi [Страбон, XI, 8, 18]. Türkmənşəli tayfaların ən qədim məskənlərindən biri olan Azərbaycan ərazisində türk qatı, xüsusilə də, eranın ilk əsrlərindən etibarən bu torpaqlara axın edən hun, bulqar, savir, onoğur, barsil, qıpçaq, xəzər tayfaları ilə daha da zənginləşmişdi.

Albaniya və albanlar haqqında antik və erkən orta əsr müəllifləri məlumat versələr də Qafqaz Albaniyasının (e.ə. IV–VIII əsrin əvvəli) tarixi coğrafiyası, əhalisi, etnomədəni mühiti ilə bağlı bilgi verən qaynaqlar içərisində alban salnaməçisi Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri xüsusi yer tutur. Əsərin böyük bir qismi müəllifin canlı müşahidələrinə əsaslandığı üçün, “Alban tarixi”ndə ilk orta əsrlər boyu Azərbaycanda baş verən hadisələr bütün təfərrüatı ilə təsvir edilmiş, eranın ilk əsrlərindən etibarən bura axın etmiş hun, barsil, onoqur, xəzər tayfaları, onların dini etiqadları, ənənələri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Əsər ilk orta əsrlər dövrünə aid ilk və yeganə yerli qaynaq olduğu üçün Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixində baş vermiş hadisələri öyrənmək üçün ən qiymətli mənbələrdən biridir.

Albaniyanın qüdrətli hökmdarı Cavanşir bu əsərin sifarişçisi və “Alban tarixi” əsərinin meydana gəlməsinin səbəbkarı olmuşdur. Qafqaz Albaniyasında VII–VIII əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələri qələmə almış Musa Kalankatuklu Cavanşirin müasiri olmuş və onun sarayında yaşamış alban salnaməçisi idi. Ağır siyasi təzyiqlər altında qaldığı bir dövrdə Albaniya dövlətinin müstəqilliyinin qorunması uğrunda alban xalqını birliyə, mübarizəyə səfərbər etmək məqsədilə yazılmış əsərdə təkcə Cavanşirin şanlı hakimiyyət tarixinin işıqlandırılması deyil, bütövlükdə Alban çarlığının ən qədim dövrlərindən başlayaraq VIII əsrdə baş vermiş mühüm hadisələr, eyni zamanda Albaniya əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin əsas mərhələləri, məişət ənənələri qələmə alınmışdır.

Əsər, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanın siyasi-ictimai tarixi, tarixi coğrafiyası ilə yanaşı Azərbaycan xalqının etnogenezini və etnik ənənələrinin, inanclarının öyrənilməsi baxımından ensiklopedik dəyər daşımaqdadır. Kalankatuklunun verdiyi məlumatların böyük bir qismi onun canlı müşahidələrinə əsaslandığı üçün, türk tayfalarının Qafqazda artıq aparıcı mövqeyə sahib olduğu mərhələdə yazılmış əsər bu tayfalarının Qafqazda yayılmasının şahidi tərəfindən qələmə alınması baxımından da xüsusi maraq doğurur.

Kalankatuklu Albaniyanın sosial-iqtisadi, siyasi tarixi, tarixi coğrafiyası, əhalisi ilə bağlı bütün mühüm hadisələri təfərrüatı ilə təsvir etməklə yanaşı, eranın ilk əsrlərindən etibarən bura axın edən hunlar, onogurlar, savirlər, barsillər, bolqarlar, xəzərlər kimi qədim türk tayfaları, onların dini və məişət ənənələri haqqında çox dəyərli məlumatlar vermişdir. Bu baxımdan “Alban tarixi” “xəzərlərin tarixini öyrənmək üçün birinci dərəcəli mənbə” olaraq qiymətləndirilməkdədir [Артамонов, 1962, с.156].

I. “Alban tarixi” əsərində ilk orta əsrlərdə Azərbaycanın etno–mədəni mühitinin təsviri. Türkmənşəli tayfaların ən qədim məskənlərindən biri olan Azərbaycan ərazilərinə, xüsusilə də, ilk orta əsrlər boyu türkmənşəli tayfaların axını güclənmişdi. Xüsusilə V–VII əsrlərdə türkmənşəli tayfalar artıq Qafqazda aparıcı mövqeyə sahib idilər. İlk orta əsr ərəb müəllifləri də “Azərbaycan haqqında nə demək olar?” sualına cavab olaraq: “Azərbaycan qədimdən türklərin ölkəsidir və onlarla məskunlaşmış” söyləmişlər [Bünyadov, 1989, s.182-183].

Eranın ilk əsrlərində Azərbaycan ərazilərinə hunların yürüşləri Qafqazda kəskin siyasi və etnik yerdəyişmələrə, barsil, savir, bulqar, haylanturk, onoqur kimi yeni-yeni türk tayfalarının bu ərazilərdə məskunlaşmasına yol açdı. İlk orta əsrlər boyu hun-Sabirlərin Dərbənd keçidini yararaq Azərbaycana axınları başlayır. Qədim Azərbaycan ərazisində türk qatı zaman-zaman yerli alban tayfaları ilə yanaşı tarixin müəyyən mərhələlərində buraya axın edən hun, bulqar, savir, onoğur, barsil, qıpçaq, xəzər tayfaları ilə daha da zənginləşdi. Azərbaycan xalqının etnogenezində xüsusi yeri olan alban tayfalarının tərkibinə qarqarlar, kəngərlər, çullar, suvarlar, bulqarlar, hunlar, xəzərlər də qarışdı. Klavdi Ptolemey, Prokopi, Aqafi kimi antik müəlliflər Qafqaz türklərinin, xüsusilə də savir-sabirlərin eranın ilk əsrlərindən Xəzər dənizi sahili boyunca məskun olduğunu

yazır, onları əzəmətli və çoxsaylı, Qafqazda ən güclü xalq adlandırırlar. Qaynaqlar savirlər olaraq xatırlanın bu tayfaların ilk orta əsrlərdə albanlara qaynayıb qarışdığını göstərir.

IV–VI əsrlər boyu Çul-Dərbənd qapıları ilə türk tayfalarının axınları haqqında Musa Kalankatuklunun əsərində dəyərli məlumatlar var. Musa Kalankatuklu digər orta əsr müəllifləri kimi savirləri hun və “xəzər” olaraq adlandırır. “Hun” adı altında tanınan bir çox qədim türk tayfaları, onların Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda yayılması, Azərbaycanın qədim dövləti Albaniya ilə qarşılıqlı əlaqələri Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində geniş işıqlandırılmışdır [Каганкатвацц, 1861, I, II]. Musa Kalankatuklunun əsərindən məlum olur ki, artıq VI əsrin əvvəllərində Albaniyada türklərin sayı xeyli artmışdı. Artıq VI əsrin ortalarından etibarən Albaniyada xəzərlər hakim mövqedə idilər və “xəzərlərin özündən savir, barsil, bulqarlar kimi bir çox türk tayfalarının daxil olduğu Xəzər birliyi yaranmışdı” [Каганкатвацц, 1861, II, 1]. Albaniya ölkəsinə ilk iri türkdilli tayfa birliyi olaraq hun-bulqar tayfalarının məskunlaşması haqda məlumat verən Kalankatukluya görə, hunların bu torpaqlarda ilkin toplaşma yeri Hunan qalası olmuşdur. Müəllif əsərdə Hunan qalasının adını çəkərək qeyd edir ki, Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdır. Albaniya torpaqları Araz çayından başlayaraq Hunan qalasına qədər uzanır [Каганкатвацц, 1861, I, 5]. Alban salnaməsində adı çəkilən Hunan qalası ilk orta əsrlərdə Azərbaycanın qərb sərhədində, Xram çayının Kürə qovuşduğu yerdə yerləşirdi. Tovuz–Qazax ərazilərində aparılan arxeoloji araşdırmalar bu qədim qalanın izlərini üzə çıxarmışdır. Arxeoloji qazıntıların nəticəsində Hunan şəhərinin xarabalıqlarının indiki Qazax rayonu Şıxlı kəndi ərazisində olduğunu müəyyən olunmuşdur. Bu gün Azərbaycanın qərb sərhədlərində hun tayfalarının adı Hunan qalası, Hunan arxı, Hunan təpəsi, Hunan dərəsi kimi bir sıra toponimlərdə də qorunub qalmışdır.

VI–VII əsrlərdə hunların Albaniya ərazilərinə Dərbənd keçidindən başlayan yürüşlərin onoqurlar, haylantürklər və barsillər, xəzərlərlə davam etməsi barədə məlumat verən Kalankatukluya görə, artıq V əsrdə Qafqazda hun-bulqar birliyinin başında onoqurlar dururdu [Каганкатвацц, 1861, I]. Qeyd etmək lazımdır ki, haylantürklər, xüsusilə də onoqurlar kimi türk tayfalarının Qafqazda görünməsinin zamanı ilə bağlı ilk və yeganə məlumat verən Kalankatuklu olmuşdur. Kalankatuklu Hunlar ölkəsindən gələn onoqur tayfalarının Qafqaza öz etnik adı ilə ilk gəlişinin məhz V əsrin əvvəllərində baş verdiyini, V əsrin II yarısından isə Albaniya ərazilərinə yayıldıqlarını yazır [Каганкатвацц, 1861, I; Джафаров, 1993, c.21]. Artıq V əsrdə bulqarlar, avarlar, savirlər, xəzərlər (xasar) kimi türk tayfalarının albanlarla birlikdə

yaşadıqları məlumdur [Пигулевская, 1941, c.165]. Azərbaycan xalqının etnogenezində xüsusi yeri olan alban tayfalarının tərkibinə qarqarlar, kəngərlər, çullar, suvarlar, bulqarlar, hunlar, xəzərlər də qatılmışdı. Hətta artıq bəzən albanlar hunlarla eyniləşdirilməkdə idi. Alban-hun etnik birliyinin yaranmasının izlərini Kalankatuklunun əsərində görmək mümkündür. Alban hökmdarı Varaz-Trdatın 682-ci ildə Albaniyaya türk axınından bəhs eədərək “onlarla doğmalaşmağından” bəhs edilir. Həmçinin əsərdə Sanatruk həm alban hökmdarı, həm də hun qoşununun başçısı olaraq təqdim edilir [Каганкатвацц, 1861, II, 12, 27]. Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, alban yepiskoplarından biri “Maskutlar ölkəsindən gələn hunların yepiskopu Yunan (Hunan)” olmuşdur [Каганкатвацц, 1861, I, XXVI].

Azərbaycanın etno-mədəni mühitində türk amilinin güclənməsində, xüsusilə xəzərlər mühüm rol oynamışlar. Qafqazda və Azərbaycan tarixində xəzər dönməsinin başlangıç mərhələsi tam dəqiq müəyyən edilməsə də, tərkibinə artıq hun, suvar kimi bir çox türk tayfaların da daxil olduğu xəzərlərin, xüsusilə də ilk orta əsrlərdə bölgənin ən nüfuzlu tayfası olduğu məlumdur. Xəzər xaqanlığı bir çox türk xalqlarının tarixində olduğu kimi Azərbaycan xalqının etnik tarixində və bütövlükdə Qafqazda türk etnik nüvəsinin formalaşmasında son dərəcə önəmli rol oynamışdı. Xəzərlərin təqribən 300 illik bir dövrdə Şimali Azərbaycanda güclənməsi bölgənin etnik bünövrəsində türk amilinin təsirini daha da artırmış, Qafqaz xalqlarının sonrakı taleyində və etnik ənənələrində əhəmiyyətli izlər buraxmışdır.

Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində bəhs olunduğu kimi, ilk orta əsrlərdə, xüsusilə də IV–VI əsrlər boyu xəzər və hun adı altında birləşmiş onoqurlar, barsillər, kəngərlər, savirlər Çul-Dərbənd qapıları ilə daima Azərbaycan ərazilərinə axın etmişlər. V əsrin sonlarından etibarən başlayan konsolidasiya prosesi xəzərlərin Aranda sayca çoxalması ilə bitdiyi üçün artıq Musa Kalankatuklunun əsərlərində türk tayfaları “xəzər” adı ilə ümumiləşdirilməkdə idi. Kalankatuklu VI əsrdə xəzərlərin yürüşləri ilə əlaqədar olaraq hətta ölkənin dini mərkəzinin Dərbənddən ölkənin içərilərinə doğru, daha təhlükəsiz əraziyə-Bərdəyə köçürüldüyünü yazırdı. Müəllif yazır ki, 552-ci ildə xəzər-savirlərin Colaya axınının güclənməsi hətta alban katolikosluğunun iqamətgahının Çoladan Bərdəyə (Partav) köçürülməsinə səbəb oldu.

Artıq VII əsrdə Albaniyanın bütün ərazisi-Kürün hər iki sahili xəzərlərin nəzarətində idi. VII əsr – türk-xəzər tayfalarının Qafqaz Albaniyası ərazilərinə axınının zirvəsidir. Kalankatuklunun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, artıq VII əsrin 20-ci illərindən Albaniyanın şimalı hissəsi türklərin – xəzərlərin hakimiyyəti altında idi [Каганкатвацц, 1861, II]. Bu əsrdən etibarən türk tayfaları, Albaniyanın, demək olar ki, bütün əyalətlərində yerləşdilər. Müəllif yazır ki,

xəzərlərin başçısı Cebu Xakan və onun oğlu Buri-Şad 628–629-cu illərdə Albaniyanın şimalı hissəsi və bütövlükdə Albaniyanı da öz mülkləri sayırdılar [Каганкатаваци, 1861, II, 11]. Bu dövrdə xəzərlər artıq Albaniyanın mərkəzi bölgəsi olan Qəbələ vilayətində yerləşərək buradan öz siyasi təsirlərini bütün Cənubi Qafqaza yaymaqda idilər [Каганкатаваци, 1861, II, 10]. Hətta ərəb tarixçisi Balazuri Albaniya çarlığının qədim paytaxtı olmuş Qəbələ şəhərini Xəzər adlandırırdı. Bəlazuri elə belə də yazır: “Qəbələ, yəni Xəzər” [Мамедова, 2005, c.254]. Bu məlumat göstərir ki, Qəbələ xəzərlərin Azərbaycanda əsas məskənlərindən olmuşdur. Hazırda Qəbələ bölgəsində yerləşən qədim Həzrə kəndinin həm adında, həm də kəndin qəbir daşlarında xəzər tayfalarının izləri qorunub qalmışdır. Həzrə kəndinin qədim qəbiristanlığında xəzərlərə aid altı guşəli ulduz təsvirli qədim başdaşları, eyni zamanda qədim türk inanclarını əks etdirən başdaşları qalmaqdadır. Xəzərşünas mütəxəssislər müxtəlif dinlərin simvol və ornamentlərində rast gəlinən altı guşəli ulduz işarəsini xəzərlərin ənənəvi ornamenti və artefaktları ilə əlaqələndirirlər [Əsədov, 2018, c.87]. Təsədüfi deyil ki, bu gün Azərbaycan ərazisində hun və xəzərlərlə bağlı bir çox toponimlər qorunub qalmışdır. Azərbaycanın Lerik rayonunda Xəzəryaylaq, Ordubad rayonunda Xəzəryurd, Füzuli rayonunda Xəzərdəğ, Laçın rayonunda Xəzəllər, Quba rayonunda Həzrə kəndi kimi onlarla toponim xəzər tayfasının izlərini daşıyır. Hazırda Qəbələ yaxınlığındakı Səlbir, Şabran kimi toponimlər də hun-xəzər birliyinə aid olan sabir-savir etnonimi ilə bağlıdır. Bu toponimlərin qorunub qaldığı məskənlər məhz Dərbənd keçidindən keçən bölgədə – Hun-Xəzər tayfalarının Azərbaycana yayıldığı Xəzər sahili boyunca Mugan düzünədək olan əraziləri əhatə etməkdədir.

II. Alban salnaməsində türkmənşəli antroponimlər, hərbi rütbələr və toponimlər.

1) Antroponimlər və hərbi rütbələr. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində qarqarlar, kəngərlər, çullar, hunlar, suvarlar, bulqarlar, barsillər, onoqurlar, haylantürklər kimi türkmənşəli tayfaların adları ilə yanaşı, *Manas*, *Kazan xaqan*, *İltekin*, *Alp İlitver*, *Çorpan* // *Çolpan*, *Tarxan*, *sabğu* // *yabğu*, *şad* // *şat*, *türkan*, *tudun* kimi bir sıra türk mənşəli şəxs adları və qədim türk hərbi rütbə adları ilə də zəngindir. Əsərdə Albaniyanın öz mülklərin sayan Xəzər hökmdarı Cebu Xakan və onun oğlu Buri-Şadı “Hunların hökmdarı”, “Şimal çarının xələfi”, olaraq adlandırılmaqdadır [Каганкатаваци, 1861, II, 11]. Hunlarda hökmdarları adları ilə deyil titulları ilə çağırmaq ənənəsi olduğu üçün mənbədə də Hun hökmdarlarının adı deyil titulları verilir. Kalankatuklu Xəzər xaqanlığındakı *Cebu* (*Cabğu*) barədə məlumat verərək yazır ki, *Cabğu* Şimal (Xəzər) xaqanından sonra birinci şəxs idi [Каганкатаваци, 1861, II, 10]. Əsərdə *Cebu* (*Cabğu*) şəklində keçən *Yabgu* titulu ən qədim türk hərbi vəzifələrindən

birdir. Böyük Hun imperiyasında xaqandan sonra birinci şəxs olan *Cebu* / *Cabğu* / *Yabgu* nəslə əyanlardan seçilirdi. Kalankatuklu Xəzər xaqanlığındakı *Cebu* (*Cabğu*) titulu ilə yanaşı *Şad* / *Şat* (Əsərdə bu ad *Şat* şəklində keçir) titulundan da bəhs edərək yazır ki, *Şat* Aranın valisi idi [Каганкатаваци, 1861, II, 10]. Əsərdə Albaniya katolikosu Vironun ölkəni hun basqın və talanlarından qorumaq üçün *Şata* “biz atana və sənə iatət etməyə hazırıq” ifadəsindən də onun Albaniya/Aran valisi olduğu aydın olur.

Əsərdə “Cebu Xaqanın oğlu *Şat* Xəzər”, “xəzərlərin bala qartalı *Şat*” kimi ifadələr də [Каганкатаваци, 1861, II, 10, 44] *Şad* / *Şat*ın Xaqanın oğlu olduğunu və bu titulun Xaqanın oğluna verilən şahzadə ünvanı olduğunu təsdiq edir. *Şad* / *Şat* şahzadə, və xaqandan sonra ikinci hökmdar hesab olunurdu. *Şad* / *Şat* titulunun məhz hunların dövründə işlədildiyi və bu terminin Hun birliyinin Xəzərlərlə birləşməsinə qədər işlədildiyi faktı ilk dəfə məhz “Alban tarixi”ndən ortaya çıxır. Alban salnaməçisi son dəfə *Şad* terminini 631-ci il hadisələri ilə bağlı işlədir. Məlumdur ki, həmin dövrdən etibarən artıq hunlar Xəzər xaqanlığındakı ittifaqa daxil idilər və bu zamandan etibarən xüsusi muxtariyyəti olan hun hökmdarlarına eltəbər mənəbi verilməkdə idi. VII əsrdən etibarən Xəzərlərin vassalığını qəbul etmiş hun başçısı bu titulu daşımaqda idi. Bu vəzifə IX əsrdə də Xəzərlər arasında mövcud olmuşdur.

İlk *elteber* titulu daşıyan hun sərkərdəsinin adı da ilk dəfə məhz Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərindən məlum olur. Belə ki, VII əsrin ortalarından artıq hunlar Xəzər xaqanlığındakı ittifaqa daxil olduğu üçün hun hökmdarları xüsusi muxtariyyət əldə edərək *eltebər* titulu alırdılar. *Elteber* mənəbi ilə bağlı VII əsr yazılı abidələrində Türk Xəzər xaqanlıqlarında ali əyanlara aid titul olaraq rast gəlinir [Кляшторный, 2000, c.123; Малов, 1951, c.31, 42; Кляшторный, Султанов, 2000a, c.159]. Vali vəzifəsini yerinə yetirən elteberlər hakim sülaləyə mənsub olmasalar da hakim təbəqədən müəyyən muxtariyyət əldə etmiş köklü nəsilərdən olurdular. Əsərdə *elteber* titulu VII əsrin əvvəllərində Xəzər xaqanlığı ilə bağlı hadisələrdə *Alp İlitver* formasında işlənir. Müəllif “Hunların böyük xanı *Alp-İlitver*” ifadəsini işlədir [Каганкатаваци, 1861, II, 37]. Əsərdə *Alfilutver* Türküstanda [Xəzər xaqanlığı. – P.M.] xəzərlər xaqanının yanında şücaətlər göstərərək özünə parlaq ad qazanaraq yüksək taxtsahibi olması, knyaz *ilituer* (eltəbər) mənəbinə layiq görülməsindən bəhs olunur [Каганкатаваци, 1861, II, 42]. Bu məlumat Xəzər birliyinin ilk elteberinin Qafqaz hunlarından olan Alp adlı sərkərdə olduğunu söyləməyə əsas verir.

Kalankatuklu alban salnaməsində *İl-tigin* – şahzadə, *tarxan* – feodal, *turkan* – qarovul, növbətçi *tidun* – yüksək rütbəli vəkil mənalarında işlənən bir sıra qədim türk hərbi rütbələrindən də bəhs etmişdir [Каганкатаваци, 1861, II, 44]. Əsərdə adı keçən *İl-tigin* titulu Türk dövlətlərində xaqanın vəliəhdlərinin daşdığı titul idi. *Tudun* isə Xaqan nəslindən olub ölkədə vergi toplama işinə nəzarət edən vali, şəhər

hakiminin ona təqdim etdiyi vergini xaqana çatdıran vəkil idi. [Каранкатавац, 1861, II, 15]. Müəllif həmçinin əsərdə Çorpan Tarkan adlı Xəzər qoşun başçısından bəhs edərək yazır ki, Xəzər Xaqanı Corpan Tarxanın başılığı ilə ölkəyə qoşun göndərdi [Каранкатавац, 1861, 132]. Bundan başqa “Alban tarixi” əsərində Kalankatlı *ovcu Tarxan* deyə yerli knyazlardan birindən bəhs edir [Каранкатавац, 1861, II, 44]. Görünür əsərdə adı keçən *ovcu Tarxan* ifadəsi tarxan rütbəsi olan ovçuluqla məşğul olan əyanla bağlı işlədilmişdir. *Ovcu Tarxan* ifadəsində Azərbaycan folklor ənənələrinin izləri özünü büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan nagıllarından “Ovcu Pirim” personajı məlumdur.

Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində rast gəlinən bir sıra alban çarlarının, ruhani və feodalların adları vardır ki, onların türk mənşəli olduğunu izah etməyə belə ehtiyac qalmır. Türk tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı ən qədim izləri yaşadan Manas, Mate, Kazan, Bakur kimi şəxs adları belələrindəndir. Əsərdə adı keçən *xaqan, tarxan, şad, tanrıxan, türkan, Türkünstan, İltekin, Alp-İltver, Manas, Kazan* kimi türkmənşəli terminlər, etnonimlər, antroponimlər, toponimlər daha sonrakı dövrlərin türk abidələrində də qeyd olunmaqda idi.

Kalankatuklunun əsərində V əsrdə Qəbələ vilayətinin yepiskopu olaraq Manas, Bərdə yepiskopu Mate kimi xristian ruhanilərinin, həmçinin Albaniyada Kazan adlı tayfa başçı- elbəyinin adı çəkilir [Каранкатавац, 1861, I, 31]. Müəllifin adını çəkdiyi V əsrdə Qəbələ ali ruhanisi Manas, Bərdə ruhanisi Mate kimi adlar [Каранкатавац, 1861, I, 31] ortağ türk mədəniyyətinin inciləri olan “Manas”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi xalq eposlarının qəhrəmanlarının adını əks etdirir. Manas türkcə “manq” – bahadır, döyüşçü sözü ilə ədaqləndirilir. Mate isə Hun imperiyasının əsasını qoymuş Metenin (e.ə. 209–174) adı ilə eyni olub türkcə “matı/batı” -igid, qüvvətli, möhkəm, mətin mənalarındadır. Albaniyaya öz tayfası ilə gəlmiş bir elbəyinin (tayfa başçısı) adı olan Kazan (V əsr) da türklərdə geniş yayılmış bir ad olub “Dədə Qorqud” da Qazan xan adı ilə eynidir. VII əsrdə alban katolikosu olmuş Bakur isə türk dillərində “bakur” – böyük, ulu və ya “bak/bəy” – tayfa başçısı, knyaz və “ur” – varis sözlərindəndir.

Musa Kalankatının əsərində qədim hun inancını əks etdirən *Tanqrı xan* isə Kül-Tekin abidəsində *Uca kök Tanrı* olaraq keçməkdədir. Musa Kalankatuklunun əsərində həm şəxs adı, həm də bir hərbi titul olaraq işlənən *Tarxan adı da* [Каранкатавац, 1861, II, 17] yüksək titul – *bəy* mənasında Mahmud Kaşgarının lüğətində, Gül-Tekin abidəsində, daha sonra IX əsrdə Babəkin silahdaşlarından birinin adı olaraq qarşımıza çıxır. *Şad və yabgu, elteber* terminlərinə də VII əsr yazılı abidələrində, Orxon abidələrində və Çin qaynaqlarında rast gəlinir [Кляшторный, 2000, с.123; Cəlilov, 2006, s.66].

2) Qədim türk mənşəli toponimlər. Xəzər və hun adı altında birləşmiş onoğurlar, barsillər, kəngərlər, savirlərin IV–VI əsrlər boyu Çul-Dərbənd qapıları ilə daimi axınları haqqında məlumat verən müəllif orta əsrlərdə türk tayfalarının adı ilə yaranmış Hunan, Türkünstan, Ağhun, Akxəzər, Balasaqun kimi bir sıra toponimlərin də adını çəkir. Musa Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərində Xəzər xaqanlığının yerləşdiyi əraziləri Türkünstan adlandırır: “Türkünstanda xəzərlər xaqanının yanında şücaətlər göstərib özünə parlaq ad qazanmışdı” [Каранкатавац, 1861, II, 42]. Q.Vorişil Balasaqun toponiminin Balaca hun ola biləcəyi ehtimalını irəli sürməklə ilk orta əsrlərdə hun tayfalarından olan onoğurların və əyləntürklərin əsas məskəninə Balasaqan // Balasaqun – Paytakaran, yəni Muqan-Mil zonası olduğunu qeyd edir [Q.Vorişil, 1993, s.74].

V əsrin sonlarından etibarən başlayan konsolidasiya prosesi xəzərlərin Aranda sayca çoxalması ilə bitdiyi üçün artıq Musa Kalankatının əsərlərində türk tayfaları “xəzər” adı ilə ümumiləşdirilməkdə idi [Каранкатавац, 1861, II, 10].

III. “Alban tarixi” əsərində etnolinqvistik proseslər.

Alban tarixi əsərindən məlum olur ki, alban tayfları ilə bura axın edən türkmənşəli tayfalar arasında təkcə hərbi, siyasi, mədəni əlaqələr deyil, sonrakı əsrlərdə də davam edən sıx etnodil bağları da olmuşdur. Əsərdə Xəzər xaqanlığında mövcud olmuş *xaqan*-dövlət başçısı, *sabğu* // *yabğu* – xaqan müavini, *şad* – şahzadə, xaqandan sonra ikinci hökmdar, *teqin* – şahzadə, *tarxan* – feodal, *eltəbər* – başçı, *turkan*-qarovul, növbətçi, *tidun* – yüksək rütbəli zabıt mənalarında işlənən bir sıra hərbi rütbələrin adını çəkilməmişdir. Alban müəllifi Xəzər xaqanlığındakı *Cebu*(*Cabğu*) titulundan bəhs edərkən yazır ki, *Cabğu* Şimal (Xəzər) xaqanından sonra ikinci şəxs, *şad* isə Aranın valisi idi [Каранкатавац, 1861, II, 10; Bünyadov, 1989, s.45]. Alban ölkəsinin tarixi əsərindəki *cabgu* formasında işlənən qədim xəzər hərbi titulu qədim alban tayfalarının varislərindən olaraq bu gün də Azərbaycanda yaşamaqda olan udilərin dilində cigit sözündə qorunub qalmaqdadır. *Cigit* termini Qafqazda gənc dəliqanlı mənasında işlənməkdədir. Bu kəlmə Azərbaycan dilində, *igid* mənasındadır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisindəki qədim dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin, qafqaz və türk dillərinin qarşılıqlı təsirlənmələrinin və bütövləkdə alban dilinin qalıqlarının öyrənilməsi baxımından udi dili böyük maraq kəsb edir. Cox qədim dövrlərdən bəri Azərbaycan türkləri ilə qaynayıb qarımış bu qədim alban tayfası istər adət ənənələrində, istərsə də dillərində qədim türk dilinin elementlərini qoruyub saxlamışdır. “Alban tarixi” əsərindəki xəzər, oguz, qıpçaq dillərindən miras qalmış bir çox türk kəlmələri və dil xüsusiyyətləri bu gün də udilərin leksikonunda qalmaqdadır.

Udilər öz leksikonunda Azərbaycan-türk dilləri üçün xarakterik olan *nq* qovuşuğu olan kəlmələrdən bu gün də istifadə etməkdədirlər. “Alban tarixi” əsərindəki *tengrixan* kəlməsindəki *nq/ng* səs qovuşuğu udi dilindəki *geng* (geniş), *songsuz* (sonsuz), *kərsəng* (kiçik taxta darvaza) kimi kəlmələrdə qorunub qalmışdır və bu gün də işlənməkdədir. Belə səs qovuşuqlu *manga* (məna), *sanga* (sənə), *tengri* (tanrı), *tengiz* (dəniz) kimi kəlmələrə Orxon Yenisey, Kaşqarının lügəti kimi türk abidələrində də rast gəlinir.

Kalankatuklunun əsərindən məlum olur ki, 632-ci ildə xəzərlərin başçısı Alp İlitverin xahişi ilə alban yepiskopu İsrail xəzər əyanlarına “ilahi kitablar”dan – İncildən dualar oxuyarkən onu bütün xalq [xəzər tayfaları – P.M.] dinləmişdi [Каганкатвацци, 1861, II, 41, 42]. İsrailin nitqini yalnız xəzər əyanları deyil, bütün xəzər xalqının dinləməsi alban yepiskoplarının türklər arasında xristianlığı türk-xəzər dilində yaydıqlarını söyləməyə imkan verir. Digər tərəfdən də alban müəllifi katolikos İsrailin ovsunçu, cadugər, şamanlar arasında uzun müddət xristianlıqla bağlı təbliğat aparmasından bəhs etmişdir ki, bunun üçün onların dilini bilməli idi. Beləliklə alban salnaməçisinin verdiyi bu məlumatlar ilk orta əsrlərdə, xüsusilə də, VII əsrdə, türklərin Qafqazda hakim mövqedə olduğu mərhələdə, xəzər dilinin Azərbaycan türkcəsinin əsasını təşkil etdiyini ortaya qoymaqladır. Bu ehtimal Qafqaz və türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələrində qədim türk dili elementlərinin qorunub qalmasında da özünü göstərir. Dilçi alim Q.Voroşil Qafqazın şimal-şərqindəki savir-xəzər birliyi dillərinin dialektlərinin izlərinin Azərbaycan dilində geniş təmsil olunduğu, Azərbaycan dialekt və şivələrinin xəzər dilinin fərqli özünəməxsus xüsusiyyətlərini mənimsəməsi qənaətidir [Q.Voroşil, 1993, s.42-43]. Göründüyü kimi, xəzər birliyinin dilinin qədim elementləri bu gün nəinki Azərbaycan türkcəsində, eyni zamanda qafqaz dil qrupuna daxil olan udi dilində də qorunub qalmaqdadır. Fikrimizcə, Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış tayfaların ümumi ünsiyyət dili, xüsusilə də, V–VI əsrlərdən Azərbaycanda türkmənşəli qəbilə və tayfalar geniş yayıldığı bir mərhələdə alban dili ilə birlikdə türk dili olmuş və Qafqazda ümumünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Bu baxımdan Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsəri türkçülüüyü qoruyub saxlayan qiymətli mənbədir.

IV. Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində qədim türk mərasim ayinləri. Qarşılıqlı müqayisələr. Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərində Albaniya ərazilərinə yayılan hun, barsil, onoqur, xəzər tayfalarının mərasim ayinləri, adət-ənənələri, inanclarından da geniş bəhs etmişdir. Alban tarixçisi yazır ki, türklər Tenqrixan adlı göylər ilahisinə, Kuar adlı ildırım ilahəsinə, naməlum yollar ilahəsinə tapınır, hündür və bol yarpaqlı palıd ağacına at qurban kəsir, Günəşə, Aya, oda, suya sitayiş edirlər. “Hunlar Tengri xanın

şərəfinə at qurban kəsir, qanını ağaclara çiləyir, kəlləsini və dərisini isə budaqlarından asırdılar” [Каганкатвацци, 1861, II, 42].

Kalankatuklunun əsərində təsvir olunan bir sıra qədim türk inancları və ayinlərinin izləri bu gün azərbaycanlıların adət və inanclarında qorunub qalmaqdadır. Məsələn, müəllif yazır ki, hunlar hündür və bol yarpaqlı palıd ağaclarına sitayiş edirdilər, ağacın tökülmüş yarpaqlarını və ya qurumuş budaqlarını öz ehtiyacları üçün yığanların belə ağac tərəfindən dəhşətli yaralarla, dəliliklə və hətta ölümə cəzalandırıldığına inanırdılar [Каганкатвацци, 1861, II, 42]. Hunlar və xəzərlər kimi udilər də hündür və bol yarpaqlı palıd ağaclarını müqəddəsləşdirir. XIX əsrdə yaşamış udi mənşəli müəllif Bejanovun qeydlərində də bu fikir təsdiq olunur. Bejanov yazırdı ki, udilər Oğuz rayonunda müqəddəs sayılan qədim bir palıd ağacının altında şam yandırılar, qurban kəsilərdi. Heç kəs ağacın nəinki yaşıl, hətta qurumuş budaqlarını belə qırmağa cəsarət etməzdi. Qurumuş budaqlar ağacın dibinə yığılardı və ancaq qurbankəsmə mərasimlərində istifadə edilərdi [Бежанов, 1892, c.256].

Kalankatuklu əsərindəki hunların müqəddəs meşələrdə hündür ağaclara at qurban edərək onun qanının ağacın altına axıdılması, başı və dərisi isə ağaclardan asılması kimi qədim hun adətinin izləri [Каганкатвацци, 1861, II, 42] Azərbaycan ziyarətgahlarında icra edilməkdədir. Azərbaycanın bir çox bölgələrində keçən əsrdə müqəddəs ağacların altında qoyun və ya toyuq qurban kəsilərək, dərisinin ağacdan asılması ənənəsi qalınmaqda idi [Ямпольский, 1962, c.24-25; Мещанинов, 1931, c.8]. Bu adət hazırda da Azərbaycanın Qəbələ bölgəsində Komrad, Nic kəndində udiərin qədim sitayiş yerlərindən olan “Toyuq piri” kimi ziyarətgahlarda icra edilməkdədir. Burada qurban kəsilən heyvanın ayaq və başı hündür ağacdan asılırdı.

Kalankatuklu əsərdə çöpçü qadınları xəzərlərin bütperəst sektasına daxil olan xüsusi təbəqə olaraq dəyərləndirir. Çöpçü uşaqların boğazında çöp, çayirdək qalmış uşağın boğazına uflərək onu cıxardan qadın, ara həkimi olaraq türk məişəti ənənələrində bu gün də mövcuddur. Alban müəllif xristianlığı qəbul etmiş xəzərlərin bütperəst inanclarına qarşı mübarizə aparmaq üçün VII əsrdə Albaniyada yepiskop olmuş İsrailin “hətta çöpçülərin məzarlarını belə yandırdığını” yazır [Каганкатвацци, 1861, II, 41-42].

Əsərdə Azərbaycan-türk yas mərasimlərinin ən qədim ənənələrindən olub ortağ türk folklor arealında geniş yayılmış yas mərasimi arxaik “yug” mərasimindən də bəhs edilir. Kalankatuklunun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, V əsrdə Azərbaycanda yug mərasim ənənəsi olan ağlaşma adəti və yug-yas mərasimi ilə bağlı arxaik nəğmələri icra edən ağçıqlar qalmaqda idi [Каганкатвацци, 1861, I, 33] Alban kökmdarı III Vaçaqan (487–510) 488-ci ildə Aquen (indiki Ağdam rayonunun ərazisi) kilsə məclisində bunu

qanunlarla qadağan etməyə çalışsa da, ağı və ağıclar adəti VII əsrdə də davam etməkdə idi. Şanlı Alban hökmdarı Cavanşirin ölümünə həsr edilmiş Dəvdəkin akroşer üslubunda yazdığı qəsidə buna misaldır [Карахкатвацци, 1861, II, 36]. Qədim Azərbaycanda ölənlər böyük qəhrəmanlar üçün camaatın bir yerə toplanaraq ağlaşması mərasimi “Yuğ” (“yuğlama” – “ağlamaq”) adlanan bu qədim türk ənənəsini VII əsrdə şanlı alban hökmdarı Cavanşir üçün də icra edilmişdi. Bu mərasimi alban salnaməçisi belə təsvir edir: “Bütün ölkə dərd və qəmdə olub, Cavanşirin yasına yığıldığı zaman bədii üslubu bilən, bilikli, şeir sənətində mahir və məşhur təfsirçi Dəvdək adlı bəlağət ustası ayağa qalxıb Cavanşiri tərif etdi, xeyirxah hökmdarımız haqqında akroşer üslubunda ağıni yaratdı” [Карахкатвацци, 1861, II, 35]. Qafqaz Albaniyası ərazisində dəfn mərasimlərində icra olunmuş qədim yuğ mərasiminin qalıqları olan ağlaşma və ağıclar adəti Azərbaycanda günümüzədək bütün canlılığını qorumuşdur.

Hunların dəfn mərasimi haqda məlumat verən Kalankatuklu onların dəfndə musiqi çalaraq, bıçaq və ya qəbiristanlıqda cıdır, gülüş kimi yarışlarının təsvirini verir, onların dəfn mərasimlərində dəf və zurna çalaraq böyük–böyük dəstələrlə bir–birilə gülüşüb, sonra da at çapdığını yazır [Карахкатвацци, 1861, II, 41]. Maraqlıdır ki, bu qədim hun ənənəsinin izləri udilərin mərasim ayinlərində də mövcud olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Qafqaz Albaniyasının ilk tədqiqatçılarından biri olmuş Z.Yampolski Qəbələ rayonunun Nic kəndində qədim qəbiristanlığın yaxınlığında “Bulun ocağı” adlandırdığı Bulun kilsəsinin həyatında keçmişdə udilərin qurbanlar kəsərək, ağaclara niyyətlərinin hasil olması üçün rəngli parçalar bağladığını, elə oradaca at yarışları keçirərək, rəqs edib oyunlar oynadığını yazır [Ямпольский, 1962, c.24-25].

Kalankatuklulu xəzərlərin Kuar ilahəsinə sitayiş etdiyini yazır [Карахкатвацци, 1861, II, 41]. Bu qədim inanca görə əgər gurultuyla müşayiət edilən və fəzanı yandıran ildırım bir insanı və yaxud bir heyvanı vururdusa, hesab edirdilər ki, bu, onların Kuar adlı ilahilərinə qurbanıdır və buna görə də ona sitayiş edirdilər. Onun ildırım çaxdırdığına və od yağdırdığına inanırdılar. ildırım insanı və ya başqa əşyanı vuran zaman ona qurban kəsirdilər. Kuar ilahəsinə inamın izləri Azərbaycan mərasim ayinlərində qorunub

qalmışdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində ildırım vurmuş ağaclar müqəddəs sayılır. Alban tayfalarından olan Quba rayonunun Xınalıq kəndində “Babaqolu” adlanan qırmızı rəngli daş-serdolikin ildırım çaxmasından yarandığı və buna görə də qoruyucu gücü olduğuna inanılır. Yerli əhali ildırım çaxması ilə yarandığına inandığı bu daşın “baba qolu daşı” adını da göydən uzanan müqəddəs qol olaraq izah edir. “Babaqolu” daşı xalq inamına görə insanları vaxtsız ölümdən, ildırım vurmasından qoruyurdu və hər evdə olması vacib sayılırdı. Bu daş xınalıqlar arasında ən güclü qoruyucu gücə malik daş sayılır.

Xəzərlərin əksəriyyəti öz qədim dinləri olan tanrıçılığa ibadət edirdilər. Bununla bağlı alban tarixçisi əsərdə hunların Tenqrixan ilahisinə at qurban etdiyini yazırdı [Карахкатвацци, 1861, II, 42]. Kalankatuklu həmçinin hunların oda və suya qurbanlar gətirdiyini, yollar ilahəsinə, sitayiş etdiyini də yazırdı. Müasir dövrdə Azərbaycanın bir çox yerlərində yol ilahəsinə inamın izləri qalmaqdadır. Məsələn, Gədəbəy bölgəsində uzaq yola çıxan adamı *uguruna xeyir* ifadəsi işlənməkdədir. Ugur orta əsrlərdə Azərbaycanda sitayiş edilən ilahilərdən idi.

Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi”ndə hunların çadır içində bağdaş qurup oturmaları, dəvə və at südü içmələri, albanları “sacda hazırlanmış lavaşa” qonaq etmələri kimi qədim türk məişət ənənələri ilə də diqqəti cəlb edir [Карахкатвацци, 1861, II, 15].

Nəticə. Musa Kalankatuklunun Albaniya tarixi əsəri hun, savir, barsil, onogur, xəzərlər kimi qədim türk tayfalarının Qafqazda məskunlaşma mərhələləri ilə bağlı bir sıra mühüm məqamların, məsələn, onogurların Qafqazda ilk görünməsi, Xəzər xaqanlığındakı *Şad/Şat*, *eltəbər* kimi qədim türk titullarının tarixinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan mənbədir və Azərbaycan tarixi və etnomədəni irsi üçün böyük elmi, ədəbi-bədii dəyər daşıyır. *Alp*, *Tarkan*, *el // il*, *gekyar*, *tenqri*, *qonaq*, *çöpçü*, kimi Azərbaycan dilində arxaikləşmiş qədim türk kəlmələri ilə zəngin əsərin təhlili göstərir ki, Qafqaz Albaniyasında məskunlaşan türkmənşəli tayfalar, onların inancları, mərasim ayinləri, dil xüsusiyyətləri, bütövlükdə Azərbaycan etnik ənənələrində, leksikonunda güclü iz buraxmışdır və bu gün də öz canlılığını qorumaqdadır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 335 s.
2. Cəlilov F. Azər xalqı, Seçmə yazılar. Bakı: Çarşıoğlu nəşriyyatı, 2006, 320 s.
3. Əsədov F. Xəzərlər və Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 240 s.
4. Vərişil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı: Öyrətmən, 1993, 108 s.
5. Артамонов М.И. История хазар / Под ред. и с примеч. Л.Н.Гумилёва. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962, 523 с.
6. Бежанов М. Варташен. Краткие сведения о селении и его жителях / СМОМПК, Тифлис, 1892, вып. XIV, I, с. 213-262.
7. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Азернешр, 1993, 107 с.
8. Каганкатвацци М. История агван / Пер. с древнеарм. яз. К.Патканова. СПб.: Императорская Академия наук, 1861, 376 с.
9. Кляшторный С.Г. «Народ Аспаруха», гунны Кавказа и древнетюркский Олимп / Древнейшие государства Восточной Европы 1999. Москва: «Восточная литература» РАН, 2000, с.120-126.
10. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и Средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение «Orientalia», 2000a, 320 с.
11. Малов С.Е. Памятники древнетюркской рунической письменности. М.-Л.: Изд-во Академии Наук. Л., 1951, 451 с.
12. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
13. Мещанинов И. Пирьы Азербайджана / Известия Государственной Академии истории материальной культуры, т.IX, вып.4, 1931, с.8.
14. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР / Отв. ред. В.В.Струве. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1941, 172 с.
15. Страбон. География в 17-ти книгах / Перевод Г.А.Стратановского. М.: Наука, 1964, 944 с., карты / М.: «Ладомир», 1994.
16. Ямпольский З.И. Древняя Албания III–I вв. до н.э. / Под ред. З.М.Бунятова. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, 383 с.

Səfərov Rafiq

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
“Müasir dövrün Etnoqrafiyası” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

YENİ ƏLAVƏ MƏLUMATLARIN FONUNDA SÜNİYƏNİN TARİXİ COĞRAFIYASININ ŞƏRHİ

Etnologiya, tarixi coğrafiya, etno-siyasi tarix və etnik demoqrafiyanın yeni nailiyyətlərinə əsaslanan fənlərarası tədqiqatlar Qafqaz Albaniyasının etnoslarının məskunlaşma tarixi, etnik əraziləri, dövlətin siyasi və inzibati sərhədləri ilə bağlı maraqlı nəticələr ərsəyə gətirmişdir.

Albaniya ərazisinin, o cümlədən onun vilayətlərindən biri olan Süniyənin, formalaşması bilavasitə fiziki-coğrafi asılılıqda idi və onu əhatə edən landşaftın xüsusiyyətləri ilə şərtlənirdi. Bu Azərbaycanın vilayəti tamamilə dağlıq ərazilərdə yerləşir. Təsadüfi deyil ki, ərazi hüduqları bütün perimetri boyunca suayırıcı silsilələrlə həmsərhəddir. Tez-tez bəzi dağ silsilələri təbii bəyər funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, inzibati və dövlət quruluşlarının sərhəd xətlərinin keçdiyi təbii sərhəd rolu oynayırdı. Bu qanunauyğunluq Qərbi Asiyanın digər bölgələrinə də xasdır. Üstəlik, o, dünyanın müxtəlif yerlərində də bürüzə verilir.

Bir sıra müəlliflər indiyə qədər Azərbaycanın tarixi və siyasi coğrafiyasının araşdırılması zamanı inzibati-ərazi vahidlərini müəyyən edən terminlərin taksonomik səviyyəsində çəşqınlığa yol verirlər. Nəzərdən keçirilən regionun iri dövlətlərinin ərazisində üçsəviyyəli inzibati bölgü sistemi son iki min il ərzində dəyişməyib. Bəzən siyasi vəziyyətdən asılı olaraq kiçik ərazi vahidlərinin daha iri siyasi-inzibati vahidlərə tabe olması baş verib. Məsələn, Sasanilər dövləti üçsəviyyəli inzibati struktura malik idi: şəhər – nahanq / ostan – rustaq / tasuq. Ermənistanın uzun müddət İranın hakimiyyəti və təsiri altında qalması onun inzibati-ərazi sistemində də əksini tapıb. Ermənistan ərazisi ölçü etibarilə nisbətən kiçik olub və onun inzibati sistemi ikisəviyyəli bölgüdən ibarət idi: əshər / nahanq – qavar. Albaniyanın inzibati strukturu haqqında məlumatlar bizə erməni dilində və müvafiq terminologiyaya uyğun şəkildə çatıb: nahanq – qavar (ikinci səviyyəli ərazi vahidini bildirən terminin suryani-orta fars adı). Birinci səviyyəli inzibati-ərazi vahidinin adı bizə məlum deyil. Ərəb dövründən başlayaraq Azərbaycanda üçsəviyyəli inzibati struktur izlənilir: vilayət – əyalət / kürə – nahiyə / mahal.

Tarixi-coğrafi regionları müəyyən etmək üçün inzibati-ərazi vahidlərinin iyerarxiyası ilə bağlı terminologiyayı aydınlaşdırmalıyıq. Ölkənin ən böyük bölgələri vilayətlər adlanırdı, yəni: Süniyə, Utiya, Kambisena və s.

Bu ərazi vahidləri taksonomik baxımdan fars şəhrinə və rus oblast'ınə uyğundur. Sabit coğrafi, bəzən də siyasi müstəqilliyə malik olan və iyerarxiyada bir vilayətə daxil olan kiçik regionlar əyalət kimi ifadə olunur, məsələn, Naxçıvan, Şuragel, Qapanat və s. Bu ərazi vahidlərinin analoqları farsların nahanq/ostan və rusların provintsiya / uyezd / okruqudur. Nəhayət, yerli əhəmiyyətli tarixi-coğrafi rayonlar mahal kimi ifadə olunurdu, məsələn, Nig, Şəhur və başqaları (analoqları: Alban qavarı, rus volost' / uçastoku).

Qafqazda, İranda, Kiçik Asiyada və digər regionlarda təbii sərhədlər nəinki vilayət və əyalətlərin, hətta mahalların belə sərhədlərini formalaşdıran element idi. Su ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylandığı quru iqlim şəraitində təbii və süni suvarma Azərbaycan əhalisinin həyatında müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla əlaqədar olaraq, demək olar ki, bütün mahallar tamamilə və ya qismən çay vadilərini əhatə edir, suayırıcı rolunu oynayan dağ silsilələri ilə əhatə olunurdu.

Mövzunu daha ətraflı şəkildə açmazdan əvvəl qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası indiyədək ən zəif öyrənilmiş elm sahələrindən biri olaraq qalır. Bu sahədə yazılmış əsərlər tədqiqat predmetinin köhnəlməmiş və düzgün olmayan konsepsiyalarına əsaslanır, burada problemin qoyuluşu düzgün deyil, tədqiqat metodologiyası tam işlənilməyib [Яцунский, 1955, с.3]. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərdə bu problem rus alimi L.N.Qumilyov tərəfindən həllini tapıb və bu, bizə tarixi coğrafiyanın problemləri, o cümlədən miqrasiya və etnogenez prosesləri haqqında aydın təsəvvür əldə etməyə imkan verir. O, bu problemin araşdırılması dərəcəsini qeyd edərkən haqlı olaraq vurğulayırdı ki, tarix elmində landşaftın etnik qrupların məskunlaşmasına məcburi təsiri kifayət qədər nəzərə alınmayıb. Landşaft, o cümlədən relyef siyasi deyil, etnik sərhədlər üçün həlledici amil rolunu oynayır. Qafqazda, Kiçik Asiyada və İranda dağ silsilələri, iri çaylar, yaşayış üçün yararsız torpaqlar dövlət və etnik ərazilərin ayrılması zamanı təbii maneə rolunu oynayırdı. Siyasi və inzibati sərhədlərin formalaşması landşaft xüsusiyyətlərindən birbaşa asılıdır. Tarix boyunca təbii sərhədlər Azərbaycanın siyasi coğrafiyasına həlledici təsir göstərmişdir.

Kür-Araz çayarası Cənubi Qafqazın vacib və xeyli hissəsini tutur. Bu ərazi şərqdə Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdən başlayır və qərbdə Allahuəkbər silsiləsinədək uzanır. Bu çayların hövzələri arasındakı suayırıcı aşağıdakı dağ silsilələrindən keçir: Qarabağ, İrəvan (Şahdağ), Pəmbək və Qaraağaç (Cavaxeti) dağları. Arazın Qarabağ və Allahuəkbər silsilələri arasında yerləşən sol sahil hövzəsi Alagəz (Araqaz(-ts)) dağının massivi və Qərbi Arpaçay (Axuri/Axuryan) çayının vadisi ilə iki hissəyə bölünür. Nəzərdən keçirilən region dörd müasir dövlətin – Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyənin tərkibinə daxildir.

Təkbizolunmaz tarixi faktlar göstərir ki, müasir Ermənistanın bütün ərazisi olmasa da, ərazisinin böyük hissəsi əvvəlcədən e.ə. IV əsrin son rübü–III əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan ərazisində formalaşmış Albaniya (Arran) dövlətinin tərkibində idi [Халилов, 1985, с.200-201; Бабаев, 1990, с.45-48]. Alimlərin bu qənaətləri XX əsrin ən görkəmli etnoloqu L.N.Qumilyov və tibetoloq B.Kuznetsov tərəfindən təsvir edilmiş, lakin təəssüf ki, albanşünasların nəzərindən yayınmış İran-Tibet kartoqrafik əənələri ilə təsdiqlənir. Tibet-Şanşun lüğətində Yaxın Şərqin qədim Tibet xəritəsi verilir. Bu xəritədə rus alimləri [Гумилёв, Кузнецов, 1969, с.88-101] e.ə. III–II əsrlərə aid olan toponimlər kombinasiyasını müasir anlayışlara uyğun olaraq izah edə bilib. Görünür, tibetlilər erkən Parfiya dövrünün fars alimlərinin məlumatlarına əsaslanıb. Toponimlərdən biri Xəzər dənizinin qərb sahilinə aiddir: “43. Snang-Idan’bum-gling – Qafqaz Albaniyası yerləşdiyi mövqeyə görə müasir [Şimali. – R.S.] Azərbaycanı və Cənubi Dağıstanı əhatə edir” [Гумилев, Кузнецов, 1969, с.97]. Hesab edirik ki, ölkənin yerli əhalisi müxtəlif mənşəli, lakin Azərbaycan xalqının əcdadlarından olan türkdilli kaspilərdən və qafqazdilli alban tayfalarından ibarət idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Albania Caucasica” məcmuəsinin tərtibçilərinin azərbaycanlı həmkarlarının Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutu və Dağıstan Elmi Mərkəzinin adı altında nəşr olunan əsərdə dərc olunmaq üçün etno-siyasi və tarixi-coğrafi baxımdan rus və erməni nöqteyi-nəzərindən daha “zərərsiz” elmi əsərlərini seçməsi asan olmayıb. Bu meyara uyğun hesab ediləcək cəmi iki əsər var idi – Məhəbbət Paşayeva və Qoşqar Qoşqarlının məqalələri. Eyni zamanda, doqquz erməni və altı Dağıstan məqaləsi dərc edilmişdi [Albania, 2015].

Eyniadlı coğrafi regionu əhatə edən Albaniya dövləti e.ə. IV əsrin sonlarından eramızın VIII əsrlərinə qədər siyasi tarixi boyunca Cənubi Qafqazın ən böyük ərazisini əhatə edirdi. Albaniya Arazdan şimalda Avar Koysuya və Qabırçı çayı vadisi və yuxarı axarlarına, Xəzər dənizindən Qərbi Arpaçay və Anaxatır çaylarına qədər uzanırdı.

Bəzi alban tayfaları qədim zamanlardan Qərbi Asiya, o cümlədən Qafqaz və Kiçik Asiya tayfaları ilə, xüsusən də kutilər, hurrilər və urartularla genetik qohumluğa malik olub. Bu tayfalar arasında ən böyüklərindən biri və tarixdə

ən məşhur tayfa udinlər (uti) olub. Bu tayfa qədim zamanlardan indiki İrəvan (müasir Ermənistanın paytaxtı) və Qars (Türkiyə) ətrafında məskunlaşıb.

Bu torpaqlar bizə Etiuni, daha sonra isə Sünik / Süniyə və Çuxursəəd tarixi adları altında məlumdur. Bu bölgə Ağrıdağ (Masis/Ararat) geniş vulkan massivi ilə Kiçik Qafqazın dağ silsilələri arasında, Araz çayının orta axarında uzanırdı. Bu region Arazın hər iki sahilini əhatə edən çoxsaylı dağ silsilələri ilə həmsərhəd olan kifayət qədər qapalı ərazidir və ərazinin əsas hissəsi Arazın sol sahilinə düşür. O, Qərbi Arpaçay, Göyçə (Sevan) gölü və Zəngi (Hrazdan) çayı hövzələrini tam əhatə edir. Bu bölgədə böyük əraziləri ilə Qərbi Arpaçay hövzəsini məhdudlaşdıran Alagəz dağı xüsusilə seçilir. Etiuninin sərhədləri Pasindən Şərura və çox güman ki, Ordubada qədər uzanan Araz hövzəsini tamamilə əhatə edirdi.

Etiuni adı Urartu mənbələrindən məlumdur və Uti/Udin ölkəsi deməkdir [Меликишвили, 1954, с.65; Меликов, 2003, с.113-114]. Bölgənin Gözəldərə silsiləsi ilə Zəngi çayı arasındakı şərq hissəsi əhalisinin adını – Uduri (-Etiuni) adını daşıyır və mənbələrdə qeyd olunur. Etiuni cənubdan hurri-urartu tayfalarının qurduğu Urartu dövlətinin əraziləri (e.ə. IX–VI əsrin əvvəlləri) ilə həmsərhəd idi. E.ə. VIII əsrin ortalarında Urartu Kür-Araz çayarasının qərb yarısını, yəni Etiunini tutmuşdu.

Urartuların Arazdan şimaldakı ərazini mənimsəməsi zamanı e.ə. 680-ci illərdə skiflərin bir hissəsi Qərbi Asiyaya köç etmiş [Дьяконов, 1956, с.235, 247; Алиев, 1960, с.219, 222-223], Cənubi Qafqazda və İranda tarixi Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsini əhatə edən skif dövləti yaratmışdı [Дьяконов, 1956, с.250, 251, 254]. Skif dövləti 85-90 il mövcud olmuşdu. Qeybullayevə görə, türkdilli kassitləri / kaspiləri ərazidən sıxışdırıb çıxaran irandilli tayfaların [Гейбуллаев, 1991, с.347-348] Cənub-Qərbi Xəzəröndə yayılması və yerli xalqların tədricən iranlaşması Midiya dövlətinin formalaşmasına səbəb olub. E.ə. VI əsrin əvvəllərində Urartu eyni əsrin ortalarında fars dövləti ilə əvəzlənən Midiya tərəfindən tutuldu.

Hələ 2004-ci ildə biz “Ermənistan” toponiminin mənşəyinin yeni, fikrimizcə, ən etibarlı variantını irəli sürmüşdük. Farsların Urartu dövlətinin adını dəyişdirərək yeni “Ermənistan” toponimi şəklində adlandırmasının səbəbi onun cənub-şərq əyalətinin – Arma-rilinin adı ilə bağlıdır. Belə ki, midiyalılar və farslar Urartu ölkəsini Arma-rili adı altında tanıyırdı və bu ad İran tələffüzündə Armina şəklini aldı (yunan dilində – “Armeniya”) [Сафаров, 2009, с.81, прим.8]. Əhəmənilər dövlətində gələcək Azərbaycanın torpaqları üç satraplıq arasında bölünmüşdü: Midiya, Kaspiana (Cənubi Qafqaz) və Arminiya / Arməniyə. Urartuya tabe olan Etiuni ərazisi Arminiya satraplığının tərkibinə daxil oldu [Сафаров, 2003, с.92; Сафаров, 2009, с.30]. Tədricən tarixi Azərbaycanın iranlaşmış cənuba və bizim fikrimizcə, türk-albandilli şimala bölünməsi baş verdi.

E.ə 331-ci ildə Əhəmənilər dövlətinin Makedoniyalı Aleksandrın qoşunlarının zərbəsi altında süqutundan sonra Midiya, Kaspiana və Armeniya satrapları Makedoniya çarının hakimiyyətinə çox qısa müddət tabe oldu. Makedoniyalı Aleksandrın e.ə. 323-cü ildə ölümü imperiyanın süqutuna və onun sərkərdələri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəyə səbəb oldu. E.ə. IV əsrin son rübündə Etiuni ərazisi iki yeni dövlətin – e.ə. 321-ci ildə müstəqillik qazanmış Albaniya (Arran) və Atarpatakan(a) (Atropatena, Azərbaycan) sərhədlərində qaldı [Алиев, 1989, c.58]. İmperiyanın son torpaqlarının bölünməsi ilə Armeniya e.ə. 301-ci ildə satraplıq statusu altında yunan-makedon dövləti Selevkilərin (e.ə. 312–64) tərkibinə daxil edildi. Alban dövlətinin mövcud olduğu dövrdə, e.ə. 316-cı ildə Etiuninin qərb hissəsində yerli Ayrarat çarlığı yarandı [История, 1951, c.32]. Dövlətlər arasında sərhəd Qərbi Arpaçay çayı vadisi və Ağrıdağ silsiləsi boyunca uzanırdı. “Ayrarat” adı tarixşünaslıqda qəbul edilib və sami tələffüzündə bu ad “Urartu” mənasını daşıyır. “Ayrarat / Ararat” adı isə bizə yazılı ənənələrlə gəlib. Hesab etmək olar ki, Urartular Əhəmənilər dövlətinin hərbi-siyasi nəzarətinin sona çatmasından istifadə edərək, keçmiş Urartu dövlətinin adını dirçəldilər. Təxminən bir əsr sonra, Selevkilər dövlətinin qoşunları e.ə. 220-ci ildə kiçik Ayrarat çarlığını zəbt etdi və bir müddət sonra onu Cənubi Qafqazdan kənarda yerləşən Ərməniyə satraplığına birləşdirdi [История, 1951, c.33].

Albaniyanın vilayətlərindən biri Süniyə idi. Skif çarlığı dövründən Süniyə qonşu Utiya, Kaspiana və digər vilayətlər kimi yerli Alban-Azərbaycan dövlətlərinin tərkibinə daxil idi. Polibinin fikrinə (təq. 205–123), Atropatena çarlığı Xəzər dənizindən Rioninin yuxarı axarlarına qədər uzanır [Полибий, V, 55], beləliklə, təkcə Şərqi Ermənistanın və İberianın bir hissəsini deyil [Алиев, 1987, c.15-16; Алиев, 1989, c.69-71], həm də alban Süniyəsini əhatə edirdi.

Süniyə çoxsaylı dağ silsilələri ilə əhatə olunmuş kifayət qədər qapalı ərazidir. Bu bölgə Ağrıdağ geniş vulkan massivi ilə Kiçik Qafqazın dağ silsilələri arasında, Araz çayının orta axarında uzanırdı. Süniyənin cənub sərhədi Ağrıdağ silsiləsi boyunca eninə uzanırdı və Atropatena ilə, e.ə. təqribən 160-cı ildən sonra isə ermənilərin Basoropeda ərazisi ilə həmsərhəd idi. Ağrıdağ silsiləsi Böyük Ağrıdağ (Böyük Masis / Ararat) dağ zirvəsindən qərbə doğru uzanır və Araz və Muradçay (Şərqi Fərat) çaylarının su hövzəsini ayırırdı. Süniyə qərb və şimaldan Qərbi Arpaçay çayı, habelə Kür və Araz çaylarının hövzələrini ayıran suayırıcı – Pəmbək dağ silsiləsi ilə həmsərhəddir. Pəmbək şərqdə Göyçay gölü hövzəsinin şimal-şərq sərhədində yerləşən Şahdağ silsiləsi, eləcə də Qarabağ silsiləsi ilə əvəz olunurdu.

Müasir elmdə tarixi Albaniya dövlətinin formalaşması zamanı və sonrakı dövrlərdə dövlətin cənub-qərb sərhədi ilə bağlı fərqli və bəzən tam əks fikirlər mövcuddur. Problem Albaniya, Atropatena və gələcək Ermənistan

arasında yerləşən Albaniyanın Süniyə bölgəsinin coğrafi sərhədləri və ərazi tərkibi ilə əlaqədardır.

Midiyanın (və ya Kiçik Midiya / Atropatena) şimalındakı coğrafi rayonlardan biri hələ e.ə. I minilliyin əvvəllərində assuriyalılar tərəfindən “Sanqibutu” və ya “Bit-Sangi (Bit-Sakki)” adlandırılırdı. Onun ərazisi Urmiya gölü ilə Araz çayı arasında yerləşən, şərqdən və qərbdən Qaradağ və Zaqros silsilələri ilə həmsərhəd olan ərazini – müasir Mərənd, Xoy, Kotur və Maku şəhərlərinin ətrafındakı torpaqları əhatə edirdi [Дьяконов, 1956, c.87, 89]. Sanqibutu e.ə. I minilliyin əvvəllərində kiçik siyasi vahid idi [Алиев, 1960, c.40]. Bu əyalət e.ə. IX əsrdən VIII əsrin sonlarına qədər Urartuya daxil idi.

Arazın qarşı tərəfində Sanqibutu ilə bitişik olan və sonralar bizə Qapanat-Zəngəzur, Naxçıvan, İrəvan və Göyçə kimi tanınan Alban torpaqları uzanırdı. Arazla Göyçə gölü arasında yerləşən, Sanqibutu ilə bitişik olan və məhz bu əyalətləri (Arazın sol sahilində yerləşən) əhatə edən ərazi erkən orta əsr mənbələrində Sünik / Sisakan adlanırdı. Sünik / Sisakan adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər var. Bu fikirlərdən birinə görə, Sünik, daha dəqiq desək, Sisakan adı etnik mənşəlidir [Адонц, 1908, c.422-423]. Farsların bu bölgəyə verdiyi Sisakan adı saklar etnonimi ilə bağlı ola bilər [Меликов, 2003, c.162]. Qoşa adlar əksər hallarda fərqli mənşəyə malik olur. Sünik forması Sisakan formasından daha qədim tarixə malikdir [Адонц, 1908, c.422]. Yevseviy (260/270–339/340) və Qeysəriyyəli Prokopi (490/507–565-ci ildən sonra) bu adı qeyd edir [Прокопий, 1876-1880, c.180]. Erməni ədəbiyyatında da Sisakan adı Sünikdən daha sonra istifadə edilir [Мамедова, 1986, c.105-106]. Alban müəllifi Musa Kalankatlı həm Sisakan, həm Sünik, həm də Sünistan formasını qeyd edib. Erməni və fars mənşəli son iki forma, çox güman ki, yerli xarakter daşıyan Süniyə formasından qaynaqlanır. Bu ad, çox böyük ehtimalla, kaspi və ya alban mənşəyinə malikdir və qədim Sanqi – Sanqiya – Saniya – Süniyə formasında təkamül edib.

Bundan başqa, XX əsrin sonlarında tərəfimizdən Süniyə termininin Sanqibutu / Bit-Sangi toponimindən qaynaqlanması ilə bağlı versiya irəli sürülüb. Linqvistik nöqtəyi-nəzərdən yerli Sanqi- kökünün Sanig(-q/-k) keçidi ilə Süni-k erməni formasına çevrilməsi ehtimalı yüksəkdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Süniyə vilayətində qədim Səngi-kökü İrəvan vilayətində Zəngi çayı, Zəngə(zur) mahalı, daha sonra qəzası və Zəngə(zur) silsiləsinin adında Zəngi(-e) hissəciyi formasında təzahür edib. Qeyd edilən Zəngəzur rayonunda, Arazın yaxınlığında Azərbaycan Respublikasının eyni adlı rayonunun Zəngi(lan) şəhəri yerləşir. Bu qədim Azərbaycan toponimlərinin Süniyənin sərhədlərində, sanki onun şərqdən və qərbdən tarixi sərhədlərini müəyyən edirmiş kimi qalması çox simvolikdir. Tarixi Sanqibutunun ərazisində Zəngi(-e) forması Naxçıvan qarşısında Araza tökülən Maku çayının köhnə adında – Zəngi(mar)da təzahür edib.

Tarix boyu Süniyə Albaniya ilə Atropatena arasında körpü olaraq qalıb, bu ölkələrin bir vaxt ari tayfalarının hücumu ilə parçalanmış, lakin sonradan bütöv Azərbaycan anlayışı altında birləşmiş etnik, mədəni və siyasi qohumluğunu və mədəni irsini təcəssüm etdirib. Alban dövlətinin yaranması zamanı Süniyə də albanların digər torpaqları kimi onun tərkibinə daxil olub. Sonrakı dövrlərdə Süniyə müəyyən dövrlərdə siyasi cəhətdən Albaniyadan və ya Atropatenedən asılı olub, bəzən isə müstəqil qazanıb [Джавохов, 1908, c.436; Себеос, 1939, c.26-29; Бунятов, 1965, c.78, 92-93, 100]. Bununla belə, Süniyə ümumilikdə Alban bölgəsi hesab olunub [Hübschmann, 1904, s.216; Marquart, 1901].

VIII əsrin müəllifi Stefan Süniyəli qeyd edirdi ki, onun yaşadığı dövrdə Süniyə və Artsaxda süniyə və artsax dillərində danışır dılar [Адонц, 1915, c.187]. R.A.Açaryan Stefan Süniyəli və digər erməni müəlliflərinin məlumatlarına əsaslanaraq hesab edirdi ki, doğma dili olan 18 yerli xalqdan yalnız yeddisinin dili VIII əsrə çıxıb və mövcudluğunu saxlayan dillərdən biri süniyə dili idi [Hübschmann, 1904, s.519; Ачарян, 1915, c.128-129]. N.Adonts və S.Malxasyants qeyd etməli olmuşdular ki, Süniyə ümumilikdə "həm mülki, həm də kilsə həyatında mərkəzi Ermənistandan ayrı və daha müstəqil mövqeyə malik idi" və bu hal ölkənin etnik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar idi [Адонц, 1908, c. 421, 423].

260–262-ci illərə aid Zərdüşt Kəbəsi epigrafiq mənbəyində Cənubi Qafqaz ölkələrinin sadalanması zamanı Süniyə rəsmi olaraq müstəqil ölkə kimi göstərilir. Bu, Fars padşahı I Şapurun (240/243–272/273) üçdilli kitabəsində də qeyd olunur: "...Aderbadaqan, Ermənistan, İberiya, Sünik, Albaniya, Balasakan..." [Мамедова, 1986, c.107]. Xatirə kitabəsi III əsrin ən mühüm mənbəyidir və Kür-Araz çayarasının Albaniyaya və Albaniyanın Süniyə vilayətinə mənsub olduğunu təsdiq edir.

Albaniyanın cənub-qərb sərhədinin və Atropatenanın şimal-qərb sərhədinin coğrafi mövqeyi əsasən Süniyənin ərazi sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi sayəsində aydınlaşır. Bu məsələ ilə bağlı əsas mənbələrdən biri VII əsr erməni müəllifi Ananiya Şirakatsinin "Coğrafiya" – "Aşxaratsuyts" əsəridir. Bu əsərdə Ermənistan və Albaniyanın siyasi coğrafiyası ilə bağlı məsələlərin qərəzli və birtərəfli şəkildə işıqlandırılmasına baxmayaraq, o, qarşıya qoyduğumuz problemin tarixi-coğrafi baxımdan həlli üçün böyük dəyərə malikdir. "Coğrafiya"nın erməni tədqiqatçılarının qeyd etdiyi kimi, əsrlər boyu mirzələr orijinal mətnə ciddi dəyişikliklər edib, ixtisarlar, interpolasiyalar edib, qədim coğrafi adları yeniləri ilə əvəz edib, təhriflərə yol verib və s. [Армянская география, 1877, c.III-XXVIII; Патканов, 1883, c.22-33].

"Coğrafiya" əsərində Ermənistan, Albaniya və qonşu dövlətlərin təsviri şərti xarakter daşıyır və bu təsvirlərin əsas vacibliyi onların təbii coğrafi sərhədlərə uyğun şəkildə çəkilmiş vilayət, əyalət və mahal sərhədlərini

əks etdirməsindədir. Ananiya Şirakatsinin müasir nəşirləri hesab edirlər ki, "Coğrafiya"da verilmiş təsvirlər Arşakilər dövründəki Ermənistanı əks etdirir [Анания, 1970, c.148]. "Ermənistan coğrafiyası"nda verilmiş məlumatların əsasında müasir kartoqrafik əsaslarla "böyük Ermənistan" xəritəsini tərtib etmiş S.Yeremyan əksinə əsərin VI əsrin sonları – VII əsrin birinci yarısına, yəni Ermənistanın 591-ci ildə Bizans və İran arasında sonuncu dəfə bölüşdürülməsindən sonrakı dövrə aid olduğunu hesab edir [Еремян, 1963, c.24-26]. S.T.Yeremyan fikrini onunla əsaslandırır ki, Ermənistan VI əsrdə 15 əyalətə / nahanqa bölünürdü, lakin bu fikir kökündən yanlışdır [Мамедова, 1986, c.52-53]. Onun xəritəsi müəllifin "böyük Ermənistan"a idealist baxışını ifadə edir və tarixi realılıqla tam ziddiyyət təşkil edir. S.Yeremyanın subyektiv yanaşmasının tədricən təkamül etməsi onun tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmasına səbəb olub.

Erməni tədqiqatçıları hesab edirlər ki, Şirakatsi hər bir ölkənin, o cümlədən Ermənistanın inzibati və siyasi bölgüsü zamanı təbii-coğrafi landşaftı və etik sərhədləri əsas götürüb, yəni siyasi və inzibati vahidlərin – mahalların, əyalətlərin və vilayətlərin əraziləri təbii coğrafi sərhədlərə uyğun gəlirdi. Bu fikirlə F.Məmmədova da razıdır. Ola bilsin ki, bu prinsip Ermənistanın əksər əyalətlərinə şamil edilirdi, lakin, məsələn, Vaspurakan, Ayrarat, Albaniya ərazisi olan Süniyə, eləcə də digər qeyri-erməni əraziləri üçün bu, yalnız qismən doğru idi. Süniyənin cənub və qərb sərhədlərinin həqiqətə uyğun olmaması və süniliyini dərk etmək üçün S.T.Yeremyanın xəritəsinə nəzər salmaq kifayətdir. Şirakatsinin Ermənistanın tarixi-coğrafi vəziyyəti ilə bağlı təsviri bir neçə fərqli dövrü özündə birləşdirir və ona görə də tarixi reallığı əks etdirmir. Beləliklə, Vaspurakan, Ayrarat və Süniyə bölgələri arasındakı sərhədlər 591-ci il Bizans-İran müqaviləsindən sonra formalaşmış və əvvəlki dövrlərdə daha fərqli görünürdü. Ayraratın bəzi qavavlarının Süniyə ərazisində yerləşməsi də ciddi şübhələrə səbəb olur. XV əsrin erməni müəllifi F.Metsopski bildirir: "Teymur Kotayk vilayətindəki Karbidə, Ararat ölkəsinə gəldi" [Мецопский, 1957, c.58]. Karbinin Zəngi çayının qərbində yerləşməsinə görə qəbul etmək lazımdır ki, Kotayk da S.T.Yeremyan tərəfindən müəyyən edildiyi kimi çayın şərq sahilində yox, qərbdə yerləşib. Məlumdur ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə Ermənistanın ərazi sərhədləri dəyişib. Aydın məsələdir ki, Şirakatsi yaşadığı dövrdə mövcud olmayan "böyük Ermənistan"ın təsvirində istifadə edilən mənbələrə öz subyektiv baxışını da əlavə edib.

"VII əsr erməni coğrafiyası"nda Süniyə vilayətinin 12 nahiyəsinin / qavarının / mahalının siyahısı verilib. Süniyədən olan alban yazıçısı Stepannos Orbelyan da "Coğrafiya" kitabının adsız müəllifindən götürülmüş həmin mahalların siyahısını verir, lakin onlara bəzi düzəlişlər edir və mahalların hər birinə kənd və monastırların siyahısını əlavə edir. O, 12 mahalla yanaşı, Qoxtan mahalını (Ordubad və Ərincəyin / Əlincənin aran hissəsi) qeyd edir

[Армянская география, 1877, с.48; Orbelian, chap.II, LXXIV]. Bu mənbələrə və S.T.Yeremyanın xəritəsinə görə, Süniyə Qapanat-Zəngəzuru tam şəkildə, Naxçıvanın yuxarı, dağlıq hissəsini və Göyçənin əsas hissəsini (Zəngi çayının yuxarı axını olmadan) əhatə edir.

Naxçıvanın aran rayonları Vaspurakan bölgəsinin, İrəvan əyaləti və Göyçənin bir hissəsi Ayraratın tərkibində göstərilir. Bu bölgü yerli və regional sərhədlərin formalaşmasının əsasında duran təbii coğrafi prinsipə ümumiyyətlə uyğun gəlmir. Birincisi, bu əyalətlər aran və dağlıq rayonları əhatə edir və həyatı amillər kompleksi ilə bağlı olan tarixi-coğrafi və iqtisadi-təsərrüfat vahidlərini təmsil edir. Urartu, Alban, Fars və sonrakı dövlətlərin hakimiyyət dövrlərində vilayət və əyalət sərhədləri “Erməni coğrafiyası”nda göstərilən formaya malik deyildi (aşağıya baxın).

İkincisi, Süniyə vilayətinin coğrafi xüsusiyyətlərinə görə, Qapanat-Zəngəzur və Naxçıvanla Göyçə arasında rahat quru yolu əlaqəsi yalnız İrəvan ərazisi vasitəsilə mümkündür. Naxçıvan və Qoxtanın Vaspurakana aid edilməsi “Coğrafiya” əsərinin müəllifinin təsvir olunan əraziləri eyni dərəcədə yaxşı bilməməsi ilə izah edilə bilər; əsərdə mərkəzi vilayətlər sərhəd ərazilərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə ətraflı təsvir edilib [Адонц, 1908, с.315]. Vaspurakan tarixçisi Foma Artsruniyə görə (IX əsr), VII əsrdə iki qavar – Naxçıvan və Qoxtan Vaspurakandan ayrılıb [Адонц, 1908, с.318-319]. Belə çıxır ki, Naxçıvan və Qoxtan 591-ci ildən VII əsrdək Vaspurakanın tərkibində olub [Мамедова, 1986, с.110] və Mehranilərin Albaniyada müstəqil hakimiyyətinin başlaması ilə (630) Süniyəyə qaytarılıb. Stepannos Orbelian Qoxtanın vilayətin tərkibinə daxil olmasını, Naxçıvanın isə Süniyənin mərkəzi olmasını göstərir [Orbelian, chap.II].

“Ermənistan coğrafiyası”nda Qərbi Arpaçay çayından Şərura qədər uzanan alban ərazilərinin 9 qavardan ibarət Ayrarat əyalətinin tərkibinə daxil olması göstərilir. N.Adonts bununla əlaqədar qeyd edir ki, Ayraratın bu hissələrinin çoxu “Coğrafiya”dan əvvəlki mənbələrdə qeyd olunmur [Адонц, 1908, с.302]. Əgər göstərilən ərazi Süniyəyə məxsus idisə, mövcud olmayan qavarlar Ayraratın bir hissəsi kimi necə qeyd edilə bilər? Bununla belə, Adonts əsassız mülahizələr irəli sürərək Ayraratı coğrafi baxımdan şərqə doğru sürüşdürməyə çalışır və iddia edir ki, “Coğrafiya”dan əvvəlki erməni mənbələri Ayrarat adı altında əsasən Axuryan çayı vadisindən başlayaraq Şərur düzünə qədər uzanan daha müasir Ayraratın şərq yarısını başa düşürdülər. O, bu addımı ilə erməni tarixşünaslığında formalaşmış erməni coğrafiyasını və tarixini həqiqətə zidd olaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında süni şəkildə yaradılmış Rusiya / Sovet Ermənistanı ərazisinə köçürmək, sürüşdürmək ənənələrinə sadıq olan müəlliflərdən seçilmir. Ermənilərin

katolikos taxtlarından birinin XV əsrdə Azərbaycanın İrəvan şəhəri yaxınlığındakı Üçkilsəyə (Eçmiədzinə) köçürülməsi ilə erməni din xadimləri, yazıçılar və onların himayədarları arasında Ermənistanın şərq və şimal sərhədlərinin coğrafi mövqeyinin tədricən yenidən nəzərdən keçirilməsi və onların Azərbaycan torpaqlarında yerləşməsinin göstərilməsi prosesi başlayır. Məlum olduğu kimi, XVI əsrdə ermənilərin yaşadıkları bütün ərazilər Qızılbaş (Azərbaycan) dövlətindən ayrılaraq Osmanlı İmperiyasının mülkiyyətinə keçib. Ermənilərin sonrakı üç əsrlik tarixi heç bir əlamətdar hadisə ilə yadda qalmayıb. Bu xalq iqtisadiyyatın mühüm sahələrini ələ alaraq, ölkənin siyasi iyerarxiyasında yüksək mövqe tutaraq dinc və sakit şəkildə tərəqqisini davam etdirib. XIX əsrin, xüsusilə də XX əsrin erməni müəllifləri Azərbaycanın alban monofizitlərinin tam assimilyasiyası prosesindən sonra onların tarixini özlərininki kimi qələmə verməyə və alban mədəni irsini mənimsəməyə başladı. Yüz minlərlə erməninin Cənubi Qafqaza köçürülməsi erməni müəlliflərinin yeni əldə edilmiş torpaqlar üzərində ideoloji və tarixi cəhətdən əsaslandırılmış hüquq yaratmaq cəhdlərinə təkan verdi.

Eçmiədzin kilsəsi ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yeni vətən yaratmaq istəklərini reallaşdırmaq üçün müəyyən işlər görüb və görməyə davam edir. Uzun illərdir ki, qədim erməni mənbələrinin, eləcə də qonşu xalqların mənbələrinin erməni dilinə tərcümə edilmiş mətnlərinin orijinallığından şübhələr var. Bu mətnlər ermənilərin qonşu xalqların torpaqlarına olan iddialarını tarixi baxımdan əsaslandırmaq üçün qəsdən təhrif edilə (ixtisarlara və ya interpolasiyalara məruz qala) bilərdi. Məsələn, Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərini götürək. O, erməni katolikoslarının göstərişi ilə mətnin köçürülməsi zamanı mətndə məqsədli təhriflərə yol vermiş erməni mirzələrin təqsiri üzündən bizə ilkin formada gəlib çatmayıb [Ter-Qriqoryan, 1942, s.4; Бунятов, 1965, с.97].

Süniyə Albaniyanın ən dağlıq vilayətlərindən biridir və onun bütün inzibati coğrafiyası dağ çaylarının yuxarı və aşağı vadiləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanır. Buradan belə çıxır ki, “Ermənistan coğrafiyası”nda göstərilən Süniyənin inzibati sərhədləri təbii coğrafi landşaftla ziddiyyət təşkil edir və elementar coğrafi məntiqə uyğun gəlmir. Aydın məsələdir ki, erməni tədqiqatçılarının Süniyənin inzibati bölgüsünün məntiqsizliyini təbii-coğrafi landşaftla izah etmək cəhdləri məhz bu yerlərin landşaft şəraiti sayəsində boşa çıxır. Beləliklə, coğrafi-tarixi reallıqlara görə, Süniyənin vilayət sərhədləri Araz və Qərbi Arpaçay boyunca uzanaraq Naxçıvan, İrəvan və Göyçə əyalətlərini tam əhatə edirdi. Hələ 1980-ci illərin sonlarında biz alban vilayəti Süniyənin İrəvan əyalətində Qərbi Arpaçay çayı vadisi boyunca uzanan cənub-qərb sərhədi məsələsini nəzərdən keçirirdik [Сафаров, 1989].

Süniyənin tərkibinə daxil olan əyalətlər də yerli səviyyədə belə sərhədləri müəyyən edən landşaft şəraitinə görə kiçik inzibati vahidlərə bölünür. Dağ silsilələrinin istiqaməti və çay məcrələrinin mövqeyi əyalətlərin rayonlara bölünməsində mühüm rol oynayır. Qapanat-Zəngəzur əyalətinin relyefi onu üç fərqli rayona bölür: 1) Həkəri çayının yuxarı vadisi; 2) Bazarçay / Vorotan çayının yuxarı vadisi; 3) Bərgüşad silsiləsi ilə Araz çayı arasındakı ərazi.

Naxçıvan əyaləti də eyni amillərə görə üç tarixi-coğrafi bölgəyə bölünür: 1) Zəngəzur və Dərvaq silsilələri arasındakı ərazi; 2) Naxçıvançay hövzəsi; 3) Şərqi Arpaçay çayı hövzəsi.

İrəvan əyaləti sayı müxtəlif tarixi dövrlərdə dəyişmiş bir sıra rayonu əhatə edir: 1) Göyçə gölünün hövzəsi; 2) İrəvan – Gözəldərə silsiləsindən Zəngi çayına qədər; 3) Zəngi çayından Alagöz dağına və Qərbi Arpaçayın aşağı axarına qədər. İrəvan siyasi coğrafiyadan asılı olaraq, kifayət qədər uzun tarixi dövr ərzində daha iki coğrafi rayonu əhatə edib: 4) Ağrıdağ silsiləsinin şərq hissəsindən Araza qədər; 5) Qərbi Arpaçayın aşağı vadisinin sağ sahili.

Süniyənin tarixi-coğrafi tərkibi və Etiuninin şərq sərhədləri qısaca belədir.

Bölgənin coğrafiyasını müəyyən etdiyimizə görə, antik dövrdə Albaniyanın cənub-qərb sərhədini nəzərdən keçirə bilərik. Erkən orta əsrlərə aid həm erməni, həm də alban mənbələrində bu dövr haqqında verilmiş məlumatlarda e.ə. I əsrdə Albaniyanın cənub sərhədinin Arazdan keçməsi göstərilir [Каланкат., I, 4; Хоренский, II, 8]. Alban tarixçisi Musa Kalankatlinin əsərindən məlum olur ki, VII-VIII əsrlərdə Albaniyanın sərhədləri dəyişməz qalıb [Каланкат, II, 21]. Coğrafi baxımdan Süniyə Albaniyanın periferik vilayəti idi. O, etnik-mədəni və siyasi baxımdan Albaniya və Atropatena ilə bağlı idi, əhalisi VIII əsrdə hələ də orijinal Süniyə dilində danışan albanlardan, qismən də Atropatena midiyalılarından (xüsusən Naxçıvan və İrəvanda) ibarət idi. Bəzi dövrlərdə Süniyə Albaniyadan müstəqil olub, lakin fars-Bizans münasibətlərinin kəskinləşdiyi müəyyən dövrlərdə farsların təzyiqi altında Fars Ermənistanı, eləcə də digər qonşu ölkələrlə siyasi və kilsə münasibətlərində olub (IV əsr) [Мамедова, 1986, c.106-115]. Süniyə kilsə və iyerarxiya baxımından alban katolikoslarına tabe idi və məsələn, 500-cü ildə tarixi Albaniyanın Süniyə yeparxiyası burada yerləşirdi [Wegge, 1999, s.88-91].

Qeyd edildiyi kimi, Şirakatsi Ermənistanı təsvir edərkən I-IV əsrlərin inzibati bölgüsünü əsas götürüb. Nəticə etibarlı ilə, Süniyənin hüduqları da bəzi dəqiqləşdirmələrlə bu dövrə aiddir. I-II əsrlərdə Qoxtan mahalının Süniyəyə daxil olması Stepannos Orbelyanın Apostol Varfolomeyin bu ərazidə xristianlığı təbliğ etməsi haqqında verdiyi məlumatlardan aydın görünür [Orbelian, chap.III]. Bu mənbələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Naxçıvan

və Qoxtan I-VI əsrlərdə (591-ci ilə qədər) və daha sonra VII əsrin birinci rübünün sonundan başlayaraq Süniyənin tərkibinə daxil idi.

Erməni yeparxiyalarının mövqeyinin əsasında kilsə aktları, habelə bu aktların qəbul edildiyi məclislərin keçirildiyi toponimlər, həmçinin Alban, Gürcü, Erməni Kilsəsinin reyestrləri dayanır. Kilsə məclislərini bu yanaşma ilə nəzərdən keçirsək, bu və ya digər kilsənin fəaliyyət sahəsini müəyyən edə bilərik [Мамедова, 2005, c.627-628]. Erməni kilsəsinin kilsə aktlarının nəzərdən keçirilməsi zamanı çox maraqlı mənzərə meydana çıxır. Bütün erməni yeparxiyaları Şərqi Anadolu ərazisində, yəni Qafqazdan, deməli, tarixi Albaniya və Gürcüstan torpaqlarından kənarda yerləşirdi. Bununla belə, mənbələrdə qeyd olunduğu kimi erməni kilsəsinin bəzi məclisləri Dvində keçirilirdi (506, 555, 649-cu illər). Bir sıra erməni alimlərinin fikrincə, Dvin ərazisi Ermənistanın Naxçıvan Şəhuruna qədər uzanan Ayrarat vilayətinin mərkəzi olub. Onlar həmçinin Ermənistanın Dvin şəhərinin Arazın sol sahilindəki kiçik Gərnı çayının hövzəsində yerləşdiyini hesab edir.

Digər tərəfdən, bu erməni tarixçilərinin fikrini nəzərə alsaq, məlum olur ki, bu məclislər Albaniyanın Süniyə vilayətində, yəni Alban Kilsəsinin kanonik ərazisində keçirilirdi. Azərbaycanın ən böyük albanşünaslarından biri, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Fəridə Məmmədova tarixi reallıqlarla saxtalaşdırmaların geniş yayıldığı erməni mənbələri arasında yaranan ziddiyyətlərlə bağlı belə bir sual verir: “Ermənistan dağlıq rayonlarının şimal-şərq sərhədlərində yerləşən Dvinin müasir lokalizasiyası hələ də qeyri-müəyyən olaraq qalır. Patriarx taxtı və paytaxtın özü erməni yeparxiyalarından, erməni torpaqlarından necə bu qədər uzaqda yerləşə bilər?”

Axi erməni yeparxiyalarının buradan xeyli qərbdə yerləşməsi göstərilir” [Мамедова, 2005, c.630]. Onun “Eramızın VI əsrindən erməni yeparxiyaları” xəritəsində Erməni Dvini sadə daşıma üsulu ilə Zəngi və Qərbi Arpaçay çayları arasında yerləşdirilir. Amma bizim arqumentlərimizə görə, bu ərazi də Süniyə torpaqlarının bir hissəsidir.

Qərbi Arpaçay vadisinin Süniyənin tərkibində yerləşməsinə nəzərə alsaq, erməni kilsəsinin məclisləri onun hüduqlarında keçirilə bilməzdi. Erməni tarixçiləri Dvini Süniyədəki Gərnı çayının hövzəsi ilə əlaqələndirirlər. Bununla belə, biz Süniyəyə bitişik Vaspurakan ərazisində eyni adlı çayın olmasını aşkar etmişik və bu çay şimal-şərqdən Van gölünə tökülür. Biz yeni tarixi məlumatlara əsaslanaraq ermənilərin Dvin şəhərinin fərqli coğrafi mövqeyə malik olması haqqında fərziyyə irəli sürürük. Aşkar etdiyimiz tapıntı erməni xadimlərin bilərəkdən qarışıq saldıqları məsələyə fərqli yanaşmağa imkan verir – Dvin Süniyədəki Gərnı çayının deyil, qonşu Vaspurakandakı Gərnı çayının hövzəsində yerləşirdi.

Bu erməni labirintini açmağa davam edərək Albaniya və Ermənistanın IV–VIII əsrlərdə baş vermiş əsas tarixi hadisələrini təsvir edəcəyik. 298-ci ildə Nizbin sülh sazişinin imzalanmasından sonra Süniyə IV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Sasani İranının təsir dairəsinə daxil olub. Yaxın Şərq regionunda Roma mövqelərinin güclənməsi, Sasanilərin qonşuluğundakı ölkələrdə xristianlığın yayılması fonunda Milan Tolerantlıq Fərmanından sonra Albaniya, Gürcüstan, Ermənistan və digər ölkələrin xristianlığı dövlət dini kimi qəbul etməsi farsları qəti addımlar atmağa sövq edirdi. Farslar Qərbi Süniyəni şimal torpaqlarında əsas istehkam kimi istifadə edirdilər. Sonralar burada fars mərzbanlarının iqamətgahının yerləşdiyi Dəbil şəhərinin əsası qoyuldu. Şəhər hərbi-coğrafi baxımdan Qafqaz istiqamətində əlverişli mövqe tuturdu və farslar tərəfindən Bizansa qarşı istehkamlardan biri kimi istifadə olunurdu. 384 və ya 387-ci ildə III Şapur və I Feodosi arasında Ermənistanın iki dövlət arasında bölüşdürüldüyü yekun sülh müqaviləsi imzalandı. 428-ci ildə Ermənistanda dövlətçiliyin ləğvi Sasanilərin mərzban rejiminin qurulması demək idi. Erməni tarix-şünaslığına görə, 484-cü ildə erməni kilsəsinin mərkəzi şərqə, hesab edirik ki, Bizans sərhədindən uzağa, Van gölü yaxınlığındakı Dvin şəhərinə köçürüldü.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 500-cü ildə Süniyə tarixi Albaniyanın Süniyə yeparxiyasını təşkil edirdi. Lakin Süniyə 510–629-cu illərdə Albaniyada çar hakimiyyətinin ləğv edilməsindən sonra Ermənistanın şərq yarısı ilə birlikdə Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi. 572–591-ci illərdə davam edən müharibədə Bizansın İran üzərində qələbə çalması nəticəsində Bizans sərhədi artıq Vaspurakandakı erməni Dvinindən və Süniyədəki Dəbildən çox da uzaqda deyildi.

Süniyə mitropoliyası VI əsrin ikinci yarısından erməni katolikosu I Abraamin (607–615) hakimiyyətinə qədər faktiki olaraq Alban Kilsəsinin yurisdiksiyasına [Алексий, 2021, c.123-124] daxil edilmiş və təlimatları alban baş keşişindən alırdı. Musa Kalankatlı bu hadisələr haqqında məlumat verərək bildirir: “[O dövrdə] Ermənistan farslar və yunanlar arasında bölüşdürülmüşdü. Baş yepiskop Movses Dvində Müqəddəs Qriqorinin taxtında otururdu, yaxınlıqdakı yunan tərəfdə isə taxta hansısa İohanni çıxarmışdılar. Patriarx taxtının iki yerə ayrıldığını görən Süniyə yepiskopları onlardan ayrıldılar və son günlərini yaşayan comərd yepiskop Petrin vəsiyyətinə boyun əyərək onların heç birinə tabe olmadılar, Müqəddəs Qriqorinin taxtının birliyi bərpa olana qədər Albaniyanın rəhbərliyini və xeyir-duasını qəbul etdilər. Buna görə də, Vartanes Süniyə yepiskopu mövqeyini Alban yepiskopu Zaxaridən aldı. Beləcə, süniyəlilər hər il Müqəddəs zeytun yağını Albaniyadan almağa başladılar” [Каланкат., II, 48]. Müəllifin bu təsvirinə əsasən güman etmək olar ki, Dvinin yaxınlığındakı yunan tərəfində hansısa İohannın taxtı Npat

dağının ətəyində və ya Erməni Kilsəsinin 447-ci ildə Van gölünün şimalında keçirilmiş Şaapivan məclisinin keçirildiyi yerdə, Baqavanda yerləşirdi [Мамедова, 2005, c.629]. Göstərdiyimiz arqumentlərə əsasən, 506, 555 və 649-cu illərdə Erməni Kilsəsinin məclisləri Vaspurakandakı Dvində keçirilirdi.

Bizans hakimiyyəti dövrü (591–653) Süniyə vilayətinin qərb hissəsinin etnik tərkibinə ciddi təsir etdi. Bu hadisələrə qədər yerli əhali əsasən albanlardan (udinlər) ibarət idi. Monofizitlərin ərazidən kütləvi şəkildə köçürülməsi alban əhalisinin sayını xeyli azaltmışdı.

Ərəblərin VII əsrin ortalarından X əsrin sonlarına kimi Ermənistan və Cənubi Qafqazı işğal etməsi Süniyənin etno-siyasi tarixində yeni mərhələyə təkan verdi. Ərəblər Bizans sərhədində istehkam rolunu oynayan ermənilərin anti-yunan əhvalından məharətlə istifadə edirdilər. Onlar ilk növbədə 705-ci ildə Albaniya dövlətini ləğv etdilər, Alban Həvari Avtokefal Kilsəsinə Erməni Kilsəsinə tabe etdilər. Bizans sərhədinin şərqə Ermənistan və Xristian Zaqafqaziyası arasında orta mövqe tutan Süniyə vilayəti yaxınlığından keçirdi. Ərməniyə adı altına birləşdirilmiş bu yerlər Şimal və ya Azərbaycan canişinliyinin tərkibinə daxil idi. Ərməniyənin ərəb əmirləri hərbi-strateji səbəblərdən iqamətgahlarını Azərbaycanla Aranın sərhədində, Ermənistandan o qədər də uzaq olmayan Dəbil (ərəbcə Dabil, yunanca Tovin) şəhərində yerləşdirmişdilər. Vaspurakandakı Dvinin erməni sakinləri bu inkişaf edən şəhərə köçərək əvvəlki şəhərlərinin adını bura gətirdilər. Ərəblər yeni paytaxt və ətraf yerləri ermənilərlə kütləvi şəkildə məskunlaşdırırdılar. Beləliklə, erməni alimləri Süniyənin Dəbil / Dvin şəhərini erməni tarixinə aid etməyə başladılar.

IX əsrdə Albaniyanın Süniyə ərazisini tam əhatə edən Dvin əmirliyi yarandı [Тер-Гевондян, 1960, c.133-139]. Məhəmməd ibn Əbu Sacin dövründən başlayaraq Dvin Sacilər, Salarilər, sonra isə Şəddadilər, Eldənizlər sülaləsindən olan əmirlər və Səlcuqların hakimiyyəti altında digər Azərbaycan hökmdarları tərəfindən idarə olunurdu.

Müxtəlif mənbələri müqayisə və təhlil edərək aşağıdakı nəticəyə gələ bilərik: 1) Eramızın I əsrində Qapanat-Zəngəzur, Naxçıvan, Göyçə və İrəvan Süniyə torpaqlarına aid idi; 2) bu dövrdə Süniyə Albaniyanın tərkibində idi və cənub sərhədi Araz boyunca uzanırdı; 3) Süniyənin qərb sərhədi Qərbi Arpaçay çayının vadisi boyunca uzanırdı; 4) Albaniya dövləti e.ə. IV əsrin son rübündə yarandığından, onunla qərbdən həmsərhəd olan Ermənistanda isə dövlət yalnız e.ə. 189-cu ildə, Selevkilərin hökumranlığından çıxdıqdan sonra formalaşdığından, Süniyə vilayətinin ərazi tərkibi və Albaniyanın cənub sərhədi haqqında e.ə. I əsr – eramızın I əsrinə aid olan məlumatları heç bir şübhə olmadan e.ə. IV əsrin sonlarına da şamil etmək olar.

E.ə. IV əsrin son rübündə Albaniyanın Araz boyunca cənub sərhədi Qərbi Arpaçayın mənsəbində qurtarıb, şimala dönüb Alagəz dağından keçərək Borçalı / Debed çayı hövzəsində Lori əyalətini əhatə edib Kür sahilində Xunarakert qalasına qədər uzanırdı. Anaxatır çayının bütün hövzəsini əhatə edən, sonralar Borçalı və Somxetiya əyaləti adlanan Lori, Pəmbək, Təşir qavarlari / mahalları tarixi Albaniyanın tərkibində idi [Алекперов, 1927, с.242; Алекперов, 1960, с.89]. E.ə. IV əsrin son rübündə Albaniyanın cənub-qərb sərhədi təxminən belə mənzərəyə sahib idi və bu, başqa tədqiqatlarla da təsdiq olunur [Алексий, 2005, с.27-30, карта]. Etiününin şərq yarısını təşkil edən İrəvan əyaləti o zaman Zaqafqaziyanın böyük hissəsini əhatə edən Qafqaz Albaniyasının tərkibində idi.

Qeyd edilən sərhədlər tarixi Albaniya ilə Etiuni arasındakı sərhəd idi.

Hazırkı siyasi sərhədlər xarici güclərin müdaxiləsinin nəticəsidir və Azərbaycanın etnik və dövlət ərazisinin bir neçə dövlət arasında bölüşdürülməsindən qaynaqlanan post-müstəmləkə bölgüsü kimi qiymətləndirilə bilər.

Bu prosesin ən ağır nəticəsi Azərbaycanda mütəşəkkil erməni məskun edilməsi, habelə Rusiya və Osmanlı imperiyalarının süqutu oldu. Bu və digər səbəblərdən Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi, daha dəqiq desək, XIV əsrin sonlarından Çuxursəəd adı altında tanınan, XIX əsrdə Rusiya İmperiyası tərkibində İrəvan quberniyasına çevrilən Süniyə əsrdə süni şəkildə Ermənistanə çevrilib.

ƏDƏBİYYAT:

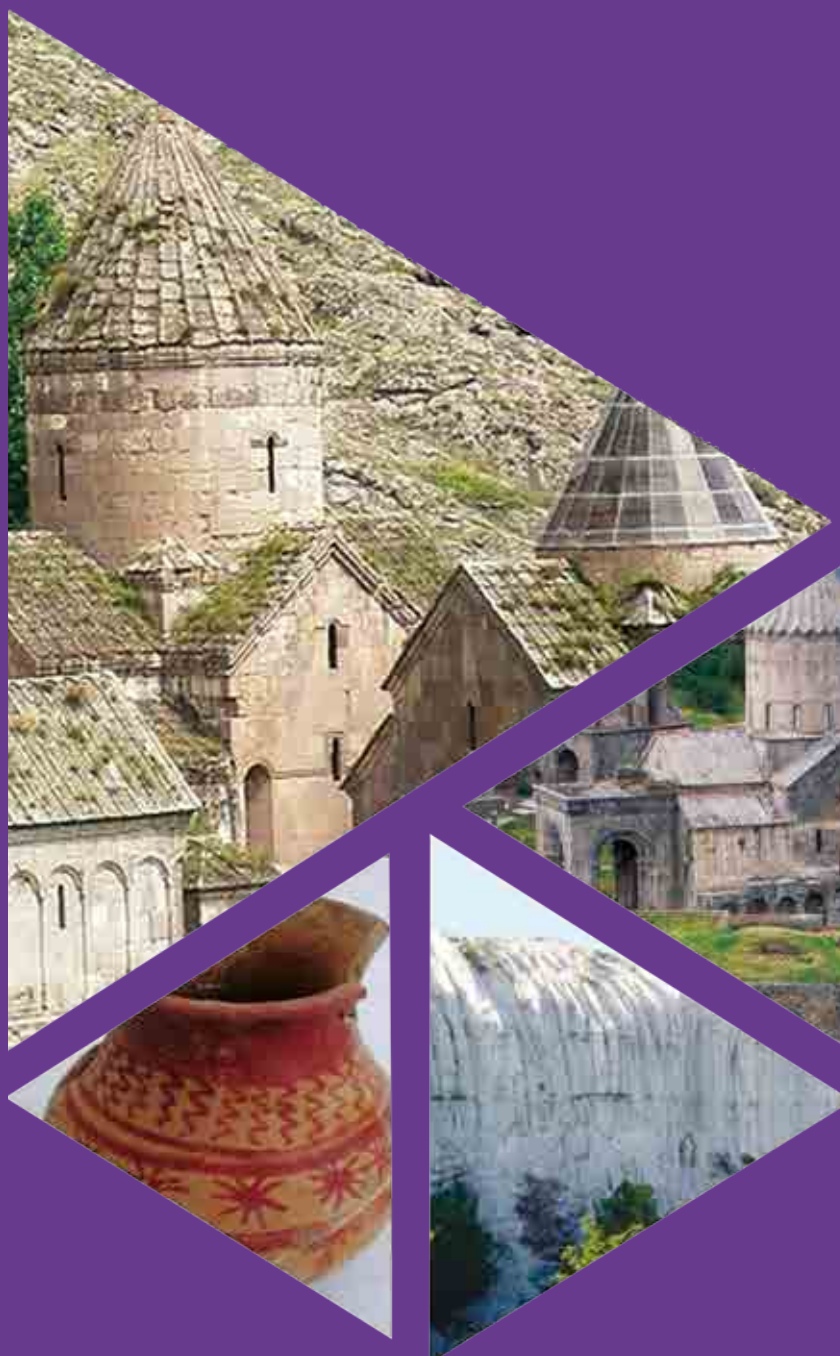
Mənbələr:

1. Армянская география VII века по Р.Х. (Приписывавшаяся Моисею Хоренскому) / Пер. с присовокуплением карт и объяснительных прим. издал К.П.Патканов. СПб., 1877, XXVIII, 84, 26 с.
2. Каланкатуйский Моисей. История агван / Перевод с армян. К.Патканова. СПб., 1861, 376 с.
3. Мецопский Фома. История Тимур-Ланка и его преемников / Пер. с древнеарм. Т.Тер-Григоряна и А.Баграмяна. Баку, 1957.
4. Полибий. Всеобщая история / Пер., вступ. ст. и прим. Ф.Г.Мищенко. Т.1. Кн.V. СПб., 1890, CCXLIV, 680 с.
5. Кесарийский Прокопий. История войн римлян с персами, вандалами и готами / Пер. С.Дестуница. СПб., 1876-1880, 191 с.
6. Себеос. История епископа Себеоса / Перевод с древнеарм. яз. Ст.Малхасяна. Ереван: Армфан, 1939, 211 с.
7. Хоренский Моисей. История Армении Моисея Хоренского / Пер с древнеарм. Н.Эмина. М., 1858, 363 с.
8. Orbelian Stephannos. Histoire de la Siounie / Trad. del'Armenien par M. Brosset. Livr. I. St.-P., Tiflis, Leipzig, 1864, [4], 300 p.

Ədəbiyyat:

1. Ter-Qriqoryan T.İ. IX əsrdə Artsaxın ərəb işğalçılarına qarşı mübarizəsi. Bakı: SSRİ EA AzFilialı nəşriyyatı, 1942, 23, [1] s.
2. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908, [2], XIV, 526 с.
3. Адонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи. Пг., 1915, CXIII, 307 с.
4. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, 251 с.
5. Алекперов А.К. У айрумов // Известия ООИА, 1927, №5, с.230-258.
6. Алиев И.Г. История Мидии. I. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1960, 360 с.
7. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.
8. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 132с.
9. Анания Ширакаци / Изд. А.Г.Абрамяна,

- Г.Б.Петросяна. Ереван: Изд-во ЕрГУ, 1970, 176 с.
10. Ачарян Р.И. История армянского языка. Т.2. Ереван, 1951 (erməni dil.).
 11. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку: Элм, 1990, 234, [1] с.
 12. Бунятов З.М. Азербайджан в VII–IX вв. Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1965, 383 с.
 13. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев: историко-этнографическое исследование. Т.1. Баку: Элм, 1991, 552 с.
 14. Гумилёв Л.Н., Кузнецов Б.И. Две традиции древнетибетской картографии (Ландшафт и этнос: VIII) // Вестник ЛГУ, 1969, №24, с.88-101.
 15. Гумилёв Л.Н. По поводу предмета исторической географии (Ландшафт и этнос: III) // Вестник ЛГУ, 1965, №18, Вып.3, с.112-120.
 16. Джавахов И.А. История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII в. // Известия АН, 1908, т.II, №5 и №6, с.433-446.
 17. Дьяконов И.М. История Мидии: от древнейших времен до конца IV века до н.э. М., Л., 1956, с.235, 247.
 18. Еремян С.Т. Армения по «Ашхарацуйцу» – Армянской географии VII в. (Опыт реконструкции на современной картографической основе). Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1963, 153 с. (erməni dil.).
 19. История армянского народа. Ч. I / Под ред. Б.Н.Аракеляна, А.Р.Ионнисяна. Ереван: Айпетрат, 1951, 292 с.
 20. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, 800 с.
 21. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н.э. – VIII в. н.э.). Баку: Элм, 1986, 284 с.
 22. Меликишвили Г.А. Наири-Урарту. Тбилиси: Изд-во АН Груз.ССР, 1954, 446 с.
 23. Меликов Р.С. Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества (VI–IV вв. до н.э.). Баку: Нурлан, 2003, 198 с.
 24. Никоноров, Иеромонах Алексей. История Христианства в Кавказской Албании. Баку: Нурлан, 2005, 194 с.
 25. Никоноров, Игумен Алексей. Епархии Албанской Церкви к VI веку // Этнокультурное наследие Кавказской Албании (сборник статей), №2. Баку, 2021, с.122-133.
 26. Патканов К.П. Из нового списка Географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП, Ч.226, 1883, с.22-33.
 27. Сафаров Р. Докладная записка об изменении этнического состава населения Иреванской губернии и Армянской ССР в XIX–XX веках (передана в Дирекцию Института археологии и этнографии НАН Азербайджана 18/08/1989 г.). Баку, 1989, 29 с.
 28. Сафаров Р. Место Чухурсаада в исторической географии Азербайджана (к постановке проблемы) // Azerbaijan and Azerbaijanis, 2003, №1-2, с.91-103.
 29. Сафаров Р.Ф. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии в XIX–XX веках (этнодемографическое и этногеографическое исследование). Баку: Сада, 2009, 254 с.
 30. Тер-Гевондян А. К вопросу о возникновении Двинского эмирата в Армении / Исследования по истории культуры народов Востока. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960, с.133-139.
 31. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э.–III в. н.э.). Баку: Элм, 1985, 236 с.
 32. Яцунский В.К. Историческая география. М.: Изд-во АН СССР, 1955, 331 с.
 33. Albania Caucasia: Сб. статей. Вып. I / Составитель: А.К.Аликберов, М.С.Гаджиев. М.: ИВ РАН, 2015, 271 с.
 34. Hübschmann H. Die Altarmenische Ortsnamen: mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Strasburg: Trübner, 1904, 494 s.
 35. Marquart J. Eransahr nachder Geographides Ps.Moses Xorenaci. Berlin, 1901.
 36. Wegge, Bjørn A. Bispedömməri Kaukasus Albaniyaar 500 A.D. / Azərbaycan çoxəsirli qarşılıqlı çoxşəxəli mədəni əlaqələrdə. IV Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun məruzələrinin məcmuəsi. Bakı, 1999, s.88-91.

MEMARLIQ

Hacıyeva Səbinə

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Memarlıq konstruksiyaları və abidələrin bərpası” kafedrasının müdiri, Azərbaycanın əməkdar memarı, Memarlıq üzrə elmlər doktoru, professor

QARABAĞIN XRİSTİAN MEMARLIĞI – ALBAN İRSİNİN SAXTALAŞDIRILMASI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Məqalədə Qafqaz Albaniyasının – Azərbaycanın iki ən iri və mühüm kilsəsi olan Gəncəsər və Xudavəng monastırlarının inşasının tarixi aspektləri, planlaşdırma və dekorativ xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin işğal dövründə abidələr üzərində həyata keçirilmiş saxtalaşdırmalara xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Ənənəvi olaraq müsəlman ölkəsi kimi tanınan Azərbaycanın tarixinin ən mühüm mərhələlərindən biri ərazisində 1000 ildən artıq müddətdə sabit şəkildə cənubda Arazdan şimalda Dərbəndə qədər uzanan Qafqaz Albaniyası dövlətinin mövcud olduğu uzun tarixi dövrdür (e.ə. IV əsr – b.e. VIII əsr). Azərbaycan dəfələrlə olunmuş sərhəd dəyişikliklərinə baxmayaraq, tarixi Qafqaz Albaniyasının təqribən 4/5-nü əhatə edir (Qafqaz Albaniyasının Strabon və Herodot tərəfindən təsvir edilmiş sərhədlərinə əsasən) və bu səbəbdən onun mədəniyyətinin varisi hesab edilir.

Artıq eramızın I əsridə xristianlıq təlimi Qafqaz Albaniyasının ərazisinə nüfuz etməyə başladı, IV əsrin əvvəllərində isə (313-ci il) alban hökmdarı Urnayr xristianlığı rəsmi dövlət dini elan etdi və Albaniyada fəal mədəni quruculuq başlandı.

Qafqaz Albaniyasını ənənəvi olaraq Kür çayının sol və sağ sahilə ayırırlar. Albaniyanın sol sahil hissəsi (Azərbaycanın indiki şimal və şimal-qərb bölgələri) antik dövrdə ölkənin siyasi və iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Musa Kalankatlıya əsasən, Qəbələ (müasir Qəbələ və ola bilsin ki, Oğuz rayonları) və Şəki (Azərbaycanın indiki Şəki–Zaqatala zonasının ərazisi) ərazi cəhətdən ən böyük və siyasi cəhətdən mühüm bölgələr idi. Burada 451-ci ilədək Albaniyanın paytaxtı və ən iri dini mərkəzi ərazisi olan Qəbələ şəhəri yerləşirdi. Burada Qafqaz Albaniyasının xristianlaşdırılması istiqamətində müqəddəs Yelisey vaizlik fəaliyyəti həyata keçirib. Məhz burada son antik və erkən orta əsrlər dövrünə məxsus ən iri və mühüm ibadət yerləri inşa edilmişdi. Bunu xüsusən Qəbələdə aparılmış arxeoloji qazıntıların çoxsaylı nəticələri də təsdiqləyir; burada maddi abidələr Plininin bəhs etdiyi Qəbələk və Ptolomeyin bəhs etdiyi Xəbələyə dair məlumatlar verir.

Qarabağ ərazisində yerləşmiş sağ sahiləki tarixi Qafqaz Albaniyası təqribən 30 il müddətində erməni işğalçıların tapdağı altında qalmışdır. Bu ərazi Qafqaz Albani-

yasının, yəni Azərbaycanın memarlıq abidələri ilə zəngindir. Bunların zahiri görünüşü, proporsiyaları, planlaşdırma xüsusiyyətləri təkrar edilməz orijinallıqlarını müəyyən etməyə və qonşu ölkələrin eynitipli memarlıq abidələrindən fərqləndirməyə imkan verir.

Təəssüf ki, Azərbaycan tarixçilərinin çoxillik planlı tədqiqatlarına baxmayaraq, xristian memarlığının planlı öyrənilməsinə hələ də kəskin ehtiyac var. Xristian memarlığının yetərinə öyrənilməməsinin səbəbi onların bəzilərinin çox pis saxlanıldığı, digərlərinin isə Sovet hakimiyyətinin din əleyhinə siyasəti dövründə tamamilə məhv olunması idi. Tarixi Albaniya ərazisində orta əsrlər dövrünə məxsus tam şəkildə qorunub saxlanmış memarlıq abidəsinin demək olar ki, mövcud olmadığını demək kifayətdir. Uzun müddət Azərbaycan müstəsna olaraq müsəlman ölkəsi hesab edilmişdir. Həqiqətən ölkənin müxtəlif bölgələrində islam memarlığının çoxlu sayda möhtəşəm əsərləri qorunub saxlanmışdır.

Lakin islam burada yalnız VIII–IX əsrlərdə kök salmağa başladı, ona qədər və onunla eyni vaxtda ölkənin müxtəlif bölgələrində mitraizm, zərdüştlük və xristianlıq ardıcıl olaraq bir-birini əvəz edərək və bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərək özlərindən sonra ibadət yerlərinə dair əsrarəngiz nümunələr saxlamışdı. Məhz bu dövrlərdə Azərbaycan memarlığının sonralar yaranmış islam memarlığına da öz təsirini göstərmiş əsas prinsip və metodlarının formalaşması baş vermişdir. Azərbaycan torpaqlarına yeni din olan islamı gətirmiş ərəblər xristianlığa qarşı təkallahlı din olaraq dözümlülük nümayiş etdiriblər. Bunun nəticəsində keçmiş Qafqaz Albaniyasının əhalisinin bir hissəsi hələ uzun müddət, XIX əsrdə çarizm tərəfindən İran və Türkiyə ərazisindən erməni ailələrini Qarabağa köçürmə cəhdləri ilə əlaqədar olaraq çar I Nikolay tərəfindən kilsə erməni Eçmiadzin kilsəsinə təbə edilənə qədər xristianlıq etiqadına davam etmişdir [Буниатов, 1962; Величко,

1904; Глинка, 1831; Грибоедов, 1828]. Aran ərazilərində hökmranlıq qazanmış islam və dağ rayonlarında mövcud olmağa davam edən xristianlıq paralel inkişaf edərək çox gözəl monumental memarlıq abidələri yaratmışdır ki, bunların bəziləri xoşbəxtlikdən günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Beləliklə orta əsrlərdə islam və xristian mədəniyyətləri mövcud olmuş və qarşılıqlı təsir nəticəsində bir-birini zənginləşdirmişdir [Гаджиева, 1998].

Şəkil 1, 2. Xudavəng monastırının tikililəri işğal dövründə “restavrasiya”dan sonra

Xalqın bu cür dini dözümlülüyünün nəticəsində müxtəlif dinlərə məxsus məbədlərdə memarlıq və inşaat üsulları bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir və bunlar bir xalqın memarları tərəfindən inşa olunduğundan bu cür qarşılıqlı təsir tamamilə qanunauyğun idi.

Qafqaz Albaniyasının ən böyük, habelə tarixi və memarlıq nöqteyi-nəzərindən ən məşhur xristianlıq kompleksləri olan Xudavəng və Gəncəsər təqribən 30 il erməni işğalçılarının əlində olmuşdur. Haaqa konvensiyasının 07.08.1954-cü ildən etibarən qüvvədə olan hərbi münaqişə vəziyyətində mədəni dəyərlərin mühafizəsi haqqında bəyannaməsinə [Haaqa konvensiyası...] və ümumdünya mədəni və təbii irsinin, habelə memarlıq abidələrinin mühafizə olunması haqqında 1972-ci il tarixli YUNESKO konvensiyasına baxmayaraq, erməni istilacıları restavrasiya işləri adı altında işğal olunmuş ərazilərdə abidələrimizin tarixini və memarlığını saxtalaşdırıblar.

Bu monastırın tarixinin və memarlığının öyrənilməsi ilə Azərbaycanın memar alimləri və arxeoloqları

D.Axundov, G.Məmmədova, R.Göyüşov və başqaları məşğul olmuşdur. Onların çoxillik tədqiqatları abidələrin sonrakı geniş miqyaslı tədqiqatı məqsədilə Qafqaz Albaniyasının abidələrinin eynitipli tikililər sırasında yerinin müəyyən edilməsi üçün təməl yaratmışdır. Bundan başqa, işğala qədər toplanmış irihəcmli faktiki materiallar işğal dövründə zorakılıqla həyata keçirilmiş saxtalaşdırmanı elmi cəhətdən sübut etməyə imkan verir.

Xudavəng və ya Dadivəng Azərbaycanın ən iri və ən gözəl monastırlarından biridir. Artıq eramızın ilk əsrlərində burada kiçik kilsə tikilmiş, daha sonra erkən orta əsrlərdə isə onun yerində monastırın ən qədim tikililərindən olan birnefli bazilika inşa edilmişdi. Arxeoloji tədqiqatlar monastırın əsasının VI–VII əsrlərdə salındığından xəbər verir [Мамедова, 2004; Мəmmədova, 2013]. Kompleks IX əsrdə Qafqaz Albaniyası dövlətinin süqutundan yüzilliklər sonra Qarabağın dağlıq hissəsində əsası qoyulmuş Alban Xaçın knyazlığının dini mərkəzi olmaqda davam edirdi. Kompleksdə alban yepiskopunun iqamətgahı və dini təhsil mərkəzi yerləşirdi. XIII əsrdə monastır təmir edilmiş, Böyük Həsənin oğlu, Mehranilər sülaləsinə mənsub Xaçın knyazı Bəhrəmin (Vaxtanq) xanədanının vəsaiti hesabına əlavə tikililər inşa edilmişdi. Burada 1214-cü ildə Arzu Xatun əri və oğullarının xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə dörd küncündə otaqları, eyvan formasında dəhlizi, birnefli bazilikanın qarşısında iri dəhlizi və əsas binalar qrupundan cənubda kiçik kilsəsi olan gözəl, çarpaz günbəzli kilsə inşa etdirmişdi. Dini tikililərdən cənubda, təpənin yamacında yaşayış və təsərrüfat tikililəri yerləşirdi [Мамедова, 2004; Мəmmədova, 2013]. Kompleksə sonradan əlavə olunan müqəddəs Qriqori kilsəsi və Həsən Cəlal kilsəsi də parlaq memarlıq abidələridir.

Kəlbəcər rayonunun işğalından sonra Xudavəng monastırında “restavrasiya” işləri başlandı. Erməni sayıtına istinadən, 1997–2011-ci illərdə işlər Erməni apostol kilsəsinin və hakimiyyətin hesabına aparılmışdır. Monastırda 30 ilə yaxın müddətdə bəzi tikililər qorunub saxlanıb (4 kilsə, eyvan formalı dəhlizlər, 2 narteks (kilsə girişi), zəng qülləsi və memorial-mülki təyinatlı tikililər). Monastır bütün işğal dövrü ərzində fəaliyyət göstərmiş [Кананова, 2015]. Restavrasiya layihəsinin müəllifi Samvel Ayvazyan “Dadivəng monastırının bərpası” adlı kitab nəşr etdirib.

Monastırın unikal freskalarının restavrasiyası 2014-cü ildə başlandı [Карабах: фрески монастыря Дадиванк будут отреставрированы...]. Bu unikal alban monastırının bütün saxta “restavrasiyalar”dan sonra necə göründüyünü, nə qədər tarixi xüsusiyyətini itirdiyini və nə qədər yeni “tarixi” cizgilər qazandığını təsəvvür etmək mümkündür. Sayt hələ bir neçə il bundan əvvəl həyasızcasına Kəlbəcərdən keçərək birbaşa Ermənistandan Qarabağa uzanacaq ikinci marşrutun inşasının bu və digər kilsələri ziyarət edəcək turistlərin sayını artıracağını qeyd etmişdi.

Gəncəsər monastırı Xaçınçay sahilində yüksək səfəli yaylada, Vanqlu kəndi yaxınlığında yerləşir. Bu Albaniyanın 1836-cı ilədək son alban katolikosunun məskəni olmuş ən məşhur monastırlarından biridir. Monastır kompleksi kilsədən və möhtəşəm sənət əsəri olan kilsə girişindən, habelə monastır kompleksinin demək olar ki, kvadrat şəkilli həyətinin şimal-şərqinə bitişik olan bir qrup təsərrüfat və yaşayış tikililərindən ibarətdir. Kompleks mərkəzi quruluşa malikdir [Məmmədova, 2013]. Yüksək divarlarla əhatə olunmuş Gəncəsər kompleksinə alban xristian memarlığı üslubunda inşa edilmiş baş kilsə daxildir. 1216–1238-ci illərdə inşa edilmiş Gəncəsər kilsəsi çarpaz günbəzli quruluşa malikdir [Мамедова, 2004; Мəmmədova, 2013]. Baş kilsənin binası simvolik səslənmələrlə dolu zəngin daş naxışlarla bəzədilib. Artıq əsrlər boyu islamın yayıldığı və xristianlıqla sülh şəraitində birgə mövcud olduğu torpaqlarda xristian alban knyazlığının yaradıldığı dövrdə inşa edilmiş Gəncəsərin naxışları daş üzərində bu dostluğun parlaq nümunəsidir. Memarlıq üzrə doktor D.Axundov kitabında Gəncəsər kilsəsinin dekorativ tərtibatında simvolikanı xristian və müsəlman simvollarının qarşılıqlı təsiri baxımından təhlil etmişdir [Ахундов, 1986]. Günbəzin barabanı xaricdən xüsusən zəngin dekorla bəzədilib. Heykəllər və oyulmuş daş naxışlar əsl dekorativ sənət əsərləridir. Gəncəsər kilsəsi digər alban kilsələri arasında öz zərif gözəlliyi ilə seçilir. Monastırın baş kilsəsi Xudavənglə bənzər memarlıq-planlaşdırma və konstruktiv həllə baxmayaraq, Gəncəsərin interyerinin və eksteryerinin gözəlliyi, detallarının zərifliyi və yüksək keyfiyyəti Arzu Xatunun kilsəsini ötüb keçir. Baş kilsənin çarpaz günbəzli quruluşu, günbəzin 16 küncü barabanı və onu örtən piramida formasında daş günbəz alban möminlərinin bu son məskəninə xüsusi əzəmət və gözəllik bəxş edir. Alban knyazı Həsən Cəlal özünün siyasi qüdrətinin zirvəsində Qafqaz Albaniyasının baş kilsəsi adlandırılmağa layiq kilsə inşa etməyə nail olub və təsadüfi deyil ki, Gəncəsər əsrlər boyu alban katolikosluğunun mərkəzi olmuşdur [Мамедова, 2004; Мəmmədova, 2013]. Kilsə kompleksinin memarlıq-planlaşdırma həlli və heykəl elementləri bu abidənin Qafqaz albanlarının çoxəsrlik ənənələrinə mənsub olduğunu təsdiqləyir [Məmmədova, 2013, c.291].

Uzun əsrlər boyu alban katolikosluğu hələ 1836-cı ildə çar I Nikolay tərəfindən ləğv edilməmiş Gəncəsər alban katolikosluğunun mərkəzi olub. Bu səbəbdən erməni “alim”lərinin məqsədi bu abidəni erməni abidəsi adlandırmaqdır. XIX əsrdə Azərbaycan torpaqlarına çoxlu sayda ermənilər köçürüldükdən sonra bu fəaliyyətlər təşviq

edilmiş və kilsənin inşası zamanı Həsən Cəlal tərəfindən alban dilində yazılmış məşhur kitabə dəyişdirildi. Alban irsinin planlı şəkildə mənimsənilməsi uzun illər boyu bu alban incisinin erməni tarixi abidəsi olduğuna dair tarixi və mədəniyyəti saxtalaşdıran kitablar və məqalələr nəşr olundu. Əsas məqsədləri abidələrin memarlığının öyrənilməsi deyil, onları erməni irsinin ayrılmaz hissəsinə çevirmək olduğundan, erməni müəlliflərinin saxtakarlıqlar və yalan məlumatlarla dolu kitablarını və məqalələrini əlbəttə ki, elmi adlandırmaq olmaz. Lakin onlar Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı məsələlər haqqında məlumatı olmayan insanlar arasında yalan məlumatlar yayırdılar.

Şəkil. 3, 4. Gəncəsər monastırının ümumi görünüşü

Şəkil 5. Gəncəsər monastırının barabanı

Şəkil 6. Monastırın narteks hissəsinə giriş

Şəkil 7. Gəncəsər kilsəsində kitabə fraqmenti

Şəkil 8. Gəncəsər kilsəsində günbəzaltı barabanın dekorativ tərtibat detallı

Bu yalan hekayə Rusiya tərəfindən həmçinin müsəlman ölkələri ilə əhatə olunmuş və yeri gəlmişkən, Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində iki hissəyə ayrılmış müsəlman ölkəsi olan Azərbaycanı öz tərkibinə birləşdirdikdən sonra xristian ailələrinin sayını artırmaq məqsədilə erməni kəndlilərinin Persiya və Türkiyədən Qarabağ, İrəvan və Naxçıvandakı torpaqlarımıza köçürülməsindən başlamaqla dərin köklərə malikdir. Bu barədə Qriboyedov, Veliçko və Qlinka yazırdı [Грибоедов, 1828; Величко, 1904/1990; Глинка, 1831/1990]. Lakin yaxın keçmişə dair faktlar da mövcuddur. Tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü F.Məmmədovanın sözlərinə əsasən erməni katolikosu I Vazgen 1978-ci ildə Gəncəsər monastırının bərpasına icazə almaq üçün tam gizli bir şəkildə Bakıya gəlib [Мамедов, Фальсификация Гандзасарского собора...]. Məqsəd əlbəttə ki həm kilsəni, həm də Həsən Cəlal tərəfindən yazılmış və Qafqaz Albaniyasının, habelə kilsənin yaradılma tarixindən bəhs edən kitabəni saxtalaşdırmaq idi. Əgər onda Azərbaycan alimləri buna qarşı çıxma bildilsə, Azərbaycan torpaqlarının işğalından sonra artıq heç bir icazəyə ehtiyac yox idi: “yenidənqurma” həyata keçirildi. İşğal illəri ərzində Həsən Cəlal tərəfindən inşa edilmiş “Albaniyanın paytaxt kilsəsi” [Орбели И.А. Гасан-Джалал – князь Хаченский] “erməni” kilsəsinə çevrildi.

Təəssüf ki, uzun işğal illəri ərzində biz Gəncəsər və Xudavəng monastırlarına dair məlumatları yalnız erməni saytlarından və ya Qarabağa səfər etmiş turistlərin fotoşəkillərindən əldə edə bilirdik. Qafqaz Albaniyasının kilsə və digər mədəni irsi obyektləri erməni kitablarında “qədim erməni” mədəni irsinin, tarixi Ermənistanın və erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi təsvir edilirdi. Gəncəsər monastırına və işğal olunmuş torpaqlarımızdakı digər xristian abidələrinə daha çox diqqət çəkmək üçün Dağlıq Qarabağ kilsələrində 2008-ci ildə eyni gündə 600-ə yaxın erməni cütlüyün toy mərasimi təşkil olundu və bunlardan 137-si Gəncəsərdə baş tutdu.

Gəncəsər kompleksinin tarixinə və memarlığına həsr olunmuş saytlar mövcud idi [Информационно-краеведческий портал...]. Monastır “restavrasiya” olunmuş və fəaliyyət göstərirdi. Eyni saytda Sorbon professoru, məşhur fransız sənətsünası Çarlz Dillin Gəncəsərin erməni monumental sənət əsərləri beşliyinə daxil olan abidə kimi qeyd etdiyinə dair məlumat da yerləşirdi. Bu istinad verilir: “Diehl, Charles, Bell, Harold (translation). Byzantine Portraits. New York: Alfred A. Knopf, 1927, p.43” [Информационно-краеведческий портал...]. Əlbəttə ki, məşhur alimə istinad saytı izləyənlərdə məlumatın həqiqiliyinə dair şübhə yaratmır. Lakin K.Rüstəmov tərəfindən aparılmış tədqiqat yuxarıda adı çəkilən əsərdə bu cür rəyin olduğunu inkar etmişdir. [Мамедов, Фальсификация Гандзасарского собора...].

2014-cü ildə F.Axundov və R.Hüseynovun “Qafqaz Albaniyası etnoslarının tarixi və mədəni irsi insan hüquqları kontekstində” beynəlxalq konfransında “İşğal olunmuş

Qarabağda Qafqaz albanlarının mədəni irsinin Gəncəsər monastırının timsalında erməniləşdirilməsi” mövzusunda çıxışında da Gəncəsər kilsəsinin saxtalaşdırıldığına dair faktlar aşkarlandı [Ахундов, Гусейнов, 2014]. Qeyd olunduğu kimi, AZER-GLOBE Sosial-Siyasi Tədqiqatlar İnstitutunun nəzdindəki Qafqaz tarixi mərkəzi tərəfindən həyata keçirilən elmi layihələr çərçivəsində Qafqaz Albaniyasının irsi üzrə arxiv və tədqiqat materialları toplandı. Mühüm nəticələrdən biri Sankt-Peterburqda İ.Orbelinin “Qandzasar və Havotsptuk kitabələri” adlı nəşr olunmamış kitabının tapılması və Azərbaycana çatdırılması oldu (1919-cu il). 2011-ci ildə rus sovet ermənişünası İ.Orbelinin 1919-cu ildə yazdığı və bu günədək işıq üzü görməyən kitabı Sankt-Peterburq arxivlərindən tapılaraq Azərbaycan göndərildikdən sonra işğal edilmiş Qarabağ kilsələrindəki çoxsaylı alban yazılarının və onların indiki vəziyyətinin tədqiqi üzrə zəhmətli iş başlandı.

Kitab sayəsində tədqiqatçılar abidələrin üzərindəki yazıların 100-150 il öncəki vəziyyətini, habelə Gəncəsər monastırında aparılmış saxtalaşdırmaları müqayisə etməyə nail oldular. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Orbelinin topladığı 300 kitabədən yalnız 100-ü müasir erməni dilinə tərcümə olunub, digərləri hələ də tərcümə olunmayıb [Ахундов, Гусейнов, 2014].

İ.Orbeli bu əsərində həmçinin erməni tədqiqatçıları tərəfindən yanlış tərcümə və yanlış əlavələrin edildiyini şəxsən qeyd edir. O zamanında erməni kilsəsinin tapşırığı ilə edilən tərcümələrdə çoxlu sayda saxtalaşdırmaların olduğunu qeyd edir. Alim İ.Orbelinin tərcümələri ilə erməni kilsəsinin adından tərcümə edənlər arasında ziddiyyətlər aşkarlanmışdır. Yazıların olduğu bəzi lövhələr yenilənmiş, bəziləri isə tamamilə yeni idi. İ.Orbeli tərəfindən göstərilən və silinmiş yazıların bəziləri yeniləri ilə əvəz olunmuşdu. Kitabələrin tərcüməsində bir sıra türkizmlər və hətta türk ifadələri aşkarlanmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, İ.Orbeli böyük və ciddi təzyiqlə üzləşmiş və nəticədə hazırda Sankt-Peterburqda olan kitabın bütün tirajını satın almışdır. Maraqlıdır ki, cavanlığında yazıçılıqdan bəhs edən və mövcud tərcümələrə mənfi yanaşan İ.Orbeli sonralar susmuş və əsərini nəşr etməkdən imtina etmiş və hətta Qarabağ mövzusunda qayıtmamışdır. Məqalənin müəlliflərinin sözlərinə görə, bu gün kilsənin əsas kitabəsi hələ də acınacaqlı vəziyyətdədir. Əslində erməni tərəfi kilsənin Qafqaz albanları tərəfindən inşa edildiyindən bəhs olunan bu əsas və qədim kitabənin qorunub saxlanması maraqlı deyil [Ахундов, Гусейнов, 2014].

Çoxsaylı alban patriarxlıqlarının mövcud olduğu dövrdə Gəncəsər kompleksinin divarlarında həkk olunmuş qədim kitabələr tarixi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu yazılar XIX əsr – XX əsrin əvvəllərində, 1980-ci illərdə kilsənin içəri hissəsindəki kitabələr kimi erməni “restavrasiya”sına məruz qalmış və dəfələrlə dəyişdirilmişdir, bəziləri isə 2011-ci ildə yeni üzlənmiş daşlarla əvəz olunmuşdur. Nəticədə alban mədəni təbəqəsi tamam ilə itmişdir. Bu

vəziyyət hətta erməni saytlarında öz əksini tapmış və bir sıra erməni alimləri abidənin tarixinin itirilməsinə öz narazılıqlarını bildirmişdir. Bu Gəncəsər kompleksinin YUNESKO siyahısına daxil edilməsi problemini qaldırdı [“Реставрация” или фальсификация? Судьба..., 2011; Оганова, 2011; Архитектор: “Проводя так называемые реставрационные работы, уничтожают историю Гандзасара”, 2011]. İşğal edilmiş Azərbaycan abidəsinin YUNESKO siyahısına daxil edilməsi üçün başqa bir maneənin olmadığı məlum olur.

İşğal olunmuş ərazilərdəki digər abidələr də bu iki ən mühüm və məşhur alban abidəsi ilə ortaqlıqda taleyə malikdir. Xristian abidələri saxtalaşdırmaya məruz qalıb, islam abidələri isə məhv edilib. Abidələrin mühafizəsi ilə məşğul olan təşkilatlar və idarələr susmağa davam edərək elmə qarşı bu hörmətsizliyə imkan vermişdir. Lakin absurdluğuna görə ən inanılmaz məlumat erməni “alim”ləri tərəfindən nəşrə hazırlanan və Kürün sol sahilindəki abidələrə həsr olunmuş növbəti kitab haqqında qeyd idi. Söhbət Şamaxı, Ağsu, İsmayilli, Qəbələ və Oğuz rayonlarındakı abidələrdən gedirdi. Beləliklə Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarını “tarixi erməni qavarları” adlandıran “alim”lər həyasızcasına memarlıq tariximizi öz kitablarının səhifələrində özünüküləşdirməyə davam edirlər.

Qarabağ 30 ilə yaxın işğal altında qaldı. Əcdadlarımızın səyləri ilə dinc yaşayış üçün salınmış tarixi şəhər və kəndlər işğalçılar tərəfindən vandalizmə məruz qaldı. Onlar Qarabağı özlərininki adlandırdılar, lakin onun mədəni, memarlıq irsini dağıtdılar, çünki onu heç vaxt yaratmayıblar, ona sahib olmayıblar və buna görə də onu dəyərləndirə bilməzdilər. Onlar Qarabağın abidələrini ancaq düşməyə məxsus şəkildə dağıdır, bununla tarixi silərək abidələrini saxtalaşdırırdılar.

Bəzən dünyaya öz yüksək mədəniyyətini sübut etmək üçün müsəlman memarlığı da bu cür “restavrasiya”lar adı altında saxtalaşdırılırdı. Bu cür restavrasiyalara xarici mütəxəssislər də cəlb olunurdu, halbuki hərbi münaqişə ərazilərində mədəni irsin mühafizəsi haqqında yuxarıda adı çəkilən beynəlxalq sənədlərə bütün üzv dövlətlər tərəfindən riayət olunmalı idi [Haaqa konvensiyası...]. Beləliklə Azərbaycanın müsəlman memarlığının incilərindən biri olan Gövhər Ağə məscidi “restavrasiya” olunmuşdur. Azərbaycanlı mütəxəssisləri cəlb etmədən aparılmış restavrasiyanın düzgün olmadığını demək kifayət deyil. Bu tamamilə yolverilməzdir. Bu cür fəaliyyətlərin nəticəsində Şuşada inşa edilmiş və doğma Azərbaycan cizgilərini itirərək yeni, fars cizgiləri qazanmış Azərbaycan abidəsi saxtalaşdırılmışdı.

Bu gün Qarabağın bütün şəhər və kəndlərinin üzərində yenidən Azərbaycanın, uzun müddət işğal altında qalmış, lakin mənən məğlub edilməz olan torpaqların həqiqi sahiblərinin bayrağı dalğalanır. Restavrasiya üzrə işlər artıq başlanılıb və çox fəal şəkildə aparılmaqdadır. Bu, bölgənin zəngin irsinin çox tezliklə yenidən bərpa olunacağına dair əminlik bəxş edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Haaqa konvensiyası // https://az.wikipedia.org/wiki/Haaqa_konvensiyas%C4%B1
2. Məmmədova G.H., Məmmədova Z.G. Azərbaycan memarlıq tarixi. Orta əsrlər memarlığı (VIII–XIV əsrlər). II cild. Bakı: “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013, 316 s.
3. Архитектор: «Проводя так называемые реставрационные работы, уничтожают историю Гандзасара» // 2011-07-18 <http://www.armenianreport.com/pubs/13035/>
4. Ахундов Д.А. Архитектуры древнего и ранне-средневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с., илл.
5. Ахундов Ф., Гусейнов Р. Арменизация культурного наследия Кавказской Албании на примере Гандзасарского монастыря в оккупированном Карабахе / Материалы Международной конференции «Историческое и культурное наследие этносов Кавказской Албании в контексте прав человека», 10-11.06. 2014 г. <http://www.rizvanhuseynov.com/2014/06/blog-post.html>
6. Буниатов З.М. Из истории Кавказской Албании VII–VIII вв. // «Вопросы истории Кавказской Албании». Баку: Изд-во АН Аз.ССР, 1962, с.157-177.
7. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы / Полное собрание публицистических сочинений В.Л.Величко. Том первый. СПб.: издание М.Д.Муретовой, 1904, 224 с./ Баку: Элм, 1990, 224 с.
8. Восканян А. Нагорный Карабах Дадиванк – средневековый раннехристианский монастырь. 05.08.2012 / <http://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/929/posts/12227>
9. Гаджиева С.Х. Взаимовлияние архитектуры христианских и мусульманских культовых сооружений средневекового Азербайджана: Дисс. канд. архитектуры, Баку, 1998, 126 с.
10. Глинка С. Описание переселения армянъ аддер-биджанских в предълы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. М.: Типография Лазаревых Института Восточных Языков, 1831; Баку: Элм, 1990, 144 с.
11. Грибоедов А.С. «Записка о переселении армян из Персии в наши области», 1828 г. / Сочинения в двух томах, т 2. М.: Изд-во «Правда», 1971, с.339-341.
12. Информационно-краеведческий портал, посвященный истории Нагорного Карабаха (Арцаха) и архитектуре Монастыря Гандзасар // gandzasar.ru
13. Кананова Н. Дадиванк реставрировали всем армянским миром // Голос Армении общественно-политическая газета 2015-06-03 <http://www.golosarmenii.am/article/29221/dadivank-restavrirovali-vsem-armyanskim-mirom>
14. Карабах: фрески монастыря Дадиванк будут отреставрированы /10.10.2014 <http://www.blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=3&id=59559&print=1>
15. Мамедов А. Фальсификация Гандзасарского собора: как «агент Вазген I» обманул Совмин АР // новости-Азербайджан/ <http://novosti.az/history/4105.html>
16. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыоглгу, 2004, 222 с.
17. Оганова Н. Гандзасар: война амбиций// Независимая информационно-аналитическая международная армянская газета «Ноев Ковчег» №15 (174), 2011 г. <http://noev-kovcheg.ru/mag/2011-15/2737.html>
18. Орбели И.А. Гасан-Джалал – князь Хаченский / «Избранные труды». Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1963.
19. «Реставрация» или фальсификация? Судьба бывшей резиденции албанского католика вызывает серьезные опасения // культура/25.08.2011/ <http://echo.az/article.php?aid=14749>

Qarabağlı Rizvan

*Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvü,
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Həsənzadə Leyla

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun elmi işçisi

ŞUŞANIN FUNKSIONAL, PERSPEKTİV VƏ ŞƏHƏRSALMA PROBLEMLƏRİ

Şəkil 1. Şuşanın mərkəzi küçəsi. Sovet dövründə tikilmiş çoxmərtəbəli binalar

Şəkil 2. Şuşanın Gəncə qapısı Sovet dövründə və müasir görünüşü

Bəşəriyyətin tarixi qlobal inkişafı prosesi şəhərlərin yaranmasının və burada mədəni həyatın çiçəklənməsi ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan Şuşa da tarixən ətraf şəhərlərə nisbətən sıx əhalisi olan, qeyri-aqrar sahələrə və müxtəlif sosial-iqtisadi funksiyalara malik olan qala şəhərdir. Ona görə də tarixən bu şəhərdə sosial-iqtisadi inkişafın daima artması ilə əlaqədar, urbanizasiya-şəhər əhalisinin çoxalması prosesi baş vermişdir.

Urbanizasiya prosesi Qarabağın kənd əhalisinin Şuşaya toplanması iş yerlərinə, mədəni-məişət ehtiyaclarına görə xarakterikdir. Araşdırmalar göstərir ki, rəqsi miqrasiya (gəlib qayıtma) zamanı ətraf kəndlərdən şəhərə – iş yerlərinə və təhsilə gələnlərin az bir qismi geri dönmüşdür. Ona görə də Şuşada daima dönüşsüz miqrasiya baş vermişdir. Bu proses bəzən ailə şəkilində bir neçə nəsil davam etmişdir. Lakin buna baxmayaraq

Şuşada dezurbanizasiya da baş vermişdir. Bu proses əsasən gəlmə ermənilərlə yerli müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişələr zaman olmuşdur [Qarabağlı, 1995; Qeybullayev, 1990].

Şuşa qalasının ətrafı dərin yarıqlarla və qala divarları ilə məhdudlaşdığı üçün burada Suburbanizasiya prosesi Rusiya işğalından sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Şuşada baş vermiş Suburbanizasiya prosesi əlbəttə çar Rusiyasının siyasi məqsədindən irəli gəlmişdir. Sonrakı dövrlərdə, yəni 1920–1930-cu illərdə bu siyasət sanki davam olundu.

Belə ki, orta əsr şəhərsalmasına ögey münasibət göstərilərək Şuşada yeni tipli çoxmərtəbəli evlər tikildi. Bu da ilk növbədə şəhərin tarixi görünüşünə xələl gətirdi (Şəkil 1, 2) [Авалов, 1978].

Lakin buna baxmayaraq Sovet dövrü, Şuşa və landşaft baxımından layihələnməsi, inkişafı üzrə fəaliyyətinin zonalaşması, bərpası, rekonstruksiyası, kapital təmiri və s. həyata keçirilmiş və eləcə də yaşayış və ictimai komplekslər, sənaye rayonları, istirahət zonası və onların arasında möhkəm ərazi əlaqələrinin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Beləliklə Şuşada şəhərsalma iyerarxiyası bu günə kimi davam edir və onun şəhərsalma sistemlərinin inkişafına bilavasitə ərazi şəraiti və təbii resurslar təsir göstərir. Məlum olduğu kimi şəhərsalma layihələnməsinin vacib tərkib hissəsi ərazinin kompleks dəyərləndirilməsidir. Bu baxımdan Şuşa antropogen (kadr potensialı, əhalinin təhsil səviyyəsi, mühəndis-nəqliyyat infrastrukturunu, sənaye-tikinti bazası və s.) resurslarla yanaşı həm də, təbii resurslarla da (faydalı qazıntılar, su mənbəyi, meşə və s.) zəngindi. Əlbəttə, ərazinin ilk növbədə landşaftı onun təbii resursları şəhərsalma sisteminin planını müəyyən edir. Burada faydalı qazıntı yataqlarının coğrafiyası, sənaye müəssisələrinin vəziyyəti, çayların və relyefin konfigurasiyası yaşayış yerlərinə təsir göstərir. Bir sözlə, inkişafda olan şəhərsalma sistemi formaca təbii landşaftın formasına tabe edilir. Bu prosesdə şəhərin mövcud karkası da böyük rol oynayır, ona görə ki, karkas şəhərin zaman içində dəyişməyən, dayanıqlı məkanı və əsas sistem yaradan nəqliyyat-kommunikasiya koridorlu iri yaşayış məntəqəsidir. Şəhər tərkibində nəqliyyat infrastrukturunun əsas oxları, düyünləri və onlara daxil olan şəhərin mühüm obyektləri məhz burada yerləşir. Eyni zamanda şəhərsalma planının həndəsi formasını müəyyən edir və şəhərin ərazi inkişafı tendensiyyalarını təyin edir.

Şəkil 3. Şuşa meydanı

Şəkil 4. Şuşada Cıdır düzü

Şəhərin karkası inkişaf baxımından (Şəkil 1) çox da intensiv olmayan və mənimsənilməyə malik olmayan ərazilər hesabına, yəni karkas rekreasiya, sənaye zonaları, meşə yaşıllıq massivləri və s. bu ərazilərin sərf olunması hesabına inkişaf edir. Bu proses Şuşada əsirlər boyu baş vermişdir.

Tarixdən məlum olduğu kimi, Şuşa tikildiyi vaxtdan müdafiə qalası kimi funksiyaya malik olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə dəyişən cəmiyyətdə baş verən texnikanın inkişafı ilə əlaqədar, şəhər ilkin qala funksiyasını itirmiş iri sənaye və kurort şəhər statusu qazanmışdır. Bu baxımdan Şuşada və onun ətraf zonalarında yeni istirahət mərkəzləri inşa edilmişdi. Lakin bununla yanaşı şəhərin tarixi abidələri (məscidlər, hamamlar, karvansaralar, bazarlar, bulaqlar, meydanlar, saraylar və ellik binalar) günümüzə qədər qorunub saxlanmışdır. Onun funksional strukturunu ayıran baş küçələr və onların qovşağındakı bazarlar karvansaralar və məscidlər bu baxımdan xüsusi karkas rolunu oynayır. Məsələn, şəhərin Bazarbaşı deyilən ərazisindən başlayaraq Şeytanbazar qədər olan baş küçə Rastabazar adlanırdı. Bu küçə boyunca sıra ilə düzülmüş üstüörtülü dükənlər və emalatxanalar Rastabazar küçə adının yaranmasına səbəb olmuşdur [Авалов, 1978]. Rastabazar küçəsi boyu sıra ilə düzülmüş ticarət binalarının daş sütunlardan və yastı tağlardan ibarət qalereya tipli örtülü eyvanları küçənin estetik görünümünə xüsusi yaraşlıq verir və həmin küçə Bazar meydanı ilə tamamlanır (Şəkil 3).

Şuşanın küçə şəbəkələri bir qayda olaraq yastı daşlarla döşənib. Maraqlıdır ki, iri daşlar ilə küçənin ortası, nisbətən kiçik ölçülü daşlar ilə kənar hissələri döşənmişdir. Bu da küçə ilə axan yağış sularının tez bir zamanda axmasına şərait yaradır, bu qayda əksər Orta əsr şəhərinin funksional memarlıq və şəhərsalma üsuludur. O yüzilliklər boyu tarixən formalaşmış küçəsalma mədəniyyətidir və məhəllələr şəbəkəsidir ki, onu da mütləq qoruyub saxlamaq lazımdır. Göründüyü kimi hər şeydən əvvəl özünəməxsusluq, yaşayış yerlərinin planlaşma həllindən asılı olub və yerli tikinti materiallarının tətbiqinə əsaslanır. Burada orijinallığı ilə seçilən küçələr, azmərtəbəli binalardan ibarət gözəl siluetli yamaclı damlar və tarixən formalaşmış məhəllələr Şuşanın tarixi funksional simasını əks etdirir.

Araşdırmalar göstərir ki, şəhər salındığı zamandan onun funksional mühiti diqqətlə öyrənilib. Belə ki, şəhər məhəllə şəkilində salınaraq hər məhəllə üçün vacib olan obyektlə (məscid, karvansara, bulaq, hamam, meydan və s.) təchiz edilib. Atların yarışması üçün şəhərin yan tərəfindəki yastı ərazi seçilib ki, ora Cıdır düzü adlanır (Şəkil 4). Qədim dövrlərdən bu ərazi cıdır yarışlarının, Novruz bayramının şənliyi və cövqan oyunları üçün məkan funksiyasını daşımış və bu gün də o funksiyanı daşıyır.

Şuşada yaşıllaşma məsələsi demək olar ki, ön plandadır. Burada şəhər ətrafı ərazilərdə olduğu kimi, onun daxili park və küçələri də müxtəlif növ ağac və digər güllərlə zəngindir.

Təəssüf ki, vaxtı ilə erməni işğalı altında qalan digər şəhərlərimiz kimi Şuşa və onun ətraf meşəsi də 30 ilə yaxın işğal dövründə erməni vandalizminin dağıdıcı təsirinə məruz qalıb. Belə ki, Qarabağ müharibəsi zamanı həm Şuşanın daxilində və həm də ətrafındakı meşələr ermənilər tərəfindən məqsədli şəkildə məhv edilmişdi. Ona görə də, bu gün Şuşa ilə bağlı qarşımızda duran əsas vəzifələrdən biri həm də onun təbiətini bərpa etmək, onu gələcək nəsillərə əzəli gözəlliyi ilə çatdırmaqdır. Bu baxımdan, Şuşa təbiətinin qorunub saxlanması, bərpa və inkişaf edilməsi ilə bağlı bütün təkliflər ciddi nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan Şuşanın zəngin təbiətini və ekologiyasının qorunması üçün ən effektiv üsul onun "Ekoloji şəhər" elan edilməsi və status alınmasında görürük, ona görə ki, bu şəhərin hər bir metrində düşən yaşıllıq bizim üçün dəyərli və önəmlidir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, Qarabağda şəhərlərimiz yeni şəhərsalma üsulu ilə (ağıllı şəhərlər, kəndlər və qəsəbələr) yenidən tikiləcək. Bu da bizə ekoloji problemlərin həlli yollarına yenidən baxmaq imkanı verir ki, bunun üçün yeni funksional infrastrukturun yaranmasında ekoloji standartlara cavab verən müasir texnoloji avadanlıqlardan istifadə oluna bilər.

Bununla yanaşı tikinti sahəsində yerli və ekoloji cəhətdən təmiz materiallarının seçiminə üstünlük vermək lazımdır. Şuşanın təbiətinin şəffaflığı, suyunun təmizliyi, havası imkan verir ki, bu qədim məskəni ekoloji şəhər elan edək və onun xalqımız üçün necə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini dünyaya göstərək.

Göründüyü kimi, 27 il ərzində ermənilər Şuşadakı tarixi abidələr üzərində bərpa işləri aparmamış və əksinə olaraq dağıdıcılıqla məşğul olmuşlar. Çünki, Şuşa onların şəhəri deyil və heç bir zaman da olmayıb. XIX əsrin ortalarında inşa olunmuş kilsədən başqa Şuşada erməni tarixini əks etdirən heç nə yoxdur. Bu kilsə də Qarabağın ruslar tərəfindən işğal edildiyindən sonra onların hərbiçiləri üçün tikilmişdi. Sonradan burada məskunlaşan ermənilər onu özlərinin memarlıq üslubuna uyğun şəkildə rekonstruksiya etmişlər.

İndi Şuşa mədəniyyət paytaxtı elan edilib və onun tarixi abidələri bərpa olunaraq qorunacaqdır. Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ona "Ekoloji şəhər" yaxud "Yaşıl şəhər" statusunun verilməsi məqsədə müvafiq olar. Belə olduqda onun ekoloji təmizliyini təmin etmək üçün şəhərdə ən müasir nəqliyyat vasitəsindən istifadə etmək vacibdir. Fikrimizcə, ideyanın özü müsbət qarşılanarsa, ekoloji standartların tətbiqi üçün görülməli işlərin geniş planını hazırlamaq olar. Azərbaycan bu gün sənaye inqilabına hazırlıq görür və dünyanın aparıcı texnoloji

ölkələr sırasında özünə yer alıb, ona görə də Şuşaya "Ekoloji şəhər" statusu verilsə onun təbiəti daha effektiv şəkildə qoruna bilər.

Beynəlxalq praktikaya nəzər salsaq görürük ki, dünyanın bütün qabaqcıl ölkələrində ekoloji təmizliyi və təbiəti ilə diqqət çəkən şəhərlərin ekologiyasını qorumaq üçün onların "Ekoloji şəhər" elan edilməsi praktikası mövcuddur. Hansı ki, bu praktika sadəcə həmin şəhərlərin ekologiyasını qorumur, həm də onu əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməyə imkan verir. Bu da bir sıra amillərlə əlaqədardır. Məsələn, "Ekoloji şəhər"lər də ekologiyaya daha az ziyan vuran müasir avtomobillərin, o cümlədən bunun üçün ilk növbədə elektrik enerjisi ilə işləyən avtomobillərdən istifadə edilməsi əsas şərtidir.

Şəkil 5. Panahəli xan

Şəkil 6. İbrahim xan.

Rəsm R.Qarabağlıındır

Şəkil 7. Memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği.

Rəsm R.Qarabağlıındır

Avropanın bu qəbildən olan bəzi şəhərlərində həm ekologiya qorunur, həm şəhərin ekzotik gözəlliyi inkişaf edir, həm də şəhəri yerli turistlər üçün daha baxımlı etmək üçün faytonlardan istifadə edilir. Bu baxımdan şəhərdə şəxsi nəqliyyatdan minimum dərəcədə az istifadə edilməsi mühüm şərtidir. Əks təqdirdə nəqliyyatın çoxluğu fonunda havaya buraxılan zəhərli tullantılar və şəhərdə yaranan səs-küy də əhəmiyyətli dərəcədə artar. Bu da insanların səhhətinə mənfi təsir edər və onların istirahətini məhdudlaşdırır, məhz buna görə Şuşada insanların şəxsi nəqliyyatdan az istifadəsini təmin etmək üçün müxtəlif

qanun və qaydalar tətbiq edilməsi vacibdir. Bununla yanaşı dünya praktikası göstərir ki, şəxsi avtomobillərdən daha az istifadə edilməsi üçün şəhərlərdə inkişaf etmiş ictimai nəqliyyat sistemini yaratmaq lazımdır. Məhz belə bir sistemin yaradılması, ictimai nəqliyyatın yüksək keyfiyyətli fəaliyyəti şəxsi avtomobillərdən istifadəyə marağı əhəmiyyətli dərəcədə azaldar. Bir sözlə, Şuşa mədəniyyətimizin paytaxtı ilə yanaşı, onun həm də "ekoloji şəhər" statusu da alması üçün burada bütün imkanlar mövcuddur. Bu status Şuşaya yalnız və yalnız fayda verə bilər.

Xatırladaq ki, yuxarıda qeyd olunan təklifləri Qarabağın digər şəhərlərində də tətbiq etmək olar. Belə olduqda təkcə Şuşa deyil, bütövlükdə Qarabağ ekoloji cəhətdən Azərbaycanın ən təmiz bölgəsinə çevrilə bilər.

Sonda bir təklifi də qeyd etməyi vacib hesab edirik: düşünürük ki, Şuşanın əsasını qoyan və onu tikdirən

Pənahəli-xanın, İbrahimxəlil xanın və o cümlədən Şuşada və ümumən Qarabağda çoxsaylı məscidlər, karvansaralar, hamamlar, yaşayış binaları tikən, eləcə də öz memarlıq məktəbini yaradan memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının heykəlinin qoyulması həm tarixi və həm də ədalət baxımından düz olardı.

Sonda qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, fikrimizcə, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtında Şuşanın əsasını qoyan və onu tikdirən Pənahəli xanın, İbrahim Xəlil xanın, və o cümlədən Şuşada və ümumən Qarabağda çoxsaylı məscidlər, karvansaralar, hamamlar, yaşayış binaları tikən, eləcə də öz memarlıq məktəbini yaradan memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağının tarixi məziyyətlərinə hörmət əlaməti olaraq abidələrinin ucaldılması məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov N. Qarabağnamələr (2-ci kitab). Bakı: Yazıçı, 1991, 450 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1988, 456 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
4. Çingizov Ə., Qarabağlı R. Qarabağda sənət və sənətkarlar. Bakı: "Elm və təhsil", 2011, 280 s.
5. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı: Azərnəşr 1993, 83 s.
6. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı: "Təhsil" 2010, 152 s.
7. Qarabağlı R.S. Qarabağın memarlıq irsi. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 2021, 352 s.
8. Qarabağlı R.S. Memar Kərbəlayi Səfixan Qarabağlı. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1995, 80 s.
9. Qarabağnamələr / tərtib və çapa hazırladı A.Fərzəliyev. Bakı: Yazıçı, 1989, 192 s.
10. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı: Elm, 1990, 248 s.
11. Qiyasi C.Ə. Qarabağ – irsimizin əbədi yaddaşı. Bakı, 2008, 379 s.
12. Mahmudov Y.M, Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: "Təhsil", 2005, 380 s.
13. Авалов Э.В. Архитектура города Шуши проблемы сохранения его исторического облика. Баку: Элм, 1978, 112 с.
14. Усейнов М.А. Беретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана. М.: Госстройиздат, 1963, 396 с.

Məmmədova Zəhidə*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycanın əməkdar memarı, professor*

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MONASTIR KOMPLEKSLƏRİ

Kür və Araz çayı aralığının bir hissəsində yerləşən, Azərbaycanın əbədi və əzəli torpağı olan Qarabağ bölgəsi çox qədim dövrlərdən Cənubi Qafqazda mövcud olmuş zəngin sivilizasiya və mədəniyyət mərkəzlərindəndir. Bu ərazidə qədim daş dövrünə aid Azıx və Tağlar mağaraları, neolit dövrünə aid Çalağantəpə, tunc dövrünə aid Qaraköpəktəpə, Üzərliktəpə kimi qədim yaşayış məskənlərindən başlamış, qədim dinlər, xristianlıq və islam mədəniyyətinin gözəl nümunələrinin yaranması və formalaşması uzun tarixi bir dövrü əhatə edir.

Qafqaz Albaniyasının ərazisində xristianlığın təbliği və yayıldığı dövrdən sonra – 313-cü ildə alban çarı Urnayr xristianlığı öz ölkəsinin rəsmi dini elan etdi və Qafqaz Albaniyasında fəal şəkildə dini tikililərin inşasının əsası qoyuldu. Alban hökmdarları və dini icması xristian dini tikililərinin inşasını xüsusi olaraq dəstəkləyirdilər. İlk dövrlərdə bir və üçnefli bazilikalar, sonralar isə dairəvi və mərkəzi-günbəzli məbədlər alban dini tikililərinin ən geniş yayılmış tipləri idilər.

VII–VIII əsrdə Azərbaycana islamı gətirmiş ərəblər təkəllüflü etiqad edən xristianlığa dözümlü münasibət bəsləyirdilər. Bunun nəticəsində Qafqaz Albaniyasının əhalisinin bir qismi XIX əsrə kimi hələ xristianlığa etiqad edirdilər. Aran bölgələrində hakim mövqeyi ələ alan islam və dağ bölgələrində hələ də hökm sürən xristianlıq dini monumental memarlığın möhtəşəm abidələrini yaradaraq paralel olaraq uğurla inkişaf edirdilər.

XI–XIV əsrlərin bölgənin dini memarlığı əsasən monastır komplekslərində cəmlənmişdir. Bu, bütün Cənubi Qafqaz üçün xarakterikdir, şəhərlərin və kübar həyatın qızgın inkişafı kilsələri öz fəaliyyət mərkəzlərini təcrid edilmiş, xəlvət ərazilərə köçürməyə məcbur edirdi. Qafqaz Albaniyasında monastırlar hələ ilk orta əsrlərdə erkən xristian icma və sektalarının əsasında yaranmağa başlamışdılar. Albaniya ərazilərinin ərəb xəlifəliyinin tərkibinə daxil edilməsindən sonra xristian dininə etiqadı qoruyub saxlamış albanların mənəvi həyatında monastırların rolu artdı. Dini təşkilin monastır forması köhnə dinə xidmət edənlərin nisbi iqtisadi müstəqilliyi və təhlükəsizliyini təmin edirdi.

XII–XIII əsrlərdə alban-xristian mədəniyyətin ümumi yüksəlişi səbəbindən monastırların inşası da yüksək səviyyəyə çatır. Burada yalnız dini həyata deyil, eyni zamanda dünyəvi məqsədlərə xidmət edən ən yaxşı sənət əsərləri, kitabxanalar mərkəzləşir, məktəblər yaradılır, böyük pritvorlar tikilir, müxtəlif sənət emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi.

*Şəkil 1. Amaras monastır kompleksi, IV əsr.
Xocavənd rayonu, Sos kəndi*

*Şəkil 2. Ağoğlan monastır kompleksi, V–VI əsr.
Laçın rayonu, Hüsülü /Ağoğlan kəndi*

*Şəkil 3. Xudavəng monastır kompleksi, XII–XIII əsr.
Kəlbəcər rayonu, Vəng kəndi*

*Şəkil 4. Muxəddəs Yelisey monastır kompleksi.
V–XIII əsr. Tərtər rayonu, Murovdağın ətəyində*

Azərbaycan ərazisində bir sıra monastır kompleksləri tədqiq edilmişdir. Monastırların memarlığının və onların bir sıra xüsusiyyətlərinin tədqiqi üçün Amaras, Ağoğlu, Xudavəng, Gəncəsər, Xatirəvəng, Müqəddəs Yelisey və digər böyük komplekslər daha çox maraq doğurur.

Xocavənd rayonunun Sos kəndi yaxınlığında yerləşən. **Amaras monastırı** xristianlığın ilk illərindən tutmuş son zamanlarına qədər mövcud olmuş, yaxın zamanlara kimi bölgənin həm xristian, həm də müsəlman əhalisi tərəfindən ehtiram edilən Qafqaz Albaniyasının ən müqəddəs ziyarətgahlarından biri olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ xristianlığın qəbulundan əvvəl Amaras böyük dini mərkəz olmuşdur. Bunu Amarasın yaxınlığında bizim eranın başlanğıcında inşa edilmiş qədim məbədin qalıqlarını aşkarlayan 1970-ci ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar da təsdiqləyir. Bu məbədlə yerli əhəlinin inanclarında iz salmış büt-pərəstliyin çoxsaylı dərin ənənələri bağlıdır. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində abidənin tarixinin üç inşa mərhələsi aşkar edilmişdir: birinci – IV əsrin əvvəllərinə, ikinci – X əsrə, üçüncüsü XIX əsrə aid mərhələlər. Amaras məbədi uzunsov bazilika tipli tikilidir (Şəkil 1).

Laçın rayonunda **Ağoğluçay üzərindəki monastır** tarixi mənbələrdə ilk dəfə IX əsrdə xatırlanır. Məbədin memarlığı isə onun daha erkən çağlarda yaranması haqqında fikir yürütməyə şərait yaradır. Bazilikanın uzunsov daxili həcmi dörd cüt sütun vasitəsilə üç nefə bölünmüşdür [Ахундов, 1986, s.222] (Şəkil 2).

Məbədin binası burada möhkəmləndirilmə işlərinin izlərindən məlumat verir. Yamacın şərq hissəsində rotunda şəkilli kiçik zəng qülləsi ucalan orta nef iki yamaclı, yan neflər isə bir yamaclı örtüklə tamamlanır. Ağoğlu monastırı Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlərinin planda uzunsov bazilikaları qrupuna aiddir və yaqın ki, onların inkişafının son mərhələsini əks etdirir.

Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndində, Tərtərçayın sol sahilində yerləşən **Xudavəng məbədi** – Azərbaycanın böyük monastır komplekslərindəndir. Qədim albanların səma cisimlərinə – günəşə, aya sitayiş etməsini hələ vaxtilə Strabon qeyd etmişdir. Prof.D.A.Axundova görə isə, məhz burada xristianlıqdan əvvəlki qədim dinlərə mənsub kompleks mövcud olmuşdur. Rəvayət isə qədim dini tikilinin qalıqları üzərində sonralar formalaşmış monastır kompleksnin adını apostol Faddey şagirdlərindən birinin Dadinin adı ilə bağlayır. Yəqin ki, b.e. I–II əsrlərində burada kiçik kilsə yaranmışdı, onun yerində isə sonralar – ilk orta əsrlərdə monastırın ən qədim tikililərindən biri olan birnefli bazilika ucaldılmışdı. Məbədin bünövrəsi ətrafında aparılmış qazıntılar zamanı aşkarlanmış keramika qalıqları onun VI–VII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə imkan verir [Ахундов, 1986, s.226] (Şəkil 3).

Xudavəng monastır kompleksində çoxsaylı daş kitabələr və yazılar qalmışdır. Onlarda göstərilən bir sıra adlar: Arzu xatın, Tursun, Seyti, Asan, Avaq, Şəms, Altun, Ağbux, Qaragöz. Bu və digər abidələrin çoxsaylı daş oyma

bəzəklərində Azərbaycanın islam memarlığı ilə bilavasitə bağlılıq aydın nümayiş olunur.

Murovdağın yamacında, Tərtər rayonunun, Suqovuşan və Təpəkənd kəndləri arasında, Çardaqlı kəndinin şimal-şərqindən keçən Yegişə çayının sol sahilində [Azərbaycan memarlıq tarixi, 2013, s.285] yerləşən **Müqəddəs Yelisey monastırının** qədimliyindən və alban kilsəsinin tarixindəki rolundan bir sıra məlumatlar qalmışdır. Rəvayətə görə, məbəd Albaniyada ilk xristian təbliğatçısı Yeliseyin şərəfinə V əsrdə inşa edilmişdir. Monastır kompleksinin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılara görə, burada 3 inşa mərhələsi aşkar edilmişdir. Kompleksin hal-hazırda mövcud olan əsas tikililəri XII–XIII əsrlərə aiddir. Müqəddəs Yelisey monastır kompleksi əsas dini tikililərin vahid “qırmızı xətt” boyunca yerləşdiyi xətti kompozisiya həllinə malik alban monastırları qrupuna aiddir və müdafiə baxımından əlçatmaz yerdə yerləşməsi ilə də çox maraqlıdır. Burada müxtəlif təyinatlı 18 tikili – baş məbəd (1264-cü il), müxtəlif dövrlərdə tikilmiş 7 kiçik kilsə-sövmə, iki mərtəbəli yaşayış binası, təsərrüfat binaları və s. aşkar edilmişdir. Kompleks hər tərəfdən müdafiə məqsədi daşıyan qala divarlarıyla əhatələnmişdir. O, təcridlik, qapalılıq, tərkidünyalıq təcəssümüdür [Мамедова, 2004, s.146] (Şəkil 4).

Albaniyanın ilk orta əsrlərdə yaranmış digər çoxsaylı monastırları kimi, Kəlbəcər bölgəsində yerləşən **Müqəddəs İakov (Böyük Aran) monastırı** da XIII əsrdə əsaslı şəkildə bərpa olunmuş və yeni tikililər əldə etmişdir. Dağılmış köhnə yaşayış və təsərrüfat tikililərinin yerində XVIII əsrdə yeniləri inşa olundu. Böyük Aran monastırının özünəməxsus memarlıq kompozisiyası alban monastır kompleksləri arasında fərqlənir. Yalnız Xudavəng kompleksində vahid həcmdə yaradılmış tikililərin tərkibi və birləşmə ardıcılığı Müqəddəs İakov monastırı ilə oxşardır (Şəkil 5).

Gəncəsər monastır kompleksi Xaçınçayın kənarındakı hündür və mənzərəli yaylada, Kəlbəcərin Vəngli kəndinin yaxınlığında yerləşir. Kompleks 1836-cı ilə kimi sonuncu Alban katolikoslarının iqamətgahı olub, ən məşhur monastırlarındandır. Elmi ədəbiyyatda Xəzinədağ məbədi kimi tanınan Gəncəsər monastır kompleksinin əsas tikililəri XIII əsrdə inşa edilmiş və o, XIII–XIX əsrlərdə Alban Kilsəsinin dini və mədəni mərkəzi olmuşdur. Monastır kompleksi kilsədən, pritvordan və monastır kompleksinin planda, demək olar ki, kvadrat formalı həyətinin şimali-şərq küncünə bitişmiş təsərrüfat və yaşayış tikililəri qrupundan ibarətdir [Azərbaycan memarlıq tarixi, 2013, s.291; Məmmədova, 2004, s.120].

Gütəvəng/Gtişvəng monastır kompleksi Xocavənd rayonu, Quruçayın hündür sahilində yerləşir. Monastırla qonşu olan eyni adlı qala IX əsrdən etibarən alban knyazı Yesai Əbu-Musanın iqamətgahı olmuşdur. Epiqrafikadan məlum olduğu kimi, baş kilsə qədim tikilinin bünövrələri üzərində XIII əsrdə salınmışdır (Şəkil 7).

Tərtər çayı üzərində Xudavəng kompleksindən aşağıda yerləşən **Xatirəvəng monastır kompleksi** XIII əsrdə formalaşmışdır. Kompleks məbəddən, zəng qülləsindən, yaşayış və təsərrüfat tikililərindən, sövmədən və s. ibarətdir. Kompleksin mərkəzində yerləşən məbədin (1204-cü il) özünəməxsus, analoqu olmayan quruluşu vardır (Şəkil 8).

Beləliklə, alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş bu və digər komplekslər alban monastır memarlığına xas olan bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmağa imkan verir:

1. Monastır komplekslərinə çox vaxt bir neçə kilsə daxil olurdu. Onların arasında baş məbəd həmişə nəzəri cəlb edirdi. Alban monastırlarındakı kilsələrin ən geniş yayılmış memarlıq tipi zallı – tağbəndli bazilika tipli kilsələrdir. Qonşu xristian dövlətlərinin monastırlarından fərqli olaraq, bu tip nəinki XII–XIII əsrlərdə qorunur, hətta yeni tələblərlə bağlı olaraq inkişaf etdirilirdi. Müqəddəs Yelisey, Müqəddəs İakov və digər monastırlarda əsas kilsələr zallı kompozisiya üzrə həll edilmişdir. Uzununa zal kompozisiyası ilk orta əsr dini ansamblları və XII–XIII əsrə aid kiçik monastırlar üçün daha xarakterikdir. Böyük monastır komplekslərində, bir qayda olaraq, günbəzli məbədlər inşa edilirdi.

2. Monastır memarlığının mühüm elementi Qafqaz Albaniyasında planlaşma və kompozisiya həllinin rəngarəngliliyiylə seçilən pritvorlardır. Böyük monastırlarda örtüyü dörd sütuna və ya kəsişən tağlara oturan böyük kvadrat planlı pritvorlar tikilir. Pritvorların daha bir növü – qalereyaşəkillidir. Prof. D.A.Axundov, prof. G.H.Məmmədova və onların ardıcıllarının fikrincə, bu pritvorların inkişafında ilk orta əsr üçnefli bazilikaların keçidli qalereyaları (məsələn, Qum bazilikası, Qax rayonu – sol sahil Qafqaz Albaniyası) istinad nöqtəsidir. XI–XII əsrlərdə qalereya-şəkilli pritvorlar Xudavəng monastırında və görünür ki, bizə qədər gəlib çatmamış digər abidələrdə tətbiq edilmişdir.

3. Daha qədim monastırlar üçün çox vaxt monastırların ərazisindən kənarda – yaxınlıqdakı yamaclarda, bəzən monastıra aparan yolda tikilən sövmələr xarakterikdir. XII–XIII əsr komplekslərində onlar daha az rast gəlinir. Yəqin ki, bu, zadəgan nümayəndələrinin dəfn edildiyi böyük pritvorların meydana gəlməsilə əlaqədardır.

4. Monastır ansambllarının fəza kompozisiyası müxtəlifdir və ilkin təsnifata görə dörd, son təsnifata görə isə üç şərti qrupa bölünə bilər:

a) – **mərkəzi kompozisiyalı ansambllar** – baş məbəd və pritvor, bəzən baş məbədə birləşən sövmələrin həcmilərlə birlikdə və əsas özəyin ətrafında müəyyən məsafədə, digər tikililər müdafiə divarlarının perimetri boyunca yerləşir (Amaras, Gəncəsər, Xatirəvəng);

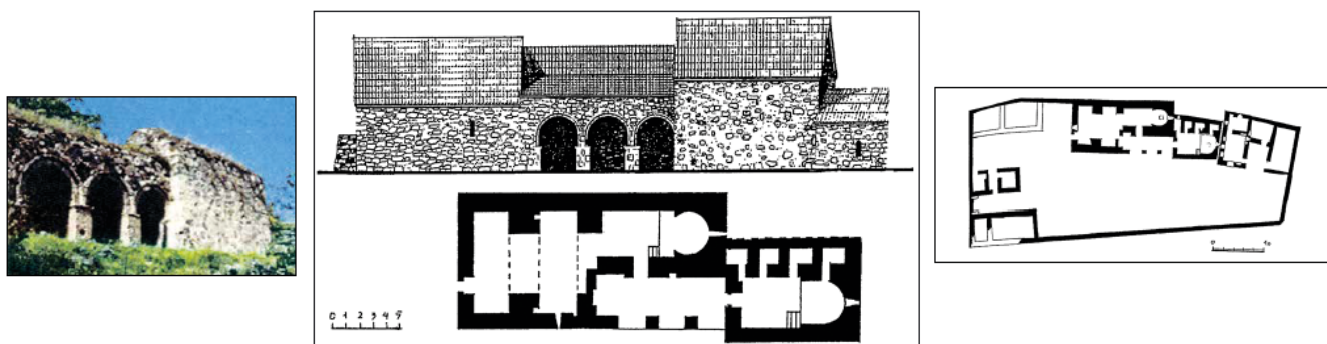
b) – **xətti kompozisiyalı ansambllar** – dini tikililər bir xətt boyunca düzülür (Müqəddəs Yelisey);

c) – **mürəkkəb kompozisiyalı ansambllar** – planlaşma və fəza həllinə görə bir-birinə sıx birləşmiş və çoxplanlı kompozisiya yaradan bir neçə müxtəlif binadan ibarətdir (Xudavəng, Böyük Aran) [Мамедова, 2004, s.154].

5. Monastır komplekslərinin inşasında monumental rəngkarlıq və heykəltaraşlığın tətbiqi genişdir. Komplekslərinin memarlıq dekorunun bir çoxunda Azərbaycanın qədim sənət növlərindən olan daş üzrə oyma geniş yer almışdır (Gəncəsər, Xudavəng, Gütəvəng). Monastır dini komplekslərində Qafqaz Albaniyasına məxsus ən bitkin konstruksiya növlərinin geniş spektri böyük ustalıq və məharətlə tətbiq edilmişdir.

Bazilika tipli komplekslərdə örtmələrdə tağ və tağbəndlərin (Ağoğlu, Amaras); **dairəvi, zallı – günbəzli, xaçlı – günbəzli, mərkəzi – xaçlı məbədlərdə** isə günbəzlərin istifadəsinə cəsarətlə yer verilmişdir (Xudavəng, Gəncəsər, Gütəvəng və s.) [Мамедова, 2004, s.168].

6. İnşaat materiallarına gəldikdə isə, xristian dini komplekslərinin bədii memarlıq həllində müxtəlif şəkildə emal edilmiş və fərqli rəngə malik kərpic, çay daşı, yonulmuş və kobud daşlardan istifadə edilmişdir. Lakin bu materialların istifadəsinə differensial yanaşılmış – məhz ayrı-ayrı daşıyıcı konstruksiyalar müxtəlif materiallardan yerinə yetirilmişdir: **divar konstruksiyaları və hörgüdə** – but və çaydaşı; üzlük və dekorativ tərtibatda – ağlay daşı; **tağ, tağbənd, günbəz və dayaq konstruksiyalarında** – bişmiş kərpic [Azərbaycan memarlıq tarixi, 2013, s.297].

Şəkil 5. Müqəddəs İakov (Böyük Aran) monastır kompleksi, XIII əsr. Kəlbəcər rayonu, Kolatağ kəndi

Şəkil 6. Gəncəsər monastır kompleksi, 1216–1238-ci illər.
Kəlbəcər rayonu, Vəngli kəndi

Şəkil 7. Gütəvəng / Ktişvəng monastır kompleksi, XIII əsr.
Xocavənd rayonu, Toxasar dağının şimal-şərq ətəyində

Şəkil 8. Xatirəvəng monastır kompleksi, XIII əsr.
Kəlbəcər rayonu, Qozlu kəndi

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan memarlıq tarixi. 5 cildə: II cild. Bakı, 2013.
2. Məmmədova Z.G. Qarabağ memarlığının tarixi inkişafı: Memarlıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1999, 146 s.
3. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с., ил.
4. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыюглу, 2004, 222 с., илл.

Zammatteo Paolo*Memar və incəsənət müəllimi, Trento (İtaliya)*

DADİVƏNG / XUDAVƏNG MONASTIRININ (KƏLBƏCƏR) BƏDİİ VƏ MƏDƏNİ PERSPEKTİVİ

Yerlərdən abidələrə, tarixdən tədqiqat metodlarına qədər

Qafqaz Alban Kilsəsi ilə bağlı bütün bədii tədqiqatlarımda mənbələrin məhdud olduğunu və bütün Qafqaz dini mədəniyyətlərinin müxtəlif qarışıq formalarının olduğunu qeyd etmək vacibdir. Uzun müddət hissə-hissə nəzərdən keçirilən və ya təzadlı düşüncələrin təkan verdiyi mövzu şübhəsiz ki, mürəkkəbdir. Lakin incəsənət tarixi müxtəlif tədqiqat metodlarından, fənlər üzrə konkret mühüm qeydlərdən, bədii tənqid və komparatizmdən istifadəyə yol verir.

Məhz bu, Yerki Topolskinin [Topolski, 1975, p.466] təklif etdiyi mənbələrlə müqayisədə ziddiyyət təşkil edən qeyri-ənənəvi mənbələrə qarşı çağırışı qəbul etməyə kömək etmişdir. Söhbət maddi mədəniyyət haqqında müsbət biliklər toplusundan deyil, müəyyən mənəvi cərçivələrdən və ümumi baxışlardan asılılıqdan gedirdi.

Təsvirlər ümumi təsəvvürün reallığı əks etdirmək və interpretasiya etmək bacarığını gücləndirmək məqsədilə təməl formalaşdırmaq üçün ilkin mənbə qismində əks olunduqda perspektiv dəyişir.

Məhz burada bəhs olunan həmin elementlər və meyarlar materialların çatışmadığı mühitdə çalışmağa imkan vermişdir. Qafqaz Albaniyası üzrə istər ilkin, yəni müasir, istərsə də ikinci dərəcəli sonrakı mənbələr mətn nöqtəyi-nəzərindən həmişə natamam olub. Alban əlifbasını xatırlatmaq kifayətdir. Maddi və ya şifahi hər bir sənədin öz dəyəri var: "Sənəd abidədir. Bu, tarixi cəmiyyətlərin gələcəkdə bunu istəyib-istəmədiklərindən asılı olmayaraq özlərinə dair məcburi iz buraxmaları üçün

göstərdikləri səylərin nəticəsidir [J.Le Goff, 1986, p.454].

Hətta başlanğıcda manipulyasiya olunan rəsmi sənədlər mövcud olduqda belə, dərinliklərə enmək imkanını ən başda məmnuniyyətlə qarşılamaq və Qafqaz cəmiyyətinin ehtiyacı olan yeni simvolika ilə qiymətləndirmək lazımdır.

Əsər başlıca olaraq üç əsasdan ibarətdir:

- qədim Qafqaz Albaniyasının və müasir udin azlıqlarının yerləri;
- tarixi hadisələri xatırladan abidələr;
- təməl kimi Qafqaz ənənəsi ilə əlaqə.

Daima sivilizasiyalar arasında görüş və mübarizə meydanı və ərazisi olan Qafqazın məşəqqətli tarixində çox vaxt yalnız abidə kompleksləri bütöv milli və mədəni qruplar üçün maddi olaraq sağ qalmanın təzahürü kimi çıxış edib. Onlar öz mənsələri ilə iftixar və qədim şanlı anlarla əlaqədar olaraq əsrlər boyu, hətta yadlaşdırılma, susqunluq və qorxu zamanlarında belə özünüdərkən mübarizəsinin simvolu olmuşdur.

Söhbət artıq təkcə bədii xarakterdən getmir. Zaman və mövcud coğrafiya ilə bağlı bütün şübhələr dağılmaqdadır. Əsrlər boyu şifahi yaddaşa əsaslanmış Alban Kilsəsinin qədimliyi tarixi, uydurma və hazırkı izlərin ideal şəkildə birgə mövcud olduğu tikilinin memarlığını mühakimə etməyə imkan verir.

Erkən xristianlığın və mötəbər formalarının yaranması özlüyündə nisbiliyə uyğun gəlir.

Dadivəng / Xudavəng məsələsi

"Barbarlar və qullar elmə nifrət edir və incəsənət əsərlərini dağıdır, azad insanlar isə onları sevirlər və qoruyur".

Bu sözlər dini xadim, Blua yepiskopu Anri Qrequara məxsusdur. O 1794-cü ildə Məclisdə bu sözləri deyərək ürəyinin dərinliyində özünün də qoşulduğu Fransa

intibahının yetkinlik səviyyəsinə çatdığına inanırdı [Grégoire, 1794]. Lakin təəssüf ki, bu baş vermədi.

İki yüzillikdən artıq vaxt keçdikdən sonra onun sözlərini təkrar kontekstualaşdırdıqda bu sözlərin hələ də mütləq mənada aktual səsləndiyi görünür. XVIII əsrdə yaşamış keşiş hələ də orientir ola bilər, çünki

bəhs etdiyimiz münaqişə nə qədər anaxronik və əslində siyasi olsa da, dinlə bağlıdır.

Onun fiziki məkanı var, bu, Qarabağ və bir sıra qonşu rayonlardır. 1836-cı ildə çar I Nikolayın qərarına əsasən Qafqaz Alban Kilsəsi tam ləğv edilmiş, yurisdiksiyası isə birbaşa olaraq Erməni Apostol Kilsəsinə tabe edilmişdi.

Sonuncu münaqişə 2020-ci ildə Rusiyanın da dəstəklədiyi razılaşma ilə və ərazilərin Azərbaycana qaytarılması ilə başa çatdı. Bunların arasında ermənilərin Dadivəng, azərbaycanlıların isə Xudavəng adlandırdığı, hər iki tərəfdəki xristianlar üçün böyük əhəmiyyət daşıyan yerə malik Kəlbəcər yer alır.

Tarixdən bəhs etmək istəmirəm, çünki bu mənim sahəm deyil. Məlumat üçün bildirim ki, bu yaxınlarda italyalı mütəxəssis alim bu mövzuda əsaslandırılmış, balanslaşdırılmış və aktiv sintez etməyə cəhd göstərmişdir və onun məqaləsi mövzunun bütün mürəkkəbliyini vurğulamaqdır [Falsificazioni religiose al centro del conflitto del Nagorno-Karabakh, di [Domenico Letizia](#), 01 dicembre 2020].

Mən incəsənətlə, bəzən isə arxeologiya ilə məşğul oluram. Qafqaz Kilsələrinə 2014 və 2019-cu illərdə əsasən iki tədqiqat həsr etmişəm [Zammatteo, 2014, pp.67-119; Zammatteo, 2019].

Birinci tədqiqatda Qafqazın bədii xristianlıq dillərinin mənbələrini axtarmaq məqsədilə erkən xristianlıq dövrünə aid faktları və simvolları araşdırdım. Əsər eyni ildə IV Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda təqdim olundu.

Mən məhz bu əsərdən, xüsusən də bir epizoddan ilham alıram.

Dadivəng/Xudavəng, xüsusən böyük monastır olan ermənilər və Qafqaz albanları üçün dəyərli idi [Gli armeni lasciano Dadivank e ortodossi di tre chiese fanno pace, di Ermin Ibrahimov, 06/12/2020...].

Lakin daha öncə abidələrin dağıdılmasını və nisbətən az dağıdıcı olsa da mühüm manipulyasiyaları xatırlatmaq məcburiyyətindəyəm.

Abbat Qrequarın bu məsələ ilə bağlı sözləri xüsusən müdrik səslənir. Məhz o müasir dağıntıları və son imperiyanın süquta uğradığı barbar dövrünü əlaqələndirən vandalizm terminini gətirmişdir.

Görünür, Dadivəngdə/Xudavəngdə memarlıq profilinə baş kilsə və ümumi arxaik nümunələrə uyğun olan digər tikililər daxil idi.

Məsələ burasındadır ki, hazırda monastırda mövcud olanlar məhz aşkarlanması arzuolunmaz olan böyük əlaqələrin və qarşılıqlı mübadilələrin zamandan və tarixi hadisələrdən kənarda qalan dəlilləridir.

Xristianlığa qədər adı çəkilən bölgələr əsasən günəş və od kultlarına həsr olunurdu. Dadivəngdə/Xudavəngdə

təməldə açıq olan, uzun əsrlər boyu inşa edilmiş və bərpa olunmuş zəng qülləsi Qafqazdakı zərdüştlük məbədləri ilə, məsələn Bakıdakı Atəşgahla maraqlı bənzərliyini qoruyub saxlayır.

Yepiskop Qriqorinin kilsəsi şübhəsiz ki, kəsilmiş konus şəkilli, mərkəzdə açıq olan, çox nəzərəçarpan damı ilə Günəş kultuna həsr olunmuş məbədlərdən və 2014-cü ildə əsərlərimdə dəfələrlə bəhs etdiyim, Yerusəlimdəki Müqəddəs Konstanstinovski Məzarı, Anastasis kimi mavzoleylərdən qaynaqlanıb. Bu, erkən xristianlıq incəsənətinə, xüsusən Qafqaz kilsələrinə, lakin eyni zamanda gürcü kilsələrinə də mənsub olan orijinal elementdir.

“Tikilinin mərkəz hissəsi formaca Müqəddəs Məzarı (əslində tikililər kompleksi idi) xatırladırdı və buradan neofitlərin ideal şəkildə yenidən yarandığı baptisteriya və Santa-Kostansadan Romaya və Ravennada Qalların Plasidiyasına qədər uzanan yeni mavzoleylər kimi xristian memarlığı ilə genişləndirdi və bunlar hələ onların arasında ən məşhur olanları idi.

Lakin həmçinin bəzi kilsələr, əsasən Suriyadakı kilsələr və xüsusilə Qafqazdakı alban kilsələri bazilikalarla (bu bölgələrdə həmçinin xalis formada mövcud idi) əlaqələndirilmiş (analoqlara malik) yüksək mərkəzi nefe malik “sansertlxral” (“sansertlxral xüsusiyyətlər” – müqəddəs məzar xüsusiyyətləri və ya əlamətləri; Yerusəlimdəki Müqəddəs Məqbərə – San Sepolcro), “müqəddəs məqbərə” xüsusiyyətlərinə malik idi, hələ IV–V əsrlərdə fəal müzakirə olunan monofizitlik (insan və tanrı) və diofizitlik (Xristos insan obrazında, Dirildikdən sonra Tanrı) dilemmasından heç bəhs etmirik. Bunlar böyük mərkəzi dövlətlərin, bu halda isə məhz Bizansın hökmranlığının zəiflədiyi və qeyri-müəyyən qabaritlərə malik daha arxaik modellərin mövcudluğuna şərait və hüquqi zəminin yarandığı vilayətlərdə yerləşən sərhədyanı tikililər idi” [Zammatteo, 2014, p.69].

Dadivəngdə/Xudavəngdə salonla günbəz arasında, simvolik olaraq Yerlə Göy arasındakı əlaqələr baş kilsədə və onunla yanaşı olan Böyük Həsən kilsəsində eyni qaydada Anastasisdən qaynaqlanır: nümunə olaraq gətirilə biləcək yeganə fərq baş kilsədə iki zərif mövzu – Məryəm freskalarının və kilsə himayədarlarının barelyeflərinin seçilməsidir [Zammatteo, 2014, p.114; Carile, 2014].

Böyük Həsən kilsəsi şəkildəki Kiş kilsəsi ilə daha aydın bənzərliyə malikdir. Etdiyim və indi yenidən qayıtdığım rekonstruksiya hətta Dadivəng / Xudavəng abidəsi üçün ideal şəkildə uyğundur. Belə ki, artıq o zaman aydın olmuşdu ki, Qafqaz xristian memarlığının meydana gəlməsi xarici təsirlərlə (ilk öncə Bizans və Suriyanın) xaçpərəstlərin əvvəlki yerli ənənələrinin qarışmasının nəticəsidir [Zammatteo, 2014, p.107-111].

ƏDƏBİYYAT:

1. Carile M.C. Buildings in their patrons' hands? The multiform function of small size models between Byzantium and Transcaucasia, 2014: <https://edoc.hu-berlin.de/handle/18452/8347>.
2. Gli armeni lasciano Dadivank e ortodossi di tre chiese fanno pace, di Ermin Ibrahimov, 06/12/2020, in: <https://it.euronews.com/2020/12/06/gli-armeni-lasciano-dadivank-e-ortodossi-di-tre-chiese-fanno-pace>
3. Grégoire H. Rapport sur les destructions opérées par le Vandalisme, et sur les moyens de le réprimer: séance du 14 fructidor, l'an second de la République une et indivisible; suivi du Décret de la Convention nationale, Paris, Imprimerie nationale, 1794.
4. J.Le Goff. Documento/monumento, in Storia e memoria, Einaudi, Torino 1986, 454 p.
5. Topolski J. Metodologia della ricerca storica, Il Mulino, Bologna 1975, 466 p.
6. Falsificazioni religiose al centro del conflitto del Nagorno-Karabakh, di Domenico Letizia, 01 dicembre 2020. in: https://www.opinione.it/esteri/2020/12/01/domenico-letizia_nagorno-karabakh-papa-francesco-putin-aliev-pashinyan-chiesa-dadivank-albania/#
7. Zammatteo P. La geo-cultura caucasica nelle forme delle chiese albane, in A.a.Vv., La Chiesa apostolica albana. Le radici di un simbolo dell'Azerbaijan, Nodo di Gordio, Pergine Valsugana 2014, p.67-119.
8. Zammatteo P. Azerbaijan's Christians in Italy. Comano Terme and its stone relics, pro manuscripto, 2019.

Çapa imzalanmışdır: 14.11.2022

Formatı 70×50. 1/8.

Həcmi 21.ç.v. Tiraj 250.

"Maxoffset" mətbəəsində
təqdim edilmiş hazır material əsasında
çap olunmuşdur.

Aşurbəyovlar küç. 8A, AZ1080 Bakı
www.maxoffset.az | info@max-offset.com
(+994 12) 451 88 10; mob: +994 77 227 27 27

